

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 4

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2020

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Əsgər Rəsulov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2020, № 4

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2020

[www. filologiyameseleleri.net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

İDRİS ABBASOV

Filologiya elmləri doktoru, professor

idris.abbasov.2017@mail.ru

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

GÜNEL BAYRAMOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

gunelf@mail.ru

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

DİL KOQNİTİV, RİTORİK VƏ NEYROBİOLOJİ ELMLƏRİN QOVŞAĞINDA

Xülasə

Təfəkkürün neyrobiloloji əsaslarını öyrənmək istiqamətində bir çox cəhdlər olsa da, bu elm sahəsi gənədir və sürətlə inkişafa can atır. Qərbdə bu elm sahəsini öyrənənlərin sayı son illərdə kifayət qədər artmışdır. Dilin koqnitiv, ritorik və neyrobiloloji elmlərin qovşağında tədqiqi müasir dilçilik nöqtəyi-nəzərindən aktualıq kəsb edir. Linqvistika dili öyrənən elm sahəsinə verilən addır. Ritorika, mahiyyət etibarilə, nitq söyləmək sənətidir. Sonradan o, linqvistik təbirləri və ədəbi sənətləri də əhatə etmişdir. Koqnisiya, adətən, bilik əldə etmə kimi müəyyənləşdirilir. Linqvistika, ritorika və koqnisiyanın neyrobiloloji elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi ritorik fiqurlara semio-koqnitiv yanaşmanın mahiyyətinin aşkarlanmasına xidmət edəcək. Koqnitivist alimlər və neyrobiloloqlar nə vaxtsa beyin və koqnitiv proseslər, ən çox da insanların dildən və obrazlardan istifadə modeli ilə bağlı razılığa gəlsələr, şübhəsiz ki, bu modellər ritorik ənənələrdəki insan ünsiyyəti modeli ilə ayrılmaz əlaqə təşkil etməlidir. Neyrobiloloqların və koqnitivistlərin əldə etdiyi konkret nəticələr çətin ki, ritoriklərə maraqlı olsun. Beyinin hər hansı bir hissəsində hansısa neyron ötürücünün fəaliyyət prinsipini bilmək və ya diqqətə təsir etdiyini sezmək ritorikin öyrəndiyi fenomenləri açıqlamaq üçün çətin ki, qənaətbəxş izah versin. Lakin bununla belə bu iki sahənin kəsişmə nöqtələri də vardır. Onlar bir birinə məlumat ötürür, koqnitiv elm öz nəticələrini ritorikaya təqdim edə bilir, hərçənd ki, onlar fərqli səviyyələrdə fəaliyyət göstərir və müxtəlif məsələlərə cavab verirlər. Beyinin fəaliyyətini başa düşmək əslində dilin fəaliyyətinin daha yaxşı izahına xidmət edir, sonuncu isə öz növbəsində effektiv dilin, yəni ritoriklərin öyrəndiyi inandırma bacarığının izahına yol açır. Rito-

rik ənənələrdə koqnitiv neyrobiologiya üçün faydalı elementlər mövcuddur. Müasir neyrobiologiyanın bəzi nəticələri dil və üslubi ritorika üçün yeni perspektivlər açır.

Açar sözlər: neyrobiologiya, koqnitiv, beyin, ritorik, antipsixoloji, kompetensiya modelləri, neyroelm

Qədimdə dil haqqında təsəvvürlər fəlsəfə, filologiya, texniki qrammatika, ritorik nəzəriyyə, ədəbiyyatşünaslıq, habelə vəzn və musiqi tədqiqatları ilə müşayiət olunurdu. Müxtəlif sahələrdə çalışan alimlər arasında intensiv əlaqələrin olması müxtəlif elm sahələrinin bir-birinə təsir etməsini asanlaşdırırdı. Bəzi müəlliflər linqvistika adı altında filologiya, qrammatika, fəlsəfə, ritorik nəzəriyyə və ədəbiyyatşünaslıqı nəzərdə tuturlar. Kasper De Jonge “dilə baxış” adı altında mütləq surətdə texniki nəzəriyyələri (qrammatik, fəlsəfi, musiqi) əhatə etməyən linqvistik xarakteri nəzərdə tuturdu [9, s.2]. Hazırkı məqalədə dilin koqnitiv, ritorik və neyrobioloji elmlərin tədqiqat obyektini kimi nəzərdən keçirəcəyik.

D.Karson Stanley Porterin “Linqvistika və ritorik kriticizm” əsərini təhlil edərək linqvistik biliyin vacibliyindən bəhs edir. Müəllif yunan və Roma dünyasında linqvistika və ritorikanın ümumi mənşəyinin olmasını vurğulayaraq hər iki elm sahəsi arasında “genetik əlaqələr”in olduğunu iddia edir. Linqvistikanı ritorikaya bağlayan bir çox səbəblər vardır. Bu, özünü müxtəlif qrammatikalarda, taqmemikada, kommunikasiya nəzəriyyəsinə, sosiolinqvistika və diskurs təhlilində göstərir [8, s.21-22].

Son dövrlərdə psixologiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq təfəkkür və koqnisiya bir-birindən fərqli şəkildə təhlil olunur. Lakin bu iki istilah arasında dəqiq sərhəd müəyyənləşdirmək mürəkkəb olduğundan bunların birinin digərindən nə ilə fərqləndiyini göstərmək lazımdır. Fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən yanaşsaq, koqnisiya şüurun məlum əşya ilə müəyyən əlaqədə olduğu vəziyyəti əks etdirir. Təfəkkür isə, həmin vəziyyəti əks etdirmir, çünki təfəkkür koqnisiyanı hasil etmə aktıdır. Buna görə də, bir şey haqqında düşünmək hələ onu bilmək demək deyil, həmin şey haqqında düşünməyə davam etməklə onu bilməyin yolunda olmaqdır. Təfəkkür subyektivdirsə, koqnisiya obyektivlik anlayışını əks etdirir. Bir sözlə, təfəkkür koqnisiyanı hasil etməyə yönələn zəkanın (ruhun, ağılın) fəaliyyətidir. Həmin fəaliyyət koqnisiyanın bütün dərəcələrində və növlərində özünü biruzə verir. Qismən duyğu orqanları tərəfindən hasil edilməsinə baxmayaraq o, həssas koqnisiyada olan fəaliyyətdir. Burada diqqət mühüm rol oynayır. Çünki təfəkkürün səyi olan həmin diqqət olmasa, insan biz ətrafda baş verənlərin fərqiində ola bilməz. Buna görə də təfəkkürü, orqanlarımızın istifadə etdiyi təmiz duyğudan fərqləndirmək lazımdır. Biz duyğunu ayırd edən kimi, təfəkkür öz yerini alır. Birbaşa duyğu ilə bağlı olan sskoqnisiyadan danışanda çox vaxt intuisiya, rəprezentasiya kimi sözlərdən istifadə olunur və təfəkkür fərqləndirilir. Bilmək lazımdır ki, *“təfəkkür koqnisiya məqsədi daşıyan bütün fəaliyyətlərdə aktivdir. Belə ki, yalnız appersepsiyadan əvvəl gələn təfəkkürün fəaliyyəti sayəsində bizim intuisiya və ya rəprezentasiyamız formalaşmışdır”* [3, s.1149].

Son zamanlar koqnitiv dilçilikdə belə bir konsepsiya yaranıb ki, simvolik sistemlər kimi təbii insan dilləri bioloji əsasa malik olub koqnitiv cəhətdən motivasiya olunmuş, qrammatik cəhətdən qurulmuşdur. qeyd edir ki, əgər linqvistika dilin və ya dillərin elmi tədqiqinə yönəlibsə, deməli, onun koqnitiv məqsədi vardır [15, s.18].

Bundan başqa koqnitivist alimlər, xüsusilə də spekulativ xarakterə malik olanları, mental prosesləri təsvir edərkən çox vaxt buna informasiya emalı kimi baxır və hətta informatikada işlənən “input” / “output” terminlərdindən istifadə edirlər. Bu kimi terminlər və yanaşmalar informatika elmlərinin artan təsirini və beyinin çox vaxt kompüterlə analogiya əsasında öyrənilməsini göstərir, baxmayaraq ki, bu məsələ ilə bağlı fikir ayrılıqları mövcuddur. Beyinin kompüterlə eyniləşdirilməsi kimi reduksionist yanaşma, ritorika və koqnitiv elmlər arasındakı uçurumu daha da artırmış, dilin əsas təbiəti və məqsədi ilə bağlı fikir ayrılıqlarına gətirmişdir. Analitik dilçiliyin, xüsusilə N.Çomskinin fikirlərinin koqnitivist dilçilərə müəyyən təsiri olmuşdur [11, s.1031].

İki istiqamət (ritorika və koqnitiv elm – *İ.A., G.B.*) arasındakı qarşılıqlı anlaşmaya mane olan cəhətləri bir daha vurğulamaq üçün qeyd etmək lazımdır ki, koqnitivistlər “dil emalını” ritoriklərin baxdığı istiqamətdən, yəni danışanın məqsəd, niyyət, hədəf, fəaliyyəti baxımından nəzərdən keçirmirdilər. Koqnitivistləri daha çox həmin məqsədləri mümkün edən proseslər maraqlandırmışdır: məsələn, beyin hər hansı bir nitq siqnalını necə dekodlaşdırır və ya bir sözü görəndə biz onu necə tanıya bilirik kimi məsələlər. İnterpretasiyanın bu istiqamətdə məhdudlaşdırılması, ekperimental metod və mexanizmlərlə kifayətlənən neyrobioloqlar və psixolinqvistlər üçün yararlı ola bilər. İnsanın hər hansı bir MRT aparatında təbii dildən istifadəsini diaqnostika etmək asan deyil. Psixolinqvistlərin bir qulağa və bir beyin yarımkürəsinə səs ötürməklə bir sıra süni eksperimentlər keçirməyə çalışmalarına baxmayaraq, dilin emalının insan məqsədləri ilə əlaqələndirilməsini müəyyən edə biləcək nəzəriyyə və ya təcrübə mövcud deyil [13, s. 161].

N.Çomskiyə istinad edən Maykl Tomaselli göstərir ki, generativ qrammatika dili öyrənməyin və tətbiqinin biheviolist nəzəriyyələrinin kəskin tənqidi ilə psixoloqların diqqətini cəlb etmişdir. Bu tənqid koqnitiv inqilabın reallaşmasında mühüm rol oynamışdır. N.Çomski elmi tədqiqatlarda qəbul olunmuş insan davranış və təfəkkürünün biheviorial müşahidələrinə söykənmirdi. Bunun əvəzində o, məntiqi arqumentlərə üstünlük verirdi, “*abstrakt sintaksis dil istifadəsinin konkret hallarını müşahidə etmək yolu ilə öyrənilə bilməz*” [20, s. 131]. Çomskinin fikirlərində daim fərqlər müşahidə edilməsinə baxmayaraq, hazırda özünün “minimalizm” mərhələsində olan Çomski və onun tərəfdarları hələ də insan dilinin hansısa unikal sintaktik komponentləri ilə bağlı fikirlərində qalırlar [13, s.162]. N.Çomskinin dil nəzəriyyəsini “aritorikal”, hətta “anti-ritorik” adlandırmaq olar. İlk növbədə Çomski bacarıq və davranış arasında kəskin fərq müəyyən edir, dili faktiki istifadədə yox, innativ “bilik” kimi nəzərdən keçirirdi. Dilin bu şəkildə abstrakt bacarıq olması ilə bağlı fikirdən sonra Çomski onu formal və məntiqi model kimi təsvir edirdi. Çomskinin fikrincə, insan beynində möv-

cud olan bu dil sistemi riyazi məntiqə əsaslanmalıdır, və o dili bu şəkildə təsvir etməyə digər nəzəriyyələrə qarşı çıxırdı [20, s.134].

Biz dilin müəyyən qədər innativ olduğu fikri ilə razılaşıırıq. Belə mülahizə irəli sürmək olar ki, əgər təfəkkürürlə sıx bağlı olan dil innativ olmasaydı, onda heyvanlarda bu bacarığı inkişaf etdirmək olardı. Çomski nitq fiqurlarını elə də əhəmiyyətli kateqoriya hesab etməyərək özünün kompetensiya modellərində onları diqqətdən kənardə qoymuşdur. S.Keyli və digər iki müəllif yaddaşda biliyin representasiyasından bəhs edir və mətn elementləri arasındakı bilik konstruksiyasının müxtəlif səviyyələrini tədqiqatə cəlb edirlər [5, s.203-208]. uğurlu analogiyalar apararaq qeyd edirlər ki, yetkinlik yaşına çatmış bir monqol monqol dilini danaşmağa qabildir. Lakin bu, o demək deyildir ki, həmin şəxs monqol dilində xüsusi “linqvistik kompetensiyaya” sahibdir. Bəzən Çomskinin “kompetensiya modelləri”nə etiraz edilir. Bu, onunla əsaslandırılır ki, belə modellər “ideal”, səhsiz performanslar təqdim edir. Çomskinin dil haqqında biliyində səhv etmək mümkün görünür. Əslində, etirazların olmasına haqq qazandırmaq olar, çünki səhsiz bir sistem hansısa problemi tam öyrənə bilməz. Onu da qeyd edək ki, “linqvistik kompetensiya” tamamilə antipsixoloji hadisədir [7, s.210].

Beləliklə özünün ən parlaq nümayəndəsi Çomski ilə, analitik dilçilik dilin ünsiyyət vasitəsi kimi nəzərdən keçirilməsinə çalışmayıb. Əksinə, bu istiqamət dili daha çox referensial, representativ vasitə və ya formal məntiqi və hesablama (computational) sistemi kimi nəzərdən keçirmişdir. Heç kəs inkar etmir ki, insanlar dili hər hansı bir şeyi əsaslandırmaq və ya fikirlərini ifadə etmək üçün istifadə edirlər. Lakin Pinkerin “Sözlər və qaydalar” əsərinin girişində qeyd etdiyi kimi, bəli biz istinad edirik lakin “müxtəlif ideyalarla başqalarının başını doldurmaq” dilin əsas funksiyasıdır mı? Dilin ritorik cəhətdən təhlili istənilən halda funksionallıq və qarşılıqlı fəaliyyəti əks etdirir. Ritorik nöqtəyi nəzərdən dil, referenti olan qrafik və ya akustik simvolların motivləşməmiş (unmotivated) assosiasiyası üçün sadə sistem sayıla bilməz, nə də ki, dil beyində sintaksis yaratmaq funksiyası yerinə yetirən “linqvistik modul” rolunda çıxış etmir [13, s. 162].

Mental leksika və mental qrammatika insanın dil aparatının mühüm komponentlərini təşkil edə bilər, bəs onda niyə insanlar ümumən əlaqələndirmə (pairing), əsaslandırma (referring) və sintaksis yaratmağa cəhd edirlər? Aydın ki, *homo rhetoricus* dili öz ehtiyaclarına cavab vermə, məsələlərinə çatma üçün istifadə edir. Dile dünyada fəaliyyət nöqtəyi-nəzərindən baxanlar üçün bu yanaşma əhəmiyyət daşıyır, digər tərəfdən təkamüllə bağlı da bu? əhəmiyyətlidir. Həyatda qalmaq üçün mübarizədə təkamül prosesində orqanizmin müəyyən funksiyalarına təzyiq və selektiv proseslər də öz rolunu oynamışdır. Bu baxımdan əsaslandırma və ifadə etmə kimi funksiyaları, əməkdaşlıq, təhlükə haqqında məlumatlandırma, dominantlığını təyin etmə kimi birinci dərəcəli funksiyalara xidmət edən ikinci dərəcəli funksiyalar adlandırmaq daha yaxşı olardı. Əgər dilin ritorik nəzəriyyəsi mövcud olsa idi o necə olardı və koqnitiv dilçiliyə necə xidmət edərdi? Ritorikanın dili daha çox teleoloji hesab edir nəinki

analitik dilçilik. Lakin dilin məqsədilə bağlı konsepsiyalar dil nəzəriyyəsi üçün kifayət deyil. Dil haqqında əsaslı nəzəriyyə, həm də irihəcmli sxemlərin əldə olunması üçün lazım olan kiçikhəcmli funksiyaları da izah edə bilməlidir. Ona görə də dil nəzəriyyəsi həm də müəyyən xüsusiyyətlərin identifikasiyasını əks etdirə bilməlidir. Biz bu sistemi “parser” (proqram/sistematik mexanizm) adlandıracağıq. Baxmayaraq ki, bu termin komyuter texnologiyaları ilə bağlıdır, onun latın və yunan kökləri formal xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi mənasında “parsing” (sintaktik təhlil) mənası da var. “parser”lə dilin elementlərini tapmaq mümkündür. Cümlələrin, sözlərin, ifadələrin növlərini müəyyən edən istənilən qrammatika - ənənəvi, törədici, konstruktiv – bir növ sintaktik identifikator (analizator) rolunda çıxış edir. Hansı elementlərin identifikasiya olunmasından asılı olmayaraq “sintaktik identifikator” (parser) məzmunundan asılı olmadan formal linqvistik xüsusiyyətləri müəyyən edir. Rirotik “sintaktik identifikator” (a rhetorical parser) entimema və topoi (topos) kimi yüksək sintaktik səviyyəni əhatə edir və identifikasiya olunan funksiyaların onların istifadəsi ilə bağlayır [13, s.163].

G.Bokkado təfəkkürü ruhun (əqli bacarığın – *müəl.*) daimi əməliyyatı hesab edirdi, çünki insan yaşadığı müddətcə istər-istəməz daim düşünür və bu fəaliyyətdən könüllü surətdə azad ola bilmir. İnsan həyatının elə bir anı yoxdur ki, düşünmə prosesi dayansın. Koqnisiya nədir? O öz-özünə mövcud deyil, mövcud olanın, yəni zəkanın xüsusiyyətidir. Hər bir varlığın xüsusiyyəti kimi o da ya sadə, ya da müəyyən əlaqədə ola bilər. Koqnisiya tanıya bilən ağılla dərk olunan əşya arasında əlaqədir. Deməli, o ağıl, zəka vahidi, təbiət ekstensiyası kimi sadə keyfiyyət deyil, əlaqə xüsusiyyətidir. Təfəkkür daim məzmun axtarışındadır. Beləliklə, təfəkkür zəkanın daim nəyəsə yönələn immanent funksiyası, fəaliyyətidir. Təfəkkürü koqnisiya ilə əlaqədə nəzərdən keçirdikdə belə bir fakt nəzərə çarpır: hər bir konkret fikir zəkada daha öncəki koqnisiyanı ehtiva edir. “*Coğrafiyaşünas məkan haqqında ümumi fikrə malik olmasa, digər problemlər haqqında fikir yürüdə bilməz. Eynilə də təfəkkür bir tərəfdən koqnisiya hasil etməyə yönəlsə də, digər tərəfdən artıq koqnisiyanın özünü ehtimal etsə də, onun vəzifəsi artıq zəkanın şüurunda (coscienza dello spirito!!!) mövcud olan koqnisiyanı inkişaf etdirməkdir. Koqnisiyada 3 şeyi fərqləndirmək lazımdır: tanınan olmaq (tanış olma?), tanına bilmə və nəhayət bu ikisini əlaqələndirən koqnisiya*” [3, s. 1149]

R.Dirvenin və M.Verspunun mülahizələrinə əsasən hesab etmək olar ki, koqnitiv dilçilik sərhədləri müəyyən olunmayan geniş ərazidən ibarət arxipelaqa bənzəyir. Dil insanın malik olduğu bütöv bir koqnitiv sistemin bir hissəsidir. Bu o deməkdir ki, dil insanın qavrama, kateqoriya yaratma və anlayışlar formalaşdırma tərzini, abstraksiya etmə, hissləri duyma, məqsədlərə nail olma və s. bacarıqları, yəni ümumilikdə düşünmə və dərk etmə ilə bağlantıya malikdir [10].

Koqnitivist alimlər və neyrobioloqlar nə vaxtsa beyin və koqnitiv proseslər, ən çox da insanların dildən və obrazlardan istifadə modelini ilə bağlı razılığa gəlsələr, şübhəsiz ki, bu modellər ritorik ənənələrdəki insan ünsiyyəti modeli ilə ayrılmaz əla-

qə təşkil etməlidir. Neyrobioloqların və koqnitivistlərin əldə etdiyi konkret nəticələr çətin ki, ritoriklərə maraqlı olsun. Beyinin hər hansı bir hissəsində hansısa neyron ötürücünün fəaliyyət prinsipini bilmək və ya diqqətə təsir etdiyini sezmək ritorikin öyrəndiyi fenomenləri açıqlamaq üçün çətin ki, qənaətbəxş izah versin. Lakin bununla belə bu iki sahənin kəsişmə nöqtələri də vardır. Onlar bir birinə məlumat ötürür, koqnitiv elm öz nəticələrini ritorikaya təqdim edə bilir, hərçənd ki, onlar fərqli səviyələrdə fəaliyyət göstərir və müxtəlif məsələlərə cavab verirlər. Beyinin fəaliyyətini bəzən də düzmək əslində dilin fəaliyyətinin daha yaxşı izahına xidmət edir, sonuncu isə öz növbəsində effektiv dilin, yəni ritoriklərin öyrəndiyi inandırma bacarığı, mürəkkəb tarixi proseslərin daha yaxşı izahına yol açır. Ritorik əsərlərdə koqnitiv neyrobiologiya üçün faydalı elementlər mövcuddur. Müasir neyrobiologiyanın bəzi nəticələri üslubi ritorika üçün yeni perspektivlər açır [13, s.161].

C.Lakoff və M.Consona istinad edən C.Baççanella qeyd edir ki, koqnitiv linqvistik müstəvisində dil sistemi və dilin strukturu konseptual metaforalarda olduğu kimi insan bədəninin təcrübəsi və biliklərlə bağlı koqnitiv motivasiyaya əsaslanır (Lakoff, Johnson 1984, 2.4.2). Bu, idiomatik ifadələrdə də özünü göstərir, məsələn: *voltare le spalle* (üz döndərmək – hərfən: çiyini çevirmək – *müəl.*). Burada fiziki hərəkət uzaqlaşma, üz döndərmə, tərk etmə və bu kimi oxşar emotiv təcrübəni aşkarlayır [2].

Koqnitiv dilçilik məhz dil strukturunun və dil davranışının əsasında dayanan, koqnitiv mexanizmlərə diqqət edir. O, dilin mənimsənməsi, emalı, formalaşması və biliyin təcrübə, hiss, düşüncə yolu ilə dərk edilməsini, bir sözlə, koqnisyanı aşkara çıxarır. Təfəkkür, dil, təcrübə, hiss, emosiya vasitəsilə inkişaf etdirilən bu mental proses və fəaliyyət psixoloji, neyropsixoloji, (neyrobioloji – *müəlliflər*) təcrübə, sosial aspektləri özündə əks etdirir [2].

Horvard Gardner 1985-ci ildə yazdığı “koqnitiv inqilab”ın tarixi ilə bağlı əsərində “koqnitiv dönüşü” 50-ci illərin biheviörizm görüşlərindəki məyusluqla və bunun ardınca dilçilik, psixologiya, antropologiya kimi bir sıra elmlərin birləşərək öyrənilən obyektlərin arxasında qalan mental proseslərin tədqiqinə başlaması ilə izah edir. Eyni zamanda kompyuter elmləri, xüsusilə süni intellekt sahəsində tədqiqatlar, koqnitiv proseslərin aydın modelini təklif etdi, neyrofiziololoqlar isə beyinin fiziki təsvirinə diqqətini artırdılar. Növbəti onillikdə beyin və təfəkkür sahəsindəki tədqiqatçılar iki istiqamətdə qruplaşmağa, koqnitiv elm və ya koqnitiv tədqiqatlar adı altında spekulyativ alt sahədə (subdiscipline) cəmləşən tədqiqatçılar və neyroelm və ya koqnitiv neyroelm adı altında “ağır” elm alt sahəsində cəmləşənlər. Bununla belə bütün bu istiqamətlərin söyləri hiss, klassifikasiya, yaddaş, dil və təfəkkür kimi mental proseslərin bioloji sistemdən necə əmələ gəldiyini tapmağa yönəlmişdi. Bu tapmacanın bəzi elementləri – məsələn vizual qavrama - müəyyən boşluqları doldurmağa kömək etmiş (yəni pəzlərin düzəldilməsi üçün bəzi detallar tapılmışdır-vizual dərk etmə kimi detallar), digər sahələrdə isə inanılmaz sayda tədqiqatlar davam edir. Koqnitiv elmlərin uğurlu və fəal sahələrdən biri kimi tanınmasına baxmayaraq XXI əsrin əvvəllərində alimlər beyinin iş prinsipi barədə hələ az məlumatlı olduqlarını etiraf edirlər. Və yad-

daş və ya dili kimi əsas insan bacarıqlarını təmin edən mental proseslər haqqında fundamental fikir ayrılığı mövcuddur [13, s.162].

Son bir-neçə onillik bütün dünyada beyin, təfəkkür və “koqnisiya”nın öyrənilməsi ilə məşğul olan mərkəzlərin, proqramların, institutların, şöbələrin yaradılması, genişləndirilməsi, təkmilləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Bu gün tədqiqatçılar və tələbələr Pensilvaniya Universitetinin Koqnitiv Elmlər üzrə araşdırmalar institutunu, Kaliforniyanın San Fransisko Universitetinin integrativ neyroelmlər mərkəzi, Meriland Universitetinin Neyroelm və Koqnitiv elmlər üzrə doktorantura proqramları, Yaponiyanın Riken Beyin İnstitutu, Fransanın Beyin və Koqnisiya araşdırmaları Mərkəzi kimi tədqiqat mərkəzlərində “koqnitiv tədqiqatlar” və “koqnitiv elmlər” məşğul olurlar. Beyinin iş mexanizminin təsvirindən tutmuş, təfəkkürün spekulativ fəaliyyətinə qədər, bu sahədə çoxlu sayda konfranslar keçirilmiş, jurnallar və kitablar dərc olunmuş, qrantlar ayrılmışdır. Corc Buş 1990-cı il Prezident Bəyannaməsində 90-cı illəri “beyin onilliyi” adlandırmışdır. XXI əsrdə “beyin rezervuarda” (brain-in-a-vat) perspektivləri üstünlük təşkil edir. Barak Obamanın BEYİN təşəbbüsünü qeyd etmək olar (Qabaqcıl İnnovativ Neyrotexnologiyalar vasitəsilə Beyin Tədqiqatları). İstər Buşun, istərsə də Obamanın açıqlamalarında beyin bizim düşüncə və davranışlarımızın mənbəyi kimi müəyyənləşdirilir [18, s. 45].

Bu sahəyə marağın artma səbəblərindən biri də alsheymer, şizofreniya, autizm və kimyəvi məhlullardan asılılıq kimi beyinlə əlaqəli xəstəliklərin artması haqqında biliklər idi, lakin tibbi maraqlar daha dərin tədqiqat tələb edir. Ayrı-ayrı fərdlərə, tədqiqat proqramlarına ayrılan misli görünməmiş vəsaitlər elmin bu böyük sərhəddinin inkişafında beyinin idrakı necə yaratması prosesini öyrənməyə stimül verdi [13, s.159].

Veyn Vaytn qeyd edir ki, istənilən halda koqnisiya psixologiyada sözün geniş mənasında mental proseslərə və təfəkkürə aid olur. Hələ psixologiya müstəqil elm kimi XIX əsrdə meydana gələndə onun əsas konsentrasiya nöqtəsi təfəkkür idi. Mental proseslər introspeksiya (öz hiss və düşüncələrini tədqiq etmə – *müəlliflər*) vasitəsilə öyrənilirdi ki, bu metod məhsuldar deyildi. Psixologiyanın empirik yanaşması müşahidədən asılı idi. Xüsusi psixi hadisələr müşahidədən yayınırdı [22, s.314].

XX əsrin birinci yarısında koqnitiv tədqiqatlar bihevizmin nəzəri dominantlığı şəraitində xeyli artdı. Koqnitiv psixologiyanın ilk nümayəndələrindən olan Herbert Simon psixologiyaya dair jurnalda təfəkkür sözünün işlədilməməsinə çağırırdı: “Siz psixologiya jurnalında ağıl sözünü işlədə bilməzsiniz – o zaman ağızınızı sabunla yumalı olacaqsınız”. Sitatı C.Holden gətirib [15, s.55-60].

Ceyms Royer yazır ki, 1950-ci illərdə başlayan koqnitiv inqilab 1960-cı illərin sonunda, demək olar ki, başa çatdı. “Koqnitiv inqilab” termini Tomas Kun tərəfindən işlənilib-hazırlanmış elmi inqilabın nəticələrindən istifadə etmək üçün işlədilirdi. C.Royer bir qədər də dəqiqləşdirmə apararaq koqnitiv inqilabın tarixinin 11 sentyabr 1956-cı ilə gedib çıxdığını qeyd edir. İnqilabın ilk səbəbkarı kimi Corc Miller göstərilirdi. Bununla yanaşı “koqnitiv inqilab” termini yalnız Tomas Kunun elmi inqilablar

haqqında klassik kitabı (Kuhn, 1962) meydana gəldikdən sonra dəbə minməyə başlamışdır. Bundan sonra biheviorial baxışların koqnitiv baxışlar tərəfindən sıxışdırılması inqilab adlanırdı. Bu, bir növ T.Kunun analizlərinə üstünlük qazandırır. Çünki Kun yeni elmi ideyaların köhnələr üzərində dominantlığı fikrini qəbul edirdi. Lakin koqnitiv inqilabın Kunun təhlillərinə uyğun gəlməyən bəzi aspektləri də vardır. Kun göstərirdi ki, bir elmi görüşdən digərinə paradiqmal dəyişikliklərin xarakterini izah edirdi. Bu dəyişikliklər icad və kəşflərlə müşayiət olunurdu. Yeni faktlar təqdim edən paradiqma köhnəyə müvafiq deyildi. [19, s.1-2].

J.Fahnestok Harvard Gardnerə istinadən “koqnitiv dönüşü” 50-ci illərin biheviorizm görüşlərindəki məyusluqla və bunun ardınca dilçilik, psixologiya, antropologiya kimi bir sıra elmlərin birləşərək öyrənilən obyektlərin arxasında qalan mental proseslərin tədqiqinə başlaması ilə izah edir. Eyni zamanda kompüter elmləri, xüsusilə süni intellekt sahəsində tədqiqatlar, koqnitiv proseslərin aydın modelini təklif edir. Bu arada neyrofizioloqlar beyinin fiziki təsvirinə diqqəti artırdılar. Növbəti onillikdə beyin və təfəkkür sahəsindəki tədqiqatçılar iki istiqamətdə qruplaşmağa başladılar: 1) koqnitiv elm və ya koqnitiv tədqiqatlar adı altında spekulativ alt sahədə cəmləşən tədqiqatçılar; 2) neyroelm və ya koqnitiv neyroelm adı altında cəmləşənlər. Bununla belə bütün bu istiqamətlərin söyləri hiss, klassifikasiya, yaddaş, dil və təfəkkür kimi mental proseslərin bioloji sistemdən necə əmələ gəldiyini tapmağa yönəlmişdi. Bu tapmacanın bəzi elementləri – məsələn vizual qavrama - müəyyən boşluqları doldurmağa kömək etmiş digər sahələrdə isə inanılmaz sayda tədqiqatlar davam edir. Koqnitiv elmlərin uğurlu və fəal sahələrdən biri kimi tanınmasına baxmayaraq XXI əsrin əvvəllərində alimlər beyinin iş prinsipi barədə hələ az məlumatlı olduqlarını etiraf edirlər. Yaddaş və ya dili kimi əsas insan bacarıqlarını təmin edən mental proseslər haqqında fundamental fikir ayrılığı mövcuddur. [13, s.159].

C.Royer koqnitiv paradiqmanın bəzi üstünlüklərini sübut etməyə çalışır. Müəllif iddia edir ki, bir çox tədqiqatçı və nəzəriyyəçilər biheviorist baxışların yaratdığı məhdudiyətlərdən bezmişdirlər. Ona görə də inqilab anomal faktlar və rəqabətə girən nəzəriyyələr üzərində qurulmamalıdır. Bununla belə, alimlər koqnitivizmin yeni çətiri altında yeni və maraqlı ideyalar və proqramlar həyata keçirə biləcəklər [19, s.1-2].

Stimulları mənalı kateqoriyalarda qruplaşdırmaq qabiliyyəti fundamental koqnitiv prosesləri şərtləndirir. Onun sinir sistemi ilə bağlı əsaslarını ayırd etmək məqsədilə müəlliflər kompüter tərəfindən törədilən stimulları "pişiklər" və "itlər" kimi təsnifatlandırmaq üçün müəyyən meymunlara təlim keçmişdirlər. Stimul formalarının müntəzəm dəyişməsi və kateqoriya sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi üçün transformasiya sistemindən istifadə etmişdirlər. Hətta meymunlar yeni kateqoriyalarla müəyyənləşdirilmiş stimullar vasitəsilə öyrədildiyi zaman lateral ön beyin qabığına əsəblə bağlı fəaliyyət vizual stimullar kateqoriyasını əks etdirir. Koqnitiv neyrobiologiya və ritorika arasında əlaqələri qiymətləndirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, onların yanaşmalarında əsaslı fərqlər mövcuddur. İlk olaraq qeyd etmək olar ki, koqnitivist alimlər əsas əqli bacarıqların təsviri üçün ritoriklərdən fərqli terminlər istifadə edirlər. Onlar

üçün maraqlı olan hiss, diqqət, kateqorizasiya, öyrənmə ilə bağlı olan neyron substratları üçün mental fəaliyyətdə dil heç lazım olmaya da bilər. Doğrudan da, meymunlarda kateqorizasiya ilə bağlı aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, onların ön beyin qabığının müxtəlif neyronları müxtəlif obrazlara (images/təsvirlərə?) konkret olaraq “ya tam – ya heç” reaksiya nümayiş etdirir. [14, s.315].

Son tədqiqatlar beyinin funksiyasını qeyri-patoloji aspektdən təhlil etməyə çalışmış, beyini normal, aktivasiya etməklə və yeni vizualizasiya aparatları ilə araşdırmağa çalışmışlar. Bu üsullar beyinin hansı hissədən oksigenlə zəngin qanla təchiz olduğu (MRT) və ya hansı hissədə radioaktiv idikatorların cəmləşdiyini və konkret tapşırıqların yeinə yetirilməsində beyinin hansı hissələrinin fəallaşdığını aşkar etməyə imkan vermişdir. Beyinə baş verən elektrik və maqnit dalğalarının dəyişmələrini xaricdən ölçmək üçün digər vizualizasiya aparatlarından (EEG və MEG) da istifadə olunur. Beyinin lokalizasiyasını ölçən ən dəqiq metod, ayrı-ayrı neyronlara mikroelektrodlar ötürərək onların elektrik impulslarını ölçməklə əldə olunmuşdur. Lakin belə invaziv metod daha çox heyvanlar, əsasən də meymun və ya pişiklər üzərində aparılır. Beyin üzərində aparılan bu tədqiqatlar nəticəsində beyinin fəaliyyət sahələrini əks etdirən beyinin funksional topoqrafik xəritəsini hazırlamaq mümkün olmuşdur. Beyinin funksiyalarını onun fiziki sahələri ilə əlaqələndirmə, son zamanlar neofrenologiya (psixika ilə beyinin quruluşunun əlaqəli olduğunu iddia edən psevdoelm – müəlliflər) tərəfindən tənqidlə qarşılanmışdır [21, s.92]. Beyinin müxtəlif funksiyaları ilə bağlı müxtəlif zonaların dəqiqləşdirilməsində inkişafın əldə olunmasına baxmayaraq, məlum olur ki, dil fəaliyyəti və qavrama kimi mürəkkəb funksiyaların icrasında beyinin müxtəlif zonaları işə cəlb olunur. Başqa sözlə desək, məsələn xüsusi isimlər üçün beyin qabığının hər hansı konkret sahəsinin işə düşdüyü müəyyənləşdirilsə də (deyə ki, elektrik stimulyasiya ilə həmin sahəni müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur), bu o demək deyil ki, adam xüsusi isimi xatırlayanda yalnız həmin beyin nahiyəsi işə cəlb olunur [5, s. 46-47]. Son araşdırmalar onu da müəyyən edir ki, dil tapşırığı nə qədər mürəkkəbdirsə, bir o qədər çox və geniş beyin nahiyəsi fəaliyyətə cəlb olunacaq [17, s.114].

M.Dubin qeyd edir ki, sensor (duyğu) sistemləri baş verənlər haqqında biliyin əsasını təşkil edir. Bir neyron digərinə çox oxşayır, amma onların fəaliyyət potensialları eynidir. “Yaşıl və duzlu arasındakı fərqi necə bilə bilərik? Suala cavab vermək üçün duyğu reseptorlarının necə fəaliyyət göstərməsini dərk etməliyik. Hiss olunan hər bir şey sinir sisteminin – fəaliyyət potensiallarının tədaviyinə daxil olan fiziki hadisədir. Bu proses transduksiya adlanır...” [12, s.23-24]. Görmə ilə bağlı olan yüksək bacarıq digər hisslər içərisində ən çox məlum olandır və digərləri üçün də nümunə rolunda çıxış edir. Vizual stimül özünün ayrı-ayrı komponentləri ilə təhlil olunur: rəngi, forması, intensivliyi, məkanda yeri və hərəkəti ilə [12, s.25]. Gözün tor qişasının sinir hüceyrələrinin siqnalları talamusa (thalamus) və “lateral buğum nüvəsi” adlanan yerə daxil olur və oradan beyin qabığının ilkin görmə zonasına daxil olur. Heyvanlar üzərində aparılan tədqiqatlar bu ilkin görmə qabığındakı neyronların hədsiz

həssaslığını üzə çıxarmışdır. Bəziləri o qədər həssasdır (specialized – bayaqdan bu sözü mən bir-neçə variasiyada tərc. etdim, ancaq mətndə specialize termini istifadə olunur həmişə) ki, görmə sahəsindəki obyektin mövqeyindən asılı olaraq fərqli reaksiyalar (məs: atəş sürətində) nümayiş etdirirlər, bəziləri 45 dərəcə, digərləri isə 60 dərəcə dönmə mövqeyinə cavab verir, bəzənsə bu dönmə (rotasiya) dərəcəsi 360 dərəcəyə qədər çata bilər.

Nitq eşitmə orqanı ilə bağlıdır və vizual stimullar kimi eşitmə stimulları da yüksəklik, ton, uzunluq, səsin gəldiyi istiqamət kimi tərkib hissələrdən ibarətdir. Müasir vizualizasiya aparatları nitq siqnalları ilə bağlı beyinin bir daha müxtəlif sahələrini ayırd edirlər. Monreal Neyroloji İnstitutunun alimləri Robert Zatorre və əməkdaşlarının tədqiqatları bunu müəyyən etmək üçün tədqiqatları və onun nəticələrini müəyyən etdilər. Zatorre təcrübə zamanı bir qrup insana xahiş olunmuşdur ki, onlar tanıdığı ilk səsi, sonra hecanı, daha sonra eyni fonemlə bitən hecaları və ən sonda isə qoşa hecalarda ton fərqi eşidəndə əllərindəki pultun düyməsinə basınlar. Bu təcrübə zamanı istifadə olunan PET (pozitron emissiyalı tomoqrafiya aparatı) aparatları həmin fərqləndirici xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsində beyinin müxtəlif sahələrinin fəaliyyətə cəlb olunduğunu sübut etdi. Beyinin birinci eşitmə qabığı səsi registrasiya etmiş, sağ və sol gicgah qırışıq hecaların “passiv” tanınma prosesinə iştirak etmiş, adətən nitq yaranması ilə əlaqələndirilən beyinin sol yarımkürəsindəki Broka zonası isə “big” və “bag” kimi eyni fonetik sonluq ilə bitən hecaların tapılması ilə bağlı tapşırıq zamanı fəallaşmışdır. Bu da onu göstərir ki, insanlar hecalardakı oxşar sonluqları “artikulyativ raprezentasiya” (“access an articulatory representation”) vasitəsilə müəyyənləşdirə bilirlər [23, s. 846, 848]. Nəhayət səsin yüksəkliyi ilə bağlı fərqləri müəyyən edərkən məlum oldu ki, büynin sağ yarımkürəsinin digər digər hissələri aktivləşir. Müəlliflər bundan belə nəticəyə gəlir “bizim birgə gəldiyimiz nəticəyə əsasən eşitmə ilə bağlı (uditiv???)uditivo) məlumatlar ayrı-ayrı emal mərhələsindən keçir və onların hər biri ayrı neyronal altsistemlərdən asılıdır” [23, s.848]. Beyinin fəaliyyətinin təsviri ilə aparılan bu tədqiqatlar nəticəsində əldə olunan bölgülər, dilin qavranılmasının təkamül ierarxiyasını üzə çıxarır [13, s.166].

“Emosional kommunikasiyanın verbal aspektləri” əsərində J.Borod, R.Blum və K.Hayvud emosional proseslərin limbik sistemlə və digər subkortikal strukturlarla əlaqəyə girməsini tədqiqata cəlb etmişlər. Son zamanlar neokortikal strukturların emosional proseslərin komponentləri (məsələn, qavrayış, ifadə) ilə çarpazlaşdırılması diqqəti cəlb edir. Bir çox elmi ədəbiyyatda beyinin sağ yarımkürəciyi emosional prosesləri əks etdirir. Lakin bəzi tədqiqatlar aşkarlayıb ki, sağ yarımkürəcik mənfi, sol yarımkürəcik isə müsbət emosiyalarla səciyyələnir. Bəzi tədqiqatlar isə öyrənmə prosesində hemisferik ixtisaslaşma ilə emosiyanın xüsusi komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin olmasını təsdiqləyirlər [5, s.285].

İnsan dili, müxtəlif uzunluq, tonallıq (yüksəklik) və intensivliyə malik səslərlə ifadənin prosodik formasını müəyyən edir. Məsələn, ingilis dillilər bir ifadənin artan və ya azalan tonda deyilməsinin onun mənasında yaratdığı fərqi bilirlər. Artan tonda

demək bir nəqli cümləni sual cümləsinə çevirir, məs: “He has a Phd” və “He has Phd?”. Vurğulu hecaların, qalxan və enən intonasiyanın prosodiyası ilə bağlı sağ yarımkürənin təhlili ifadənin emotiv dəyərinin dekodlaşdırılması ilə bağlı idi. Dilin emosional baxımdan fəaliyyətində sağ beyin yarımkürəsinin rolu ola biləcəyini XX əsrin sonlarında, sol beyin yarımkürəsinin zədə alması nəticəsində nitqinin çox hissəsini itirən xəstələrin hələ də söyüş söyə bilmə qabiliyyətini saxladığını aşkar edən Hughlings Jackson irəli sürdü [5, s.290].

Neyrobioloqlar son iyirmi ildə müxtəlif əməliyyatlar üçün müxtəlif beyin sahələrinin fəaliyyətə cəlb olunduğunu müəyyən etsələr də, onlar həmçinin kəşf etdilər ki, bir yerdə cəmləşən neyron qrupları yüksək bacarıq nümayiş etdirir və yüksək bacarıq tələb edən fəaliyyətlər eyni zamanda müxtəlif beyin nahiyələri tərəfindən idarə olunur. Neyrobioloqların kompüter dilində desək, onlar bu prosesi “paralel emal” (parallel processing) adlandırırlar. Lakin beyinin həm sinxron və eyni zamanda da fərqli sahələrinin fəaliyyəti “əlaqə problemini”. Dil emalının böyük hissəsi beyinin sol yarımkürəsinin payına düşür, lakin neyrobioloqlar müəyyən etdilər ki, beyinin sağ yarımkürəsi ifadələrin prosodiyasının müəyyən olunmasında mühüm rola malikdir.

Nəyə görə ritoriklər, ən çox da ritorika tarixi ilə maraqlananlar koqnitiv elmə maraq göstərməlidirlər? Koqnitivistlər, şübhəsiz ki, ritorikaya maraq göstərmir, nə də göstərmirdilər. Əlbəttə, Mark Turner kimi (məs: Təfəkkürü oxuyaraq; Biz necə düşünrük) tək-tük cəsarətli alimlərin işlərini çıxmaq şərti ilə bu iki istiqamət humanitar-elmi dixatomiyanın əks tərəflərini tərənnüm etmişdir. Ritoriklər insanlararası fenomenlər, mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələr, tarixi tendensiyalar, kontekstual faktorlar, ideoloji problemlərlə maraqlanmışlar. Onlar ümumiyyətlə, ən azından son zamanlara qədər, hər hansı bir mətn və ya obrazın yaranması və ifadəsində fərdin təfəkküründə gedə biləcək hadisələrlə maraqlanmamışlar. Koqnitivist alimlər isə qrup fəaliyyəti tələb edən və ya persepsiya, yaxud arqumentasiya tələb edən koqnitiv bacarıqlar və funksiyalar ilə maraqlanmamışlar. Hətta beyinin fiziki tərəfi ilə maraqlanan neyroelmlərlə məşğul olan alimlər çox vaxt öz tədqiqatlarını fərqli primatlar (ali məməlilər-insan, meymun, digər yarım-məməlilər) üzərində aparmışlar. Lakin bu iki sahənin hər biri qarşısında dayanan ortağ məsələ – dildir. Digər tərəfdən, dildən istifadə özünün mürəkkəb manifestasiyalarında ritorikanın tədqiqat obyektinə olsa da, ümumilikdə dil həm koqnitiv, həm də neyrobioloji elmlərin tədqiqat obyektinin əsasını təşkil edir [13, s.159].

Ədəbiyyat:

1. Baars, B. The cognitive revolution in psychology / B. Baars. – New York: Guilford Publications, – 1986. – 443 p.
2. Bazzanella C. Linguistica cognitiva. Un'introduzione / C.Bazzanella. – Roma: Laterza and figli spa, – 192 p. [Elektron resurs] <https://books.google.az/books?id=MDKODAAAQBAJ&pg=PT21&dq=cognizione+nella+linguistica+di+og->

- [gi&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjt88PI54zoAhULuIsKHfKAA44Q6AEIJ-zAA#v=onepage&q=cognizione%20nella%20linguistica%20di%20oggi&f=false](https://www.google.az/search?hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjt88PI54zoAhULuIsKHfKAA44Q6AEIJ-zAA#v=onepage&q=cognizione%20nella%20linguistica%20di%20oggi&f=false)
3. Boccardo, G. Nuova enciclopedia italiana, Dizionario generale di scienze, lettere, industrie ecc., Sesta edizione, Volume V/ G. Boccardo, S. Pagliani – Torino: Unione tipografico, – 1878. – 1256 p.
 4. Borod, J. Verbal Aspects of Emotional Communication / J. Borod, I. Ronald, C. In the book Haywood Right Hemisphere Language Comprehension: Perspectives From Cognitive Neuroscience. Ed. By Mark Jung Beeman, Christine Chiarello. London: Psychology Press, 1998. – 424 p., p. 285-307.
 5. Caillies S. Representation of Knowledge in Memory: Evidence from Primed Recognition / Proceedings of the Twentieth Annual Conference of the Cognitive Science Society ed. By Morton Ann Gernsbacher, Sharon J. Derry. – 1- 4 August, University of Wisconsin-Madison. – London: Psychology Press: 1998, – 1284 p., p.203-208
 6. Calvin W. Conversations with Neil's Brain: The Neural Nature of Thought and Language / W. Calvin, G. Ojemann – Boston: Addison-Wesley, –1994, – 352 p.
 7. Campbell R. Why Chomskyan Linguistics Is Antipsychological / Proceedings of the Twentieth Annual Conference of the Cognitive Science Society: August 1-4, 1998, University of Wisconsin-Madison ed. By Morton Ann Gernsbacher, Sharon J. Derry – London: Psychology Press, –1998, –p. 208-214.
 8. Carson D. An Introduction to Introductions / Linguistics and the New Testament: Critical Junctures, ed. By Stanley E. Porter, D.A. Carson. – London: A&C Black, – 1999. – 297 p.
 9. De Jonge C. Between Grammar and Rhetoric: Dionysius of Halicarnassus on Language, Linguistics, and Literature / C. De Jonge. – Leiden: BRILL, – 2008. – 456 p.
 10. Dirven R. Cognitive Exploration of Language and Linguistics Second Revised Edition / R. Dirven, M. Verspoo – John Benjamins, 2004. – 277 p.
 11. Dodd B. Two year-old phonology: impact of input, motor and cognitive abilities on development// J. Child Lang. 37 (2010), 1027-1046. Cambridge: Cambridge University Press 2009
 12. Dubin, M. How the Brain Works. Hoboken / M. Dubin New Jersey: John Wiley & Sons, – 2013 – 136 p.
 13. Fahnestock, J. Rhetoric in the age of cognitive science/ In the book of The viability of rhetoric. Ed/ by R. Graff, A. Walzer, J. Atwill. – New York: State University of New York Press, – 2005. – p. 159-179.
 14. Freedman D. Categorical Representation of Visual Stimuli in the Primate Prefrontal / D. Freedman, R. Maximilian, P. Tomaso [et al] // Cortex. Science, – 2001. 12 January; 291. – p.312-16.
 15. Graffi G. Le lingue e il linguaggio: introduzione alla linguistica / G. Graffi, S. Scalise – <https://www.google.az/search?hl=ru&tbo=p&tbm=bks&q=inaut->

- [hor:%22Sergio+Scalise%22&source=gbs_metadata_r&cad=4](#)Bologna: Il Mulino, – 2013. – 337 p.
16. Holden, C. The rational optimist / C. Holden. – New York City: Psychology Today, – 1986.– p. 55–60.
 17. Just, M. Brain Activation Modulated by Sentence Comprehension / M. Just, A. Patricia, A. Timothy [et al] // Science – 1996. 4 October. – p. 114-116.
 18. Restivo S. Einstein's Brain: Genius, Culture, and Social Networks/ S. Restivo. – Cham: Springer Nature, – 2019. – 163 p.
 19. Royer J. The Cognitive Revolution in Educational Psychology / The Cognitive Revolution on Educational Psychology ed. by James M. Royer. – Charlotte: IAP, – 2006. – 333 p. – p. 1-13
 20. Tomasello, M. Language Is Not an Instinct // – Atlanta: Cognitive Development 10 (1995), p. 131-56
 21. Ward J. The Student's Guide to Cognitive Neuroscience / J. Ward. – London: Psychology Press, – 2015. – 536 p.
 22. Weite W. Psychology: Themes and Variations/ W. Weite. – Boston: Cengage Learning, – 2017. – 754 p.
 23. Zatorre, R. Lateralization of Phonetic and Pitch Discrimination in Speech Processing / R Zatorre, C. Alan, M. Ernst [et al] // Science – 1992. 8 May. – p. 846-849.

И.Аббасов
Г.Байрамова

Язык на стыке когнитивных, риторических и
нейробиологических наук

Резюме

Хотя было предпринято много попыток изучить нейробиологические основы познания, эта область является молодой и быстро развивающейся. На Западе число исследователей в этой области значительно выросло за последние годы. Изучение языка на стыке когнитивных, риторических и нейробиологических наук актуально в контексте современной лингвистики. Лингвистика – это область науки, изучающий язык. По сути, риторика – это искусство говорить. Позже он освещал лингвистические трактаты и литературные произведения. Познание обычно определяется как приобретение знаний. Изучение взаимосвязи лингвистики, риторики и познания с нейробиологическими науками поможет раскрыть сущность семио-когнитивного подхода к риторическим фигурам. Когда ученые-когнитивисты и нейробиологи сходятся во мнении о мозговых и когнитивных процессах и, чаще всего, о том, как люди ис-

пользуют язык и образы, эти модели должны сформировать неразрывную связь с моделью человеческого общения в риторических традициях. Конкретные результаты, полученные нейробиологами и когнитивистами, трудно выразить риторикой. Знание или восприятие принципа действия нейронного передачи в любой части мозга затрудняет удовлетворительное объяснение явления, которому научилась риторика. Тем не менее, эти две области также имеют точки пересечения. Они передают информацию друг другу, когнитивная наука может представлять свои результаты в риторике, даже если они работают на разных уровнях и отвечают на разные вопросы.

Понимание деятельности мозга фактически дает лучшее объяснение функционирования языка, в то время как последнее, в свою очередь, помогает объяснить эффективный язык, то есть навыки убеждения, усвоенные риторикой. Таким образом риторические традиции содержат полезные элементы для когнитивной нейробиологии. Некоторые результаты современной нейробиологии открывают новые перспективы для языковой и стилевой риторики.

Ключевые слова: нейробиология, когнитивный, мозг, риторический, антипсихологический, модели компетентности, нейронаука

I.Abbasov
G.Bayramova

Language at the junction of cognitive, rhetorical and neurobiological sciences

Summary

Although many attempts have been made to study the neurobiological foundations of cognition, this branch is young and rapidly developing. In the West, the number of researchers in this field has grown significantly in recent years. The study of language at the intersection of cognitive, rhetorical and neurobiological sciences is relevant in the context of modern linguistics. Linguistics is a field of science that studies language. In fact, rhetoric is the art of speaking. This later covered linguistic treatises and literary works.

Cognition is usually defined as the acquisition of knowledge. Studying the relationship of linguistics, rhetoric and cognition with the neurobiological sciences will help to reveal the essence of the semio-cognitive approach to rhetorical figures. When cognitive scientists and neurobiologists agree on brain and cognitive processes and, most often, on how people use language and images, these models should form an inextricable link with the model of human communication in rhetorical traditions.

The specific results obtained by neuroscientists and cognitive scientists are difficult to express in rhetoric. Knowing or perceiving the principle of action of neural transmission in any part of the brain makes it difficult to satisfactorily explain the phenomenon that rhetoric has learned. However, these two areas also have intersection points. They transmit information to each other, cognitive science can present its results in rhetoric, even if they work at different levels and answer different questions.

Understanding the activity of the brain actually gives a better explanation of the functioning of the language, while the latter, in turn, helps to explain an effective language, that is, persuasion skills learned by rhetoric. Thus, rhetorical traditions contain useful elements for cognitive neurobiology. Some of the results of modern neurobiology open up new perspectives for language and rhetoric style.

Key words: neurobiology, cognitive, brain, rhetorical, anti-psychological, modeling competence , neuroscience

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.01.2020

Filologiya elmləri doktoru Zemfira Əliyeva tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur

AFAQ AĞAYEVA
filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
e-mail: afag.agayeva 58@gmail.com

NİTQİN NÖVLƏRİ VƏ FORMALARI
(Texniki ali məktəblərdə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti məşğələləri
üçün nəzəri material)

Xülasə

Daxili nitqə bəzən “stenoqrafik nitq” də deyirlər. Çünki bu nitq çox yığcam olur. Daxili nitq xarici nitqə nisbətən daha aktivdir. Özünəməxsus sintaktik quruluşa malikdir. Daxili nitqdə mübtəda olmur. Alimlər onu “sözsüz nitq”, “nitqin konspekti”, “planı” və s. də adlandırırlar.

Xarici nitq isə daxili nitqdən fərqlənir. Çünki xarici nitqi tələffüz edirik. Xarici nitqi eşidirik və s.. Xarici nitq aydınlıq, məntiqilik tələb edir. Gənclər üçün başqaları ilə dialoqa girmək çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Monoloji nitq isə insanda 3-7 yaşlarından formalaşmağa başlayır. 8 yaşından uşaq artıq “təsviri monoloq”a keçir. 8-12 yaş dövründə - “mühakimə” janrı formalaşmağa başlayır. Aristotel monoloqun əsas dəyərini onun aydınlığında görür.

Amma təmizlik, ifadəlilik də monoloqun əsas məziyyətlərindən hesab edilir. Monoloq “1” sözündən, dialoq – “2” sözündən əmələ gəlmişdir.

Poliloq isə polyus + loqos birləşməsindən yaranıb. Spontan xarakter daşıyır. Situasiya ilə çox əlaqədardır.

Açar sözlər: daxili nitq, xarici nitq, monoloq, dialoq, poliloq.

Qəlbin dərinliklərində mənə çox zadlar öyrədir.
Hama mənə miz insafımın səsidir ki,
hamıda mənə insafı var. Hər kəs onun
buyurduğuna qulaq asıb, əmrinə əməl eləsə, çox
sirlərdən agah olub, çox şeylər bilər.

Sokrat

Düçüncəsiz təhsil hədər zəhmətdir.

Konfutsi

Kompüter prinsipi

Maşın işləməli, insan isə düşünməlidir.
(epiqlarlar)

Daxili nitq. Klassik natiqlik sənətində daxili nitq ritorikanın müstəqil bir sahəsi kimi qəbul edilməmişdi. Çünki daxili nitqdə sözlər, dil vahidləri şərti xarakter daşıyır. Bu nitq prosesi gizli getdiyi üçün hələ də tam öyrənilməmişdir. Daxili nitq insanda 5 yaşından başlayır və bütün həyatı boyu davam edir. Alimlər hesablamışlar ki, xarici nitq insanın həyatında bir sutka ərzində 3-4 saatdan artıq olmur (çox nadir hallarda bu rəqəm dəyişə bilər). Deməli, sutkanın qalan hissəsini – yalnız dərin yuxuda olduğu vaxtları çıxmaq şərtilə - 20 saata yaxın bir vaxtı – “daxili nitq dünyası”nda yaşayırıq. Bəzən tündməcəz adam üçün “az danışır” deyirik. Bu ifadə nitqin növləri və formaları baxımından düzgün qurulmamışdır: bəzi adamlarda daxili, fikri həyat xarici nitqdən daha genişdir. Həmin şəxs başqaları ilə az danışarsa, deməli, özü ilə çox danışır. Daxili nitqə bəzən “stenoqrafik nitq” də deyirlər. Çünki o, son dərəcə sıxılmış, yığcam nitqdır. Yazılı nitqdən daha çox şifahi nitqə yaxın olan özünəməxsus sintaktik quruluşa malikdir: ***DAXİLİ NİTQ DAHA AKTİV NİTQDİR. BU NİTQDƏ MÜBTƏDA OLMUR!*** Bu nitq pıçıltı ilə eşidilsə, səslə səssizlik arasında qalsa belə, yenə danışanın özünə ünvanlanır. Bəzən bu nitqdə sözlərdən yox, onların yalnız baş hərflərindən istifadə edilir. Ona görə də, alimlər onu “sözsüz nitq”, “söylə-yəcəyimiz nitqin konspekti”, “planı”, “öz-özünə danışmaq”, “ucadan düşünmək” və s. adlandırırlar. Məhz daxili nitq prosesində insan özünü dərk edər, qiymətləndirər, idarə edə bilər. İnsanın daxili nitq dünyası çox zəngindir. Burada ağıl da, hiss də, dil qabiliyyəti də, təxəyyül də, həyəcan da, intuisiya da bir-biri ilə sehrli şəkildə çulğalashır. Aristotel belə hesab edirdi ki, daxili nitqin mərkəzi ürəkdir. Qədim misirlilərin fikrincə də, insan ünsiyyətinin mənbəyi ürəkdir. Ürək insanın bütün hərəkət və davranışlarına, fikir və hisslərinə istiqamət verir. Bu mülahizələr bizim xalq ifadələri ilə təsdiqlənir: ürəyində danışmaq, yəni daxili nitq prosesinə cəlb olunmaq.

Xarici nitq. Daxili nitqdən fərqli olaraq, xarici nitq aydınlıq, məntiqilik, ardıcılıq, səlislik, təsirlilik, ahəngdarlıq və s. tələb edir. Xarici nitq öz növlərinə, formalarına və tərzinə görə müxtəlifdir. Bu cəhətdən dialoji və monoloji nitq, şifahi və yazılı nitq, vasitəli və vasitəsiz nitq mövcuddur.

Dialoji nitq. Belə bir əfsanə var ki, hər bir insanın yer üzündə ikinci “Mən”i var və nə qədər ki, bu “Mən”indən azad olmayıb, o vaxta qədər insan dialoqa vermək üçün özünə həmsöhbət tapa bilmir – öz-özü ilə danışır, yəni yalnız daxili nitqdən istifadə edir. Öz “mən”inin buxovlarından azad olanda isə daxili dünyasını tərk edir və *HƏMSÖHBƏTİNƏ* qovuşur. Xüsusilə, gənclər üçün başqaları ilə dialoqa girmək çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onları başa düşən həmsöhbət tapanda qəlbən çox sevinir və özlərini tamamilə xoşbəxt hiss edirlər. Bu aforizmlər də təsadüfi yaranmamışdır: “Bir insanın şəxsiyyəti başqa insanın şəxsiyyəti ilə dialoqda müəyyən olunur”, “Şəxsiyyət – başqa şəxsiyyətlə dialoqda qiymətləndirilməlidir”. Texniki ali məktəblər üçün tərtib olunmuş dərslərdə dialoq nitqinin tədrisinə olduqca az yer verilir. Ancaq təcrübə göstərir ki, tələbələrin şifahi nitqinin inkişafında dialoqların xüsusi yeri var: söz ehtiyatının artırılması, qrammatik materialın yaxşı mənimsənilməsi, eyni zamanda, düzgün tələffüzün möhkəmləndirilməsi bilavasitə dialoqla həyata keçirilir.

Bəzən təklif edirlər ki, mühəndis kadrları hazırlayan texniki ali məktəblərdə dialoqlar EHM-lər (elektron hesablayıcı maşınlar) vasitəsilə aparılmalıdır. Çünki mütəxəssislər hesablamışlar ki, 20-25 nəfərlik qrupda müəllim maksimum 5-6 tələbənin işinə nəzarət edə bilər. Bu baxımdan seminar boyu qrupun bütün tələbələrinin tam fəallığını təmin etmək üçün belə maşınların köməyindən istifadəni məsləhət görürlər. “Tələbə-EHM” dialoqu “sual-cavab-izahat” prinsipi üzrə işləyir. Bu prosesdə “aparıcı tərəf” isə maşın yox, **MÜƏLLİMDİR**. Çünki, **MÜƏLLİMİN** qayğısını, nəzarətini, köməyini dünyada heç bir maşın, heç bir qurğu əvəz edə bilməz! Dialoqlar sual-cavab, mübahisə, müzakirə formasında aparılır. Dialoqların aşağıdakı növləri vardır: 1) məişət söhbətləri; 2) işguzar söhbətlər; 3) iş qəbul olunma zamanı aparılan söhbətlər; 4) müsahibə; 5) danışıqlar.

Dialoqun həcmi bir söz və bir roman qədər ola bilər. Amma buna baxmayaraq, dialoqa məxsus xüsusiyyətlər onların hər birinə aiddir. ... Yaxın gələcəkdə insanla yaxın dialoqa girən kompüterlər yaradılması ehtimalı yüksəkdir. Bunun üçün dünyada biliklər toplusu kompüterin yaddaşında yerləşdirilməli, insanlar həmin biliklərin fonunda dialoqa girməlidirlər.

Monoloji nitq. Bəzən deyirlər ki, monoloji nitq dialoji nitqə nisbətən quru və darıxdırıcıdır. Amma bu belə deyil – monoloji nitqi kimin söyləməsindən asılıdır. Azərbaycan teatr tarixinə (unutmaq olmaz ki, teatrın məzmununu ədəbiyyat təşkil edir) nəzər saldıqda Ülvi Rəcəb, Abbas Mirzə Şərifzadə, Sidqi Ruhulla, Ələsgər Ələkbərov kimi sənətkarlar dramatik əsərdə mətn təşkil edən dialoq və monoloqun məzmunundakı psixoloji halı keçirmə bacarığına, sənət dilində desək, obrazı yaratdığına görə görkəmli sənətkar kimi indi də yad olunurlar. Belə sənətkarların ifasında monoloq eşidən adamlar onları dəfələrlə dinləmək istəyirlər. Sona xanım Cəfərin ən çox üzərində işlədiyi əsər kimi “Od gəlini”ni qeyd edir. Təkcə Elxanın monoloqu üzərində üç gecə çalışdığını yazır: “...Yadımdadır o, Elxanın son monoloqunu yazarkən, iki-üç gecə onun üstündə işlədi. Hər gecə dörd-beş vərəq yazıb qurtarandan sonra, həmin vərəqi cırıb atır, yenidən yazmağa başlayırdı. Beləliklə, üç-dörd dəfə yazıb-pozandan sonra müəyyən fikrə gəlirdi. Cəfər, ümumiyyətlə, bütün əsərlərinin üstündə belə çalışırdı”. Yaxud: “... O, əsərlərində olan tiplərin şəkillərini də cürbəcür formada çəkirdi. Bir dəfə Cəfər gündüz işləyərkən mən nə üçünə otağa girdim. Cəfər gəzişir, əlləri alnında, ayağını yerə vuraraq nə isə söyləyirdi. Cəfər məni görəndə qışqırdı: “Sənə kim dedi ki, buraya gələsən, tamam fikrim dağıldı. Daha mən işləyə bilmərəm” – dedi. O gün işləmədi ...”. Monoloq – qarşı tərəfdən cavab gözləməyən nitq növüdür. Bu nitq növü insanda 3-7 yaşlarından formalaşaraq, bütün həyatı boyu onu müşayiət edir: 3 yaşında uşaq şəkli baxaraq, əşyaların adını dalbadal sadalaya bilir. 8 yaşından isə artıq “təsviri monoloqa” keçir. 8-12 yaş dövründə monoloqun “mühakimə” janrı formalaşır - inkişaf etməyə başlayır. Monoloji nitq mühazirə, məruzə, çıxış, məktub, məqalə və monoqrafiya formalarında olur. Aristotel “Ritorika” əsərində monoloji nitqin əsas dəyərini onun aydınlığında görmüşdür. 1) Monoloji nitq aydın olmalıdır. Əgər nitq aydın deyilsə, demək, o, qarşıya qoyduğu məqsədə

çata bilməyəcək. 2) *Monoloji nitqin əsas keyfiyyətlərindən biri təmizlikdir*. Bu tələbə görə, monoloji nitq ədəbi dil normalarına uyğun olmayan söz və ifadələrdən, yersiz alınma söz və terminlərdən, dialekt və şivə elementlərindən, köhnəlmiş sözlərdən uzaq olmalıdır. 3) Monoloji nitq üçün səciyyəvi olan əlamətlərdən biri də *ifadəlilikdir*. Nitqin ifadəliliyi onun quruluşunun elə göstəricisidir ki, bu, dinləyicinin diqqət və marağını nəzərdə tutur, əsas götürür.

Poliloq. Əgər monoloq “1” sözündən, dialoq “2” sözündən əmələ gəlmişdirsə, “poliloq” yunan sözü olub “polyus” sözündən əmələ gəlmişdir, “loqos” isə danışıq mənasını verir. Yəni bir neçə adamın söhbəti, mükəlliməsi. Poliloq da dialoq kimi, adətən, spontan xarakter daşıyır, situasiya ilə daha çox bağlı olur. Müəllim seminar-da, ya mühazirədə köhnə dərsi yada salarkən, yeni dərsi izah etməyə başlayarkən, öncə mümkün qədər çox tələbəni ünsiyyətə, dərslərin müzakirəsində iştirak etməyə dəvət edir. Bu zaman müəllim, ya natiq hamının diqqətini cəlb etmək üçün mövzunu tez-tez dəyişir. Belə hallarda onun nitqi monoloqa çevrilir. Qrup halında müzakirələr zamanı sualların əhatə dairəsi genişlənilir. Məsələn, “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” dərslərində tələbələr bu sahə ilə bağlı daha zəngin məlumat əldə edirlər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, ADPU, 2014, 278 s..
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, Elm və təhsil, 2011, 620 s..
3. Bayramov A., Məhərrəmov M., İskəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı, ULU, 2015, 236 s..
4. Cabbarov R. Yeniyetmələrdə özünü dərk etmə prosesinin psixoloji təhlili: psixologiya üzrə fəl.dok. dissertasiyası. Bakı, 2004, 150 s..
5. Əliyev İ. İnkişaf – məqsədimizdir. Bakı, 2018, Azər nəşr, 400 s..
6. Qurbanov A. Dil və nitq. APU, Bakı, 1991, 75 s..

A.P.Агаева

ВИДЫ И ФОРМЫ РЕЧИ

(Теоретический материал по азербайджанскому языку и культуре речи для студентов высших учебных заведений)

Резюме

Иногда внутреннюю речь называют «стенографической речью». Потому, что эта речь очень коротка. Она более активна, чем внешняя речь. Имеет своеобразную синтаксическую структуру. Внутренняя речь не имеет подлежащего. Ученые называют её «речью без слов», «конспектом речи», «планом» и т.д.. А внешняя речь отличается от внутренней. Её мы произносим. Её мы слышим и т.д.. Внешняя речь требует ясности и логики. Для молодежи

очень важно вступать в диалог с другими людьми. Монологическая речь формируется с 3-7 лет человеческой жизни. А с 8 лет ребенок уже переходит на «описательный» монолог. В период 8-12 лет у него формируется «рассудительный жанр». Аристотель самой важной чертой монолога считал его ясность. Но чистота и выразительность речи также считаются немаловажными особенностями этой речи. Слово монолог произошло от слова «1», диалог – от слова «2». А «полилог» образовался от словосочетания: polys – многочисленный + logos – разговор. Носит спонтанный характер.

Очень тесно связан с ситуацией.

Ключевые слова: внутренняя речь, внешняя речь, монолог, диалог, полилог.

A.R. Agaeva

SPEECH TYPES AND FORMS

(Theoretical material on the Azerbaijani language and culture of speech for students of higher educational institutions)

Summary

Sometimes internal speech is called "stenographic speech." Because this speech is very short. She is more active than external speech. It has a peculiar syntactic structure. Inner speech has no subject. Scientists call it "speech without words", "abstract of speech", "plan", etc. And external speech is different from internal. We pronounce it. We hear it, etc.

External speech requires clarity and logic. It is very important for youth to engage in dialogue with other people. Monological speech is formed from 3-7 years of human life. And from the age of 8, the child is already switching to a "descriptive" monologue. In the period of 8-12 years, he formed the "judicious genre." Aristotle considered the clarity to be the most important feature of the monologue. But the purity and expressiveness of speech are also considered important features of this speech. The word monologue came from the word "1", dialogue - from the word "2". A "polylogue" was formed from the phrase: polys - numerous + logos - conversation. It is spontaneous. Very closely related to the situation.

Key words: internal speech, external speech, monologue, dialogue, polylogue.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Yusifov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

VÜQAR QARADAĞLI
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlilov küçəsi
garadaghly@gmail.com

HƏFS İLƏ VƏRŞ RƏVAYƏTLƏRİ ARASINDA LEKSİK-QRAMMATİK SƏCİYYƏLİ FƏRQLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ (I HİSSƏ)

Xülasə

Müəllifin məqsədi məqalədə Asim qiraətindən edilən Həfs rəvayəti (bundan sonra – AH) [2, 15, 118-119] ilə Nafe qiraətindən edilən Vərş rəvayəti (bundan sonra – NV) [2, 43, 63] arasında isim, sifət, say, zərf və əvəzliliklərdəki leksik-qrammatik səciyyəli fərqlərin və köməkçi nitq hissələri ilə bağlı fərqlərin müqayisəli təhlilini aparmaqdır. Başqa sözlə, qarşımıza qoyduğumuz məqsəd rəvayətlər arasında feillərdən başqa digər nitq hissələrinin bu və ya digər şəkildə mənaya təsir edən, morfoloji, sintaktik, leksik fərq əmələ gətirən fərqlərin hamısını nəzərdən keçirməkdir. İsim, sifət, say və zərflərdə rəvayətlərarası leksik-qrammatik səciyyəli fərqlər kök samiti, model, kateqoriya, qiraət və pauzal, həmçinin xüsusi halları əhatə edir. Kateqoriya fərqləri dedikdə, bura hal, kəmiyyət və müəyyənlik kateqoriyalar üzrə fərqlər daxildir. Əvəzliliklərdəki rəvayətlərarası fərqlər əvəzliyin bir qiraətdə olub, digərində işlənməməsi və kəmiyyət fərqlərini əhatə edir. Köməkçi nitq hissələri ilə bağlı rəvayətlərarası fərqlərə onların bir rəvayətdə olub, digərində işlənməməsi, bir köməkçi nitq hissəsi əvəzinə digərinin işlənməsi, fərqli bağlayıcı, fərqli ədatların işlənməsi kimi hallar daxildir.

Qurani-Kərim ilahi Kitab olmaqla təkcə dini səciyyə kəsb etmir, o, müasir ərəb ədəbi dilinin qaynağı, ümumilikdə ərəb dilinin ən möhtəşəm abidəsidir. İllər uzunluğunda Azərbaycanda qadağa altında olan Qurani-Kərim bu aspektdən öyrənilməmiş tədqiqat obyektini kimi aktuallığını saxlayır. Qurani-Kərimin nəinki az işlənən, hətta dünyada ən geniş yayılmış rəvayətləri belə Azərbaycanda müqayisəli şəkildə tədqiqat obyektini olmamışdır. Odur ki, sözügedən iki rəvayətdə isim, sifət, say, zərf və əvəzliliklərdəki leksik-qrammatik səciyyəli fərqlərin və köməkçi nitq hissələri ilə bağlı fərqlərin müqayisəli təhlili müasir ərəb dilində baş verən oxşar hallara fərqli bucaqdan yanaşmaqla bu sahədə aparılacaq tədqiqatlara kömək edəcək. Material təlim-tədris prosesinə xidmət edəcək, doğru təsəvvürün formalaşmasına kömək edəcəkdir ki, bu da mövzunun aktuallığını üzə çıxaran amil kimi çıxış edir. Bu baxımdan, mövzu öz yeniliyi, müəllifin hasil etdiyi yeni qənaətlər isə özəlliyi ilə seçilir.

Açar sözlər: Qurani-Kərim, Asim qiraəti, Həfs rəvayəti, Nafe qiraəti, Vərş rəvayəti.

Tədqiqat üzərində çalışarkən bir çox mövcud transkripsiya sistemlərinə (GAL Supplement, Revue des Etudes Islamiques (Paris), Arabica (Paris), İslam Ansiklopedisi, The Encyclopedia of Islam, Encyclopedie l'İslam, Şarkiyat Mecmuası (İstanbul), Türk İlmî Transkripsiyon Sistemi, İlahiyat Fakültesi Dergisi (Ankara), DİA [2, 41, 308] müraciət etdiyimizə baxmayaraq onlardan heç birinin Quran səslərinin ifadəsi yetərinə tələblərinə cavab vermədiyi problemi ilə üzləşdik. Qurani-Kərimin əhatə etdiyi səsləri latın əlifbası ilə tam və dolğun şəkildə ifadəsinin qeyri-mümkün olduğunu qəbul etsək də, ən azı latın qrafikasının imkanı daxilində Quran səslərinin daha dolğun ifadəsi üçün yeni fonetik transkripsiya sisteminin tərtibinə ehtiyac duyduq. Tədqiqatda tətbiq edilən xüsusi transkripsiya sisteminin – **TT-HAFS/ASIM** (*Təcvid Transkripsiyası, Həfs/Asim, Bakı*) tərəfimizdən işlənib hazırlanmışdır.

TT-HAFS/ASIM

(*Təcvid Transkripsiyası, Həfs/Asim, Bakı*)

’ – <i>həmzə</i>	ʔ – qoşa <i>za</i>
ˊ – zəifləmiş <i>həmzə</i>	z-z – sözlərin kəsişməsində <i>zəl</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>za</i> ; [’əl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>za</i>
b – saitöncə mövqedə <i>bə</i>	‘ – <i>ayn</i>
bb – saitöncə mövqedə qoşa <i>bə</i>	“ – qoşa <i>ayn</i>
b-b – sözlərin kəsişməsində qoşa <i>bə</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>bə</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən saitöncə <i>bə</i>	‘-‘ – sözlərin kəsişməsində <i>ayn</i> -dan sonrakı mövqedə qoşa <i>ayn</i>
ḃ – <i>bə</i> və ya <i>mim</i> -in bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə <i>bə</i>	ğ – <i>ğayn</i>
ḅ – üzərində vəqf icra olunduğu halda <i>bə</i>	f – <i>fə</i>
bb – vəqf icra olunduğu halda qoşa <i>bə</i>	ff – qoşa <i>fə</i>
t – <i>tə</i> ; vəqf icra olunmadığı halda <i>tə-mərbutə</i>	f-f – sözlərin kəsişməsində <i>fə</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa <i>fə</i>
tt – qoşa <i>tə</i> ; <i>dəl</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>tə</i>	q – saitöncə mövqedə <i>qaf</i>
t-t – sözlərin kəsişməsində qoşa <i>tə</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>dəl</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>tə</i> ; [’əl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>tə</i>	qq – saitöncə mövqedə qoşa <i>qaf</i>
ṣ – <i>sə</i>	ṣ – <i>qaf</i> və ya <i>kəf</i> -in bildirdiyi səsdən

	başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə <i>qaf</i>
şş – qoşa <i>sə</i>	ş – <i>vəqf</i> icra olunduğu halda <i>qaf</i>
ş-ş – [’əl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>sə</i>	şş – <i>vəqf</i> icra olunduğu halda qoşa <i>qaf</i>
c – saitöncə mövqedə <i>cim</i>	k – <i>kəf</i>
cc – saitöncə mövqedə qoşa <i>cim</i>	kk – qoşa <i>kəf</i> ; <i>qaf</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>kəf</i>
ç – <i>cim</i> -in bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə <i>cim</i>	l – incə <i>ləm</i>
ç – <i>vəqf</i> icra olunduğu halda <i>cim</i>	ll – qoşa incə <i>ləm</i>
çç – <i>vəqf</i> icra olunduğu halda qoşa <i>cim</i>	l-l – sözlərin kəsişməsində <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa incə <i>ləm</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>nun</i> və ya <i>tənvîn</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən incə <i>ləm</i> ; <i>Allah</i> kəlməsində <i>kəsrə</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa incə <i>ləm</i> ; [’əl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən incə <i>ləm</i>
h – <i>ha</i>	h – <i>Allah</i> kəlməsində <i>dəmmə</i> və ya <i>fəthə</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa orta (qalın) <i>ləm</i>
hh – qoşa <i>ha</i>	m – saitöncə mövqedə <i>mim</i>
x – <i>xa</i>	ñ – <i>mim</i> və ya <i>bə</i> -nin bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə <i>mim</i> ; <i>vəqf</i> icra olunduğu halda <i>mim</i>
xx – qoşa <i>xa</i>	ñ – <i>bə</i> -dən öncəki mövqedə <i>mim</i> ; <i>bə</i> -dən öncəki mövqedə nazal <i>mim</i> -ə çevrilmiş nazal <i>nun</i> və ya <i>tənvîn</i>
d – saitöncə mövqedə <i>dəl</i>	ññ – qoşa nazal <i>mim</i>
dd – saitöncə mövqedə qoşa <i>dəl</i>	ñ-ñ – sözlərin kəsişməsində <i>mim</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa nazal <i>mim</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>nun</i> və ya <i>tənvîn</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa nazal <i>mim</i>
d-d – sözlərin kəsişməsində qoşa <i>dəl</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>tə</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>dəl</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>dəl</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən saitöncə <i>dəl</i> ; [’əl-]	n – saitöncə mövqedə <i>nun</i> və ya <i>tənvîn</i>

artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>dəl</i>	
ḏ – <i>dəl</i> və ya <i>tə</i> -nin bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə <i>dəl</i>	ñ – <i>həmzə, ha, xa, ayn, ğayn</i> və ya <i>hə</i> -dən öncəki mövqedə <i>nun</i> və ya <i>tənvin</i> ; <i>vəqf</i> icra olunduğu halda <i>nun: tənha</i> ; نَ وَالْقَلَمِ يَسَّ ۙ وَالْقُرْءَانَ صِتْوَانِ صِتْوَانِ قِتْوَانِ, بِنِينَا بِنِينَاهُمْ بِنِينَاهُمْ بِنِينَاهُ الدُّنْيَا sözlərindəki <i>nun</i> ; <i>vəqf</i> icra olunduğu halda <i>nun</i>
ḏ̣ – <i>vəqf</i> icra olunduğu halda <i>dəl</i>	ṇ̃ – <i>tə, sə, cim, dəl, zəl, zəy, sin, şin, fə</i> və ya <i>kəf</i> -dən öncəki mövqedə <i>nun</i> və ya <i>tənvinin</i> bildirdiyi incə nazal səs
ḏ̣̣ – <i>vəqf</i> icra olunduğu halda qoşa <i>dəl</i>	ṇ̣̃ – <i>sad, dad, ta, za</i> və ya <i>qaf</i> -dan öncəki mövqedə <i>nun</i> və ya <i>tənvinin</i> bildirdiyi qalın səs
ẓ – <i>zəl</i>	ññ – qoşa nazal <i>nun</i>
zz – qoşa <i>zəl</i>	ñ-ñ – sözlərin kəsişməsində <i>nun</i> və ya <i>tənvin</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa nazal <i>nun</i> ; [ʔəl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən nazal <i>nun</i>
ẓ-ẓ – sözlərin kəsişməsində <i>zəl</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>zəl</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>sə</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>zəl</i> ; [ʔəl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>zəl</i>	h – <i>hə</i> ; <i>vəqf</i> icra olunduğu halda <i>tə-mərbutə</i>
r – incə <i>ra</i>	hh – qoşa <i>hə</i>
rr – qoşa incə <i>ra</i>	h-h – sözlərin kəsişməsində <i>hə</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa <i>hə</i>
r-r – sözlərin kəsişməsində <i>ra</i> -dan sonrakı mövqedə qoşa incə <i>ra</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>nun</i> və ya <i>tənvin</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən incə <i>ra</i> ; [ʔəl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən qoşa səslənən incə <i>ra</i>	ʔ – saitöncə mövqedə <i>vav</i>
ṙ – qalın (orta) <i>ra</i>	ʔʔ – qoşa <i>vav</i>
ṙṙ – qoşa (qalın) <i>ra</i>	ʔ-ʔ – sözlərin kəsişməsində <i>vav</i> -dan sonrakı mövqedə qoşa <i>vav</i>
ṙ-ṙ – sözlərin kəsişməsində <i>ra</i> -dan sonrakı mövqedə qoşa orta (qalın) <i>ra</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>ləm</i> -dən sonrakı	ʔ̣-ʔ̣ – sözlərin kəsişməsində <i>nun</i> və ya <i>tənvin</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa nazal <i>vav</i>

mövqedə qoşa səslənən orta (qalın) <i>ra</i> ; sözlərin kəsişməsində <i>nun</i> və ya <i>tənvin</i> - dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən orta (qalın) <i>ra</i> ; [’əl-] artiklindəki <i>ləm</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən orta (qalın) <i>ra</i>	
<i>z – zəy</i>	<i>y</i> – saitöncə mövqedə <i>yə</i>
<i>zz – qoşa zəy</i>	<i>yy – qoşa yə</i>
<i>z-z – [’əl-] artiklindəki ləm-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən zəy</i>	<i>ÿ-ÿ</i> – sözlərin kəsişməsində <i>nun</i> və ya <i>tənvin</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa nazal <i>yə</i>
<i>s – sin</i>	<i>â</i> – <i>sad, dad, ta, za, xa, ğayn</i> və <i>qaf</i> -dan sonrakı mövqedə <i>fəthə</i>
<i>ss – qoşa sin</i>	<i>a</i> – <i>ha, ra (r), ayn, ləm (l), vav</i> və qoşa nazal <i>vav</i> -dan sonrakı mövqedə <i>fəthə</i>
<i>s-s – [’əl-] artiklindəki ləm-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən sin</i>	<i>ä</i> – <i>həmzə, bə, tə, şə, cim, dəl, zəl, ra (r), zəy, sin, şin, fə, kəf, ləm (l), mim, nun, hə, yə</i> -dən sonra və <i>sad, dad, ta, za, xa, ğayn, qaf, ha, ra (r), ayn, ləm (l), vav</i> və qoşa nazal <i>vav</i> -dan öncəki mövqedə <i>fəthə</i>
<i>ş – şin</i>	<i>ə</i> – <i>həmzə, bə, tə, şə, cim, dəl, zəl, ra (r), zəy, sin, şin, fə, kəf, ləm (l), mim, nun, hə, yə</i> -dən sonra və <i>həmzə, bə, tə, şə, cim, dəl, zəl, ra (r), zəy, sin, şin, fə, kəf, ləm (l), mim, nun, hə</i> -dən öncəki mövqedə <i>fəthə</i>
<i>şş – qoşa şin</i>	<i>e</i> – <i>həmzə, bə, tə, şə, cim, dəl, zəl, ra (r), zəy, sin, şin, fə, kəf, ləm (l), mim, nun, hə, yə</i> -dən sonra və <i>yə</i> -dən əvvəl gələn <i>fəthə</i>
<i>ş-ş – [’əl-] artiklindəki ləm-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən şin</i>	<i>i – kəsərə</i>
<i>ş – sad</i>	<i>u – dəmmə</i>
<i>şş – qoşa sad</i>	<i>ā, ā, ā, ā; ī; ū</i> – iki qısa sait ölçüsündə uzun sait
<i>ş-ş – [’əl-] artiklindəki ləm-dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən sad</i>	<i>āā, āā, āā, āā; īī; ūū</i> – dörd qısa sait ölçüsündə uzun sait
<i>đ – dad</i>	<i>āāā, āāā, āāā, āāā; īīī; ūūū</i> – beş qısa sait ölçüsündə uzun sait

ḍḍ – qoşa <i>dad</i>	āāā, āāā, āāā, āāā; āāā; āāā – altı qısa sait ölçüsündə uzun sait
ḍ-ḍ – [ʾəl-] artiklindəki <i>lām</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>dad</i>	ññ – تَأْمَنَّا (12:1) sözündəki [ññ] səs birləşməsinin tələffüz edilən vaxt ərzində dodaqların (sanki [u] səsinə tələffüz edərək) qabağa uzadılması (<i>işmam</i>)
ṭ – saitöncə mövqedə <i>ta</i>	u – [u] saitinin örtülü (ötəri) tələffüzü (تَأْمَنَّا (12:1) sözündə <i>təşdid</i> işarəli <i>nun</i> hərfinin bildirdiyi qoşa səsin arasına [u] qısa saiti daxil edib onun örtülü (ötəri) şəkildə tələffüzü; <i>ixtilas</i>)
ṭṭ – saitöncə mövqedə qoşa <i>ta</i>	âu, au, âu; ây, ay, ây, ey – iki qısa sait ölçüsündə diftonq
ṭ-ṭ – sözlərin kəsişməsində <i>tə</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>ta</i> , qoşa samit; sözlərin kəsişməsində <i>ta</i> -dan sonrakı mövqedə qoşa səslənən saitöncə <i>ta</i> ; [ʾəl-] artiklindəki <i>lām</i> -dən sonrakı mövqedə qoşa səslənən <i>ta</i>	âuū, auū, âuū; âyū, ayū, âyū, eyū – dörd qısa sait ölçüsündə diftonq
ṭṭ – <i>tə</i> -dən öncəki mövqedə <i>ta</i> -nın süzgün <i>tə-yə</i> keçməsi (<i>qəlqələsiz</i>)	âuūū, auūū, âuūū; âyūū, ayūū, âyūū, eyūū – altı qısa sait ölçüsündə diftonq
ṭ – <i>ta</i> və ya <i>tə</i> -nin bildirdiyi səsdən başqa istənilən samitdən öncəki mövqedə <i>ta</i>	ʾ – vurğu işarəsi (â, á, â, á, é, í, ú, â, á, â, á, é)
ṭ – <i>vəqf</i> icra olunduğu <i>ta</i>	– <i>vəqf</i>
ṭṭ – <i>vəqf</i> icra olunduğu halda qoşa <i>ta</i>	(1), (2), (3)... ... (286) – ayəsonu <i>vəqf</i>
z – <i>za</i>	– <i>səktə</i>

Qurani-Kərimdən olan istinadlar iki nöqtə ilə aralanan sol tərəfdə surənin sıra sayı və sağ tərəfdə müvafiq surə daxilində ayənin sıra sayı verilir, məsələn, əl-Fatihə surəsinin 4-cü ayəsi: 1:4, yaxud Yasin surəsinin 79-cu ayəsi: 36:79.

İsim, sifət, say və zərflərdə rəvayətlərarası leksik-qrammatik səciyyəli fərqlər

Hal əlamətinə malik nitq hissələri ilə bağlı rəvayətlərarası leksik-qrammatik səciyyəli fərqlər onların kök samiti, model, kateqoriya (hal, kəmiyyət, müəyyənlik) və sözün bir rəvayətdə isim, digərində zərf kimi işlənməsi hallarını əhatə edir.

Kök samiti fərqləri. B.M.Qrande haqlı olaraq qeyd edir ki, kök samiti fərqi kimi hadisələr fonetik hadisələrin çərçivəsindən kənara çıxır. Onların fonetik izahatı cəhdi süni, bəzən də mümkünsüzdür, çünki assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza və s. ümumfonetik qaydalara cavab vermir [4, 86]. AH ilə NV arasında hallanan sözlərdə kök samiti fərqləri Qurani-Kərim boyu dörd yerdə müşahidə edilir.

I kök samiti fərqi. AH-də بُشْرًا [büşrañ] əvəzinə NV-də نُشْرًا [nüşurañ], yəni *b* I kök samiti əvəzinə NV-də *n* iştirak edir (burada model fərqi də müşahidə edilir). AH-də رَحْمَتِهِ يَدَى بَيْنَ بَشْرًا بُشْرًا [yürsilur-riyāħa büşrañ-bəynə yədəy rəhmətih] «Küləkləri müjdəçi olaraq Öz mərhəməti öncəsində (yağışdan qabaq) göndərir» (7:57; 27:63) və رَحْمَتِهِ يَدَى بَيْنَ بَشْرًا بُشْرًا [ʾársələr-riyāħa büşrañ-bəynə yədəy rəhmətih] «Küləkləri müjdəçi olaraq Öz mərhəməti öncəsində (yağışdan qabaq) göndərdi» (25:48) cümlələri NV-də رَحْمَتِهِ يَدَى بَيْنَ نُشْرًا نُشْرًا [yürsilur-riyāħa nüşurañ-bəynə yədəy rəhmətih] «Küləkləri yayıla-yayıla Öz mərhəməti öncəsində (sakitlikdən qabaq) göndərir» (7:56; 27:65) və رَحْمَتِهِ يَدَى بَيْنَ نُشْرًا نُشْرًا [ʾársələr-riyāħa nüşurañ-bəynə yədəy rəhmətih] «Küləkləri yayıla-yayıla Öz mərhəməti öncəsində (sakitlikdən qabaq) göndərdi» (25:48) kimi qiraət edilir. Göründüyü kimi, cümlələrin üçü də eyni tipli konstruksiyadadır. AH-də بُشِيرٌ «müjdəçi» isminin cəmi بُشْرٌ «müjdəçilər» əvəzinə NV-də نَاشِرٌ «yayan» ismi-failindən əmələ gətirilmiş şişirtmə formasında نُشُورٌ «daha çox yayan» ismi-mübaligəsinin cəmi نُشْرٌ «daha çox yayanlar» işlədilməklə leksik fərq əmələ gəlir. Müshəf fərqi yoxdur, çünki həm بُشْرًا, həm də نُشْرًا nöqtə və hərəkəlsiz eyni qeydə alınır: بسرا. Ehtimal etmək mümkündür ki, burada qarelər yazısı eyni olan kəlməni fərqli qiraət etmişlər.

II kök samiti fərqi. 33:68-də AH-də ٦٨ رَبَّنَا ءَاتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ وَالْعَنَتُهُمْ لَعْنًا كَبِيرًا [rābbənāw ʾətihiim ɖiˈfeyni minəl-ʾazəbi vəl-ʾaħnuħ lāˈnəħ-kəbīrā] (lāˈnəħ-kəbīrañ) «Ey Rəbbimiz! Onlara ikiqat əzab ver, onları böyük lənətə düçar elə!» ayəsi NV-də ٦٨ رَبَّنَا ءَاتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ وَالْعَنَتُهُمْ لَعْنًا كَبِيرًا [rābbənāw ʾətihiim ɖiˈfeyni minəl-ʾazəbi vəl-ʾaħnuħ lāˈnəħ-kəşīrā] (lāˈnəħ-kəşīrañ) «Ey Rəbbimiz! Onlara ikiqat əzab ver, onları çoxlu lənətə düçar elə!» kimi qiraət edilir (burada *məddi-bədəlin* kəmiyyət fərqi, *r* samitinin incələşməsi müşahidə edilir). Sinonimik cərgənin [5, 98] üzvləri kimi çıxış edən AH-də كَبِيرٌ «böyük», NV-də كَثِيرٌ «böyük; böyük sayda; çox» sifətləri rəvayətlərarası leksik fərq əmələ gətirir. Müshəf fərqi yoxdur, çünki həm كَبِيرٌ, həm də كَثِيرٌ nöqtə və hərəkəlsiz eyni qeydə alınır: كسر. Ehtimal etmək mümkündür ki, burada qarelər yazısı eyni olan kəlməni fərqli qiraət etmişlər.

Model fərqləri. AH ilə NV arasında hal əlamətinə malik nitq hissələrinin bir çox yerdə fərqli modeldə işlənməsi müşahidə edilir.

فَعُلَ [fuˈulun]/فَعُلَ [fuˈlun]. AH-də III şəxsin təkində, qadın cinsində bitişən əvəzləklə işlənən أَكُلَهَا [ʾukúləhə] (2:265; 14:25; 18:33), III şəxsin təkində, kişi cinsi bitişən əvəzləklə işlənən أَكُلَهُ [ʾukúləhu] (6:141), الْأَكْلِ [ʾəl-ʾúkuli] (13:4) və III şəxsin təkində, qadın cinsində bitişən əvəzləklə işlənən أَكُلَهَا [ʾukúləhə] (13:35), أَكُلِ [ʾúkuliñ] (34:16), أَذُنْ [ʾúzunuñ] (9:61; 69:12), أَذُنْ [ʾúzunu] (9:61), III şəxsin təkində, kişi

cinsində bitişən əvəzliliklə işlənən اُنْتِيه [ʔuzunéyhi] (31:7), شُعْلٍ [ʃúguliñ] (36:55) əvəzinə NV-də müvafiq olaraq اَكْلَهَا [ʔúkləhə] (2:264; 14:27; 18:33), اَكْلَهُ [ʔúkluhu] (6:142), اَلْاَكْل [ʔəlú-kli] (13:4) – burada [ʔ] səsinin düşümü müşahidə edilir, اَكْلَهَا [ʔúkluhə] (13:36), اَكْلٍ [ʔúkliñ] (34:16), اَذْنٌ [ʔuznuñ] (9:61; 69:11), اَذْنٌ [ʔuznu] (9:61), اَذْنِيه [ʔuznéyhi] (31:6), شُعْلٍ [ʃúgliñ] (36:54) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فَعْلٌ [fuʔulun] modelində اَكْلٌ, اَذْنٌ, شُعْلٌ isimləri NV-də فَعَلٌ [fuʔulun] modelində işlənir: اَكْلٌ, اَذْنٌ, شُعْلٌ. Müshəf fərqi yoxdur (اكل, ادن, سعل). Rəvayətlərarası فَعْلٌ [fuʔulun]/فَعَلٌ [fuʔulun] model fərqi ləhcə fərqi əsaslanır. NV-də səslərin «qənaəti» ilə seçilən Bəni Təميم və Əsəd, AH-də isə hər bir səsin “haqqını ödəyərək” tam realizə ilə tələffüzü ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri [38, 157] təmsil olunur.

فَعْلٌ [fəʔulun]/فَعَلٌ [fuʔulun]. AH-də اَلسَّدَيْنِ [ʔəs-səddéyni] (18:93), سَدًّا [səddəñ] (18:94; 36:9, 9), صَعْفًا [dəʔfəñ] (8:66), مَهْلِكٌ [məhlikə] (27:49) və وُدًّا [vuddəñ] (71:23) əvəzinə NV-də müvafiq olaraq اَلسُّدَيْنِ [ʔəs-suddéyni] (18:89), سُدًّا [suddəñ] (18:90; 36:8, 8), صُعْفًا [dúʔfəñ] (8:67), مُهْلِكٌ [múhləkə] (27:51) və وُدًّا [vuddəñ] (71:23) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فَعْلٌ [fəʔulun] modelində سَدٌّ, صُعْفٌ, مَهْلٌ və وُدٌّ isimləri NV-də فَعَلٌ [fuʔulun] modelində işlənir: سُدٌّ, صُعْفٌ, مَهْلٌ və وُدٌّ. Müshəf fərqi yoxdur (سد, السدس, صعفا, صعفا, مهلك, ودا). Rəvayətlərarası فَعْلٌ [fəʔulun]/فَعَلٌ [fuʔulun] model fərqi ləhcə fərqi əsaslanır. AH-də “fəthə”yə meyli ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri, NV-də isə “dəmməli” kimi tanınan Nəcd, Bəni Təميم və Əsəd ləhcələri [38, 122] təmsil olunur.

اِفْعَالٌ [ʔifʔālun]/فَعْلٌ [fuʔulun]. AH-də IV bab məsdəri اِحْسَانًا [ʔihşənəñ] (46:15) əvəzinə NV-də I bab məsdəri حُسْنًا [húsnəñ] (46:14) qiraət edilir. Rəvayətlərarası اِفْعَالٌ [ʔifʔālun]/فَعْلٌ [fuʔulun] model fərqi əmələ gətirdiyi leksik fərq حسنا/احسا Kufə (Asim) və Mədinə (Nafe) Osman müshəflərindəki fərqdən qaynaqlanır. «Xeyirxahlıq», «yaxşılıq», «ehsan» anlamında olan IV bab məsdəri ilə işlənən AH-də وَوَصَّيْنَا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ اِحْسَانًا [vəvəʃʃəynəl-ʔihşənə bivəlidyhi ʔihşənəñ] «Biz insana ata-anasına yaxşılıq etməyi tövsiyə etdik» və «gözəllik», «hüsn», «xoşluq», «gözəl davranış» anlamında olan I bab məsdəri ilə işlənən NV-də وَوَصَّيْنَا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا [vəvəʃʃəynəl-ʔihşənə bivəlidyhi húsnəñ] «Biz insana ata-anasına gözəl davranış bəsləməyi tövsiyə etdik» bir-birinə yaxın mənalar əldə olunur.

فَعْلٌ [fəʔulun] və ya فَعَلٌ [fuʔulun]/فَعْلٌ [fuʔulun]. AH-də صَعْفٍ [dəʔfiñ] və ya صُعْفٍ [dúʔfiñ] (30:54, 54), həmçinin صَعْفًا [dəʔfəñ] və ya صُعْفًا [dúʔfəñ] (30:54) iki modeldə qiraət oluna bilən isim NV-də yalnız bir modeldə – müvafiq olaraq صُعْفٍ [dúʔfiñ] (30:53, 53), صَعْفًا [dəʔfəñ] (30:53) modelində qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فَعْلٌ [fəʔulun]/فَعَلٌ [fuʔulun] modellərində صُعْفٌ və ya صُعْفٌ ismi NV-də فَعَلٌ [fuʔulun] modelindədir: صُعْفٌ. Müshəf fərqi yoxdur (صعفا, صعفا). Rəvayətlərarası فَعْلٌ [fəʔulun] və ya فَعَلٌ [fuʔulun]/فَعْلٌ [fuʔulun] model fərqi ləhcə fərqi əsaslanır. AH-də “fəthə”yə meyli ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri, NV-də isə “dəmməli” kimi tanınan Nəcd, Bəni Təميم və Əsəd ləhcələri [38, 122] təmsil olunur.

فَعْلٌ [fəʔalun]/فَعْلٌ [fəʔulun]. AH-də III şəxsin təkində, kişi cinsində bitişən əvəzliliklə işlənən قَدْرُهُ [qədəruhu] (2:236, 236) və دَأْبًا [dəʔəbəñ] (12:47) NV-də müvafiq

olaraq قَدْرُهُ [qáđruhu] (2:234, 234), دَابًّا [dáb'bañ] (12:47) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فَعَلٌ [fə'alun] modelində قَدْرٌ və دَابٌّ isimləri NV-də فَعَلٌ [fə'lun] modelində işlənir: قَدْرٌ və دَابٌّ. NV-də [qáđruhu] sözündə [d] səsinin mövqeyi dəyişdiyinə görə, cingiltiliyini qorumaqla (qəlqələ ilə [1, 92-93]) qiraət edilir. Müshəf fərqi yoxdur (دَا، قَدْر). Rəvayətlərarası فَعَلٌ [fə'alun]/فَعَلٌ [fə'lun] model fərqi ləhcə fərfinə əsaslanır. NV-də səslərin «qənaəti» ilə seçilən Bəni Təməim və Əsəd, AH-də isə hər bir səsin «haqqını ödəyərək» tam realizə ilə tələffüzü ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri [38, 157] təmsil olunur.

فَعِلٌ [fi'lun]/فَعَلٌ [fə'lun]. AH-də اَسْلَمَ [ʿəs-silmi] (2:208), حَجٌّ [hıccu] (3:97) əvəzinə NV-də müvafiq olaraq اَسْلَمَ [ʿəs-səlmi] (2:206), حَجٌّ [hıccu] (3:97) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فَعِلٌ [fi'lun] modelində سَلَّمَ، حَجَّ isimləri NV-də فَعَلٌ [fə'lun] modelindədir: سَلَّمَ، حَجَّ. Müshəf fərqi yoxdur (سَلَّمَ، حَجَّ). Rəvayətlərarası فَعِلٌ [fi'lun]/فَعَلٌ [fə'lun] model fərqi ləhcə fərfinə əsaslanır. AH-də «kəsrə»yə üstünlük verən Qeys və Bəni Təməim ləhcələri, NV-də isə «fəthə»yə meyli ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri [38, 119] təmsil olunur.

فَعِلٌ [fə'ilun]/فَعَلٌ [fə'lun]. AH-də II şəxsin təkində, kişi cinsində bitişən əvəzliliklə işlənən رَجَلِكْ [rəcilikə] (17:64) və cəmdə نَجَسَاتِ [nəhisətiñ] (41:16) əvəzinə NV-də müvafiq olaraq رَجَلِكْ [rəclikə] (17:64) və نَجَسَاتِ [nəhsətiñ] (41:15) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فَعِلٌ [fə'ilun] modelində رَجُلٌ ismi və نِحْسٌ sifəti NV-də فَعَلٌ [fə'lun] modelindədir: رَجُلٌ və نِحْسٌ. Müshəf fərqi yoxdur (رَحَلَك، نِحْسَاب). Rəvayətlərarası فَعِلٌ [fə'ilun]/فَعَلٌ [fə'lun] model fərqi ləhcə fərfinə əsaslanır. NV-də səslərin «qənaəti» ilə seçilən Bəni Təməim və Əsəd, AH-də isə hər bir səsin «haqqını ödəyərək» tam realizə ilə tələffüzü ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri [38, 157] təmsil olunur.

فُعَلٌ [fu'lun]/فَعَلٌ [fə'lun]. AH-də كُرْهًا [kúr'həñ] (46:15, 15) əvəzinə NV-də كُرْهًا [kár'həñ] (46:14, 14) qiraət edilir. Beləliklə, I bab feilinin məsdəri AH-də فُعَلٌ [fu'lun] (كُرْهٌ [kúr'huñ]), NV-də فَعَلٌ [fə'lun] (كُرْهٌ [kár'huñ]) modelində işlənir. Müshəf fərqi yoxdur: كُرْهًا. Rəvayətlərarası فُعَلٌ [fu'lun]/فَعَلٌ [fə'lun] model fərqi ləhcə fərfinə əsaslanır. AH-də «dəmməli» kimi tanınan Nəcd, Bəni Təməim və Əsəd ləhcələri, NV-də isə «fəthə»yə meyli ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri [38, 122] təmsil olunur.

فِعَالٌ [fi'ālun]/فَعَلٌ [fə'lun]. 17:76-da AH-də II şəxsin təkində, kişi cinsində bitişən əvəzliliklə işlənən خَلْفَكَ [xiləfəkə] əvəzinə NV-də خَلْفَكَ [xálfəkə] qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فِعَالٌ [fi'ālun] modelində خِلَافٌ ismi NV-də فَعَلٌ [fə'lun] modelindədir: خَلْفٌ. Rəvayətlərarası فِعَالٌ [fi'ālun]/فَعَلٌ [fə'lun] model fərfinin əmələ gətirdiyi leksik fərq müshəf fərfinə əsaslanmır: حَلْفَك. «Ziddiyyət», «ixtilaf», «konflikt», «fikir ayrılığı»; «ard», «davam» anlamında həm III bab məsdəri, həm də ümumi isim kimi qəbul edilə bilən AH-də işlənən خِلَافٌ sözü burada zərfləşmiş isim (خِلَافَكَ) kimi çıxış edir və «ardınca», «səndən sonra», «sənin arxanca» mənasındadır: وَإِذَا لَا يَلْبَثُونَ خِلْفَكَ إِلَّا قَلِيلًا [va'izəl-lə yəlbəşünə xiləfəkə 'illā qəlilə] «Bu halda onlar səndən sonra az bir müddət qala bilərdilər». NV-də isə «arxa», «arxa tərəf»; «kürək»; «ard», «davam» anlamında eyni köksamitli خَلْفٌ fərqli ümumi isim işlənir. Lakin, burada da o, zərfləşən

ləşmiş isim kimi çıxış edib eyni məna kəsb edir: «ardınca», «səndən sonra», «sənin arxanca»: «إِلَّا قَلِيلًا وَإِذَا لَا يَأْتُونَ خَلْقَكَ إِلَّا قَلِيلًا» [va'izəl-lə yəlbəşünə xâlfəkə 'illā qâlfilə ||].

فَعَلَاءُ [fə'lə'u]/فَعَلٌ [fə'lun]. AH-də دَكَءٌ [dəkkə'ə] (18:98) əvəzinə NV-də دَكًا [dəkkə] (18:94) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فَعَلَاءُ [fə'lə'u] modelində دَكَءٌ qadın cinsində fiziki qüsur bildiren sifət (kişi cinsində: أَدَكٌ) NV-də فَعَلٌ [fə'lun] modelində دَكٌI bab feilinin məsdəridir. Müshəf fərqi yoxdur: دَكَا. دَكٌ (دَكَءٌ) «yerlə bir, düm-düz (hürgücü olmayan dəvə kimi)», دَكٌ isə «yerlə bir, düm-düz olan» anlamındadır. Rəvayətlərərası فَعَلَاءُ [fə'lə'u]/فَعَلٌ [fə'lun] model fərqi əmələ gətirdiyi leksik fərqi mənaya təsiri minimaldır. AH-də: فَإِذَا جَاءَ وَعَدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكًا «Rəbbimin vədi gəldikdə isə (O) onu (hürgücü olmayan dəvədə olduğu kimi) düm-düz (yerlə yeksan, yerlə bir) edəcəkdir»; NV-də: فَإِذَا جَاءَ وَعَدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكًا «Rəbbimin vədi gəldikdə isə (O) onu düm-düz (yerlə yeksan, yerlə bir) edəcəkdir». Maraqlıdır ki, ər-Racihi sözügedən fərqi model fərqi kimi deyil, saitin kəmiyyət fərqi kimi görür [38, 167]. Onunla çətinliklə də olsa, yalnız söz üzərində vəqf icra edildiyi halda razılaşmaq mümkündür: [dəkkə'ə ||] və [dəkkə] (baxmayaraq ki, burada uzun sait yer əlsə də həm məiddənin fərqli növləri, bunun nəticəsi kimi uzun sait fərqi kəmiyyətdə uzadılması, həm də sonda qiraətlərin birində həmzənin olması müşahidə edilir). Vəqf etmədikdə isə, fərqli modellərin işlənməsi açıq-aşkar özünü göstərir. ər-Racihi sözügedən fərqi tərəddüdlə ləhcə fərqi kimi də qəbul edir. O, AH-də işlənen formanın daha çox Hicaz əhli ləhcələrinə, NV-dəkinin isə Bənu Təميم, Qeys, Rəbiə və Əsəd ləhcələrinə xas olan qiraət tərzini təsvir edir [38, 168].

فُعَلٌ [fu'ulun]/فَعَلٌ [fə'lun]. 70:43-də AH-də نُصِبٌ [nüşubi] əvəzinə NV-də نَصَبٌ [nəşbi] qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فُعَلٌ [fu'ulun] modelində نُصِبٌ [nüşubi] «heykəl», «büt» ümumi isim NV-də فَعَلٌ [fə'lun] modelindədir: نَصَبٌ [nəşbi] «heykəl», «büt», yəni eyni ümumi isim fərqli modellərdə işlənir. Müshəf fərqi yoxdur: نَصَبٌ. Rəvayətlərərası فُعَلٌ [fu'ulun]/فَعَلٌ [fə'lun] model fərqi mənaya təsir etmir. AH-də يَوْمَ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ سِرَاعًا كَأَنَّهُمْ إِلَى نُصُبٍ يُوفِضُونَ 'əç-dəşi sirā'añ-kə'əññəhum 'ilə nüşubi-yüfidiünə] və NV-də يَوْمَ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ سِرَاعًا كَأَنَّهُمْ إِلَى نُصُبٍ يُوفِضُونَ 'ilə nəşbi-yüfidiünə] eyni anlam kəsb edir: «O gün onlar heykəlin (bütün) yanına tələsirmişlər kimi qəbirlərdən tez-tələsik çıxacaqlar».

فُعَلٌ [fu'ulun]/فُعَلٌ [fu'ulun]. AH-də عُقْبًا [‘uqbə] (18:44), نُكْرًا [nukra] (18:74, 87; 65:8), نُذْرًا [nuzra] (77:6) əvəzinə NV-də müvafiq olaraq عُقْبًا [‘uqubə] (18:43), نُكْرًا [nukra] (18:73, 85; 65:8), نُذْرًا [nuzra] (77:6) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فُعَلٌ [fu'ulun] modelində عُقْبٌ, نُكْرٌ və نُذْرٌ isimləri NV-də فُعَلٌ [fu'ulun] modelindədir: عُقْبٌ, نُكْرٌ və نُذْرٌ. AH-də بُشْرًا [buşra] (7:57; 25:48; 27:63) əvəzinə NV-də نُشْرًا [nuşra] (7:56; 25:48; 27:65) qiraət edilir (burada I kök samiti fərqi müşahidə edilir). Beləliklə, burada da AH-də فُعَلٌ [fu'lun] modelində بُشْرٌ NV-də فُعَلٌ [fu'ulun] modelindədir: نُشْرٌ. Müshəf fərqi yoxdur (عقب, بكر, بدر). Rəvayətlərərası فُعَلٌ [fu'lun]/فُعَلٌ [fu'ulun] model fərqi ləhcə fərqi əsaslanır. AH-də səslərin «qənaəti»

ilə seçilən Bəni Təməim və Əsəd, NV-də isə hər bir səsin “haqqını ödəyərək” tam realizə ilə tələffüzü ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri [38, 157] təmsil olunur.

فَعَلَ [fə‘alun]/فَعِّلَ [fu‘ulun]. AH-də ثَمَرَ [səmərũñ] (18:34), بَ on qoşması və III şəxsin təkində, kişi cinsində bitişən əvəzliliklə işlənən بِثَمَرَةٍ [biθəmárihi] (18:42) NV-də müvafiq olaraq ثَمَرَ [súmuřũñ] (18:34) və بِثَمَرَةٍ [biθumúrihi] (18:41) kimi qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فَعَلَ [fə‘alun] modelində ثَمَرَ ismi NV-də فَعِّلَ [fu‘ulun] modelindədir: ثَمَرَ. Müshəf fərqi yoxdur (سمره, بمر). Rəvayətlərarası فَعَلَ [fə‘alun]/فَعِّلَ [fu‘ulun] model fərqi üslub səciyyəlidir. «Bar», «nemət (meyvə)»; «səməmə», «gəlir», «xeyir», «sərvət» anlamında AH-də işlənən ثَمَرَ toplu mənada çıxış edir: وَكَانَ لَهُ ثَمَرَ وَأَحِيطَ بِثَمَرَةٍ [yakəñə ləhū səmərũñ] «Onun başqa sərvəti (gəliri) də var idi», وَأَحِيطَ بِثَمَرَةٍ [ya‘uhîṭâ biθəmárihi] «Onun sərvəti yox edildi». NV-də isə həmin toplu mənası olan sözün cəm forması işlənir, lakin bu, mənada fərq əmələ gətirmir. Bu səbəbdən tərəfimizdən sözügedən fərq kəmiyyət fərqi deyil, məhz üslub səciyyəli model fərqi kimi qəbul edilir: ثَمَرَ وَكَانَ لَهُ ثَمَرَ [yakəñə ləhū sümüřũñ], وَأَحِيطَ بِثَمَرَةٍ [ya‘uhîṭâ biθumúrihi].

فَاعِلٌ [fə‘ilun]/فَعِّلَ [fi‘lun]. 10:2-də AH-də لٌ ədatı ilə işlənən لَسَجِرٌ [ləsəħiřũñ] və 12:64-də حَفِظًا [ħəfizāñ] NV-də müvafiq olaraq لَسَجِرٌ [ləsiħřũñ] və حَفِظًا [ħifzāñ] qiraət edilir. Müshəf fərqi yoxdur: سحرا, حفظا. Beləliklə, AH-də فَاعِلٌ [fə‘ilun] modelində سَاحِرٌ «sehrbaz» və حَافِظٌ «qoruyan» ismi-failləri NV-də فَعِّلَ [fi‘lun] modeli ilə I bab feillərinin məsdəri olaraq qiraət edilir: سَحِرٌ «sehr» və حَفِظٌ «qoruma». Rəvayətlərarası فَاعِلٌ [fə‘ilun]/فَعِّلَ [fi‘lun] model fərqi əmələ gətirdiyi leksik fərq kifayət qədər böyük olsa da, o, ümumi kontekst baxımından ayənin mənasına xüsusi təsir göstərmir. Belə ki, AH-də ۲ إِنَّ هَذَا لَسَجِرٌ مُّبِينٌ [‘inñə həzə ləsəħiřũñ-múbīñ] «Bu, həqiqətən, açıq-aşkar bir sehrbazdır!», فَاللَّهُ خَيْرٌ حَفِظًا [fal-lāhu xáyřũñ ħəfizāñ] «Allah ən yaxşı qoruyandır!» NV-də ۲ إِنَّ هَذَا لَسَجِرٌ مُّبِينٌ [‘inñə həzə ləsəħiřũñ-múbīñ] «Bu, həqiqətən, açıq-aşkar bir sehrdir!», فَاللَّهُ خَيْرٌ حَفِظًا [fal-lāhu xáyřũñ ħifzāñ] «Qorumada Allah ən yaxşısıdır» kimi qiraət edilir. NV-də لَسَجِرٌ [ləsiħřũñ] sözündə r samitinin incələşməsi müşahidə edilir.

فَعَلَ [fi‘alun]/فَعِّلَ [fi‘lun]. 26:187 və 34:9-da AH-də كَسَفًا [kísəfəñ] əvəzinə NV-də كَسَفًا [kísəfəñ] qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فَعَلَ [fi‘alun] modeli ilə işlənən كَسَفَ ismi NV-də فَعِّلَ [fi‘lun] modelindədir: كَسَفَ. Müshəf fərqi yoxdur: كسف. Rəvayətlərarası فَعَلَ [fi‘alun]/فَعِّلَ [fi‘lun] model fərqi eyni anlamda olan fərqli isimlərin fərqli cəm formaları əsasında. AH-də كَسَفَ «hissə», «parça», «qırıntı» ümumi ismin فَعِّلَ [fi‘alun] modeli üzrə əmələ gəlmiş cəm formasında işlənən كَسَفَ NV-də eyni anlamda və eyni köksamitli كَسَفَ fərqli ümumi ismin فَعِّلَ [fi‘lun] modeli üzrə əmələ gəlmiş cəm formasında işlənən كَسَفَ [13, 19, 186-187].

فَعِيلٌ [fə‘ilun]/فَعِّلَ [fi‘lun]. 7:165-də AH-də بَيِّسٌ [bə‘isiñ] əvəzinə NV-də بَيِّسٌ [bī-siñ] qiraət edilir [9, 1, 264]. Beləliklə, AH-də فَعِيلٌ [fə‘ilun] modeli ilə işlənən بَيِّسٌ sifəti NV-də فَعِّلَ [fi‘lun] modelindədir: بَيِّسٌ. Müshəf fərqi yoxdur (بسس). AH-dəki بَيِّسٌ sifəti «şiddətli», NV-də işlənən بَيِّسٌ «şiddət» anlamındadır ki, burada o, sifət vəzifəsini üzərinə götürmüş isim kimi çıxış edir, öncə gələn ismi təsvir edir. Rəvayətlərarası فَعِيلٌ [fə‘ilun]/فَعِّلَ [fi‘lun] model fərqi leksik fərq əmələ gətirir ki, o da

ayədəki cümlənin ümumi mənasına xüsusi təsir göstərmir. Belə ki, AH-də وَأَخَذْنَا الَّذِينَ ۱۶۵ [ya'axázñəl-ləzínä zálámü bi'azəbim̃-bə'f̃sim̃-bim̃ə kēnū yáfsuqūñ̃] «Biz zülm edənləri itaətdən çıxdıqlarına görə şiddətli bir əzabla yaxalayarıq!» NV-də ۱۶۵ [ya'axázñəl-ləzínä zálámü bi'azəbim̃-b̃f̃sim̃-bim̃ə kēnū yáfsuqūñ̃] «Biz zülm edənləri itaətdən çıxdıqlarına görə əzabla, şiddət(lisi) ilə yaxalayarıq!» kimi qiraət edilir – burada /s/ samitinin qalınlaşması müşahidə edilir.

فَعَلَ [fə'lun]/فَعِلَ [fi'lun]. AH-də نَسِيًا [nəsyəñ] (19:23) əvəzinə NV-də نَسِيًا [nəsyəñ] (19:22) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فَعَلَ [fə'lun] modelində نَسِيًا ismi NV-də فَعِلَ [fi'lun] modelindədir: نَسِيًا. Müshəf fərqi yoxdur (نَسَا). Rəvayətlərarası فَعَلَ [fə'lun]/فَعِلَ [fi'lun] model fərqi ləhcə fərqi əsaslanır. AH-də isə “fəthə”yə meyli ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri, NV-də isə “kəsrə”yə üstünlük verən Qeys və Bəni Təميم ləhcələri [38, 119] təmsil olunur.

فَعَلَ [fu'lun]/فَعِلَ [fi'lun]. 74:5-də AH-də الرَّجَزَ [’ər-řúcə] əvəzinə NV-də الرَّجَزَ [’ər-řícə] qiraət edilir – burada r samitinin mövqeyi dəyişdiyinə görə, incələşməsi müşahidə edilir. Beləliklə, فَعَلَ [fu'lun] modeli ilə işlənən رَجَزَ NV-də فَعِلَ [fi'lun] modelindədir: رَجَزَ. Müshəf fərqi yoxdur (الرحر). Rəvayətlərarası فَعَلَ [fu'lun]/فَعِلَ [fi'lun] model fərqi ləhcə fərqi əsaslanır. AH-də “dəmmə” ilə “kəsrə” arasında “dəmmə”yə üstünlüyü ilə seçilən Nəcd, Bəni Təميم və Əsəd ləhcələrinin, NV-də isə “dəmmə” ilə “kəsrə” arasında “kəsrə”yə meyl ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri [38, 125] təmsil olunur.

فُعَلَاتُ [fu’uləṭun]/فُعَلَاتُ [fu’ləṭun]. AH-də خَطُوتٍ [xuṭuyāti] (2:168, 208; 6:142; 24:21, 21) əvəzinə NV-də خَطُوتٍ [xuṭuyāti] (2:167, 206; 6:143; 24:21, 21) qiraət edilir. AH-də فُعَلَةٌ [fu’uləṭun] modelindən əmələ gəlmiş cəm forması خَطُوتٍ ismi NV-də فُعَلَةٌ [fu’ləṭun] modeli əsasında cəm formasındadır: خَطُوتٍ [32, 172; 37, 529-530]. Model fərqi sayəsində NV-də [t] səsi cingiltilyini qorumaqla (qəlqələ ilə; bax: səh. XXX) qiraət edilir [40, 1, 314-315]. Müshəf fərqi yoxdur (حطوب). Rəvayətlərarası فُعَلَاتُ [fu’uləṭun]/فُعَلَاتُ [fu’ləṭun] model fərqi ləhcə fərqi əsaslanır. NV-də səslərin «qənaəti» ilə seçilən Bəni Təميم və Əsəd, AH-də isə hər bir səsin “haqqını ödəyərək” tam realizə ilə tələffüzü ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri [38, 157] təmsil olunur.

فَعَلَ [fə'lun]/فَعَالَ [fi’ālun]. AH-də دَفَعُ [dáf’u] (2:251; 22:40), مَهْدًا [məhdəñ] (20:53; 43:10) əvəzinə NV-də müvafiq olaraq دَفَعُ [difə’u] (2:249; 22:38), مَهْدًا [mi-hédəñ] (20:52; 43:9) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فَعَلَ [fə'lun] modelində دَفَعُ və مَهْدًا isimləri NV-də فَعَالَ [fi’ālun] modelindədir: دَفَاعٌ və مَهَادٌ. Müshəf fərqi yoxdur (دفاع, مهدا). Rəvayətlərarası فَعَلَ [fə'lun]/فَعَالَ [fi’ālun] model fərqi leksik fərq əmələ gətirir. AH-dəki I bab məsdərləri دَفَعُ «itələmə», «dəf etmə», «etiraz», «rədd etmə», مَهْدٌ «beşik» əvəzinə NV-də دَفِعَ «müdafə», «qoruma», مَهَادٌ «yataq» III bab məsdərləri işlənilir. Rəvayətlərarası leksik fərq ümumi mənaya xüsusi təsir göstərmir. Belə ki, AH-də وَالَّذِي دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا [yaláu lə dáf’ul-łəhiñ-nəəsə bā’đāhum̃-bibā’điñ] «Əgər Allah insanların bir qismini, digər bir qismi ilə dəf etməsə idi...», الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ [’əl-ləzi cə’alə ləkumul-’ərđâ məhdəñ] «O ki, yeri sizin üçün beşik etmiş-

dir», NV-də isə بَعْضُهُمْ بَعْضَهُمْ [yaláu lā difā'u]-lāhiñ-ñəsə bā'dāhuñ-bibā'diñ «Əgər Allah insanların bir qismini, digər bir qismi ilə qorumasaydı...», الَّذِي [ʔal-lāzī cā'alə ləkumulā-řdā mihəđəñ] « O ki, yeri sizin üçün yataq etmişdir».

فَعَالٌ [fə'ālun]/فِعَالٌ [fi'ālun]. AH-də حَصَادِيٍّ [ħaşādihi] (6:141) əvəzinə NV-də حِصَادِيٍّ [hişādihi] (6:142) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فَعَالٌ [fə'ālun] modelində حَصَادٌ ismi NV-də فِعَالٌ [fi'ālun] modelindədir: حِصَادٌ. Müshəf fərqi yoxdur (حصاد). Rəvayətlərarası فَعَالٌ [fə'ālun]/فِعَالٌ [fi'ālun] model fərqi ləhcə fərfinə əsaslanır. AH-də isə “fəthə”yə meyli ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri, NV-də isə “kəsre”yə üstünlük verən Qeys və Bəni Təvim ləhcələri [38, 119] təmsil olunur.

مَفْعَلٌ [məf'alun]/مُفْعَلٌ [muf'alun]. 11:41-də AH-də III şəxsin təkində, qadın cinsində bitişən əvəzliklə işlənən مَجْرِيهَا [məçrəhə] əvəzinə NV-də مَجْرِيهَا [muçrəhə] qiraət edilir. Beləliklə, AH-də مَفْعَلٌ [məf'alun] modelində ümumi isim مَجْرِي (جري), NV-də isə ismi-məful olaraq مُفْعَلٌ [muf'alun] modelindədir: مَجْرِي (جري). Müshəf fərqi yoxdur (مجرىها). Rəvayətlərarası مَفْعَلٌ [məf'alun]/مُفْعَلٌ [muf'alun] model fərqi leksik fərq əmələ gətirir. مَجْرِي ümumi isim «üzmə, hərəkət etmə», مُجْرِي ismi-məfulu isə «(suda) üzdürüb hərəkətə gətirtirən» anlamındadır. Ümumi isim/isimi-məfulun kəsb etdiyi mənə tutumu hərəkətin icraçısı fərfini müəyyənləşdirir. Söhbət gəmilərdən getdiyi halda, AH-də onların Allahın əmri ilə özlərinin üzüb hərəkət etməsindən, NV-də isə gəmilərin Allah tərəfindən hərəkətə gətirilməsindənndir. AH-də وَقَالَ أَرَبِئُوا فِيهَا بِسْمِ اللَّهِ مَجْرِيهَا وَمُرْسِيهَا [vaqālā-řkəbū fihə bī-smil-ləhi məçrəhə vəmurşəhə] «(Nuh) dedi: "Ona (gəmiyə) minin! Üzməsi (hərəkət etməsi) də, dayanıb durdurulması da Allahın adı ilədir"» NV-də وَقَالَ أَرَبِئُوا فِيهَا بِسْمِ اللَّهِ مَجْرِيهَا وَمُرْسِيهَا [vaqālā-řkəbū fihə bī-smil-ləhi muçrəhə vəmurşəhə] «(Nuh) dedi: "Ona (gəmiyə) minin! Üzüb (hərəkətə gətirilməsi də,) durdurulması da Allahın adı ilədir"» kimi qiraət edilir. AH-də güclü saiti infleksiya (imalə), NV-də zəif saiti infleksiya (taqlil) müşahidə edilir. Üslub baxımından NV-də bir-birinin ardı ilə iki ismi-məfulun işlədilməsi və ikisinin də taqlil ilə qiraəti xüsusi ahəng əmələ gətirir.

AH-də مَقَامٌ [məqāmiñ] (44:51) əvəzinə NV-də مُقَامٌ [muqāmiñ] (44:48) qiraət edilir. Beləliklə, burada da AH-də ismi-məkan مَفْعَلٌ [məf'alun] modelində مَقَامٌ, NV-də ismi-məful olaraq مُفْعَلٌ [muf'alun] modelindədir: مَقَامٌ. Müshəf fərqi yoxdur (مقام). Rəvayətlərarası مَفْعَلٌ [məf'alun]/مُفْعَلٌ [muf'alun] model fərqi ismi-məkan modelində «yer; məkan», ismi-məful isə «dayanıb-qalma yeri; dayanacaq yer» anlamında mənaları yaxın sözlərin işlənməsi ilə leksik fərq əmələ gətirir. Belə ki, AH-də: إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ آمِنِينَ [ʔinñəl-muttəqīnə fī məqāmiñ 'əmiñiñ] «Həqiqətən, müttəqilər əmin bir yerdədirlər» NV-də: إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ آمِنِينَ [ʔinñəl-muttəqīnə fī muqāmiñ 'əmiñiñ] «Həqiqətən, müttəqilər əmin dayanıb-qalacaq bir yerdədirlər» kimi qiraət edilir.

مُنْزَلٌ [mun'əzzəluñ]. AH-də مُنْزَلٌ [mun'əzzəluñ] (6:114) əvəzinə NV-də مُنْزَلٌ [mun'əzzəluñ] (6:115) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də II babın ismi-məfulu مُنْزَلٌ [mun'əzzəluñ] modelində مُنْزَلٌ, NV-də IV babın ismi-məfulu isə مُفْعَلٌ [muf'alun]

modelindədir: مُنَزَّلٌ. Müshəf fərqi yoxdur (مرل). Rəvayətlərarası مُفَعَّلٌ [mufə‘alun]/مُفَعَّلٌ [muf‘alun] model fərqi leksik fərq əmələ gətirir, lakin məna baxımından sinonimiya müşahidə edildiyinə görə, ümumi kontekstə təsiri nominaldır. Belə ki, «Quranın sənin Rəbbindən haqq olaraq nazil edildiyini bilirlər» AH-də: يَٰأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْمُنزَّلَ مِنَ رَبِّكَ بِالْحَقِّ [yā‘ləmūnə ‘əññəhū munəzzəluñ-miṛ-ṛəbbikə bil-ḥəqqi], NV-də isə يَٰأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْمُنزَّلَ مِنَ رَبِّكَ بِالْحَقِّ [yā‘ləmūnə ‘əññəhū múnəzzəluñ-miṛ-ṛəbbikə bil-ḥəqqi] kimi qiraət edilir.

مُفَعِّلٌ [muf‘ilun]/مُفَعِّلٌ [muf‘alun]. 8:9-da AH-də مُرْدِفِينَ [muṛdifīnə] əvəzinə NV-də مُرْدِفِينَ [muṛdəfīnə] qiraət edilir. Beləliklə, AH-də مُفَعِّلٌ [muf‘ilun] modelində ismi-fail مُرْدِفٌ NV-də ismi-məful olaraq مُفَعِّلٌ [muf‘alun] modelindədir: مُرْدِفٌ. Müshəf fərqi yoxdur (مردفس). AH-dəki مُرْدِفُونَ ismi-faili «bir-birinin ardınca gələnələr», NV-də işlənən مُرْدِفُونَ ismi-məfulu «bir-birinin ardınca gətirilmişlər» anlamındadır. Rəvayətlərarası مُفَعِّلٌ [muf‘ilun]/مُفَعِّلٌ [muf‘alun] model fərqi ismi-fail/ismi-məful morfoloji və leksik fərqləri əmələ gətirir. Lakin məna baxımından fərqlər ayədəki cümlənin ümumi mənasına xüsusi təsir etmir, hərəkətin kim tərəfindən ediləcəyini müəyyənləşdirir. Belə ki, söhbət mələklərdən getdiyi halda AH-də mələklərin Allahın əmri ilə özlərinin gəldiyi, NV-də isə onların Allah tərəfindən gətirildikləri bildirilir. AH-də ۹ أَنَّىٰ مُمِدُّكُمْ بِآلِفٍ مِّنَ الْمَلٰٓئِكَةِ مُرْدِفِينَ ۙ [‘əññī mumiḍḍukuñ-bi‘əlfim-mīnəl-mələwə‘ikəti mūrḍifīñ || (muṛdifīnə)] «Mən (Allah-taala) sizin imdadınıza (əmrimlə) bir-birinin ardınca gələn min mələklə çataram!», NV-də isə أَنَّىٰ مُمِدُّكُمْ بِآلِفٍ مِّنَ الْمَلٰٓئِكَةِ مُرْدِفِينَ ۙ [‘əññī mumiḍḍukuñ-bi‘əlfim-mīnəl-mələwə‘ikəti mūrḍəfīñ || (muṛdəfīnə)] (burada *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) «Mən (Allah-taala) sizin imdadınıza bir-birinin ardınca (tərəfindən) gətirilmiş min mələklə çataram!» kimi qiraət edilir.

مُفَعِّلٌ [məf‘ilun]/مُفَعِّلٌ [muf‘alun]. AH-də ۱۰ وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ لِيْمَٰلِكِيهِمْ (18:59) əvəzinə NV-də لِمَهْلِكِهِمْ [li-muhləkihiṁ] (18:58) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də مُفَعِّلٌ [məf‘ilun] modeli ilə işlənən مَهْلِكٌ I bab feilinin məsdəri-mimi NV-də IV bab feilinin ismi-məfulu olaraq مُفَعِّلٌ [muf‘alun] modelindədir: مَهْلِكٌ. Müshəf fərqi yoxdur (لمهلكهم). Rəvayətlərarası مُفَعِّلٌ [məf‘ilun]/مُفَعِّلٌ [muf‘alun] model fərqi مَهْلِكٌ məsdəri-mimi «ölmə, həlak olma» ilə مُفَعِّلٌ ismi-məful «öldürmə, məhv etmə» anlamında leksik fərq əmələ gətirir. Məsdəri-mimi/ismi-məful fərqi ayədə kafirlərin AH-də öz ölümləri ilə, NV-də isə Allah tərəfindən məhv edilərək ölmələri kimi leksik fərq əmələ gətirir. AH-də وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ مَوْعِدًا ۙ [yəcə‘álnə liməhləkihiṁ-məu‘idə ||] «Biz ölmələri üçün vaxt da müəyyən etmişdik» NV-də وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ مَوْعِدًا ۙ [yəcə‘álnə limuhləkihiṁ-məu‘idə ||] «Biz məhv edilmələri üçün vaxt da müəyyən etmişdik» kimi qiraət edilir.

فُعْلَةٌ [fu‘lətun]/فِعْلَةٌ [fi‘lətun]. 33:21, 60:4 və 6-da AH-də أُسْوَةٌ [‘usvətuñ] əvəzinə NV-də أُسْوَةٌ [‘isvətuñ] qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فُعْلَةٌ [fu‘lətun] modelində işlənən أُسْوَةٌ ismi NV-də فِعْلَةٌ [fi‘lətun] modelindədir: أُسْوَةٌ. Müshəf fərqi yoxdur (اسوه). Rəvayətlərarası فُعْلَةٌ [fu‘lətun]/فِعْلَةٌ [fi‘lətun] model fərqi ləhcə fərqi əsaslanır. AH-də “dəmmə” ilə “kəsrə” arasında “dəmmə”yə üstünlüyü ilə seçilən Nəcd, Bəni

Təməim və Əsəd ləhcələrinin, NV-də isə “dəmmə” ilə “kəsrə” arasında “kəsrə”yə meyl ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri [38, 125] təmsil olunur.

فَعْلَانٌ [fi‘lənun]/فِعْلَةٌ [fi‘lətun]. 12:62-də لِفْتَيْنِهِ [lifityənihi] əvəzinə NV-də لِفْتَيْتِهِ [lifityətihi] qiraət edilir. Müshəf fərqi yoxdur (لعبسه). Rəvayətlərarası فَعْلَانٌ [fi‘lənun]/فِعْلَةٌ [fi‘lətun] model fərqi eyni فَتَى [fətən] «gənc» isminin fərqli cəm modellərinə əsaslanır. AH-də فَعْلَانٌ [fi‘lənun] modeli ilə işlənən فِتْيَانٌ NV-də فِعْلَةٌ [fi‘lətun] modelindədir: فِتْيَةٌ.

فَعْلَةٌ [fə‘lətun]/فِعْلَةٌ [fi‘lətun]. 28:29-da AH-də جَدْوَةٌ [cəzvyatiñ] əvəzinə NV-də جَدْوَةٌ [cizvyatiñ] qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فَعْلَةٌ [fə‘lətun] modelində جَدْوَةٌ ismi NV-də فِعْلَةٌ [fi‘lətun] modelindədir: جَدْوَةٌ. Müshəf fərqi yoxdur (حدوه). Rəvayətlərarası فَعْلَةٌ [fə‘lətun]/فِعْلَةٌ [fi‘lətun] model fərqi ləhcə fərqi əsaslanır. AH-də isə “fəthə”yə meyl ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri, NV-də isə “kəsrə”yə üstünlük verən Qeys və Bəni Təməim ləhcələri [38, 119] təmsil olunur.

فَاعِلٌ [fə‘ilun]/فَعِيلٌ [fə‘ilun]. AH-də مَلِكٌ [məlik] (1:4) əvəzinə NV-də مَلِكٌ [məliki] (1:3) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فَاعِلٌ [fə‘ilun] modelində مَلِكٌ ismi-fail, NV-də ümumi isim olaraq فَعِيلٌ [fə‘ilun] modelindədir: مَلِكٌ. Müshəf fərqi yoxdur (ملك). Rəvayətlərarası فَاعِلٌ [fə‘ilun]/فَعِيلٌ [fə‘ilun] model fərqi ismi-fail ilə ümumi ismin arasında tutum fərqi əmələ gətirir. İsmi-failin «sahibi olan», ümumi ismin «hökmdar; ixtiyar sahibi; padşah» məna fərqi çalarları qısa surənin ümumi kontekstinə xüsusi təsir göstərmir, çünki kontekst baxımından anlamlar üst-üstə düşür: hökmdar, ixtiyar sahibi, padşah da rəiyyətinin nəyi varsa onun sahibidir. Qurani-Kərimdə 13 yerdə مَلِكٌ [məlikun] ismi «hökmdar; ixtiyar sahibi; padşah» mənalarında işlənir: 2:246, 247; 12:43, 50, 54, 72, 76; 18:79; 20:114; 23:116; 59:23; 62:1; 114:2. AH-də: مَلِكٌ يَوْمَ الدِّينِ [məliki yəumid-dīn] «Qiyamət gününün Sahibi olan (Allaha)» NV-də: مَلِكٌ يَوْمَ الدِّينِ [məliki yəumid-dīn] «(Allaha) Qiyamət gününün İxtiyar sahibinə». Maraqlıdır ki, AH-dəki qiraət variantı yeddi qaredən yalnız Asim və əl-Kisai qiraətlərindən edilən rəvayətlərdə müşahidə edilir [11, 77; 21, 38-41; 22, 29; 66, 118].

26:56-də AH-də حَذِرُونَ [həzirūnə] əvəzinə NV-də حَذِرُونَ [həzirūnə] qiraət edilir – burada r samitinin incələşməsi baş verir. Beləliklə, AH-də فَاعِلٌ [fə‘ilun] modelində حَذِرٌ ismi-faili NV-də sifət olaraq فَعِيلٌ [fə‘ilun] modelindədir: حَذِرٌ. Müshəf fərqi yoxdur (حذرون). Rəvayətlərarası فَاعِلٌ [fə‘ilun]/فَعِيلٌ [fə‘ilun] model fərqi ismi-fail ilə sifətin arasında tutum fərqi əmələ gətirir. Belə ki, AH-də وَإِنَّا لَجَمِيعٌ حَذِرُونَ [va’innə ləcəmi’uñ həzirūnə] «Biz isə ehtiyat tutan bir camaatıq!» NV-də: وَإِنَّا لَجَمِيعٌ حَذِرُونَ [va’innə ləcəmi’uñ həzirūnə] «Biz isə ehtiyatlı camaatıq!» kimi qiraət edilir.

26:149-cu ayəsində AH-də فَرِهِينَ [fərihīnə] əvəzinə NV-də فَرِهِينَ [fərihīnə] qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فَاعِلٌ [fə‘ilun] modeli ilə işlənən فَرَةٌ ismi-faili NV-də sifət olaraq فَعِيلٌ [fə‘ilun] modelindədir: فَرَةٌ. Müshəf fərqi yoxdur (فرهس). Rəvayətlərarası فَاعِلٌ [fə‘ilun]/فَعِيلٌ [fə‘ilun] model fərqi leksik fərqi əmələ gətirir. AH-

də فَرِهَيْنَ [fərihīnə] «məharətlə», NV-də فَرِهَيْنَ [fərihīnə] «(təkəbbürlə) sevənə-sevinə» anlamındadır. Belə ki, AH-də ١٤٩ وَتَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا فَرِهَيْنَ [vətəñhitūnə mīnəl-cibəli buyūtəñ-fərihīn] || (fərihīnə) «Və dağlardan məharətlə evlər yonub düzəldəcəksiniz?» NV-də: ١٤٩ وَتَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا فَرِهَيْنَ [vətəñhitūnə mīnəl-cibəli buyūtəñ-fərihīn] || (fərihīnə) «Və dağlardan (təkəbbürlə) sevənə-sevinə evlər yonub düzəldəcəksiniz?» kimi qiraət edilir. Sözügedən fərqi sinonimiya olduğunu deyənlər də var [62, 41].

فَعَلَ [fə'alun]/فَعِلَ [fə'ilun]. AH-də حَرَجًا [həracəñ] (6:125) əvəzinə NV-də حَرَجًا [həricəñ] (6:126) qiraət edilir – burada r samitinin mövqeyi dəyişdiyinə görə, incələşməsi baş verir. Beləliklə, AH-də فَعَلَ [fə'alun] modelində حَرَجٌ isim, NV-də mürəkkəb sifət olaraq فَعِلَ [fə'ilun] modelindədir: حَرَجٌ. Müshəf fərqi yoxdur (حرحا). Rəvayətlərarası فَعَلَ [fə'alun]/فَعِلَ [fə'ilun] model fərqi leksik fərq əmələ gətirir. AH-dəki حَرَجٌ I bab məsdəri «çətinlik; sıxıntı», NV-də işlənən حَرَجٌ mürəkkəb sifəti (صفة مشبهة) isə «çox çətin, bərk sıxılmış» anlamındadır. Ayədəki cümlənin ümumi mənasına leksik fərqi təsiri nominaldır. Belə ki, AH-də وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيْقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعْدُ فِي السَّمَاءِ [vəmən yurid ən yuziləhü yəc'al şadrahü dəyyiqāñ həcəcəñ-kə'əññəmə yəşşá'adu fis-sómə] || «(Allah) kimi azdırmaq istəsə, onun ürəyini dar edər, (ürəyinə) sıxılma verər», NV-də: وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيْقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعْدُ فِي السَّمَاءِ [vəmən yurid ən yuziləhü yəc'al şadrahü dəyyiqāñ həcəcəñ-kə'əññəmə yəşşá'adu fis-sómə] || (burada ['] səsinin düşümü müşahidə edilir) «(Allah) kimi azdırmaq istəsə, onun ürəyini dar, bərk sıxılmış edər».

مُدْخَلًا [mudxâləñ]/مُقَعَّلًا [muf'alun]. AH-də مُدْخَلًا [mudxâləñ] əvəzinə NV-də مُدْخَلًا [mudxâləñ], həmçinin AH-də مُقَامًا [muqāmə] əvəzinə NV-də مُقَامًا [muqāmə] qiraət edilir. Beləliklə, AH-də مُقَعَّلًا [muf'alun] modeli ilə işlənən مُدْخَلٌ ismi-məful, NV-də ismi-məkan olaraq مُقَعَّلًا [muf'alun] modelindədir: مُدْخَلٌ. Müshəf fərqi yoxdur (مدحلا). İsmi-məful modelində olan söz «(daxil olunan) yer», ismi-məkan isə daxil olunan yerin tərifi, adı kimi «giriş» mənasındadır. Rəvayətlərarası مُقَعَّلًا [muf'alun]/مُقَعَّلًا [muf'alun] model fərqi leksik fərq əmələ gətirsə də, o, məna baxımından ayənin ümumi kontekstinə xüsusi təsir etmir. Belə ki, AH-də وَتُدْخِلْنَكُمْ مُدْخَلَ كَرِيمًا [vənudxilkum-ñudxâləñ-kərimə] || «...sizi şəərəfli bir yerə (Cənnətə) daxil edərik» (4:31), لِيُدْخِلَنَّهُمْ مُدْخَلَ بَرِّضُونَةٍ [liyudxiləññəhum-ñudxâləy-yərdəunəh] || «...onları razı qalacaqları bir yerə (Cənnətə) daxil edərik» (22:59) NV-də وَتُدْخِلْنَكُمْ مُدْخَلَ كَرِيمًا [vənudxilkum-ñudxâləñ-kərimə] || «...sizi şəərəfli girişə (Cənnətin girişinə) daxil edərik» (4:31), لِيُدْخِلَنَّهُمْ مُدْخَلَ بَرِّضُونَةٍ [liyudxiləññəhum-ñudxâləy-yərdəunəh] || «...onları razı qalacaqları girişə (Cənnətin girişinə) daxil edərik» (22:57) kimi qiraət edilir.

33:13-də AH-də مُقَعَّلًا [muf'alun] modeli ilə işlənən مُقَامٌ ismi-məful, NV-də ismi-məkan olaraq مُقَعَّلًا [muf'alun] modelindədir: مُقَامٌ. Müshəf fərqi yoxdur (معام). İsmi-məful modelində olan söz «dayanıb-qalma yeri; dayanacaq yer», ismi-məkan isə daxil olunan yerin tərifi, adı kimi «yer; məkan» mənasındadır. Rəvayətlərarası مُقَعَّلًا [muf'alun]/مُقَعَّلًا [muf'alun] model fərqi leksik fərq əmələ gətirsə də, məna

baxımından o, ayənin ümumi kontekstinə təsir etmir. Belə ki, AH-də لَا مَقَامَ لَكُمْ [lā muqāmə ləkuṁ] «sizin üçün dayanıb-qalacaq bir yer yoxdur» NV-də لَا مَقَامَ لَكُمْ [lā māqāmə ləkuṁ] «sizin üçün heç bir yer yoxdur» kimi qiraət edilir.

مُفْعَلٌ [muf‘alun]/مُفْعِلٌ [muf‘ilun]. 16:62-də مُفْرَطُونَ [mufraṭūnə] və 19:51-də مُخْلِصًا [múxlişâñ] NV-də müvafiq olaraq مُفْرِطُونَ [mufriṭūnə] (*r* samitinin mövqeyi dəyişdiyinə görə, incələşməsi baş verir) və مُخْلِصًا [múxlişâñ] qiraət edilir. Beləliklə, AH-də مُفْعَلٌ [muf‘alun] modeli ilə işlənən مُفْرَطٌ «ifrat olunmuş; ifrata məruz qalmış» və مُخْلِصٌ «ixlas olunmuş; paklanmış; doğru yola düşmüş» ismi-məfulları NV-də ismi-fail olaraq مُفْعِلٌ [muf‘ilun] modelindədir: مُفْرِطٌ «ifratçı; ifrata varmış» və مُخْلِصٌ «müxlis; səmimi; doğru». Müshəf fərqi yoxdur (مفرطون, محلص). Rəvayətlərarası مُفْعَلٌ [muf‘alun]/مُفْعِلٌ [muf‘ilun] model fərqi ismi-məful ilə ismi-fail arasındakı leksik fərq səciyyəli məlum tutum fərqi əmələ gətirir. Belə ki, AH-də لَا جَرَمَ أَنَّ لَهُمُ النَّارَ وَأَنَّهُمْ مُفْرَطُونَ ٦٢ [lā cāramə ‘əññə ləhumuñ-ñāra və ‘əññəhuṁ-ñufriṭūūñ] (yə ‘əññəhuṁ-ñufriṭūnə) «Şübhəsiz ki, onlara Cəhənnəm vardır, onlar (orada) ifrata məruz qalmışlardır (əzabları artıqlaması ilə, ifratcasına verilir)», إِنَّهُ كَانَ مُخْلِصًا [‘iññəhū kəñə múxlişâñ] «Həqiqətən, o, ixlas olunmuş (paklanmış) idi (Allah onu təmizlədi, Öz rəsulətini yaymaq üçün seçdi, onu peyğəmbərliklə yüklədi)» NV-də لَا جَرَمَ أَنَّ لَهُمُ النَّارَ وَأَنَّهُمْ مُفْرَطُونَ ٦٢ [lā cāramə ‘əññə ləhumuñ-ñāra və ‘əññəhuṁ-ñufriṭūūñ] (yə ‘əññəhuṁ-ñufriṭūnə) «Şübhəsiz ki, onlara Cəhənnəm vardır, onlar (günah işlətməkdə) ifrata varmışlardır», إِنَّهُ كَانَ مُخْلِصًا [‘iññəhū kəñə múxlişâñ] «Həqiqətən, o (ibadətində), müxlis idi!» kimi qiraət edilir. Əz-Zəccac AH-dəki مُفْرَطُونَ sözünün ayə-də kəsb etdiyi mənanı «Cəhənnəmə daxil olanların önündədirlər», NV-də مُفْرَطُونَ sözünün mənasını isə «onlar Allaha asi çıxmaqla günahlarında ifrata varmışlardır» kimi açır. AH-də لَا جَرَمَ أَنَّ لَهُمُ النَّارَ وَأَنَّهُمْ مُفْرَطُونَ ٦٢ [lā cāramə ‘əññə ləhumuñ-ñāra və ‘əññəhuṁ-ñufriṭūūñ] (yə ‘əññəhuṁ-ñufriṭūnə) «Şübhəsiz ki, onlara Cəhənnəm vardır, onlar (ora) öndə atılanlardır», لَا جَرَمَ أَنَّ لَهُمُ النَّارَ وَأَنَّهُمْ مُفْرَطُونَ ٦٢ [lā cāramə ‘əññə ləhumuñ-ñāra və ‘əññəhuṁ-ñufriṭūūñ] (yə ‘əññəhuṁ-ñufriṭūnə) «Şübhəsiz ki, onlara Cəhənnəm vardır, onlar (Allaha asi çıxmaqla günahlarında) ifrata varmışlardır».

فَعَلَ [fə‘alun]/فَعَّلَ [fə‘alun]. AH-də أَلَدَرَكَ [‘əd-dārki] (4:145), II şəxs, cəm, kişi cinsi bitişən əvəzliliklə işlənən طَعَنَكَ [zā‘nikuṁ] (16:80) və أَلْرَهَبِ [‘ār-rāhbi] (28:32) əvəzinə NV-də müvafiq olaraq أَلَدَرَكَ [‘əd-dāraki] (4:144), طَعَنَكَ [zā‘anikuṁ] (16:80) və أَلْرَهَبِ [‘ār-rāhəbi] (28:32) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فَعَلَ [fə‘alun] modelində دَرَكَ, رَهَبٌ və طَعَنٌ isimləri NV-də فَعَّلَ [fə‘alun] modelindədir: دَرَكَ, رَهَبٌ və طَعَنٌ. Müshəf fərqi yoxdur (درک, طعن, رهب). Rəvayətlərarası فَعَّلَ [fə‘alun]/فَعَلَ [fə‘alun] model fərqi ləhcə fərqi əsaslanır. AH-də səslərin «qənaəti» ilə seçilən Bəni Təميم və Əsəd, NV-də isə hər bir səsin “haqqını ödəyərək” tam realizə ilə tələffüzü ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri [38, 157] təmsil olunur.

فَعَّلَ [fə‘alun]/فَعَّلَ [fə‘alun]. AH-də أَسَلَّمَ [‘əs-sələmə] (4:94) əvəzinə NV-də أَسَلَّمَ [‘əs-sələmə] (4:93) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فَعَّلَ [fə‘alun] modeli ilə işlənən سَلَّمَ ismi NV-də فَعَّلَ [fə‘alun] modelindədir: سَلَّمَ. Müshəf fərqi yoxdur (سلم).

Rəvayətlərarası **فَعَلَ** [fə'ālun]/**فَعَلَّ** [fə'alun] model fərqi mənalara bir-birinə yaxın **سَلَّمَ** «sülh», «salam vermə» və **سَلَّمَ** «hərb»in antonimi «sülh» anlamında olan sözlərin işlənməsi ilə leksik fərq əmələ gətirir. Belə ki, AH-də: **لَمَنْ أَلْفَىٰ إِلَيْكُمْ أَسَلِّمَ** [líməñ 'əlqāā 'iləykumus-sələmə] «Sizə salam verən (sülh, ədavətin olmadığını bildirən) bir kimsəyə...», NV-də isə **لَمَنْ أَلْفَىٰ إِلَيْكُمْ أَسَلَّمَ** [líməñ 'əlqāāā 'iləykumus-sələmə] «Sizə sülh bildirən bir kimsəyə...» kimi qiraət edilir.

فَعَلَ [fə'lun]/**فَعِيلٌ** [fəy'ilun]. AH-də **مَيَّنَا** [máytəñ] (6:122; 49:12) və qadın cinsində **الْمَيِّتَةُ** ['əl-máytətu] (36:33) əvəzinə NV-də müvafiq olaraq **مَيَّنَا** [máyyitəñ] (6:123; 49:12) və **الْمَيِّتَةُ** ['əl-máyyitətu] (36:32) qiraət edilir. Beləliklə, kök samitləri **موت** AH-də **فَعَلَ** [fə'lun] modeli ilə **مَوْتٌ** [mawtuñ (mawtuñ)] şəklinə düşür, vav yə-yə (**مَيِّتٌ** [məyituñ]) çevrilir. NV-də isə **فَعِيلٌ** [fəy'ilun] modeli əsasında **مَيِّوْتٌ** [məyyitəñ] şəklini alır, vav yə-yə çevrilir: **مَيِّتٌ** [məyyitəñ]. Müshəf fərqi yoxdur (مسب). Rəvayətlərarası **فَعَلَ** [fə'lun]/**فَعِيلٌ** [fəy'ilun] model fərqi mənə fərqi gətirib çıxarmır.

فَعَلَ [fi'alun]/**فَعَلَّ** [fə'ilun]. AH-də **قَيَّمَا** [qíyəməñ] (6:161) əvəzinə NV-də **قَيِّمًا** [qáyyiməñ] (6:163) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də **فَعَلَ** [fi'alun] modeli ilə işlənən **قَيِّمٌ** isim, NV-də sifət olaraq **فَعَلَّ** [fə'ilun] modelindədir: **قَيِّمٌ** [qáyyimuñ]. Müshəf fərqi yoxdur (فصما). Kök samitləri **قوم** olduğu halda, zəif kök samiti hər iki sözdə fonetik dəyişikliyə məruz qalır: birincisində [iyə]/[iyə], ikincisində [əyyi]/[əyyi]. Rəvayətlərarası **فَعَلَ** [fi'alun]/**فَعَلَّ** [fə'ilun] model fərqi leksik fərq əmələ gətirir. AH-dəki **قَيِّمٌ** ismi «duran; əsaslanan», NV-də işlənən **قَيِّمٌ** sifət olaraq «düz» anlamındadır. Leksik fərq ayədəki cümlənin ümumi mənasına xüsusi təsir etmir. Belə ki, AH-də **قُلْ إِنِّي هَدَيْتُ رَبِّيَ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قَيِّمًا مَلَّةَٰ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا** [qul 'inñəñi hədəñi rābbī 'ilā şirāṭim-ṡustāqimīñ-dīnāñ-qíyəməñ-ṡillətə 'ibrāhīmā ḥanīfə] «De: "Şübhəsiz, Rəbbin məni doğru yola, İbrahim dininin durduğu, hənif (batıldən haqqa tapınan, tək Allaha iman gətirən) dinə yönəltdi!"» NV-də: **قُلْ إِنِّي هَدَيْتُ رَبِّيَ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قَيِّمًا مَلَّةَٰ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا** [qul 'inñəñi hədəñi/hədəñi rābbiyə 'ilā şirāṭim-ṡustāqimīñ-dīnāñ-qáyyiməñ-ṡillətə 'ibrāhīmā ḥanīfə] (6:162-163; burada ['] səsinin düşümü, alternativli infleksiya, I şəxs bitişən əvəzliyinin qiraəti fərqi (sayəsində *məddi-münfəsil* baş vermir) müşahidə edilir «De: "Şübhəsiz, Rəbbin məni doğru yola, düz (əyri olmayan), hənif olan (batıldən haqqa tapınan, tək Allaha iman gətirən) İbrahim dininə yönəltdi!"» kimi qiraət edilir.

فَعِيلٌ [fə'ilun]/**فَاعِلٌ** [fə'ilun]. AH-də **زَكِيَّةٌ** [zəkíyyətəñ] (18:74) əvəzinə NV-də **زَكِيَّةٌ** [zəkíyyətəñ] (18:73) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də **فَعِيلٌ** [fə'ilun] modeli ilə işlənən **زَكِيَّةٌ** mürəkkəb sifəti (صفة مشبهة) NV-də ismi-fail olaraq **فَاعِلٌ** [fə'ilun] modelindədir: **زَكِيَّةٌ**. Müshəf fərqi yoxdur (ركه). Rəvayətlərarası **فَعِيلٌ** [fə'ilun]/**فَاعِلٌ** [fə'ilun] model fərqi ümumi mənaya xüsusi təsir etməyən leksik fərq əmələ gətirir. Mürəkkəb sifət I bab feilindən əmələ gəlmiş ismi-faili keyfiyyət kimi səciyyəlandırən sifət hesab olunur. Mənə fərqi, demək olar ki, sezilmir, lakin bir qiraətdə sözün sifət, digərində ismin işlənməsi müvafiq fərqi əmələ gətirir. **زَكِيٌّ** sifəti «(günah işlədib tövbə etmiş) pak», **زَكَ** ismi-fail – «pak olan» anlamındadır. AH-də **أَقْتَلْتُ نَفْسًا زَكِيَّةً** ['ə qātəltə nəfsəñ-zəkíyyətəñ] «(Günah işlədib tövbə etmiş) pak

canamı qıydın?» NV-də: أَقَاتَلْتَ نَفْسًا زَكِيَّةً [ʾə qātəltə nəfsəh-zəkíyətəh] «(Günah işlədib tövbə edən) pak olan canamı qıydın?» kimi qıraət edilir.

فَعَلَ [fiʿilun]/فَاعِلٌ [fəʿilun]. 28:48-də AH-də سِحْرَان [sihṛāni] əvəzinə NV-də سَلَجِرُن [sāhīrēni] qıraət edilir (burada *r* samitinin incələşməsi baş verir). Beləliklə, AH-də فَعَلَ [fiʿilun] modeli ilə işlənən سِحْرٌ I bab məsdəri NV-də ismi-fail olaraq فَاعِلٌ [fəʿilun] modelindədir: سَاحِرٌ. Müshəf fərqi yoxdur (سحرا). Rəvayətlərarası فَعَلَ [fiʿilun]/فَاعِلٌ [fəʿilun] model fərqi leksik fərq əmələ gətirir. AH-dəki سِحْرَان «iki sehr; iki sehrbazlıq», NV-də işlənən سَلَجِرَان ismi-faili «iki sehrbaz» anlamındadır. Leksik fərq ayədəki cümlənin ümumi mənasına xüsusi təsir etmir. Belə ki, AH-də سَلَجِرَان تَطَهَّرَا [sihṛāni təzāhārā] «iki sehr (Tövrat və Qur'an) bir-birilə köməkləşdi», NV-də isə قَالُوا سَلَجِرُن تَطَهَّرَا [sāhīrēni təzāhārā] «iki sehrbaz (Musa və Muhəmməd) bir-birilə köməkləşdi» kimi fərq əmələ gəlir.

فَاعِلٌ [fəʿalun]/فَاعِلٌ [fəʿilun]. 33:40-də خَاتِمٌ [xātəmə] əvəzinə NV-də خَاتِمَةٌ [xātīmə] qıraət edilir. Beləliklə, AH-də فَاعِلٌ [fəʿalun] modeli ilə işlənən خَاتِمٌ ümumi isim NV-də ismi-fail olaraq فَاعِلٌ [fəʿilun] modelindədir: خَاتِمَةٌ. Müshəf fərqi yoxdur (حاسم). Rəvayətlərarası فَاعِلٌ [fəʿalun]/فَاعِلٌ [fəʿilun] model fərqi məna fərqi əmələ gətirmir, hər iki rəvayətdə sözlər «sonuncu olan» anlamındadır. Belə ki, AH-də وَخَاتِمِ النَّبِيِّينَ [vaxātīməh-nəbbiyīh] «...və peyğəmbərlərin sonuncusudur!» (burada [y] səsinə əvəzlənmiş [ʾ] səsinin tam realizə ilə tələffüzü, sayəsində *məddi-müttəsil* baş verir).

فَعَلَ [fəʿilun]/فَاعِلٌ [fəʿilun]. 83:31-də AH-də فَكِيهٍ [fəkihīnə] əvəzinə NV-də فَكِيهِيْنَ [fəkihīnə] qıraət edilir. Beləliklə, AH-də işlənən فَكِيَةٌ [fəkihun] «şən», «kefi kök», «zarafətçil» sifəti-müşəbbəhə فَعِلٌ [fəʿilun], NV-də isə فَكِيَةٌ [fəkihun] «şən olan», «kefi kök olan», «zarafətçil olan» ismi-fail kimi فَاعِلٌ [fəʿilun] modelindədir. Müshəf fərqi yoxdur (فكهس). Rəvayətlərarası فَعِلٌ [fəʿilun]/فَاعِلٌ [fəʿilun] model fərqinin əmələ gətirdiyi leksik fərqi məna fərqi nominaldır. AH-də وَإِذَا أَنْقَلَبُوا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ أَنْقَلَبُوا فَكِيهِيْنَ ۚ [vəʾizā-ħqāləbū ʾilə ʾəhlihīmu-ħqāləbū fəkihīh] «Ailələrinin yanına qayıtdıqda isə kefləri kök (*sif.*) qayıdırdılar», NV-də: وَإِذَا أَنْقَلَبُوا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ أَنْقَلَبُوا فَكِيهِيْنَ ۚ [vəʾizā-ħqāləbū ʾilə ʾəhlihīmu-ħqāləbū fəkihīh] «Ailələrinin yanına qayıtdıqda isə kefləri kök (*is.*) olaraq qayıdırdılar».

مُفَعَّلٌ [mufəʿʿilun]/مُفَعَّلٌ [mufəʿʿalun]. AH-də مُسَوِّمِيْنَ [musəyyimīnə] və مُبَيِّنَاتٍ [mubəyyinətīh] əvəzinə NV-də müvafiq olaraq مُسَوِّمِيْنَ [musəyyamīnə], مُبَيِّنَاتٍ [mubəyyənətīh] qıraət edilir. Beləliklə, AH-də مُفَعَّلٌ [mufəʿʿilun] modeli ilə işlənən مُسَوِّمٌ və مُبَيِّنٌ ismi-faillər NV-də ismi-məful olaraq مُفَعَّلٌ [mufəʿʿalun] modelindədir: مُسَوِّمٌ və مُبَيِّنٌ. Müshəf fərqi yoxdur (ممسب, مسموس). Rəvayətlərarası مُفَعَّلٌ [mufəʿʿilun]/مُفَعَّلٌ [mufəʿʿalun] model fərqinin əmələ gətirdiyi ismi-fail/ismi məful fərqi nəticədə məna fərqi yaradır: «nişanlayan» və «işarə edən, izah edən, göstərən, aşkar edən» anlamında ismi-faillər, «nişanlanmış» və «işarə olunmuş, izah edilmiş, göstərilmiş, aşkar edilmiş» anlamında ismi-məfullar. 3:125-də AH-də يُمَدِّدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِيْنَ ۚ [yumdídkuh rəbbukuh-bixāmsəti ʾələfīm-mīnəl-mələ ʾikəti musəyyimīh] (musəyyimīnə) «Rəbbiniz artıq (özlərini) nişanlayan beş min

mələklə sizə yardım edər» NV-də: ۱۲۵ يُمَدِّدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلْفٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ || [yuṁdídkuṁ rābbukuṁ-bixáǾmsəti ʾəḷlāfiṁ-ṁínəl-mələḷḷāʾíkəti musáyyamīn̄] (musäyyamīnə) (burada *məddi-bədəl*, *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqləri müşahidə edilir) «Rəbbiniz artıq (Özü tərəfindən) nişanlanmış beş min mələklə sizə yardım edər» kimi qiraət edilir. AH-də آيَاتٍ مُّبَيِّنَاتٍ [ʾəyāʾitil-ṁubəyyināʾitil] «açıqlayan (ayırd edən) ayələr» (24:34, 46), آيَاتِ اللَّهِ مُبَيِّنَاتٍ [ʾəyāʾitil-lāhi mubəyyināʾitil] «Allahın açıqlayan (ayırd edən) ayələri» (65:11) NV-də آيَاتٍ مُّبَيِّنَاتٍ [ʾəyāʾitil-ṁubəyyənāʾitil] (burada *məddi-bədəlin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) «açıqlanmış (ayırd etmiş) ayələr» (24:34, 44), آيَاتِ اللَّهِ مُبَيِّنَاتٍ [ʾəyāʾitil-lāhi mubəyyənāʾitil] (burada *məddi-bədəlin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) «Allahın açıqlanmış (ayırd etmiş) ayələri» (65:11) kimi qiraət edilir.

فُعِلَ [fuʾulun]/فَعِلَ [fiʾalun]. AH-də قُبُلًا [qúbuləñ] (6:111; 18:55) əvəzinə NV-də قَبِلَ [qíbələñ] (6:112; 18:54) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də işlənən قُبُلًا [qubulun] «qarşı (tərəf)», «üzbəüz (tərəf)» فُعِلَ [fuʾulun], NV-dəki قَبِلَ [qibəlun] «qarşı (tərəf)», «göz qabağı (olan tərəf)», «əyan (olan tərəf)» isə فَعِلَ [fiʾalun] modelindədir. Müshəf fərqi yoxdur (فعل). Rəvayətlərarası فُعِلَ [fuʾulun]/فَعِلَ [fiʾalun] model fərqinin əmələ gətirdiyi məna fərqi nominaldır. Belə ki, AH-də قُبُلًا وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا [vəḥşərñā ʾaləyhiṁ küllə şeyʾ qúbuləñ] «...və hər şeyi onların qarşısına qoysaydıq belə...», أَوْ يَأْتِيهِمْ الْعَذَابُ قُبُلًا [ʾəw yəʾtīyəhumul-ʾəzəbu qúbuləñ] «...yaxud onların qarşısına əzab yetişər...», NV-də isə قَبِلَ وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قَبِلًا [vəḥşərñā ʾaləyhiṁ küllə şeyʾ qíbələñ] «...və hər şeyi onların qabağına (əyani olaraq) qoysaydıq belə...», أَوْ يَأْتِيهِمْ أَوْ يَأْتِيهِمْ [ʾəw yəʾtīyəhumul-ʾəzəbu qíbələñ] «...yaxud onların qarşısına (əyani olaraq, gözləri görə-görə) əzab yetişər...» kimi qiraət edilir. Sözügedən fərqi ləhcə fərqi kimi də nəzərdən keçirmək mümkündür [13, 8, 6], çünki “kəsrə”yə meyl ilə Hicaz əhlinin ləhcələri üstünlük verir ki, bu da NV-də müşahidə edilir, “dəmmə”yə isə üstünlüyü Nəcd, Bəni Təميم və Əsəd ləhcələri verir, AH-də bu qiraət forması işlənir.

فُعِلَ [fuʾulun]/فَعِلَ [fiʾalun]. AH-də سَوَى [súyañ] (20:58) əvəzinə NV-də سَوَى [sí-yañ] qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فُعِلَ [fuʾulun] modeli ilə işlənən سَوَى (سوى) ismi NV-də فَعِلَ [fiʾalun] modelindədir: سَوَى. Müshəf fərqi yoxdur (سوى). Rəvayətlərarası فُعِلَ [fuʾulun]/فَعِلَ [fiʾalun] model fərqi ləhcə fərqinə əsaslanır. AH-də “dəmmə” ilə “kəsrə” arasında “dəmmə”yə üstünlüyü ilə seçilən Nəcd, Bəni Təميم və Əsəd ləhcələrinin, NV-də isə “dəmmə” ilə “kəsrə” arasında “kəsrə”yə meyl ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri [13, 16, 245; 38, 125] təmsil olunur.

فُعِلَ [fuʾulun]/فَعِلَ [fiʾalun]. AH-də غُرْفَةً [gúrfətəñ] (2:249) əvəzinə NV-də غُرْفَةً [gárfətəñ] (2:247) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فُعِلَ [fuʾulun] modeli ilə işlənən غُرْفَةً ismi NV-də فَعِلَ [fiʾalun] modelindədir: غُرْفَةً. Müshəf fərqi yoxdur (عرفه). Rəvayətlərarası فُعِلَ [fuʾulun]/فَعِلَ [fiʾalun] model fərqi ləhcə fərqinə əsaslanır. AH-də “dəmməli” kimi tanınan Nəcd, Bəni Təميم və Əsəd ləhcələri, NV-də isə “fəthə”yə meylli ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri [38, 122] təmsil olunur.

فُعِلَ [fuʾulun]/فَعِلَ [fiʾalun]. AH-də قُرْبَةً [qúrbətuñ] (9:99) əvəzinə NV-də قُرْبَةً [qurúbətuñ] (9:100) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فُعِلَ [fuʾulun] modeli ilə işlənən

فُرْبَةٌ NV-də فُعْلَةٌ [fu‘ulətun] modelindədir: فُرْبَةٌ. Müshəf fərqi yoxdur (فره). Rəvayətlərarası فُعْلَةٌ [fu‘lətun]/فُعْلَةٌ [fu‘ulətun] model fərqi ləhcə fərfinə əsaslanır. AH-də səslərin «qənaəti» ilə seçilən Bəni Təmim və Əsəd, NV-də isə hər bir səsin “haqqını ödəyərək” tam realizə ilə tələffüzü ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri [38, 157] təmsil olunur.

فُعْلَةٌ [fə‘lətun]/فُعْلَةٌ [fu‘lətun]. AH-də بـ ön qoşması ilə işlənən بِرَبْوَةٍ [birəbvatih] (2:265) və رَبْوَةٌ [rəbvatih] (23:50) əvəzinə NV-də بِرَبْوَةٍ [birəbvatih] (2:264) və رَبْوَةٌ [rəbvatih] (23:51) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فُعْلَةٌ [fə‘lətun] modeli ilə işlənən رَبْوَةٌ ismi NV-də فُعْلَةٌ [fu‘lətun] modelindədir: رَبْوَةٌ. Müshəf fərqi yoxdur (روه). Rəvayətlərarası فُعْلَةٌ [fə‘lətun]/فُعْلَةٌ [fu‘lətun] model fərqi ləhcə fərfinə əsaslanır. AH-də “fəthə”yə meyli ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri, NV-də isə “dəmməli” kimi tanınan Nəcd, Bəni Təmim və Əsəd ləhcələri [38, 122] təmsil olunur.

فُعْلَانٌ [fi‘ləlun]/فُعْلَانٌ [fu‘ləlun]. 17:35 və 26:182-də AH-də بـ ön qoşması ilə işlənən بِالْقِسْطِ [bil-qistāsi] əvəzinə NV-də بـ ön qoşması ilə işlənən قِسْطًا [bil-qus-ṭāsi] qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فُعْلَانٌ [fi‘ləlun] modeli ilə işlənən قِسْطًا ismi NV-də فُعْلَانٌ [fu‘ləlun] modelindədir: قِسْطًا. [8, 264; 28, 2, 197]. Müshəf fərqi yoxdur (فسطاس). Rəvayətlərarası فُعْلَانٌ [fi‘ləlun]/فُعْلَانٌ [fu‘ləlun] model fərqi ləhcə fərfinə əsaslanır. AH-də “dəmmə” ilə “kəsrə” arasında “kəsrə”yə meyl ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri, NV-də isə “dəmmə” ilə “kəsrə” arasında “dəmmə”yə üstünlüyü ilə seçilən Nəcd, Bəni Təmim və Əsəd ləhcələri [38, 125] təmsil olunur.

فُعْلِيٌّ [fi‘liyyun]/فُعْلِيٌّ [fu‘liyyun]. AH-də سِخْرِيًّا [sixriyyəñ] (23:110; 38:63) əvəzinə NV-də سِخْرِيًّا [suxriyyəñ] (23:111; 38:62) qiraət edilir [54, 21]. Beləliklə, I bab felinin məsdəri olaraq AH-də فُعْلِيٌّ [fi‘liyyun] modeli ilə işlənən سِخْرِيٌّ ismi NV-də فُعْلِيٌّ [fu‘liyyun] modelindədir: سِخْرِيٌّ. Maraqlıdır ki, AH-də 43:32-də həmin isim NV-də qəbul olunmuş فُعْلِيٌّ [fu‘liyyun] modeli ilə سِخْرِيًّا [suxriyyəñ] qiraət edilir. Müshəf fərqi yoxdur (سحري). Rəvayətlərarası فُعْلِيٌّ [fi‘liyyun]/فُعْلِيٌّ [fu‘liyyun] model fərqi ləhcə fərfinə əsaslanır. AH-də “dəmmə” ilə “kəsrə” arasında “kəsrə”yə meyl ilə seçilən Hicaz əhlinin ləhcələri, NV-də isə “dəmmə” ilə “kəsrə” arasında “dəmmə”yə üstünlüyü ilə seçilən Nəcd, Bəni Təmim və Əsəd ləhcələri [38, 125] təmsil olunur.

فُعَالٌ [fə‘‘ālun]/فُعَالٌ [fə‘ālun]. AH-də عَسَاقٌ [gāssāquñ] (38:57) və عَسَاقًا [gāssā-qāñ] (78:25) mübaliğə dərəcəsinə olan sifətlər NV-də عَسَاقٌ [gāssāquñ] (38:56) və عَسَاقًا [gāssāqāñ] (78:25) adi dərəcə sifəti kimi qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فُعَالٌ [fə‘‘ālun], NV-də isə فُعَالٌ [fə‘ālun] modeli işlənir. Müshəf fərqi yoxdur (عساقا, عساق). Rəvayətlərarası فُعَالٌ [fə‘‘ālun]/فُعَالٌ [fə‘ālun] model fərqi ləksik fərq əmələ gətirərək sifətin dərəcə fərfini əhatə edir. Ayədəki ümumi mənaya xüsusi təsir göstərmir. Belə ki, AH-də هَذَا فَلْيَذُوقُوهُ حَمِيمٌ وَعَسَاقٌ ٥٧ [həzə fə-lyəzūqūhu hāmīmuṯ-ṯāgāssāq] || (hāmīmuṯ-ṯāgāssāquñ) «Bu, qaynar su və (bumbuz, qapqara) irindir, qoy onu dadsınlar!», ٢٥ إِلَّا حَمِيمًا وَعَسَاقًا || [‘illā hāmīmāṯ-ṯāgāssāq] || (hāmīmāṯ-ṯāgāssāqāñ) «Qaynar sudan və (bumbuz, qapqara) irindən başqa!» NV-də هَذَا فَلْيَذُوقُوهُ ٥٦ [həzə fə-lyəzūqūhu hāmīmuṯ-ṯāgāssāq] || (hāmīmuṯ-ṯāgāssāquñ) «Bu, qaynar su və (buz kimi soyuq, qara) irindir, qoy onu dadsınlar!», ٢٥ إِلَّا حَمِيمًا وَعَسَاقًا

[ʾillā ḥamīmāy-ṣāğāsāqā] (ḥamīmāy-ṣāğāsāqān) «Qaynar sudan və (buz kimi soyuq, qara) irindən başqa!» kimi qiraət edilir.

فَاعِلٌ [fāʾilun]/فَاعِلٌ [fāʾalun]. AH-də ۱-ön qoşması ilə işlənən لِّلْعَالِمِينَ [lil-ʾālimīnə] (30:22; «bilənlər üçün») əvəzinə NV-də لِّلْعَالَمِينَ [lil-ʾāləmīnə] (30:21; «aləmlər üçün») qiraət edilir. Beləliklə, AH-də فَاعِلٌ [fāʾilun] modeli ilə işlənən عَالِمٌ ismi-fail əvəzinə NV-də ümumi isim olaraq فَاعِلٌ [fāʾalun] modelində عَالِمٌ işlənir. Müshəf fərqi yoxdur (لِلْعَالِمِينَ). Rəvayətlərarası فَاعِلٌ [fāʾilun]/فَاعِلٌ [fāʾalun] model fərqi kifayət qədər məna fərqi aşkar olan leksik fərq əmələ gətirir. Belə ki, AH-də ۲۲ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالِمِينَ [ʾinnə fi zəlīkə ləʾəyātil-lil-ʾālimīnə] «Şübhəsiz ki, bunda bilənlər üçün nişanələr vardır!», NV-də ۲۱ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالِمِينَ [ʾinnə fi zəlīkə ləʾəyātil-lil-ʾāləmīnə] «Şübhəsiz ki, bunda aləmlər üçün nişanələr vardır!» kimi mənalar kəsb edilir.

أَفْعَالٌ [ʾifʿalun]/أَفْعَالٌ [ʾəfʿalun]. AH-də III şəxs, kişi cinsi bitişən əvəzliliklə işlənən IV bab məsdəri إِسْرَارَهُمْ [ʾisrārəhuḥm] (47:26) əvəzinə NV-də III şəxs, cəm, kişi cinsi bitişən əvəzliliklə işlənən أُسْرَارَهُمْ [ʾəsṣrārəhuḥm] (47:27) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də أَفْعَالٌ [ʾifʿalun] modeli ilə işlənən إِسْرَارٌ NV-də فِعْلٌ [fiʿlun] modelində سِرٌّ [sirrun] ümumi ismin أَفْعَالٌ [ʾəfʿalun] modelində cəmi işlənir: أُسْرَارٌ (burada kəmiyyət fərqi də müşahidə edilir). Müshəf fərqi yoxdur (اسرارهم). Rəvayətlərarası أَفْعَالٌ [ʾifʿalun]/أَفْعَالٌ [ʾəfʿalun] model fərqi leksik fərq əmələ gətirir. AH-də إِسْرَارَهُمْ IV bab feilinin məsdəri «onların gizli saxladığı», NV-də أُسْرَارَهُمْ cəmdə ümumi isim isə «sirləri» anlamındadır. Leksik fərq məna baxımından ümumi kontekstə görə bir-birinə yaxın sözlərin işlənməsini əhatə edir. Belə ki, AH-də ۲۶ وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِسْرَارَهُمْ [va-l-āhu yāʾləmu ʾisrārəhuḥm] «Allah onların gizli saxladığını bilir!», NV-də isə وَاللَّهُ يَعْلَمُ ۲۷ أُسْرَارَهُمْ [va-l-āhu yāʾləmu ʾəsṣrārəhuḥm] «Allah onların sirlərini bilir!».

50:40-da AH-də أَذْبَرَ [ʾədbāra] əvəzinə NV-də إِذْبَرَ [ʾidbāra] qiraət edilir. Beləliklə, AH-də mənası «arxa tərəf; arxa» olan ذُبُرٌ [duburun] ümumi ismin cəmində أَفْعَالٌ [ʾəfʿalun] modelində أَذْبَارٌ [ʾədbārun], NV-də isə mənası «geri çəkilmə; arxa çevirmə» أَفْعَالٌ [ʾifʿalun] modelində إِذْبَارٌ [ʾidbārun] IV babın məsdəri işlənir (burada kəmiyyət fərqi də müşahidə edilir). Müshəf fərqi yoxdur (ادسر). Rəvayətlərarası أَفْعَالٌ [ʾifʿalun]/أَفْعَالٌ [ʾəfʿalun] model fərqi leksik fərq əmələ gətirir ki, onun məna baxımında fərqi nisbidir: AH-də ۴۰ وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبَّحَهُ وَأَذْبَرَ السُّجُودِ [vaminəl-léyli fəsəbbihhu vaʾədbāras-sucūūd] hərfi anlamı «Gecənin bir vaxtında və səcdələrin arxasınca!», NV-də ۴۰ وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبَّحَهُ وَإِذْبَرَ السُّجُودِ [vaminəl-léyli fəsəbbihhu vaʾidbāras-sucūūd] hərfi anlamı «Gecənin bir vaxtında və səcdələrdən geri çəkilincə!» olsa da, hər iki qiraət üçün «Gecənin bir vaxtında və səcdələrdən sonra!» anlamı daha münasibdir.

مَفْعَلَةٌ [məfʿalətuḥn]/مَفْعَلَةٌ [məfʿulətuḥn]. AH-də مَيْسِرَةٌ [məysiratiḥn] (2:280) əvəzinə NV-də مَيْسِرَةٌ [məysuratiḥn] (2:279) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də مَفْعَلَةٌ [məfʿalətuḥn] modeli ilə işlənən مَيْسِرَةٌ ismi NV-də مَفْعَلَةٌ [məfʿulətuḥn] modelindədir: مَيْسِرَةٌ. Müshəf fərqi yoxdur (ميسره). Rəvayətlərarası مَفْعَلَةٌ [məfʿalətuḥn]/مَفْعَلَةٌ [məfʿulətuḥn] model fərqi ləhcə fərqi əsaslanır. Əbu Həyyan əl-Əndəlusi göstərir ki, NV-də bu sözün

“dəmmə” ilə işlənməsi Hicaz əhlinin ləhcələrinə aiddir, NV-də “fəthə” ilə işlənməsi isə Nəcd əhli arasında yayılıb [18, 2, 717-718].

مُفَعِّلٌ [muf‘ilun]/مُفَعِّلٌ [mufə‘‘ilun]. 8:18-də AH-də مُوْهِنٌ [mūhinu] əvəzinə NV-də مُوْهِنٌ [muvāhhiñuñ] qiraət edilir (burada müəyyənlik kateqoriyası üzrə fərq də müşahidə edilir). Beləliklə, AH-də مُفَعِّلٌ [muf‘ilun] modeli ilə işlənən IV babın ismi-faili مُوْهِنٌ [mūhinuñ] NV-də II babın ismi-faili olaraq مُفَعِّلٌ [mufə‘‘ilun] modelindədir: مُوْهِنٌ [muvāhhiñuñ]. Müshəf fərqi yoxdur (موهن). Rəvayətlərarası مُفَعِّلٌ [muf‘ilun]/مُفَعِّلٌ [mufə‘‘ilun] model fərqi məna fərqi olmayan leksik fərq əmələ gətirir. AH-də ayədəki cümlənin xəbəri həqiqi (مُوْهِنٌ كَيْدِ الْكٰفِرِيْنَ [mūhinu kéydil-kəfirīnə]), NV-də isə analitik izafət birləşməsi ilə (مُوْهِنٌ كَيْدِ الْكٰفِرِيْنَ [muvāhhiñuñ-kéydəl-kəfirīnə]) – burada zəif saiti infleksiya da müşahidə edilir) ifadə olunur. IV və II bablardakı ismi-faillərin (مُوْهِنٌ [mūhinuñ] və مُوْهِنٌ [muvāhhiñuñ]) arasında məna fərqi yoxdur, hər ikisi «zəiflədən» anlamındadır (AH-də وَأَنَّ اللّٰهَ مُوْهِنٌ كَيْدِ الْكٰفِرِيْنَ ۱۸ [va‘əññäl-!āhə mūhinu kéydil-kəfirīn] ||) «Və Allah kafirlərin hiyləsinin zəiflədənidir!» cümləsi NV-də وَأَنَّ اللّٰهَ مُوْهِنٌ كَيْدِ الْكٰفِرِيْنَ ۱۸ [va‘əññäl-!āhə muvāhhiñuñ-kéydəl-kəfirīn] ||) «Və Allah kafirlərin hiyləsini zəiflədənidir!» kimi qiraət edilir; AH-də xəbər qrupu üç isimdən ibarət izafət konstruksiyası ilə ifadə olunur, NV-də isə xəbər qismində isim (مُوْهِنٌ) çıxış edir, digər iki isim isə öz aralarında izafət əlaqəsindədir, xəbər izafətin birinci tərəfi ilə təsirlik hal vasitəsilə analitik izafət əlaqəsinə daxil olur.).

مَفْعَلٌ [mif‘alun]/مَفْعَلٌ [məf‘ilun]. 18:16-da AH-də مَرْفَقًا [mārfāqāñ] məsdəri-mimi əvəzinə NV-də ismi-məkan مَرْفِقًا [mārfiqāñ] (burada *r* samitinin mövqeyi dəyişdiyinə görə, qalınlaşması baş verir) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də مَفْعَلٌ [mif‘alun], NV-də مَفْعَلٌ [məf‘ilun] modeli işlənir. Müshəf fərqi yoxdur (مرفو). Rəvayətlərarası مَفْعَلٌ [mif‘alun]/مَفْعَلٌ [məf‘ilun] model fərqi məna fərqi olmayan leksik fərq əmələ gətirir. Hər iki qiraətdə sözlərin anlamı «yararlı bir şey»dir. «...Və işinizdə sizin üçün yararlı bir şey hazırlasın» AH-də وَأَمْرِكُمْ مَرْفَقًا [vayuhəyyi’ ləkuñ-ñiñ ‘əmrikuñ-mārfāqāñ], NV-də وَأَمْرِكُمْ مَرْفَقًا [vayuhəyyi’ ləkuñ-ñinə-ñrikuñ-mārfiqāñ] kimi qiraət edilir.

مُسْتَفْعِلٌ [mustəf‘ilun]/مُسْتَفْعِلٌ [mustəf‘alun]. AH-də مُسْتَفْعِرَةٌ [mustəñfiṛātuñ] (74:50) əvəzinə NV-də مُسْتَفْعِرَةٌ [mustəñfiṛātuñ] (74:49) qiraət edilir. Beləliklə, AH-də مُسْتَفْعِرٌ ismi-fail olaraq «hürküb qaçan; qaçqın» مُسْتَفْعِلٌ [mustəf‘ilun], NV-də مُسْتَفْعِرٌ ismi-məful kimi «qorxudulub qaçırılan; qovulmuş» mənasında olub مُسْتَفْعِلٌ [mustəf‘alun] modelindədir. Müshəf fərqi yoxdur (مستعير). Rəvayətlərarası مُسْتَفْعِلٌ [mustəf‘ilun]/مُسْتَفْعِلٌ [mustəf‘alun] model fərqi hərəkət icraçısı fərqi əhatə edir. AH-də وَأَمْرِكُمْ مَرْفَقًا [kə‘əññəhuñ hūmuṛuñ-ñiñ] (mustəñfiṛātuñ) «Onlar sanki hürküb qaçan eşşəklərdir» NV-də وَأَمْرِكُمْ مَرْفَقًا [kə‘əññəhuñ hūmuṛuñ-ñiñ] (mustəñfiṛātuñ) «Onlar sanki hürküdülüb qaçırılan eşşəklərdir» kimi qiraət edilir.

فَيْعَلٌ [fəy‘ilun]/فَيْعَلَةٌ [fəy‘ilətuñ]. 17:38-də AH-də سَيِّئَةٌ [səyyi‘uhu] və NV-də سَيِّئَةٌ [səyyi‘ətəñ] fərqi özündə bir çox kateqoriya üzrə fərq əhatə etdiyi üçün onu hər fərq üzrə ayrı-ayrı deyil, xüsusi hal kimi nəzərdən keçirməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

Kateqoriya fərqləri. AH ilə NV arasında hal əlamətinə malik nitq hissələrinin kateqoriya üzrə hal, kəmiyyət və müəyyənlik kateqoriyaları fərqlərini əhatə edir.

Hal kateqoriyası fərqləri. Adlıq hal/yiyəlik hal. AH-də لَهْمٌ عَذَابٌ مِّن رَّجْزِ أَلِيمٍ [láhũm 'azəbuñ-mir-riçziñ 'əlĩmuñ] «Onlar üçün iyrənc olan məşəqqətli bir əzab var» (34:5; 45:11) cümləsi NV-də لَهْمٌ عَذَابٌ مِّن رَّجْزِ أَلِيمٍ [láhũm 'azəbuñ-mir-riçziñ 'əlĩmiñ] «Onlar üçün məşəqqətli iyrənclik olan bir əzab var» (34:5; 45:10) kimi qiraət edilir. Burada أَلِيمٌ ['əlĩmuñ] AH-də adlıq, NV-də yiyəlik halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. أَلِيمٌ («məşəqqətli; acı; şiddətli») sifəti adlıq halda işlənən AH-də عَذَابٌ («əzab») ismini, yiyəlik halda işlənən NV-də isə رَجْزٍ («pislik; natəmizlik; murdarçılıq; iyrənclik») ismini təyin edir.

AH-də وَ عَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَ فِدْيَةَ طَعَامِ مَسْكِينٍ [va'áləl-ləzĩnə yuṭīqúnəhũ fīdyətuñ-ṭâ'á-mu mískĩnĩñ] «Ona gücü yetməyənlərin boynunda isə fidyə var: bir yoxsulun yeməyi» (2:184) cümləsi NV-də وَ عَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَ فِدْيَةَ طَعَامِ مَسْكِينٍ [va'áləl-ləzĩnə yuṭīqúnəhũ fīdyətu ṭâ'ámi məsəkıñ] «Ona gücü yetməyənlərin boynunda isə yoxsulların yeməyi fidyəsi var» (2:183) kimi qiraət edilir. Burada طَعَامٌ [ṭâ'ámuñ] AH-də adlıq, NV-də yiyəlik halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. Xəbər mübtədadan əvvəl gəldiyi inversiyalı cümlədə AH-də mübtəda qrupu فِدْيَةٌ [fīdyətuñ] ismi və onu dəqiqləşdirən ardı ilə gələn طَعَامِ مَسْكِينٍ [ṭâ'ámu mískĩnĩñ] iki isimdən ibarət izafət konstruksiyası ilə, NV-də isə mübtəda qrupu üç isimdən ibarət izafət konstruksiyası فِدْيَةَ طَعَامِ مَسْكِينٍ [fīdyətu ṭâ'ámi məsəkıñ] ilə ifadə olunur. (Burada مَسْكِينٌ [mískĩnuñ] sözünün kəmiyyət fərqi də (AH-də təkdə (مَسْكِينٍ [mískĩniñ] «yoxsul»), NV-də cəmdə (مَسْكِينٍ [məsəkıñ] «yoxsullar») müşahidə edilir.)

AH-də أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامِ مَسْكِينٍ... أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامِ مَسْكِينٍ [fəcəzə'ə'uñ-mĩşlu mā qátələ mĩnəñ-ñâ'ami... 'áu kəffāratuñ-ṭâ'ámu məsəkıñ] «O zaman (ona) öldürdüyü heyvanatın misli qədər cəza var... yaxud kəffarə var: yoxsulların yeməyi» (5:95) NV-də أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامِ مَسْكِينٍ... أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامِ مَسْكِينٍ [fəcəzə'ə'u mĩşli mā qátələ mĩnəñ-ñâ'ami... 'áu kəffāratu ṭâ'ámi məsəkıñ] (burada *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) «O zaman (ona) öldürdüyü heyvanatın misli qədər cəzası var... yaxud yoxsulların yeməyi kəffarəsi var» (5:97) kimi inversiyalı, lakin xəbəri iştirak etməyən cümlə işlənir. Burada مِثْلٌ [mĩşluñ], طَعَامٌ [ṭâ'ámuñ] AH-də adlıq, NV-də yiyəlik halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. AH-də mübtəda جَزَاءٌ [cəzə'ə'uñ] «cəza» və كَفَّارَةٌ [kəffāratuñ] isimləri, xəbər kimi isə فَعَلَيْهِ [fə'aléyhi] «ona; onun boynuna», NV-də isə mübtəda qrupu kimi جَزَاءٌ مِثْلٌ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ... أَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامِ مَسْكِينٍ [cəzə'ə'u mĩşli mā qátələ mĩnəñ-ñâ'ami... 'áu kəffāratu ṭâ'ámi məsəkıñ] «öldürdüyü heyvanatın misli qədər cəza... yaxud yoxsulların yeməyi kəffarəsi var», xəbər kimi isə, AH-də olduğu kimi, فَعَلَيْهِ [fə'aléyhi] «ona; onun boynuna» çıxış edir. NV-də tərkibi vəziyyətdə çıxış edən جَزَاءٌ [cəzə'ə'u] və كَفَّارَةٌ [kəffāratu] ardı ilə izafət əlaqəsi əmələ gətirir: جَزَاءٌ مِثْلٌ مَا كَفَّارَةٌ طَعَامِ مَسْكِينٍ.

13:4-də AH-də وَفِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مُتَجَوِّرَةٌ وَجَنَّتْ مِّنْ أَعْنَبٍ وَزَّرَعَ وَنَخِيلٍ صِنَوَانَ وَعَیْرٍ صِنَوَانَ [yáfil-'ārdi qitā'um-ṡutəcāvīrātūy-ṡacəññētūm-ṡiñ 'ā'nəbiy-ṡazār'uṡ-ṡanāxīluñ-ṡiñṡānuṡ-ṡagāyru ṡiñṡāniy-ṡúsqā biməṡ'iṡ-ṡāhidiñ] «Yer üzündə bir-birinə qonşu qitələr (bölgələr), eyni su ilə suvarılan üzüm bağları, əkinlər, şaxəli-şaxəsiz xurma ağacları vardır» cümləsi NV-də وَفِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مُتَجَوِّرَةٌ وَجَنَّتْ مِّنْ أَعْنَبٍ وَزَّرَعَ وَنَخِيلٍ صِنَوَانَ وَعَیْرٍ صِنَوَانَ تُسْقَى بِمَاءٍ وَحِدٍ [yáfilā-rđi qitā'um-ṡutəcāvīrētūy-ṡacəññētūm-ṡiñ 'ā'nəbiy-ṡazār'iṡ-ṡanāxīliñ-ṡiñṡāniy-ṡagāyri ṡiñṡāniñ-túsqā/ṡiñṡāniñ-túsqə biməṡə'iṡ-ṡāhidiñ] (burada ['] səsinin düşümü (iki yerdə), r samitinin incələşməsi (iki yerdə), alternativli zəif saiti infleksiya, *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) «Yer üzündə bir-birinə qonşu qitələr (bölgələr), eyni su ilə suvarılan üzümlərdən, əkin, şaxəli-şaxəsiz xurma ağaclarından bağlar vardır» kimi qiraət edilir [17, 201; 49, 123]. Burada زَرََعَ [zār'uñ], نَخِيلٍ [nəxīluñ], صِنَوَانَ [ṡiñṡānuñ], وَعَیْرٍ [gāyru] AH-də adlıq, NV-də yiyəlik halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. AH-də adlıq halda olan وَجَنَّتْ (مِّنْ أَعْنَبٍ) ilə (صِنَوَانَ) وَعَیْرٍ (صِنَوَانَ) وَزَرََعَ isimləri həmcins üzv kimi işlənir: «bağlar (üzümdən bağlar – üzüm bağları), əkinlər, şaxəli-şaxəsiz xurma ağacları». NV-də isə yiyəlik halda olan وَزَرََعَ وَنَخِيلٍ صِنَوَانَ وَعَیْرٍ isimlər (مِّنْ أَعْنَبٍ) وَجَنَّتْ ilə deyil, أَعْنَبٍ ilə həmcinslik əmələ gətirir və onun kimi (ön qoşma sayəsində) yiyəlik halda olur: üzüm (üzümdən bağlar), əkin (əkindən tarlalar), şaxəli-şaxəsiz xurma bağları (şaxəli-şaxəsiz xurma ağaclarından bağlar). Məchul növdə AH-də kişi cinsində يُسْقَى NV-də qadın cinsində تُسْقَى feili-xəbər hər iki halda جَنَّتْ «bağlar» ismi onun mübtədəsi kimi çıxış edir: «sulandırılan bağlar». İbn İtiyyə yazır ki, burada مَا تُكْرَ مَا نُسْقَى nəzərdə tutulur [14, 293-295].

AH-də وَفِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مُتَجَوِّرَةٌ وَجَنَّتْ مِّنْ أَعْنَبٍ وَزَرََعَ وَنَخِيلٍ صِنَوَانَ وَعَیْرٍ صِنَوَانَ تُسْقَى بِمَاءٍ وَحِدٍ [fəbəşşärñəḥə bi'ishāqā yāmiy-ṡarāā'i 'ishāqā yā'qūbə] «Bundan sonra Biz onu İshaqla, İshaqın da ardınca Yə'qubla müjdələdik» (11:71) cümləsi NV-də وَفِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مُتَجَوِّرَةٌ وَجَنَّتْ مِّنْ أَعْنَبٍ وَزَرََعَ وَنَخِيلٍ صِنَوَانَ وَعَیْرٍ صِنَوَانَ تُسْقَى بِمَاءٍ وَحِدٍ [fəbəşşärñəḥə bi'ishāqā yāmiy-ṡarāā'i 'ishāqā (yāmiy-ṡarāā'i-ṡiñ-ṡāqā) yā'qūbu] (burada *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqi, ['] səsinin zəifləməsi, yaxud düşümü müşahidə edilir) «Bundan sonra Biz onu İshaqla müjdələdik, İshaqın da ardınca Yə'qub var» (11:70) kimi qiraət edilir. Burada يُسْقَى [yā'qūbu] AH-də yiyəlik, NV-də isə adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə ön qoşmanın təsiri ilə müəyyənləşir. AH-də təsirsiz feilin ön qoşma vasitəsilə idarə etdiyi yiyəlik halda işlənən وَجَنَّتْ (بِ) يُسْقَى NV-də adlıq haldadır: يُسْقَى. Burada يُسْقَى inversiyalı cümlədə mübtədə vəzifəsini icra edir, xəbər isə öncə gələn ön qoşmalı isimlə ifadə olunur: وَفِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مُتَجَوِّرَةٌ وَجَنَّتْ مِّنْ أَعْنَبٍ وَزَرََعَ وَنَخِيلٍ صِنَوَانَ وَعَیْرٍ صِنَوَانَ تُسْقَى بِمَاءٍ وَحِدٍ: «İshaqın da ardınca Yə'qub var». Əbu əs-Səud yazır: مِنْ بَعْدِ إِسْحَاقَ يَعْقُوبُ مَوْلُودٌ أَوْ مَوْجُودٌ «İshaqdan sonra Yə'qubun doğuluşu (və ya: Yə'qub) var» [19, 4, 225].

AH-də وَفِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مُتَجَوِّرَةٌ وَجَنَّتْ مِّنْ أَعْنَبٍ وَزَرََعَ وَنَخِيلٍ صِنَوَانَ وَعَیْرٍ صِنَوَانَ تُسْقَى بِمَاءٍ وَحِدٍ [ʔāli-lāhil-ləzī ləhū mē fis-səməyāti yā-mē fil-'ārd] «O Allahın (yoluna) ki, göylərdə və yerdə nə varsa, hamısı Onundur!» (14:2) NV-də وَفِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مُتَجَوِّرَةٌ وَجَنَّتْ مِّنْ أَعْنَبٍ وَزَرََعَ وَنَخِيلٍ صِنَوَانَ وَعَیْرٍ صِنَوَانَ تُسْقَى بِمَاءٍ وَحِدٍ [ʔāli-lāhul-ləzī ləhū mē fis-səməyāti yāmē filā-rđ] (burada ['] səsinin düşümü müşahidə edilir) «O Allah ki, göylərdə və yerdə nə varsa, hamısı Onundur» (14:1) kimi qiraət edilir [60, 302]. Burada اللَّهُ [ʔāli-lāhu] AH-də yiyəlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə (cümlələrdə)

fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. AH-də yiyəlik halda işlənən ^{ALLAH} kəliməsi öncəki ayə ilə sintaktik baxımından sıx bağlıdır, öncəki cümlənin davamıdır: الرَّكْبُ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ (1.) «النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ ۗ اللَّهُ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ۗ» Əlif, Lam, Ra! (Bu) elə bir Kitabdır ki, onu sənə insanların öz Rəbbinin izni ilə zülmətlərdən nura – Yenilməz qüvvət sahibi, Şükürə layiq olanın yoluna çıxartmaq üçün nazil etdik (2.) O Allahın (yoluna) ki, göylərdə və yerdə nə varsa, hamısı Onundur!». Öncəki ayədə izafət birləşməsinin II tərəfi olan Allah-taalanın adlarının (الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ) «Yenilməz qüvvət sahibi olanın, Şükürə layiq olanın») davamı kimi Allah-taalanın bütün ad və sifətlərini özündə ehtiva edən «Allah» adı gəlir və bu ad da öncəki adlar kimi təyin edilən izafətin I tərəfi olan ^{VIR} isminin təyin edən isimləri kimi çıxış edir: ^{VIR} الْعَزِيزِ «Yenilməz qüvvət sahibi, Şükürə layiq olan Allahın yoluna». NV-də isə adlıq halda işlənən ^{ALLAH} kəliməsi yeni cümlənin başlanğıcıdır: «O Allah ki, göylərdə və yerdə nə varsa, hamısı Onundur».

AH-də ^{ELM} الْعَیْبِ وَالشَّهَدَةِ [‘əlimil-ğâybi vəş-şəhədəti] «Qeybi də, aşkarı da biləndir (O)!» (23:92) NV-də ^{ELM} الْعَیْبِ وَالشَّهَدَةِ [‘əlimul-ğâybi vəş-şəhədəti] (23:93) kimi qiraət edilir. Burada ^{ELM} [‘əlimuñ] AH-də yiyəlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə (cümlələrdə) fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. AH-də yiyəlik halda işlənən ^{ELM} ismi-fail olaraq çıxış edir. Sözügedən ayə öncəki ayədəki cümlə ilə sıx bağlıdır: ^{ELM} الْعَیْبِ وَالشَّهَدَةِ ۙ سُبْحٰنَ ٱللّٰهِ عَمَّا يُصِفُونَ ۙ (Allah müşriklərin (Ona) aid etdikləri sifətlərdən tamamilə kənardır!)» və sözügedən ayədəki ^{ELM} «O, qeybi də, aşkarı da bilir!») ilə birlikdə qəbul edilməlidir: «Qeybi də, aşkarı da bilən Allah müşriklərin (Ona) aid etdikləri sifətlərdən tamamilə kənardır!». NV-də adlıq halda işlənən ^{ELM} (عَلِمَ الْعَیْبِ وَالشَّهَدَةِ) ismi-faili cümlədə olmayıb nəzərdə tutulan mübtədanın xəbəri kimi qəbul edilməlidir: «(O,) Qeybi də, aşkarı da biləndir!», yaxud öncəki ayə ilə sıx bağlılıqda olub onunla bir cümlə əmələ gətirir və ikinci xəbər kimi çıxış edir: «Allah müşriklərin (Ona) aid etdikləri sifətlərdən tamamilə kənardır, qeybi də, aşkarı da biləndir!». Birinci söylədiyimiz fikri əz-Zəməxşəri qeyd edir [42, 714].

24:9-da AH-də ۙ مِنَ الصّٰدِقِیْنَ ۙ إِنْ كَانَ مِنَ الصّٰدِقِیْنَ ۙ وَالْخَمِیْسَةِ ۙ أَنْ غَضِبَ ٱللّٰهُ عَلَیْهَا ۙ إِنْ كَانَ مِنَ الصّٰدِقِیْنَ ۙ (qadın deməlidir): "Əgər (ərim) doğru danışanlardandırsa, Allahın qəzəbi (qadının) üzərindədir (mənim üzərimdədir)!"» cümləsi NV-də ۙ مِنَ الصّٰدِقِیْنَ ۙ إِنْ كَانَ مِنَ الصّٰدِقِیْنَ ۙ وَالْخَمِیْسَةِ ۙ أَنْ غَضِبَ ٱللّٰهُ عَلَیْهَا ۙ إِنْ كَانَ مِنَ الصّٰدِقِیْنَ ۙ (burada həmçinin daha bir hal fərqi (AH-də təsirlik, NV-də isə adlıq halda işlənmə), bağlayıcı fərqi, eyni sözün fərqli nitq hissəsi (isim əvəzinə feil) kimi işlənməsi, məddi-münfəsilin kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) «Beşinci (şəhadəti qadın belə deməlidir): "Əgər (ərim) doğru danışanlardandırsa, Allahın qəzəbi (qadının) üzərinə (mənim üzərimə) olsun!"» kimi qiraət edilir. Burada ^{AL} [’əl-]İlhı AH-də yiyəlik, NV-də adlıq halda işlənilir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. İsim əvəzinə feilin (AH-də təsirlik halda, tərkiabi vəziyyətdə ^{ELM} isminin; NV-də I bab modelində III şəxsin təkində, keçmiş zaman formasında ^{ELM} felinin – bax: səh.

XXX) işlənməsi bir tərəfdən fərqli bağlayıcıların (AH-də hallanan sözlərlə (isim, sifət və saylarla) işlənən **أَنَّ**, NV-də feillərlə işlənən **أَنَّ** bağlayıcılarının), digər tərəfdən isə özündən sonra gələn ismin AH-də yiyəlik, NV-də adlıq halda işlənməsinə gətirib çıxarır. AH-də təsirlik halda, tərkibi vəziyyətdə **غَضَبَ** ismi ardı ilə gələn **اللَّهُ** [ʾäl-İlâhi] kəliməsinin təyinlənən tərəfi olub onunla izafət birləşməsi əmələ gətirir və **اللَّهُ** ismi təyin kimi çıxış edərək yiyəlik halda işlənir: **غَضَبَ اللَّهُ** [ğâdâbâ-İlâhi] «Allahın qəzəbi». NV-də isə I bab modelində III şəxsin təkində, keçmiş zaman formasında **غَضِبَ** feli xəbər, adlıq halda işlənən **اللَّهُ** ismi mübtədə kimi çıxış edir: **اللَّهُ غَضِبَ** [ğâdibâ-İlâhu] «Allah qəzəbləndi».

34:3-də AH-də **وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتَأْتِيَنَّكُمْ عِلْمُ الْغَيْبِ** [vaqâl-İl-lâzîne kâfârü lē tēʾtînes-sâʾatu ʾqul bâlâ yarâbbî lētēʾtiyâññekuñ ʾâlimil-ğâybi] «İnkar edənlər: “Qiyamət bizə gəlməyəcəkdir!” – dedilər. De: “Xeyr, qeybi bilən Rəbbimə and olsun ki, o (Qiyamət) sizə gələcəkdir!”» NV-də **وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتَأْتِيَنَّكُمْ عِلْمُ الْغَيْبِ** [vaqâl-İl-lâzîne kâfârü lē tētînes-sâʾatu ʾqul bâlâ/æ yarâbbî lētēʾtiyâññekuñ ʾâlimul-ğâybi] (burada [ʾ] səsinin [ə] ilə əvəzlənməsi (iki yerdə), alternativli zəif saiti infleksiya müşahidə edilir) «İnkar edənlər: “Qiyamət bizə gəlməyəcəkdir!” – dedilər. De: “Xeyr, Rəbbimə and olsun ki, o (Qiyamət) sizə gələcəkdir! (O,) qeybi biləndir!”» kimi qiraət edilir. Burada **عَلِمَ** [ʾâlimuñ] AH-də yiyəlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə (cümlələrdə) fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. AH-də yiyəlik halda işlənən Allah-taalanın sifətlərindən olan ismi-fail **عَلِمَ** öncə keçmiş **رَبِّي** isminin təyini olaraq çıxış edir: «qeybi bilən Rəbbimə», NV-də sözügedən ismi-fail adlıq haldadır və yeni cümlədə olmayıb nəzərdə tutulan mübtədanın (məs., «O», «Allah», «Rəbbim») xəbəridir: «(O,) qeybi biləndir!». İbn Aşur NV-də adlıq halda işlənən **عَلِمَ** ismini öncəki ayələrdə şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədanın (**وَهُوَ الْحَكِيمُ الْحَبِيرُ**) «O, hikmət sahibidir, xəbər dardır!»; **وَهُوَ الرَّحِيمُ الْغَفُورُ** «O, rəhm edəndir, bağışlayandır!») daha bir xəbəri olduğunu deyir [13, 22, 138].

AH-də **رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا** [râbbis-səmāvâti vəl-ʾarđi vəmē bəynəhumē] «Göylərin, yerin və onların arasında olanların Rəbbi!» (44:7) NV-də **رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا** [râbbis-səmāvâti vəl-ʾarđi vəmē bəynəhumē] (44:6) kimi qiraət edilir. Burada **رَبِّ** [râbbuñ] AH-də yiyəlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə (cümlələrdə) fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. AH-də yiyəlik halda işlənən **رَبِّ** ismi öncəki ayə ilə sintaktik baxımından sıx bağlıdır, öncəki cümlənin **رَحْمَةً مِّن رَّبِّكَ** («Sənin Rəbbindən bir mərhəmət olaraq!») davamıdır: **رَحْمَةً مِّن رَّبِّكَ** («Göylərin, yerin və onların arasında olanların Rəbbi, sənin Rəbbindən bir mərhəmət olaraq!»). İki ayə bir cümlə kimi formalaşır. NV-də isə adlıq halda işlənən **رَبِّ** ismi yeni cümlənin başlanğıcı, yaxud öncəki ayədə əvəzliliklərlə ifadə olunmuş mübtədanın **إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ** «Şübhəsiz ki, O (hər şeyi) eşidəndir, (hər şeyi) biləndir!» daha bir xəbəridir: «Şübhəsiz ki, O (hər şeyi) eşidəndir, (hər şeyi) biləndir, göylərin, yerin və onların arasında olanların Rəbbidir!».

78:37-də AH-də رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الرَّحْمَنُ [rābbis-səmāyāti ʔal-ʔarḍi ʔamā mā bəynəhumār-rahmāni] «Göylərin, yerin və onların arasındakıların Rəhman olan Rəbbindən» NV-də رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الرَّحْمَنُ [rābbus-səmāyāti ʔal-ʔarḍi ʔamā mā bəynəhumār-rahmānu] (burada [ʔ] səsinin düşümü müşahidə edilir) «Göylərin, yerin və onların arasındakılarının Rəbbi – Rəhmandır (Rəhman olan Allahdır)!». Burada رَبِّ [rābbuñ], رَحْمَنُ [rahmānuñ] AH-də yiyəlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə (cümlələrdə) fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. AH-də yiyəlik halda işlənən رَبِّ və الرَّحْمَنُ isimləri öncəki ayə ilə sintaktik baxımından sıx bağlıdır, orada keçən عَطَاءً حِسَابًا («Rəbbindən olan mükafat, artıqlaması ilə verilən bəxşidir!») cümləsindəki «Rəbbindən» sözünün açıqlamasıdır: جَزَاءً مِّن رَّبِّكَ عَطَاءً حِسَابًا رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الرَّحْمَنُ («Göylərin, yerin və onların arasındakıların Rəhman Rəbbi – sənin Rəbbindən olan mükafat, artıqlaması ilə verilən bəxşidir!»). NV-də isə adlıq halda işlənən رَبِّ və الرَّحْمَنُ isimləri mübtədə və xəbər kimi çıxış edir. Əz-Zəməşşəri NV-də adlıq halda işlənən رَبِّ və الرَّحْمَنُ isimləri ilə bağlı fərqli fikir söyləyir. O, sözügedən iki ismin ikisinin də cümlədə olmayıb nəzərdə tutulan III şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədanın xəbəri olduğunu deyir: «(O,) göylərin, yerin və onların arasındakıların Rəbbidir, Rəhmandır!».

85:22-də AH-də فِي لَوْحٍ مَّحْفُوظٍ ۚ [fi lāuḥim-ḡāḡfūziñ] «(O,) qorunmuş bir lövhədədir (lövhə-məhfuzdadır)!» NV-də فِي لَوْحٍ مَّحْفُوظٍ ۚ [fi lāuḥim-ḡāḡfūziñ] «(O,) lövhədə qorunandır!» kimi qiraət edilir. Burada مَّحْفُوظٍ [məḡfūzuñ] AH-də yiyəlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə (cümlələrdə) fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. AH-də yiyəlik halda işlənən مَّحْفُوظٍ ismi-məful təyinlənən لَوْحٍ isminin təyini, NV-də adlıq halda işlənən مَّحْفُوظٍ isə xəbər kimi çıxış edir və öncəki ayədə keçən cümlənin ardıdır, oradakı xəbər kimi çıxış edən مَّجِيدٍ ilə uzlaşaraq həmçinslik əmələ gətirir: بَلْ هُوَ قُرْءَانٌ مَّجِيدٌ فِي لَوْحٍ مَّحْفُوظٍ «Xeyr, o, şanlı-şərəfli Qurandır, lövhədə qorunandır!».

Adlıq hal/təsirlik hal. AH-də لَا يَسْتَوِي الْقَعْدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرِ أُولَى الضَّرَرِ وَالْمُجْهَدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ [lā yəstāyil-qāʔidūnə mīnəl-muʔminīnā ḡāyru ʔulid-ḡārari ʔal-mucəhidūnə fi səbīlil-ləhi biʔəḡyālihiñ ʔaʔfūsihim] «Zərər çəkməyən (üzürsüz səbəbə görə cihadə getməyib evlərində) əyləşən möʔminlər və Allah yolunda öz malları və canları ilə cihad edən kimsələr bir olmazlar» (4:95) NV-də لَا يَسْتَوِي الْقَعْدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرِ أُولَى الضَّرَرِ وَالْمُجْهَدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ [lā yəstāyil-qāʔidūnə mīnəl-muʔminīnā ḡāyrə ʔulid-ḡārari ʔal-mucəhidūnə fi səbīlil-ləhi biʔəḡyālihiñ ʔaʔfūsihim] (burada [ʔ] səsinin [ʔ] ilə əvəzlənməsi, r samitinin incələşməsi müşahidə edilir) «Zərər çəkmədən (üzürsüz səbəbə görə cihadə getməyib evlərində) əyləşən möʔminlər və Allah yolunda öz malları və canları ilə cihad edən kimsələr bir olmazlar» (4:94) kimi qiraət edilir. Burada غَيْرِ [ḡāyru] AH-də adlıq, NV-də təsirlik halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir, cümlə üzvlərinin icra etdikləri vəzifələrini dəyişdirir. AH-də adlıq hal ilə idarə olunan birləşmə غَيْرِ أُولَى الضَّرَرِ («zərər çəkməyən») öncə gələn مِنَ الْمُؤْمِنِينَ

«əyləşən möminlər» mübtəda qrupunun təyini kimi çıxış edir: «zərər çəkməyən əyləşən möminlər». NV-də الضَّرَرِ غَيْرِ أَوْلَى الْبِرِّ birləşməsi təsirlik hal ilə idarə olunaraq öncə gələn الْمُؤْمِنِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ mübtəda qrupunun tərz-i-hərəkət halını bildirir: «zərər çəkmədən (zərər çəkməyə-çəkməyə) əyləşən möminlər» [20, 69].

AH-də قَالَ اللَّهُ هَذَا يَوْمَ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ [qālā-l-!āhu hāzē yāumu yāñfā‘uş-şādiqīnā šīdquhuñ] «Allah buyurdu: "Bu, düz danışanlara düzlükləri fayda verəcək gündür, (onlar üçün altından çaylar axan cənnətlər var!)» cümləsi NV-də قَالَ اللَّهُ هَذَا يَوْمَ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ [qālā-l-!āhu hāzē yāumə yāñfā‘uş-şādiqīnā šīdquhuñ] «Allah buyurdu: "Bu, düz danışanlara düzlükləri fayda verəcək həmin o gündə ki (onlar üçün altından çaylar axan cənnətlər var!)» kimi qiraət edilir [31, 4, 130]. Burada يَوْمَ [yāumuñ] AH-də adlıq, NV-də təsirlik halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. Tərkibi vəziyyətdə AH-də adlıq halda يَوْمَ [yāumu] (5:119) ismi əvəzinə NV-də يَوْمَ [yāumə] zaman zərfi işlənir (5:121). Hər iki qiraətdə يَوْمَ («gün») ardı ilə gələn يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ «düz danışanlara düzlükləri fayda verir» hissəsi ilə izafət əlaqəsi əmələ gətirir [48, 5], sadəcə, AH-də izafətin I tərəfi kimi isim (يَوْمَ نَفَعُ صِدْقِهِمْ «düzlüklərinin faydası günü») [55, 148; 63, 19], NV-də isə zaman zərfi çıxış edir (يَوْمَ نَفَعُ صِدْقِهِمْ «düzlüklərinin faydası günündə»).

AH-də ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ ۚ [šūmmə ləñ təkunñ-ñ fitnətuñ] «Sonra onların çarələri yalnız: "Rəbbimiz Allaha and olsun ki, biz müşrik deyildik!" deməkləri olacaq» (6:23) NV-də ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ ۚ [šūmmə ləñ təkunñ-ñ fitnətəhumūū ‘illəwə ‘āñ-qālū vəl-!āhi rābbinə mə kūññə müşrikīñ] (burada *məddi-sileyi-mimi-cəm, məddi-münfəsilin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) «Sonra onların yalnız "Rəbbimiz Allaha and olsun ki, biz müşrik deyildik!" deməkləri çarələri olacaq» (6:24) kimi qiraət edilir. Burada فِتْنَةٌ [fitnətuñ] AH-də adlıq, NV-də təsirlik halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. AH-də فِتْنَتُهُمْ adlıq halda olub mübtəda kimi çıxış edir: «çarələri (fitnələri) olacaq» və تَكُنْ feili onunla uzlaşaraq qadın cinsindədir. NV-də isə فِتْنَتُهُمْ artıq xəbər olaraq təsirlik halda işlənməsi onunla izah oluna bilər ki, mübtəda kimi burada قَالُوا «yalnız deməkləri; deməklərdən başqa» çıxış edir: يَوْمَ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا «yalnız deməkləri çarələri olacaq». Əbu Həyyan bu fikri belə açıqlayır: لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا «onların deməkləri çarələridir (fitnələrindən başqa bir şey deyildir)» [18, 4, 464-466].

AH-də وَكَذَلِكَ نَفَّصْنَا الْآيَاتِ وَلِتَسْتَبِينَ سَبِيلَ الْمُجْرِمِينَ ۗ [vəkəzəlikə nufəşşilul-‘əyətī vəlitəstəbīnə səbīlul-múçrimīñ] «Biz ayələrimizi belə müfəssəl izah edirik ki, günahkarların yolu açıq-aydın bilinsin» (6:55) NV-də وَكَذَلِكَ نَفَّصْنَا الْآيَاتِ وَلِتَسْتَبِينَ سَبِيلَ الْمُجْرِمِينَ ۗ [vəkəzəlikə nufəşşilul-‘əyətī vəlitəstəbīnə səbīlul-múçrimīñ] (burada ['] səsinin düşümü, *məddi-bədəlin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) «Biz ayələrimizi belə müfəssəl izah edirik ki, günahkarların yolu sənə (ya Rəsulum!) açıq-aydın bilinsin!» (6:56) kimi qiraət edilir. Burada سَبِيلٌ [səbīluñ] AH-də adlıq, NV-də təsirlik halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir.

AH-də سَبِيلٌ adlıq halda işlənərək III şəxsin təkində, qadın cinsində وَلِئَسْتَبِينَ feilinin mübtədası kimi çıxış edir. Nəzərdən qaçmamalıdır ki, سَبِيلٌ həm kişi, həm də qadın cinsində qəbul olunur. NV-də isə سَبِيلٌ təsirlik halda olmaqla artıq II şəxsin təkində, kişi cinsində qəbul olunan وَلِئَسْتَبِينَ feilinin tamamlığıdır. Felin AH-də III şəxsin qadın cinsində, NV-də II şəxsin kişi cinsində işlənmələri fərqi «yolun» AH-də III şəxsə «açıq-aydın bilinməsi», NV-də «yol» II şəxsə Peyğəmbərə xitabən «sənə açıq-aydın bilinsin!» kimi fərqlə gətirib çıxarır.

AH-də يَبْنِيْ عَادَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُورِي سَوَاءَكُمْ وَرِيْشًا وَلِبَاسَ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ [yā bānī 'ādəmā qād 'əħzəl'nā 'aléykuṃ libəśəy-ÿuyārī sāu'ətikuṃ varışāÿ-ÿalibəśut-tāqyā zəlīkā xāyÿr] «Ey Adəm oğulları! Sizə ayıb yerlərinizi örtəcək bir geyim və bir də bəzəkli libas nazil etdik; lakin o, – təqva libası, – daha yaxşıdır!» (7:26) NV-də يَبْنِيْ عَادَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُورِي سَوَاءَكُمْ وَرِيْشًا وَلِبَاسَ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ [yā bānī 'ādəmā qādə-ħzəl'nā 'aléykuṃ libəśəy-ÿuyārī sāu'ətikuṃ varışāÿ-ÿalibəśət-tāqyā/ə zəlīkā xāyÿr] (burada *məddi-bədəlin* kəmiyyət (iki yerdə) fərqi, ['] səsinin düşümü, *məddi-lini-məhmuz*, alternativli zəif saiti infleksiya, *r* samitinin incələşməsi müşahidə edilir) «Ey Adəm oğulları! Sizə ayıb yerlərinizi örtəcək bir geyim, bəzəkli libas və təqva libası nazil etdik; o (təqva libası), daha yaxşıdır» (7:25). Burada لِبَاسٌ [libəsuṃ] AH-də adlıq, NV-də təsirlik halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. AH-də adlıq halda işlənən لِبَاسٌ ismi ona işarə edən ذَٰلِكَ işarə əvəzliyinin iştirak etdiyi söz birləşməsi mübtədə qrupu, خَيْرٌ ismi isə xəbərdir: «o təqva libası daha yaxşıdır». NV-də isə təsirlik halda işlənən لِبَاسٌ öncə yer almış tamamlıq vəzifələrindəki لِبَاسًا və رِيْشًا ilə birgə أَنْزَلْنَا feilinin (xəbərin) növbəti (həmcins) tamamlığıdır.

16:12-də AH-də وَسَخَّرَ لَكُمْ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِ اللَّهِ [vasəxxâra ləkumul-léylā vəñ-ñəhâra vəş-şəmsā vəl-qâmâra ' vəñ-ñucumu musəxxâratuṃ-bi'əmril] «O, gecəni və gündüzü, günəşi və ayı sizə ram etdi; ulduzlar da Onun əmrinə boyun əymişdir» NV-də وَسَخَّرَ لَكُمْ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِ اللَّهِ [vasəxxâra ləkumul-léylā vəñ-ñəhâra vəş-şəmsā vəl-qâmâra ' vəñ-ñucumə musəxxâratim-bi'əmril] «O, gecəni və gündüzü, günəşi və ayı, ulduzları Öz əmri ilə sizə ram etdi» kimi qıraət edilir. Burada نُجُومٌ [nucumuṃ], مُسَخَّرَاتٍ [musəxxâratuṃ] AH-də adlıq, NV-də təsirlik halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. AH-də yetkin cümlə وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ («Ulduzlar tabedir») NV-də sintaktik baxımdan öncəki cümləyə aid edilir, «ulduzlar» sadalanan «gecə, gündüz, günəş, ay»a həmcins üzv kimi əlavə olunur və təsirlik halda işlənən مُسَخَّرَاتٍ feili-xəbərin (سَخَّرَ) sərbəst tamamlığı kimi çıxış edir.

17:38-də AH-də سَيِّئَةٌ [səyyi'uhu] və NV-də سَيِّئَةٌ [səyyi'ətəñ] fərqi özündə bir çox kateqoriya üzrə fərq əhatə etdiyi üçün onu hər fərq üzrə ayrı-ayrı deyil, xüsusi hal kimi nəzərdən keçirməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

24:6-da AH-də وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ وَلَمْ يَكُن لَّهُمْ شُهَدَاءُ إِلَّا أَنْفُسُهُمْ فَشَهَدُوا حَدِيثَهُمْ أَرْبَعٌ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ إِنَّهُمْ لَمِنَ الصَّادِقِينَ ٦ 'illā 'əħfūsuhuṃ fəşəhədətü 'əħādihiṃ 'ərbā'u şəhədətüm-bil-lāhi--'inñəhū ləminəş-

şâdiqîñ ||] «Arvadlarına zina isnad edib özlərindən başqa şahidləri olmayanların hər biri doğru danışarlardan olduğuna dair şəhadəti Allaha dörd şəhadətidir» NV-də وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ وَلَمْ يَكُن لَّهُمْ شُهَدَاءُ إِلَّا أَنفُسُهُمْ فَشَهَدُوا بِحُدُودِ اللَّهِ إِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ ٦ [val-ləzînə yərmünə 'əzɣəcəhuñ ɣələñ yəkul-ləhuñ şuhədəðə'u ɣillə/_illə 'əñfúsuhūñ fəşəhədətə 'əhədihimūū 'ərɣə'a şəhədətîñ-bil-ləhi--'inñəhū ləmínəş-şâdiqîñ ||] (burada ['] səsinin əvəzlənməsi, yaxud zəifləməsi, *məddi-sileyi-mimi-cəm* müşahidə edilir) «Arvadlarına zina isnad edib özlərindən başqa şahidləri olmayanların hər biri doğru danışarlardan olduğuna dair şəhadəti Allaha dörd şəhadət verməsidir» kimi qiraət edilir. Burada أَرْبَعٌ ['ərɣə'ə'uñ] AH-də adlıq, NV-də təsirlik halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. AH-də adlıq halda أَرْبَعٌ شَهِدَتْ («dörd şəhadət») مُبْتَدَأِسِININ xəbər qrupu kimi ÇIXIŞ edir: فَشَهِدَتْ أَرْبَعٌ شَهِدَتْ «Onlardan hər birinin şəhadəti Allaha dörd şəhadətidir», NV-də isə təsirlik halda işlənən أَرْبَعٌ شَهِدَتْ cümlədə olmayan, lakin nəzərdə tutulan naqis كَانِ feilin təsirlik hala saldığı xəbər kimi ÇIXIŞ edir. Bu haqda İbn Aşurun qeydi maraqlıdır: فَتَكُونُ شَهِدَةً أَحَدِهِمْ أَرْبَعٌ شَهِدَتْ بِاللَّهِ «Onlardan hər birinin şəhadəti Allaha dörd şəhadət verməsi olur» [13, 18, 164].

AH-də أَقُولُ [qālə fəl-həqqu ɣal-həqqu 'əqūlu] «O buyurdu, “(Budur) həqiqət! Həqiqəti deyirəm!”» (38:84) NV-də أَقُولُ وَالْحَقُّ وَالْحَقُّ [qālə fəl-həqqu ɣal-həqqu 'əqūlu] «O buyurdu, “Həqiqəti; həqiqəti deyirəm!”» (38:83) kimi qiraət edilir. Burada حَقٌّ [həqquñ] AH-də adlıq, NV-də təsirlik halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. AH-də adlıq halda فَ bağlayıcısı ilə işlənən فَالْحَقُّ ismi xəbəri olmayıb nəzərdə tutulan cümlədə mübtədə vəzifəsini icra edir, NV-də isə təsirlik halda فَ bağlayıcısı ilə işlənən فَالْحَقُّ ismi həm and («Haqqa and olsun!»), həm cümlədə tamamlıq kimi ÇIXIŞ edən ikinci فَالْحَقُّ isminin tutumunu ekspressiv şəkildə çatdırmaq üçün ikinci tamamlıq («Həqiqəti! Həqiqəti deyirəm!»), yaxud modal sözü anlamında ÇIXIŞ edir: («Həqiqətən!»). Gəldiyimiz qənaətlərin qismən təsdiqini Əbu əs-Səud, Fəxrəddin ər-Razi, Əbu Həyyanın dediklərində tapırıq. Belə ki, Əbu əs-Səud NV-də təsirlik halda işlənən فَالْحَقُّ ifadəsini cümlədə olmayan, lakin nəzərdə tutulan xəbərin tamamlığı kimi qəbul edir: لَا أَقُولُ إِلَّا الْحَقَّ. Fəxrəddin ər-Razi, Əbu Həyyan isə onu and («Həqiqətən!») kimi səciyyələndirirlər, hətta ər-Razi onu فَبِالْحَقِّ kimi təsvir edir. Fəxrəddin ər-Razi AH-dəki adlıq halda işlənən فَالْحَقُّ ifadəsini cümlədə olmayan قَسَمِي xəbərinin mübtədası kimi görür: «(Andım) həqiqətdir!» [18, 9, 176; 19, 7, 238; 39, 26, 234-235].

AH-də وَيَوْمَ يُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ [ɣayəumə yuħşəru 'ə'dəə'u]-ləhi 'iləñ-ñəri fəhūñ yūzə'uñ ||] «Allahın düşmənləri Cəhənnəmə toplanacaqları gün onlar saxlanacaqlar» cümləsi (41:19) NV-də وَيَوْمَ يُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ [ɣayəumə nəħşuru 'ə'dəə'əl-ləhi 'iləñ-ñəri fəhūñ yūzə'uñ ||] (burada feilin növ, *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqləri, zəif saiti infleksiya müşahidə edilir) «Allahın düşmənlərini Cəhənnəmə toplayacağımız gün onlar saxlanacaqlar» kimi qiraət edilir. Burada أَعْدَاءُ ['ə'də'uñ] AH-də adlıq, NV-də təsirlik halda işlənir. Rəvayətlərarası hal

fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. Feildə müşahidə edilən növ fərqi feillərin idarəsi, onun da sayəsində hal fərqi baş verir dəyişir. AH-də «(toplanacaq) düşmənlər» أَعْدَاءُ [’ä‘dǝǝ’u] mübtədə olaraq adlıq halda, NV-də isə «(toplayacağımız) düşmənlər» أَعْدَاءُ [’ä‘dǝǝ’ə] artıq tamamlıq kimi təsirlik haldadır.

AH-də إِلَّا مَسْكِنُهُمْ [lā yūrāā ’illǝ məsǝkīnuhuḿ] «Evlərindən başqa hər şey görülməz oldu» (46:25) cümləsi NV-də لَا تَرَىٰ إِلَّا مَسْكِنَهُمْ [lā tǝrāǝǝ ’illǝ məsǝkīnəhuḿ] (burada feilin növ və şəxs, *məddi-münfəsilin* kəmiyyət fərqləri müşahidə edilir) «Evlərindən başqa heç bir şey görməzsən» (46:24). Burada مَسْكِنٌ [məsǝkinu] AH-də adlıq, NV-də təsirlik halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. AH-də مَسْكِنُهُمْ [məsǝkīnuhuḿ] «evləri» ismi məchul növdə III şəxsdə يُرَىٰ [yūrā] feli xəbərin mübtədası kimi adlıq halda çıxış edir («evləri görülməz oldu»), NV-də isə مَسْكِنَهُمْ [məsǝkīnəhuḿ] ismi məlum növdə II şəxsdə تَرَىٰ [tǝrā] feli xəbərin təsirlik halda tamamlığı olur: «evləri görməzsən».

37:126-cı ayəsi AH-də ۱۲۶ رَبُّكُمْ وَرَبُّ آبَائِكُمُ الْأُولِينَ [’äl-İāhā řabbəkuḿ vəřabbə ’əbǝǝ’ikumul-’āyvalīn] «Həm sizin Rəbbiniz, həm də əvvəlki atalarınızın Rəbbi olan Allahımı (tərk edirsiniz)?», NV-də isə ۱۲۶ رَبُّكُمْ وَرَبُّ آبَائِكُمُ الْأُولِينَ [’äl-İāhu řabbukuḿ vəřabbu ’əbǝǝ’ikumulā-yvalīn] (burada *məddi-bədəl*, *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqləri, [’] səsinin düşümü müşahidə edilir) «Allah həm sizin Rəbbiniz, həm də əvvəlki atalarınızın Rəbbidir!» kimi qiraət edilir. Burada اللَّهُ [’äl-İāhu], رَبُّكُمْ [řabbukuḿ], رَبُّ [řabbuḿ] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. AH-də təsirlik halda işlənən Allah kəliməsi ardı ilə gələn رَبُّكُمْ, رَبُّ isimləri ilə yanaşı öncəki ayədə keçən feilin tamamlıqları kimi çıxış edir, iki ayə bir cümlə kimi formalaşır: «Məgər siz yaradanların ən yaxşısını, həm sizin Rəbbiniz, həm də əvvəlki atalarınızın Rəbbi olan Allahımı qoyub Bə’lə (Bə’l adlı bütə) ibadət edirsiniz?». NV-də isə adlıq halda Allah kəliməsi yeni cümlənin mübtədasıdır [71, 3, 189].

AH-də «Yaxşı əməl əslində bir kəsin Allaha, axirət gününə, mələklərə, kitaba və peyğəmbərlərə inanmasıdır», «Lakin, yaxşı iş (pis əməllərdən) çəkinən kimsənin əməlidir» cümlələri AH-də وَلَكِنَّ الْبِرَّ مِنْ أَمْنٍ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ [valǝkīnǝl-bırǝ mǝn ’ǝmǝnǝ bil-lāhi val-yāumil-’āxiri val-mǝlǝǝ’ikǝti val-kitǝbi vañ-ñǝbiyyīnǝ] (2:177), وَلَكِنَّ الْبِرَّ مِنَ اتَّقَىٰ [valǝkīnǝl-bırǝ mǝni-ttāqā] (2:189), NV-də isə وَلَكِنَّ الْبِرَّ مِنْ أَمْنٍ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّبِيِّينَ [valǝkīnǝl-bırǝ mǝnǝǝ-mǝnǝ bil-lāhi val-yāumil-’āxiri val-mǝlǝǝ’ikǝti val-kitǝbi vañ-ñǝbīyīnǝ] (2:176; burada bağlayıcı fərqi, *r* samitinin incələşməsi, [’] səsinin düşümü (iki yerdə), *məddi-bədəl* (üç yerdə), *məddi-müttəsilin* (iki yerdə) kəmiyyət fərqləri, [y] səsinə əvəzlənmiş [’] səsinin tam realizə ilə tələffüzü müşahidə edilir), وَلَكِنَّ الْبِرَّ مِنَ اتَّقَىٰ [valǝkīnǝl-bırǝ mǝni-ttāqā/mǝni-ttāqǝ] (2:188; burada bağlayıcı fərqi, *r* samitinin incələşməsi, alternativli zəif saiti infleksiya müşahidə edilir) kimi qiraət edilir. Burada بِرٌّ [bırǝruḿ] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli bağlayıcıların işlənməsi ilə müəyyənləşir. AH-də لَكِنَّ [lǝkīnǝ] bağlayıcısının ardı ilə

gələn *الْبِرِّ* ['əl-bır̄ra] ismi bağlayıcının tələb etdiyi təsirlik, NV-də isə həmin söz bağlayıcı fərqi hesabına adlıq haldadır: *الْبِرِّ* ['əl-bır̄ru] [35, 1, 63].

AH-də *إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعِكْفِ فِيهِ وَالْبَادِ* ['in̄nəl-ləz̄inə kəfārū vəyāşuddünə 'aħ-səb̄lil-ləhi vəl-məscidil-ħarām-il-ləz̄i cə'alnəhu liñ-nəsi səyəā'ənil-ākifu fihi vəl-bəəd̄] «Kafir olub (insanları) Allah yolundan, oradakı yerlilər və gəlmələr üçün tən şəkildə (qiblə, mə'bəd) etdiyimiz Məscidülhəramdan döndərənlərə...» (22:25), *أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءً مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ* ['əm ħəsibəl-ləz̄inə-çtərahus-səyyi'əti 'əñ-nəç-ələhuñ kəl-ləz̄inə 'əmənu və'amiluş-şālihāti səyəā'əm-məħyəhuñ vəməmətuhuñ] «Yoxsa pis əməllər edənlər - istər həyat, istər ölümləri – onları iman gətirib yaxşı işlər görənlər kimi edəcəyimizimi hesab edirlər?!» (45:21) NV-də *إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعِكْفِ فِيهِ وَالْبَادِ* ['in̄nəl-ləz̄inə kəfārū vəyāşuddünə 'aħ-səb̄lil-ləhi vəl-məscidil-ħarām-il-ləz̄i cə'alnəhu liñ-nəsi səyəā'unil-ākifu fihi vəl-bəd̄] (burada *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) «Kafir olub (insanları) Allah yolundan, həm oradakı yerlilər, həm də gəlmələr üçün tən (qiblə, mə'bəd) etdiyimiz Məscidülhəramdan döndərənlərə...» (22:23), *أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءً مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ* ['əm ħəsibəl-ləz̄inə-çtərahus-səyyi'əti 'əñ-nəç-ələhuñ kəl-ləz̄inə 'əmənu və'amiluş-şālihāti səyəā'uñ-məħyə'əhuñ vəməmətuhuñ] (burada *məddi-bədəlin* kəmiyyət fərqləri (iki yerdə), zəif saiti alternativli infleksiya müşahidə edilir) «Yoxsa pis əməllər edənlər həyat və ölümlərinin onları iman gətirib yaxşı işlər görənlər kimi eyni edəcəyimizimi hesab edirlər?!» (45:20) kimi qiraət edilir [67, 4866-4867]. Burada *سَوَاءً* [səyə'ə'uñ] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərərası hal fərqi cümlədə fərqli nitq hissələrinin işlənməsi ilə müəyyənləşir. AH-də *سَوَاءً* [səyəā'əñ] «bərabər olaraq, tən şəkildə» tərzi-hərəkət zərfi işlənir, NV-də isə *سَوَاءً* mübtədalardan – *الْعِكْفِ*, *الْبَادِ* («yerli və gəlmə») və *مَحْيَاهُمْ*, *مَمَاتُهُمْ* («həyatları və ölümləri») – öncə yer almış sifət-xəbər kimi çıxış edir.

AH-də *وَالَّذِينَ يَتُوفَوْنَ مِنْكُمْ وَيَذُرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ* [vəl-ləz̄inə yutəvəffəunə miñkuñ vəyəzərūnə 'əzyācəy-vaşiyyətel-li'əzyācihiñ-mətə'añ 'iləl-ħāuli ġāyra 'ixrāç] «Sizlərdən vəfat edərək arvadlar qoymuş kəslər; onların arvadlarına dair vəsiyyət olaraq: bir il müddətində – (evdən) çıxmaq şərtilə – baxılsın» (2:240) cümləsi NV-də *وَالَّذِينَ يَتُوفَوْنَ مِنْكُمْ وَيَذُرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ* [vəl-ləz̄inə yutəvəffəunə miñkuñ vəyəzərūnə 'əzyācəy-vaşiyyətul-li'əzyācihiñ-mətə'añil-ləl-ħāuli ġāyra 'ixrāç] (burada ['] səsinin düşümü, *r* samitinin incələşməsi (iki yerdə) müşahidə edilir) «Sizlərdən vəfat edərək arvadlar qoymuş kəslər; onların arvadlarına dair vəsiyyət: bir il müddətində – (evdən) çıxmaq şərtilə – baxılsın» (2:238) kimi qiraət edilir. Burada *وَصِيَّةً* [vaşiyyətuñ] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərərası hal fərqi cümlədə fərqli nitq hissələrinin işlənməsi ilə müəyyənləşir. AH-də *وَصِيَّةً* [vaşiyyəteñ] «vəsiyyət olaraq» tərzi-hərəkət zərfi işlənir, NV-də isə xəbər kimi çıxış edən *وَصِيَّةً* [vaşiyyətuñ] («vəsiyyət») ismi işlənir [45, 1, 215]. Əl-Vahidi yazır ki, *وَصِيَّةً* sözünün adlıq halda

işlənməsi onun ya mübtədə olub və لِأَرْوَجَهُمْ-in xəbəri kimi çıxış etməsidir (سَلَامٌ عَلَيْهِمْ) ifadəsində olduğu kimi), ya da وَصِيَّةٌ sözündən qabaq عَلَيْهِمْ nəzərdə tutulur ki, anlamı «sizlərdən vəfat edərək arvadlar qoymuş kəslərin boynuna arvadlarınıza dair vəsiyyəət qoymaq düşür» olur [70, 4, 299-304].

AH-də تَكُونُ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ [’illāw ‘əñ-təkūnə ticāratəñ hādīratəñ-tudīrūnəhə bəynəkuṁ] «Lakin aranızda dövr edən aşkar ticarət olduğu zaman...» (2:282) ifadəsi NV-də تَكُونُ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ [’illāw ‘əñ-təkūnə ticāratəñ hādīratəñ-tudīrūnəhə bəynəkuṁ] (burada *məddi-münfəsilin* kəmiyyəət fərqi, *r* samitinin incələşməsi (iki yerdə) müşahidə edilir) «Lakin aranızda dövr edən aşkar ticarət zamanı...» (2:281) kimi qiraət edilir [36, 1, 434-441; 52, 452]. Burada تِجَارَةٌ [ticāratuñ], حَاضِرَةٌ [hādīratuñ] AH-də təsirlik, NV-də isə adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. AH-də تِجَارَةٌ حَاضِرَةٌ söz birləşməsi تَكُونُ naqis feilinin təsirlik halına saldığı xəbər kimi çıxış edir: لِأَنَّ «Lakin aranızda dövr edən (ticarət – mübtədə) aşkar ticarət (xəbər) olduğu zaman...». NV-də isə تِجَارَةٌ حَاضِرَةٌ mübtədədir: «Lakin aranızda aşkar ticarətin (mübtədə) dövr etdiyi (xəbər) olduğu zaman...».

AH-də أَمَّنَ أَسْسَ بُنْيَنَةً عَلَى تَقْوَىٰ مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانٍ خَيْرٍ أَمْ مِّنْ أَسْسٍ بُنْيَنَةً عَلَىٰ شَفَا جُرْفٍ هَارٍ فَاتَّهَارَ بِهٖ فِي نَارٍ جَهَنَّمَ ۚ [’ə fəməñ ‘əssəsə buñyənəhū ‘álə táqṽā mínəl-łáhi yarıdṽāniñ xáyruñ ‘əñ-məñ ‘əssəsə buñyənəhū ‘álə şáfə cúrufiñ həriñ-fə-nhāra bīhī fī nəri cəhəññəñ ||] «O halda, onun (dinin, məscidin) Allah qorxusu və rızası üzərində binasını quran kəs daha yaxşıdır, yoxsa onun özü ilə birlikdə cəhənnəm oduna yuvarlanacaq uçmaqda olan bir yerin kənarında binasını quran kəs?!» (9:109, 109) sual cümləsi NV-də أَمَّنَ [’ə fəməñ] ssisə buñyənəhū ‘álə táqṽā/táqṽə mínəl-łáhi yarıdṽāniñ xáyrunə-ñ-məñ-ssisə buñyənəhū ‘álə şáfə cúrufiñ həriñ-fə-nhāra bīhī fī nəri cəhəññəñ ||] (burada [’] səsinin düşümü (iki yerdə), feilin növ fərqi, zəif saiti alternativli infleksiya, habelə zəif saiti infleksiya (iki yerdə), *r* samitinin incələşməsi müşahidə edilir) «O halda, onun (dinin, məscidin) kiminsə tərəfindən Allah qorxusu və rızası üzərində qurulmuş binası daha yaxşıdır, yoxsa onun kiminsə tərəfindən özü ilə birlikdə cəhənnəm oduna yuvarlanacaq uçmaqda olan bir yerin kənarında qurulmuş binası?!» (9:110, 110) kimi qiraət edilir [12, 10, 202-214]. Ayədə iki yerdə AH-də بُنْيَنَةً [buñyənəhu] təsirlik, NV-də بُنْيَنَةً [buñyənəhu] adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə feilin növ fərqi ilə müəyyənləşir. AH-də məlum növdə (أَسْسَ [’əssəsə] – iki yerdə) olan feili xəbərin mübtədəsi vəzifəsində مِّنْ nisbi əvəzliyi, tamamlıq vəzifəsində isə təsirlik halda بُنْيَنَةً [buñyənəhu] çıxış edir: «onun binasını quran kəs». NV-də isə məchul növdə (أَسْسَ [’əssəsə] – iki yerdə) olan feili-xəbərin mübtədəsi adlıq halda işlənən بُنْيَنَةً [buñyənəhu] (iki yerdə): مِّنْ أَسْسٍ بُنْيَنَةً, فَمَنْ أَسْسَ بُنْيَنَةً [fəməñ-ssisə buñyənəhū], [məñ-ssisə buñyənəhū] «kiminsə tərəfindən qurulmuş onun (dinin, məscidin) binası».

AH-də لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ [léysəl-bırra ‘əñ-tuyállū yucū-həkuṁ qibələl-məşriqi vəl-māğribi] «Üzünüzü günçıxana və günbatana tərəf çevirmək yaxşı əməl deyildir» (2:177) NV-də لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ [léysəl-bırra ‘əñ-tuyállū yucū-həkuṁ qibələl-məşriqi vəl-māğribi]

[léysəl-birru 'əñ-tuyállū yucūhəkuñ qíbələl-məşriqi yal-māğribi] (burada *r* samitinin incələşməsi) «Yaxşı əməl üzünüzü günçixana və günbatana tərəf çevirmək deyildir» (2:176) kimi qiraət edilir. Burada بَر [bırıruñ] AH-də təsirlik, NV-də isə adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. Təsirlik halda işlənən الْبِرُّ ismi inkar naqis felin xəbəri və mübtədə qrupundan öncə işlənir: «Deyildir yaxşı əməl (təsirlik hal/xəbər) üzünüzü çevirmək (feil tərkibli mübtədə qrupu) → Üzünüzü çevirmək yaxşı əməl deyildir». NV-də isə adlıq halda işlənən الْبِرُّ ismi mübtədə kimi çıxış edir, ardı ilə xəbər qrupu gəlir: لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ «Deyildir (xəbər) yaxşı əməl (adlıq hal/mübtədə) üzünüzü çevirmək (feil tərkibli tamamlıq qrupu) → Yaxşı əməl üzünüzü çevirmək deyildir» [47, 2, 244-251; 69, 44].

4:11-də AH-dəki [ya'īñ-kənət vəhídətəñ-fəláhəñ-ñişf] «Əgər o (qız), təkdirsə, (mirasın) yarısı onundur» NV-də [ya'īñ-kənət vəhídətəñ-fəláhəñ-ñişf] «Əgər təkə bir nəfər (bir nəfər qız) olsa, (mirasın) yarısı onundur» kimi qiraət edilir. Burada وَاحِدَةٌ [vəhídətuñ] AH-də təsirlik, NV-də isə adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələrin təzahürü kimi çıxış edir. Şərt budaq cümləsində AH-də təsirlik halda işlənən وَاحِدَةٌ ismi كَانَتْ naqis felin təsirlik hala saldığı xəbər kimi çıxış edir: «Əgər olsa (feil/mübtədə (o) –) tək (isim/xəbər) → Əgər təkdirsə». NV-də adlıq halda işlənən وَاحِدَةٌ ismi mübtədədir: «Əgər tək (isim/mübtədə) olsa (feil/xəbər) → Əgər tək(cə) (bir nəfər) olsa» [13, 4, 255].

4:29-da AH-də [ʾillāʾəñ-təkūnə ticāratəñ 'añ-tārādim-ñiñkuñ] «Yalnız (aranızda apardığınız alış-veriş) qarşılıqlı razılıqla edilən alış-veriş olduğu zaman...» NV-də [ʾillāʾəñ-təkūnə ticāratəñ 'añ-tārādim-ñiñkuñ] (burada *məddi-münfəsilin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) «Yalnız (aranızda apardığınız) qarşılıqlı razılıqla edilən alış-verişin olduğu zaman...» kimi qiraət edilir. Burada تِجَارَةٌ [ticāratuñ] AH-də təsirlik, NV-də isə adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə əlaqələrin təzahürü kimi çıxış edir. AH-də təsirlik halda işlənən تِجَارَةٌ ismi تَكُونُ naqis felin təsirlik halına saldığı xəbər kimi çıxış edir: «Yalnız (alış-veriş – feil tərkibində nəzərdə tutulan (o) mübtədə) qarşılıqlı razılıqla edilən alış-veriş olduğu zaman...». NV-də adlıq halda işlənən تِجَارَةٌ ismi mübtədədir: «Yalnız qarşılıqlı razılıqla edilən alış-verişin olduğu zaman...».

4:40-də [ya'īñ-təku həsənətəy-şudā'ifhə] «Əgər yaxşılıq olarsa, O onu ikiqat artırar» NV-də [ya'īñ-təku həsənətəy-şudā'ifhə] «Əgər yaxşılıq baş verərsə, O onu ikiqat artırar» kimi qiraət edilir. Burada حَسَنَةٌ [həsənətuñ] AH-də təsirlik, NV-də isə adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə əlaqələrin təzahürü kimi çıxış edir. AH-də تَكُنْ (تَكُنْ) naqis felinin təsirlik hala saldığı xəbər kimi çıxış edir: «Əgər (etdiyi əməl – cümlədə isim kimi iştirak etməyən mübtədə) yaxşılıq (xəbər) olarsa, O onu ikiqat artırar», NV-də isə adlıq halda işlənən حَسَنَةٌ mübtədədir: «Əgər yaxşılıq (isim/mübtədə) baş verərsə (feil/xəbər), O onu ikiqat artırar».

AH-də *وَجَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا* [ʔacāˈaləl-léylə səkənāy-ʔaş-şəmsə ʔal-qámāra husbānə] «Gecəni bir istirahət vaxtı, günəşi və ayı bir ölçü vasitəsi etdi!» (6:96) cümləsi NV-də *وَجَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا* [ʔacāˈilul-léyli səkənāy-ʔaş-şəmsə ʔal-qámāra husbānə] (burada eyni mövqedə olan sözün fərqli nitq hissələri kimi işlənməsi müşahidə edilir) «Gecəni bir istirahət vaxtı, günəşi və ayı da bir ölçü vasitəsi edən!» (6:97) kimi qiraət edilir. Burada *لَيْلٌ* [léyluñ] AH-də təsirlik, NV-də isə adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə eyni mövqedə olan sözün fərqli nitq hissəsi kimi çıxış etməsi ilə yaratdığı fərqli sintaktik əlaqələr ilə bağlıdır. AH-də feilin (*جَعَلَ*) təsiri nəticəsində *اللَّيْلُ* ismi təsirlik haldadır: *جَعَلَ اللَّيْلُ* («gecəni etdi»). NV-də isə feil əvəzinə işlənən ismi-fail tərkibi vəziyyətdə (*جَعِلٌ*) özündən sonra gələn *اللَّيْلُ* ismi ilə izafət əlaqəsinə daxil olub onu yiyəlik halına salır: *جَعِلُ اللَّيْلُ* («gecəni edən»). NV-də ismi-failin işlənməsi öncə gələn *فَالِقٌ* ismi-faili ilə üslubi ahəng yaradır: *فَالِقُ اللَّيْلُ* [fəliquli-şbāhi ʔacāˈilul-léyli].

AH-də *قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ ءَامَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ* [qul híyə lil-ləzīnə ʔəmənū fil-ḥayətíd-dúnyā xālīşātəy-ʔäuməl-qiyəməh] «De: "Bunlar dünya həyatında iman gətirənlər (və başqaları) üçündür, Qiyamət günündə isə (bunlar) məxsusi olaraq (iman gətirənlər üçündür)"» (7:32) cümləsi NV-də *قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ ءَامَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ* [qul híyə lil-ləzīnə ʔəmənū fil-ḥayətíd-dúnyā/fil-ḥayətíd-dúnyā xālīşātu-y-ʔäuməl-qiyəməh] (burada *məddi-bədəlin* kəmiyyət fərqi, zəif saiti alternativli infleksiya müşahidə edilir) «De: "Bunlar dünya həyatında iman gətirənlər (və başqaları) üçündür, Qiyamət günündə isə (bunlar yalnız iman gətirənlərə) məxsusdur"» (7:30) qiraət edilir [51, 472]. Burada *خَالِصَةٌ* [xālīşātuñ] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli nitq hissələrinin işlənməsi ilə müəyyənləşir. AH-də *خَالِصَةٌ* [xālīşatəñ] «məxsusi olaraq» təzi-hərəkət zərfi işlənir, NV-də isə cümlədə xəbər kimi çıxış edən adlıq halda *خَالِصَةٌ* [xālīşātuñ] «məxsus» ismi işlənir. NV-də sözügedən ayədəki cümlədə *خَالِصَةٌ* ismi *هِيَ* («bunlar») mübtədasının ikinci xəbəri kimi çıxış edir («üçündür», «məxsusdur»).

7:161-də AH-də *تُغْفِرْ لَكُمْ خَطِيئَتَكُمْ* [nəğfir ləkuñ xāṭīʔətikuñ] «günahlarınızı bağışlayaq» cümləsi NV-də *تُغْفِرْ لَكُمْ خَطِيئَتَكُمْ* [túğfər ləkuñ xāṭīʔətikuñ] (burada feilin şəxs və növ, *məddi-müttəsil*, *məddi-bədəlin* kəmiyyət fərqləri müşahidə edilir) kimi qiraət edilir. Burada *خَطِيئَاتٌ* [xāṭīʔətuñ] AH-də təsirlik, NV-də isə adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi feilin şəxs və növ fərqləri ilə müəyyənləşir. Feilin şəxs və növ fərqləri sayəsində cümlədə sintaktik əlaqələrin dəyişməsi baş verir. Belə ki, AH-də I şəxsin cəmində fel («bağışlarıq», «bağışlayaq») *خَطِيئَتِكُمْ* [xāṭīʔətikuñ] ismini tamamlıq olaraq təsirlik hal ilə idarə edir, NV-də isə məchul növdə fel *خَطِيئَتِكُمْ* [xāṭīʔətikuñ] ismini mübtədə kimi qəbul edir: «günahlarınız (Allah tərəfindən) bağışlanılsın!», «günahlarınız (Allah tərəfindən) bağışlanar».

7:164-də AH-də *قَالُوا مَعذِرَةٌ أَلَىٰ رَبِّكُمْ* [qālū məzīratəñ ʔilā rābbikuñ] «Onlar: "Rəbbiniz qarşısında bir üzrxahlıq olaraq (etdik)!" – dedilər» cümləsi NV-də *قَالُوا مَعذِرَةٌ أَلَىٰ رَبِّكُمْ* [qālū məzīratəñ-ʔilā rābbikuñ] (burada [ʔ] səsinin düşümü müşahidə edilir) «Onlar: "(Öyüd-nəsihətimiz) Rəbbiniz qarşısında bir üzrxahlıqdır!" – dedilər»

kimi qiraət edilir [10, 1, 326]. Burada مَعْدِرَةٌ [mä'zıratuñ] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli nitq hissələrinin işlənməsi ilə müəyyənləşir. AH-də مَعْدِرَةٌ [mä'zıratəñ] «üzrxahlıq olaraq» təzi-hərəkət zərfi işlənir, NV-də isə cümlədə xəbər kimi çıxış edən adlıq halda مَعْدِرَةٌ [mä'zıratuñ] «üzrxahlıq» (burada *r* samitinin incələşməsi baş verir) ismi işlənir. NV-də مَعْدِرَةٌ ismi ayədə olmayan «təqdiri» mübtədanın xəbəri kimi çıxış edir («üzrxahlıqdır»). İbn Aşur nəzərdə tutulan mübtədanı مَوْعِظَتُنَا «moizəmiz (öyüd-nəsihətimiz)» kimi göstərir [13, 9, 152].

9:66-də AH-də ۶۶ كَانُوا مُجْرِمِينَ ۖ إِنَّ تَعَفُّوًا عَنْ طَائِفَةٍ مِّنْكُمْ يُغْفِرُ لَكُمْ وَأَنَّ تَعَفُّوًا عَنِ الْآيَاتِ لَا يُغْفِرُ لَكُمْ إِنَّكُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ nu'ázzib tãã'ífətəñ-bi'ónñəhuñ kəñü müçrimīñ || «Aranızda bir qismini bağışlasaq da, digər qismini günahkar olduğu üçün əzaba düçar edəcəyik!» cümləsi NV-də ۶۶ كَانُوا مُجْرِمِينَ ۖ إِنَّ تَعَفُّوًا عَنْ طَائِفَةٍ مِّنْكُمْ يُغْفِرُ لَكُمْ وَأَنَّ تَعَفُّوًا عَنِ الْآيَاتِ لَا يُغْفِرُ لَكُمْ إِنَّكُمْ كَانُوا مُجْرِمِينَ tu'ázzəb tãã'ífətuñ-bi'ónñəhuñ kəñü müçrimīñ || (burada feilin növ, şəxs və kəmiyyət (iki yerdə), *məddi-müttəsilin* kəmiyyət (iki yerdə) fərqləri müşahidə edilir) «Aranızda bir qisminiz (Bizim tərəfimizdən) bağışlanılarsa da, digər qisminiz günahkar olduğu üçün əzaba düçar olunar!» kimi qiraət edilir. Burada طَائِفَةٌ [tã'ífətuñ] AH-də təsirlik, NV-də isə adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi feilin növ, şəxs və kəmiyyət fərqləri ilə müəyyənləşir. Feilin növ, şəxs və kəmiyyət fərqləri sayəsində طَائِفَةٌ ismi AH-də tamamlıq olaraq təsirlik (نُعَذِّبُ طَائِفَةً [nu'ázzib tãã'ífətəñ] «qismi əzaba düçar edəcəyik»), NV-də isə mübtədə olaraq adlıq haldadır: نُعَذِّبُ طَائِفَةً [tu'ázzəb tãã'ífətuñ] «qism əzaba düçar olunar».

10:23-də AH-də إِنَّمَا بَغْيُكُمْ عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ مَّتَّعَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا 'əñfúsikuñ-ñmätã'al-ħayətíd-dúñyā «Azgınlığınız, fani dünya malı kimi öz əleyhinizədir» cümləsi NV-də إِنَّمَا بَغْيُكُمْ عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ مَّتَّعَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا 'əñfúsikuñ-ñmätã'ul-ħayətíd-dúñyā/æ (burada zəif saiti alternativli infleksiya müşahidə edilir) «Azgınlığınız öz əleyhinizədir, (o,) fani dünya malıdır» kimi qiraət edilir [24, 11, 99]. Burada مَتَاعٌ [mətã'uñ] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli nitq hissələrinin işlənməsi ilə müəyyənləşir. AH-də مَتَاعٌ [mətã'a] «malı kimi; malı olaraq» təzi-hərəkət zərfi işlənir, NV-də isə cümlədə xəbər kimi çıxış edən adlıq halda مَتَاعٌ [mətã'u] «malıdır» ismi işlənir. NV-də مَتَاعٌ ismi ayədə olmayan «təqdiri» mübtədanın xəbəri kimi çıxış edir («malıdır»). Qürtübi nəzərdə tutulan mübtədanı ذَلِكَ «o» kimi göstərir [61, 8, 326].

15:8-də AH-də مَا نُنزِلُ الْمَلٰٓئِكَةَ إِلَّا بِالْحَقِّ إِلَّا بِالْحَقِّ [mə nunəzzilul-mələw'íkətə 'illə bil-ħáqqi] «Biz mələkləri yalnız haqq olaraq endiririk!» cümləsi NV-də مَا نُنزِلُ الْمَلٰٓئِكَةَ إِلَّا بِالْحَقِّ إِلَّا بِالْحَقِّ [mə tənəzzəlul-mələw'íkətu 'illə bil-ħáqqi] (burada feilin bab, şəxs və kəmiyyət, *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqləri müşahidə edilir) «Mələklər yalnız haqq olaraq (Bizim əmrimizlə) enir!» kimi qiraət edilir. Burada مَلٰٓئِكَةٌ [mələ'íkətuñ] AH-də təsirlik, NV-də isə adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi feilin şəxs fərqi ilə müəyyənləşərək cümlədə sintaktik əlaqələr dəyişir. Belə ki, AH-də işin içraçısı Allah-taala («Biz endiririk») olduğu üçün tamamlıq olaraq təsirlik halda (الْمَلٰٓئِكَةَ) çıxış edir: «Biz endiririk»

mələkləri», NV-də isə III şəxsdə تَنْزَلٌ feili adlıq halda işlənən «mələklər» (الْمَلَائِكَةُ) mübtədə kimi çıxış edir və onların (Allahın əmri ilə) özlərinin endiyi bildirilir.

AH-də فَلَهُ جَزَاءٌ الْحَسَنَى [fələhū cəzə'əni-ħúsnə] «Ona mükafat (əvəz, qarşılıq) olaraq Cənnət var» (18:88) cümləsi NV-də فَلَهُ جَزَاءٌ الْحَسَنَى [fələhū cəzə'ə'ul-ħúsnə] «Ona Cənnət mükafatı (əvəzi, qarşılığı) var» (18:86) kimi qiraət edilir. Burada جَزَاءٌ [cəzə'uñ] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli nitq hissələrinin işlənməsi ilə müəyyənləşir. AH-də جَزَاءٌ [cəzə'ə'əñ] «əvəz olaraq; mükafat olaraq; cəza olaraq; qarşılıq olaraq» təzi-hərəkət zərfi işlənir, NV-də isə cümlədə xəbər qrupunun tərkib hissəsi kimi çıxış edən, adlıq halda, tərkibi vəziyyədə جَزَاءٌ [cəzə'ə'ə'u] «əvəz; mükafat; cəza; qarşılıq» (burada *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) ismi işlənir [14, 3, 340].

AH-də ذَلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ [zəlikə 'isə-bnu məryəm || qáuləl-ħáqqil-ləzī fīhi yəmtärüūñ] «Barəsində şəkk-şübhə etdikləri Məryəm oğlu İsa haqq söz olaraq budur!» cümləsi NV-də ذَلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ [zəlikə 'isə-bnu məryəm || qáulul-ħáqqil-ləzī fīhi yəmtärüūñ] «Bu, Məryəm oğlu İsadır, barəsində şəkk-şübhə edilən haqq sözdür!» kimi qiraət edilir [50, 4, 347]. Burada قَوْلٌ [qáuluñ] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli nitq hissələrinin işlənməsi ilə müəyyənləşir. AH-də قَوْلٌ [qáulə] «söz olaraq» (19:34) təzi-hərəkət zərfi işlənir, NV-də isə cümlədə xəbər kimi çıxış edən adlıq halda قَوْلٌ [qáulu] «söz» (19:33) ismi işlənir. NV-də sözügedən ayədəki cümlədə قَوْلٌ ismi ayədə ذَلِكَ mübtədasının ikinci xəbəri kimi çıxış edir («İsadır, sözdür»).

21:47-də AH-dəki وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا [va'ĩ-kəne mişqâla ħəbbə-tiñ-miñ xárdəliñ 'ətəynə biħə] «(Əməl və ya zülm) bir xardal dənəsi çəkisində olsa belə, onu (tərəziyə) gətirərik» NV-də وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا [va'ĩ-kəne mişqâlu ħəbbətiñ-miñ xárdəlinə-təynə biħə] (burada ['] səsinin düşümü müşahidə edilir) «Əgər xardal dənəsi çəkisi (qədər) olsa belə, onu gətirərik (qarşısını verərik)» kimi qiraət edilir. Burada مِثْقَالٌ [mişqâluñ] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. AH-də ardı ilə izafət əmələ gətirən مِثْقَالٌ (مِثْقَالٌ حَبَّةٌ) ismi كَانَ naqis felinin təsirlik hala saldığı xəbər kimi çıxış edir; cümlədə iştirak etməyən «əməl» və ya «zülm» ismi mübtədə kimi nəzərdə tutulur. NV-də isə adlıq halda işlənən مِثْقَالٌ (مِثْقَالٌ حَبَّةٌ) özü “təqdiri” mübtədədir [61, 11, 293-294].

24:7-də AH-də «Beşinci dəfə – əgər (kişi) yalan danışarlarsa – Allahın lənəti onun üzərindədir!» cümləsi AH-də وَالْخَمِيسَةُ أَنْ لَعْنَتُ اللَّهِ عَلَيْهِ إِنْ كَانَ مِنَ الْكٰذِبِيْنَ [val-xəmisətu 'əññə lā'nətəl-lāhi 'aləyhi 'ĩ-kəne mīnəl-kəzibīñ] (burada bağlayıcı fərqi müşahidə edilir) kimi qiraət edilir. Burada وَالْخَمِيسَةُ أَنْ لَعْنَتُ اللَّهِ عَلَيْهِ إِنْ كَانَ مِنَ الْكٰذِبِيْنَ [val-xəmisətu 'əl-lā'nətu-l-lāhi 'aləyhi 'ĩ-kəne mīnəl-kəzibīñ] (burada bağlayıcı fərqi müşahidə edilir) kimi qiraət edilir. Burada لَعْنَةٌ [lā'nətuñ] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli bağlayıcıların işlənməsi sayəsində yaranır. Bağlayıcı fərqi sayəsində özündən sonra təsirlik hal tələb edən أَنْ [əññə] bağlayıcısı لَعْنَتٌ [lā'nətə] ismini AH-

də təsirlik halına salır. Özündən sonra xüsusi hal tələbi olmayan أَنْ [ʾəñ] bağlayıcısından sonra gələn isim isə adlıq haldadır: لَعْنَتْ [lāʾnətu].

24:9-da AH-də ۹ مِنَ الصِّدِّيقِينَ إِنَّ كَانَ مِنَ الصِّدِّيقِينَ [ʾəñ] «Beşinci dəfə (qadın deməlidir): "Əgər (ərim) doğru danışarlarsa, Allahın qəzəbi (qadının) üzərindədir (mənim üzərimdədir)!"» cümləsi NV-də ۹ مِنَ الصِّدِّيقِينَ إِنَّ كَانَ مِنَ الصِّدِّيقِينَ [ʾəñ] «Beşinci (şəhadəti qadın belə deməlidir): "Əgər (ərim) doğru danışarlarsa, Allahın qəzəbi (qadının) üzərinə (mənim üzərimə) olsun!"» kimi qiraət edilir. Burada bağlayıcı, hal, *məddi-münfəsilin* kəmiyyət fərqləri müşahidə edilir. AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərə əsasən hal fərqi cümlədə fərqli nitq hissələrinin işlənməsi sayəsində yaranır. AH-də اَلْخَمِيْسَةُ [ʾəl-xāmīsətə] «beşinci dəfə» zaman zərfi, tərkibi vəziyyətdə və təsirlik halda غَضِبَ [ǧāḏābə] «qəzəb» ismi əvəzinə NV-də müvafiq olaraq adlıq halda اَلْخَمِيْسَةُ [ʾəl-xāmīsətu] «beşinci» sıra sayı və III şəxsin təkində, kişi cinsində غَضِبَ [ǧāḏābə] «qəzəblənmək» feili işlənir [30, 4, 173]. Ayədə söhbət şəhadətdən gedir. Əgər AH-də «beşinci dəfə şəhadət etdikdə» nəzərdə tutulursa, NV-də qəsd edilən اَلشَّهَادَةُ اَلْخَمِيْسَةُ «beşinci şəhadət, şəhadətin beşincisi»dir. İsim əvəzinə NV-də feilin işlədilməsi ismi cümləni feiliyə çevirir. AH-də izafətin II tərəfi olan yiyəlik halda اَللّٰهُ kəliməsi NV-də adlıq halda işlənir və feili cümlədə feili-xəbərin mübtədasıdır: غَضِبَ اَللّٰهُ عَلَيْهَا/غَضِبَ اَللّٰهُ عَلَيْهَا أَنْ [ʾəñ] «ki» bağlayıcısı AH-də hal əlamətinə malik nitq hissəsindən öncə, أَنْ [ʾəñ] «ki» bağlayıcısı NV-də adəti üzrə feildən öncə işlənir. AH-də özündən sonra təsirlik hal tələb edən أَنْ [ʾəñ] bağlayıcısı غَضِبَ [ǧāḏābuñ] ismini təsirlik halına salır.

AH-də اَلَّذِيْنَ اَسْوَأَ السُّوْاىَ [sūmā kənā ʾāqibətəl-ləzīnə ʾəsəwəʾus-sūwə] «Sonra pislik (çevrilib) yamanlıq edənlərin aqibəti oldu!» (30:10) NV-də اَلَّذِيْنَ اَسْوَأَ السُّوْاىَ [sūmā kənā ʾāqibətul-ləzīnə ʾəsəwəʾus-sūwə/æ] (burada *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqi, zəif saiti alternativli infleksiya müşahidə edilir) «Yamanlıq edənlərin aqibəti sonra pis (çevrilib pislik) oldu!» (30:9) kimi qiraət edilir. Burada عَاقِبَةٌ [ʾāqibətuñ] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərə əsasən hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. اَلسُّوْاىَ ismi uzun sait ilə bitdiyinə görə, hal əlaməti özünü göstərə bilmir, o, həm adlıq, həm də təsirlik halda qəbul oluna bilər. AH-də təsirlik halda عَقِبَةٌ naqis feilin təsirlik hala saldığı xəbər, NV-də adlıq halda عَقِبَةٌ mübtədə qismində çıxış edir. اَلسُّوْاىَ ismi isə AH-də mübtədə olaraq adlıq halda, NV-də isə xəbər olduğu üçün naqis feilin tələbinə əsasən təsirlik halda qəbul edilir.

AH-də اِن تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ حَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِيْ صَخْرَةٍ اَوْ فِيْ اَلسَّمُوْتِ اَوْ فِيْ الْاَرْضِ يَاتِ بِهَا اَللّٰهُ [ʾiñ-təku mişqälə ḥəbbətiñ-miñ xārdəliñ-fətəkuñ-fi şaxrətiñ ʾəu fis-səməvāti ʾəu fil-ʾərḏi yəti biḥəl-lāh] «(Əməl və ya zülm) bir xardal dənəsi çəkisində olsa belə, bir qayanın içində, yaxud göylərdə və ya yerdə olsa belə, Allah onu gətirər» (31:16) NV-də اِن تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ حَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِيْ صَخْرَةٍ اَوْ فِيْ اَلسَّمُوْتِ اَوْ فِيْ الْاَرْضِ يَاتِ بِهَا اَللّٰهُ [ʾiñ-təku mişqālu ḥəbbətiñ-miñ xārdəliñ-fətəkuñ-fi şaxrətinā-u fis-səməvāti ʾəu fil-ʾərḏi yəti

bíhəl-lāāh ||] (burada [ʾ] səsinin düşümü (iki yerdə), [ʾ] səsinin [ə] ilə əvəzlənməsi müşahidə edilir) «Əgər çəkisi bir xardal dənəsi (qədər) olsa belə, bir qayanın içində, yaxud göylərdə və ya yerdə olsa belə, Allah onu gətirər» (31:15) kimi qiraət edilir. Burada مَنَقَالٌ [mişqālun] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. AH-də ardı ilə izafət əmələ gətirən مَنَقَالٌ (مَنَقَالٌ حَبَّةً) ismi تَكُّ (تَكُّنٌ) naqis felin təsirlik hala saldığı xəbər kimi çıxış edir, cümlədə iştirak etməyən «əmələ» və ya «zülüm» ismi isə mübtədə kimi nəzərdə tutulur. NV-də isə adlıq halda işlənən مَنَقَالٌ (مَنَقَالٌ حَبَّةً) özü mübtədədir.

34:17-də AH-də الْكُفُورُ إِلَّا نُجْرِي [yahl nuczūri ʾilləl-kəfūra] «Biz heç nankordan başqasına cəzamu verərik?» cümləsi NV-də الْكُفُورُ إِلَّا يُجْرِي [yahl yucəzəwə/yucəzəwə ʾilləl-kəfūru] (burada feilin növ, şəxs və kəmiyyət, *məddi-münfasilin* kəmiyyət fərqləri müşahidə edilir) «Heç nankordan başqasına cəza verilərmidi?» kimi qiraət edilir. Burada كُفُورٌ [kəfūru] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə feilin növ fərqi ilə müəyyənləşir. AH-də I şəxsin cəmində, məlum növdə işlənən نُجْرِي [nuczūri] feili («Biz cəzalandırırıq») NV-də III şəxsin təkində, kişi cinsində, məchul növdə يُجْرِي [yucəzə/yucəzə] qiraət edilir. Feilin növ fərqi cümlədə sintaktik əlaqələrin dəyişilməsinə gətirib çıxarır. AH-də təsirlik halda الْكُفُورُ [ʾəl-kəfūra] tamamlıq, NV-də isə adlıq halda الْكُفُورُ [ʾəl-kəfūru] mübtədə qismində çıxış edir.

AH-də تَنْزِيلُ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ [tənzīlul-ʾəzīzir-rahīm] «Yenilməz qüvvət sahibi, Mərhəmətli olan tərəfindən nazil edilərək (gələn Qurandır!)» (36:5) ayəsi NV-də تَنْزِيلُ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ [tənzīlul-ʾəzīzir-rahīm] «Yenilməz qüvvət sahibi, Mərhəmətli olanın nazil etdiyidir (nazil etdiyi Qurandır!)» (36:4) kimi qiraət edilir. Burada تَنْزِيلٌ [tənzīlu] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli nitq hissələrinin işlənməsi ilə müəyyənləşir. AH-də تَنْزِيلٌ [tənzīlu] «nazil edilərək» tərzi-hərəkət zərfi işlənir, NV-də isə cümlədə xəbər kimi çıxış edən adlıq halda تَنْزِيلٌ [tənzīlu] «nazil etdiyidir» ismi işlənir. NV-də تَنْزِيلٌ ismi cümlədə iştirak etməyən, öncəki ayədə keçmiş وَالْقُرْءَانَ الْحَكِيمِ mübtədasının xəbəri kimi çıxış edir. Onun 1-ci ayədəki يَسْ -in xəbəri olmasını deyən alimlər də var [24, 22, 212-213].

AH-də وَالْقَمَرَ قَدَرْنَاهُ مَنَازِلَ [val-qāmāra qaddārnāhu mənəzilə] «Biz ay üçün mənzillər müəyyən etdik» (36:39) NV-də وَالْقَمَرَ قَدَرْنَاهُ مَنَازِلَ [val-qāmāru qaddārnāhu mənəzilə] «Biz aya mənzillər müəyyən etdik» (36:38) kimi qiraət edilir. Burada قَمَرٌ [qāmāru] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə (cümlələrdə) fərqli sintaktik əlaqələr əmələ gətirir. AH-də iki dəfə təsirli قَدَرٌ («müəyyən etmək») feili (قَدَرْنَا «Biz müəyyən etdik») «ay» və «mənzillər» isimlərini təsirlik hal ilə idarə edir («aya; ay üçün», «mənzillər»). NV-də isə məsələ fərqlidir. Burada öncə keçən ayələrdəki üslub qorunur: وَءَايَةٌ لَهُمُ اللَّيْلُ «Gecə də onlar üçün bir dəlildir», وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا «Günəş də özü üçün müəyyən olunmuş yerdə seyr edər» və, nəhayət قَدَرْنَا مَنَازِلَ وَالْقَمَرَ «Ay da. Biz ona (onun üçün) mənzillər müəyyən etdik».

AH-də *أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا* [ʿulṣṣʿikəl-ləzīnə nətəqəbbəlu ʿāñhuñ ʿāhsənə mā ʿamilū] «Belələri yaxşı əməllərini qəbul edəcəyimiz kimsələrdir!» (46:16) cümləsi NV-də *أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا* [ʿulṣṣʿikəl-ləzīnə yutəqəbbəlu ʿāñhumūū ʿāhsənu mā ʿamilū] (burada *məddi-müttəsilin* kəmiyyət, feilin növ, şəxs və kəmiyyət fərqləri müşahidə edilir) «Belələri yaxşı əməlləri (Bizim tərəfimizdən) qəbul edilən kimsələrdir!» (46:15) kimi qiraət edilir. Burada *أَحْسَنَ* [ʿāhsənu] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə sintaktik əlaqələrin dəyişməsi ilə nəticələnən feilin növ fərqi ilə müəyyənləşir. AH-də *أَحْسَنَ مَا* tamamlıq, NV-də isə *أَحْسَنَ مَا* mübtədə kimi çıxış edir.

70:16-də AH-də *نَزَّاعَةَ لَشْوَىٰ* [nəzzāʿatəl-liş-şāyā] «(Atəş) başın dərisini sıyıdırıb çıxardan (bir atəşdir)», NV-də isə *نَزَّاعَةَ لَشْوَىٰ* [nəzzāʿatəl-liş-şāyā] (burada zəif saiti infleksiya müşahidə edilir) «Başın dərisini sıyıdırıb çıxardacaq (bir atəşdir)!» kimi qiraət edilir. Burada *نَزَّاعَةَ* [nəzzāʿatuñ] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli nitq hissələrinin işlənməsi ilə müəyyənləşir. AH-də təsirlik halda işlənən *نَزَّاعَةَ* ismi öncə keçən ayədə «alovlu atəşin» keyfiyyətini, onun necə «başın dərisini» yandıracağını açan zərfləşmiş isim kimi çıxış edir: *كَلَّا إِنَّهَا لَطِي ۝ نَزَّاعَةَ لَشْوَىٰ ۝* «Xeyr! Həqiqətən, o (əzab), (alovlu bir) atəşdir! Başın dərisini sıyıra-sıyıra çıxardan (bir atəşdir)!». NV-də isə adlıq halda işlənən *نَزَّاعَةَ* ismi öncəki ayədə keçmiş *إِنَّهَا* «Həqiqətən, o» mübtədasının həmcins xəbəri kimi (خير بعد خبر) çıxış edir: *كَلَّا إِنَّهَا لَطِي ۝ نَزَّاعَةَ لَشْوَىٰ ۝* «Xeyr! Həqiqətən, o (əzab), (alovlu bir) atəşdir; başın dərisini sıyıdırıb çıxardandır!» [70, 22, 218-219].

76:21-də AH-də *وَأَسْتَبْرَقَ ۝ عَلِيَهُمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٌ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقَ* [ʿāliyəhuñ şiyəbu sūñdusiñ xúḍruḡ-ḡəʾistəbraquñ] «Üstlərində yaşıl tafta və atlas libaslar olacaq» cümləsi NV-də *وَأَسْتَبْرَقَ ۝ عَلِيَهُمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٌ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقَ* [ʿālihiñ şiyəbu sūñdusiñ xúḍruḡ-ḡəʾistəbraquñ] «Üstləri yaşıl tafta və atlas libaslardır» kimi qiraət edilir. Burada *عَالٍ* [ʿāliñ] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə fərqli nitq hissələrinin işlənməsi ilə müəyyənləşir. III şəxsin cəmində, kişi cinsində bitişən əvəzləklə AH-də məkan zərfi *عَلِيَهُمْ* [ʿāliyəhuñ] «üstlərində» əvəzinə NV-də cümlədə mübtədə kimi çıxış edən adlıq halda *عَلِيَهُمْ* [ʿālihiñ] «üstləri» ismi işlənir [70, 23, 54].

88:11-də AH-də *لَا تَسْمَعُ فِيهَا لَعِينَةً ۝ لَا تَسْمَعُ فِيهَا لَعِينَةً* [lā təsməʿu fihə ləğiyətəñ] «Və orada heç bir boş söz eşitməyəcəkdir» cümləsi NV-də *لَا تَسْمَعُ فِيهَا لَعِينَةً ۝ لَا تَسْمَعُ فِيهَا لَعِينَةً* [lā təsməʿu fihə ləğiyətuñ] (burada feilin növ, şəxs və kəmiyyət fərqləri müşahidə edilir) «Və orada heç bir boş söz eşidilməyəcək» kimi qiraət edilir. Burada *لَعِينَةً* [ləğiyətuñ] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə feilin növ fərqi ilə müəyyənləşir. Feilin növ fərqi sayəsində cümlədə sintaktik əlaqələrin dəyişməsi baş verir. Belə ki, feilin idarəsi sayəsində AH-də tamamlıq olaraq *لَعِينَةً* [ləğiyətəñ] təsirlik halda, NV-də mübtədə olaraq *لَعِينَةً* [ləğiyətuñ] adlıq halda işlənir.

111:4-də AH-də *وَأَمْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ ۝ وَأَمْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ ۝* [yə-mṛəʾətuhū ḥəmmələtəl-ḥətəb] «Odun daşıyan övrəti də!» ayəsi NV-də isə *وَأَمْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ ۝ وَأَمْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ ۝* [yə-mṛəʾətuhū ḥəmmələtul-ḥətəb] «Övrəti isə odun daşıyandır!» kimi qiraət edilir. Burada *حَمَّالَةَ* [ḥəmmələtuñ] AH-də təsirlik, NV-də adlıq halda işlənir. Rəvayətlərarası hal fərqi nitq hissələrinin

fərqi ilə müəyyənləşir. AH-də təsirlik halda olan حَمَّالَةٌ [ħamṡālətə] «övrətin» halını bildirib (O (Əbu Ləhəb), alovlu atəşə girəcəkdir; Odun daşayan övrəti də!) zərf, NV-də isə adlıq halda حَمَّالَةٌ [ħamṡālətu] isim olaraq xəbər kimi çıxış edir.

Yiyəlik hal/təsirlik hal. «Və həmin günün rüsvayçılığından», «həmin günün əzabından» söz birləşmələri AH-də وَمِنْ خِزْيِ يَوْمِنِ [ʋamiṡ xızıy yāumi'iziṡ] (11:66), وَمِنْ خِزْيِ يَوْمِنِ [ʋamiṡ xızıy yāumi'iziṡ] (70:11) NV-də وَمِنْ خِزْيِ يَوْمِنِ [ʋamiṡ xızıy yāumi'iziṡ] (11:65), وَمِنْ خِزْيِ يَوْمِنِ [ʋamiṡ xızıy yāumi'iziṡ] (70:11) kimi qiraət edilir [59, 3463]. Burada AH-də يَوْمِنِ [yāumi'iziṡ] mürəkkəb ismin (يَوْمٌ) tərkib hissəsi يوم ismi hər iki tərəfdən izafət əlaqəsi əmələ gətirərək həm yiyəlik halda, həm də tərkibi vəziyyətdədir, NV-də isə يَوْمِنِ zaman zərfi olaraq çıxış edir (bax: səh. XXX), öncə gələn isimlə izafət əlaqəsində olub onun II tərəfi olsa da, hallanmayan sözlər qrupuna daxil olduğu üçün yiyəlik halına düşmür (يَوْمٌ). Rəvayətlərarası hal fərqi nitq hissələrinin fərqi ilə müəyyənləşir.

8:18-də «kafirələrin hiyləsinin zəiflədəni» birləşməsi AH-də مُؤْهِنُ الْكٰفِرِيْنَ [mūhinu kəydil-kəfirinə], NV-də isə مُؤْهِنٌ الْكٰفِرِيْنَ [muṡáhinuṡ-kəydəl-kəfirinə] (burada həmçinin model fərqi, yəni IV bab deyil, II bab ismi-failin işlənməsi, müəyyənlik kateqoriyası üzrə fərq, zəif saiti infleksiya müşahidə edilir) «kafirələrin hiyləsinin zəiflədəni». كَيْدٌ [kéyduṡ] «hiylə» ismi AH-də yiyəlik كَيْدٍ [kéydi], NV-də isə təsirlik halda işlənir: كَيْدٍ [kéydə]. Hər iki rəvayətdə sözügedən isim ardı ilə gələn «kafirələr» anlamında الْكٰفِرِيْنَ/الْكٰفِرِيْنَ [ʔəl-kəfirinə/ʔəl-kəfirinə] isminin təyinlənən tərəfi olub onunla izafət birləşməsi əmələ gətirir və الْكٰفِرِيْنَ/الْكٰفِرِيْنَ ismi təyin kimi çıxış edərək yiyəlik halda işlənir: كَيْدٍ الْكٰفِرِيْنَ [kéydil-kəfirinə]/كَيْدٍ الْكٰفِرِيْنَ [kéydəl-kəfirinə] «kafirələrin hiyləsi». AH-də كَيْدٍ [kéydi] isminin yiyəlik halda işlənməsi onun özündən əvvəl gələn adlıq halda مُؤْهِنٌ [mūhinu] «zəiflədən» IV bab ismi-failin tərkibi vəziyyətdə olması ilə bağlıdır. مُؤْهِنٌ ismi كَيْدٍ [kéydi] isminin təyinlənən, كَيْدٍ [kéydi] ismi isə bir tərəfdən onun təyini kimi yiyəlik halda, özündən sonra gələn الْكٰفِرِيْنَ/الْكٰفِرِيْنَ isminin isə təyinlənəni olub tərkibi vəziyyətdədir: مُؤْهِنٌ كَيْدٍ الْكٰفِرِيْنَ [mūhinu kəydil-kəfirinə] «kafirələrin hiyləsinin zəiflədəni». NV-də isə كَيْدٍ ismindən əvvəl gələn isim tərkibi vəziyyətdə deyil, qeyri-müəyyənlikdə işlənir: مُؤْهِنٌ [muṡáhinuṡ]. مُؤْهِنٌ ismi özündən sonra gələn isim ilə analitik izafət əmələ gətirir və bu səbəbdən كَيْدٍ [kéydə] ismi təsirlik halda olur: مُؤْهِنٌ كَيْدٍ الْكٰفِرِيْنَ [muṡáhinuṡ-kəydəl-kəfirinə] «kafirələrin hiyləsinin zəiflədəni».

43:88-də AH-də ۸۸ وَقِيلَ لِرَبِّ اِنَّ هٰؤُلَآءِ قَوْمٌ لَا يُؤْمِنُوْنَ [ʋaqılıhi yā rābbi 'iṡṡə həṡ'uləṡ'i qāumul-lə yū'minūṡ] «Onun: “Ey Rəbbim! Bunlar iman gətirməyən bir qövmdür!” – deməsi də (dərgahımızda mə'lumdur)!» NV-də وَقِيلَ لِرَبِّ اِنَّ هٰؤُلَآءِ قَوْمٌ لَا يُؤْمِنُوْنَ [ʋaqiləhu yā rābbi 'iṡṡə həṡ'uləṡ'i qāumul-lə yū'minūṡ] (burada məddi-münfəsil, məddi-müttəsilin kəmiyyət fərqləri, [ʔ] səsinin [ʋ] ilə əvəzlənməsi müşahidə edilir) «And olsun onun “Bunlar iman gətirməyən bir qövmdür!” – deməsinə!» kimi qiraət edilir. Burada قِيلٌ [qīluṡ] ismi AH-də yiyəlik (قِيلَهُ [qīlihi]), NV-də isə təsirlik halda işlənir: قِيلَهُ [qīləhu]. AH-də قِيلٌ isminin yiyəlik halda işlənməsi surənin son ayələrində gətirilən dəlillərin ardı kimi görünür. Belə ki, 84-cü ayədə «O saati

(qiyamətin nə vaxt qopacağını) bilmək Ona məxsusdur» deyilir və ardı ilə növbəti 85-87-ci ayələrdə gətirilmiş dəlilə açıqlamalar verilir: «Siz (öləndən sonra) Onun hüzuruna qaytarılıb gətiriləcəksiniz! (Müşriklərin) Ondən qeyri ibadət etdikləri şəfaət edə bilməzlər. Ancaq haqqa şəhadət verənlər müstəsna. Onlar (dediklərinin haqq olduğunu) bilirlər. And olsun ki, əgər onlardan özlərini kimin yaratdığını soruşsan, mütləq: “Allah!” – deyər cavab verəcəklər! Elə isə (haqdan) necə döndərilirlər?»). Sözügedən 88-ci ayədə isə növbəti dəlil gətirilir: «Onun: “Ey Rəbbim! Bunlar iman gətirməyən bir qövmdür!” – deməsi də (dərğahımızda məlumdur!)». Beləliklə, həm 84-cü ayədəki «o saatı», həm də 88-ci ayədə «deməsi» 84-cü ayədəki izafətin I tərəfi olan عِلْمُ isminin II tərəfləri kimi çıxış edir: عِلْمٌ قَيْلِهِ... عِلْمُ السَّاعَةِ... «Saatı bilməsi... deməsini (bilməsi)». Bu səbəbdən قَيْلٌ ismi yiyəlik haldadır. İbn Aşur belə yazır: عنده علم الرسول الساعة و علم قَيْلِ الرسول. Eyni müəllif daha bir fikir ilə çıxış edərək bildirir ki, buradakı yiyəlik hal onun and kimi işlənməsi ilə bağlıdır: وَقَيْلِهِ: «And olsun onun “Bunlar iman gətirməyən bir qövmdür!” - deməsinə!» yiyəlik halda (وَاللَّهِ kimi – V.Q.) işlənir. NV-də قَيْلٌ isminin təsirlik halda işlənməsini isə İbn Aşur onun burada tamamlıq kimi çıxış etməsi ilə izah edir: وَقَالَ الرَّسُولُ قَيْلَهُ «Peyğəmbər (s.) sözünü dedi» [13, 25, 272].

61:8-də AH-də وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ [vaɫ-lāhu mutim̄mu nūrihi] «Allah isə Öz nurunu tamamlayandır!» cümləsi نُورُهُ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ NV-də [vaɫ-lāhu mutim̄muñ-nūrahū] (burada müəyyənlik kateqoriyası üzrə fərq, r samitinin qalınlaşması müşahidə edilir) «Allah isə Öz nurunu tamamlayandır!». Burada نُورٌ [nūruñ] ismi AH-də yiyəlik (نُورِهِ [nūrihi]), NV-də isə təsirlik halda işlənir: نُورُهُ [nūrahū]. Rəvayətlərarası hal fərqi müəyyənlik kateqoriyası üzrə fərqdən qaynaqlanıb sintaktik əlaqənin dəyişməsi ilə nəticələnir. AH-də cümlənin xəbər qrupu izafət birləşməsi ilə ifadə olunub, burada tərkibi vəziyyətdə ismi-fail مُتِمُّ [mutim̄mu] ardı ilə izafət əmələ gətirir: مُتِمُّ نُورِهِ [mutim̄mu nūrihi]. NV-də isə sözügedən ismi-fail müstəqil çıxış edir və xəbər olaraq qeyri-müəyyənlikdədir. İsmi-fail (مُتِمُّ [mutim̄muñ-nūrahū]) ardı ilə əlaqəni analitik izafət vasitəsilə qurur: مُتِمُّ نُورُهُ [mutim̄muñ-nūrahū].

65:3-də «Həqiqətən, Allah Öz əmrini başa çatdırandır!» cümləsi AH-də إِنَّ اللَّهَ بَلَّغٌ أَمْرِهِ [ʔinnāl-lāhə bəlīğū ʔəmrihi], NV-də isə إِنَّ اللَّهَ بَلَّغٌ أَمْرَهُ [ʔinnāl-lāhə bəlīğunə-m̄rah] (burada [ʔ] səsinin düşümü müşahidə edilir, r samitinin qalınlaşması baş verir) kimi qiraət edilir. Burada أَمْرٌ [ʔəmruñ] ismi AH-də yiyəlik (أَمْرِهِ [ʔəmrihi]), NV-də isə təsirlik halda işlənir: أَمْرُهُ [ʔəmrahū]. Rəvayətlərarası hal fərqi müəyyənlik kateqoriyası üzrə fərqdən qaynaqlanıb sintaktik əlaqənin dəyişməsi ilə nəticələnir. AH-də xəbər qrupu izafət əlaqəsində olan iki isimlə və bir bitişən əvəzliliklə ifadə olunur: بَلَّغٌ أَمْرَهُ [bəlīğū ʔəmrihi], NV-də isə xəbər ismi-fail olan birinci isim ilə ifadə olunur: بَلَّغٌ [bəlīğun̄], ardı ilə gələn isim ilə analitik izafət əmələ gətirərək onu təsirlik hal ilə idarə edir: بَلَّغٌ أَمْرَهُ [bəlīğunə-m̄rahū] [25, 11, 337].

AH-də إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَىٰ مِنْ ثُلَاثِ أَلْيَالٍ وَنِصْفَةٍ وَتَلْتَهُ أَمْرَهُ [ʔinnā rabbəkə yāʔləmu ʔəñ-nəkə təqūmu ʔədnə min̄ t̄lās̄-şulúsəyil-léyli yanışfəhū yaşulúsəhu] «Həqiqətən, Rəbbin bilir ki, sən (yatağından qalxıb bəzən) gecənin təqribən üçdə ikisini, (bəʔzən) yarısını, (bəʔzən də) üçdə birini namaz qılırsan» (73:20) cümləsi NV-də إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ

تَقَوْمُ آدْبِي مِنْ ثَلَاثِي اللَّيْلِ وَنِصْفِي وَتَلْتِي
 lúşəyil-léyli vanışfihī yaşulúsihi) (burada zəif saiti alternativli infleksiya müşahidə edilir) «Həqiqətən, Rəbbin bilir ki, sən (yatağından qalxıb bəzən) gecənin təqribən üçdə ikisini, (bəzən) təqribən yarısını, (bəzən də) təqribən üçdə birini namaz qılırsan» (73:18) kimi qiraət edilir. Burada نِصْفٌ [nışfuñ], ثَلَاثٌ [şuluşuñ] AH-də təsirlik (نِصْفُهُ [nışfəhu], ثَلَاثُهُ [şuluşəhu]), NV-də isə ziyəlik halda işlənir: نِصْفِي [nışfihi], ثَلْتِي [şuluşihi]. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlədə sintaktik əlaqələrin dəyişməsinə gətirib çıxarır. نِصْفُهُ və ثَلْتُهُ NV-də ziyəlik halda qiraət edilir: نِصْفِي və ثَلْتِي. AH-də نِصْفُهُ və ثَلْتُهُ feilin tamamlığı kimi çıxış edib təsirlik hal ilə idarə olunur, NV-də isə مِنْ ön qoşmasından sonra gələn həmçins üzvlü sözlər kimi çıxış edib ziyəlik halda işlənir.

Kəmiyyət kateqoriyası. Tək/cəm. AH-də وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ [yatəmmət kəlímətu rābbikə] «Rəbbinin sözü tamam oldu» (6:115), حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ [həqqət kəlímətu rābbikə] «Rəbbinin sözü gerçək oldu» (10:33; 40:6), حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَتُ رَبِّكَ [həqqət əleyhiñ kəlímətu rābbikə] «Onların əleyhinə Rəbbinin sözü gerçək oldu!» (10:96) NV-də: وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ [yatəmmət kəlímətu rābbikə] «Rəbbinin sözü (sözləri) tamam oldu» (6:116), حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ [həqqət kəlímətu rābbikə] «Rəbbinin sözü (sözləri) gerçək oldu» (10:33; 40:5), حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَتُ رَبِّكَ [həqqət əleyhiñ kəlímətu rābbikə] «Onların əleyhinə Rəbbinin sözü (sözləri) gerçək oldu!» (10:96) kimi qiraət edilir. AH-də təkdə كَلِمَتٌ [kəlímətu] ismi (كَلِمَةٌ «söz») əvəzinə NV-də cəmdə كَلِمَتُ [kəlímətu] işlənir. Müshəf fərqi yoxdur (كلم). Kəmiyyət fərqi mənaya təsir etmir, çünki kontekstə görə, AH-də təkdə işlənən isim toplu mənadadır.

وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ
 'āxāzə rābbukə miñ-bónī 'ədəmə miñ-zuhūrihiñ zurriyyətəhuñ və 'əşhədəhuñ 'əlāwə 'əñfūsihim 'ə ləstu birābbikuñ) (7:172), وَأَلَّذِينَ
 [və 'əlyətu-lələhuñ 'əññā həməlnə zurriyyətəhuñ fil-fülkil-məşhūñ] (36:41), وَالَّذِينَ
 [vəl-ləzīnə 'əmənu və-ttəbā'ātuñ zurriyyətəhuñ-bi'timəniñ 'əlḥāqnə bihiñ zurriyyətəhuñ] (52:21) NV-də: وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ
 [və 'izā-xāzə rābbukə miñ-bónī 'ədəmə miñ-zuhūrihiñ zurriyyətihim və 'əşhədəhuñ 'əlāwə 'əñfūsihimūū 'ə ləstu birābbikuñ] «Xatırla ki, bir zaman Rəbbin Adəm oğullarının bellərindən nəsillərini çıxarıb onların özlərinə şahid tutaraq: "Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi?" - soruşmuşdu» (7:172), وَالَّذِينَ
 [və 'əlyətu-lələhuñ 'əññā həməlnə zurriyyətihim fil-fülkil-məşhūñ] «Övladlarını dolu gəmiyə mindirməyimiz də onlar üçün bir dəlildir» (36:40), وَالَّذِينَ
 [vəlḥāqnə bihiñ zurriyyətihim] «...nəsillərini də özlərinə qoşacağıq» (52:19) kimi qiraət edilir. (NV-də həmçinin ['] səsinin düşümü, məddi-münfəsil (iki yerdə), məddi-bədəlin (iki yerdə) kəmiyyət fərqləri, həmçinin məddi-sileyi-mimi-cəm (iki yerdə) fərqi müşahidə edilir.) AH-də III şəxsin cəmində kişi cinsində bitişən əvəzliklə işlənən təkdə ذُرِّيَّتَهُمْ [zurriyyətəhuñ] (ذُرِّيَّةٌ «övlad; nəsil») əvəzinə NV-də cəmdə ذُرِّيَّتِهِمْ [zurriyyətihim] işlənir. Müshəf fərqi yoxdur (درهم). Kəmiyyət fərqi mənaya təsir etmir, çünki kontekstə görə, AH-də təkdə işlənən isim toplu mənadadır.

AH-də *رَسُولَاتِهِ* [ʔaʔil-ləṃ táfʔal fəmə bəllāğtə risələtəh (risələtəhu)] «Əgər etməsən, vəzifəni yerinə yetirmiş olmazsan» (5:67), *رَسُولَاتِهِ* [ʔā-l-īāhu ʔʔləmu ḥāyṣu yəçʔalu risələtəh] (risələtəhu) «Allah risaləti (peyğəmbərliyi) harada (və kimə) edəcəyini (Özü) daha yaxşı bilir» (6:124) NV-də *رَسُولَاتِهِ* [ʔaʔil-ləṃ táfʔal fəmə bəllāğtə risələtih] (risələtih) «Əgər etməsən, vəzifələrini yerinə yetirmiş olmazsan» (5:69), *رَسُولَاتِهِ* [ʔā-l-īāhu ʔʔləmu ḥāyṣu yəçʔalu risələtih] (risələtih) «Allah risalətləri (peyğəmbərliyi) harada (və kimlərə) edəcəyini (Özü) daha yaxşı bilir» (6:125) kimi qiraət edilir. 5-ci surədə kəmiyyət fərqi müşahidə olunan sözün yazılışında müşəf fərqi yoxdur (رسالته), 6-cı surədə isə müşəf fərqi var (رساله/رسالته). AH-də bitişən əvəzləklə (III şəxsin təkində, kişi cinsində) işlənən təkdə *رَسُولَاتِهِ* [risələtəhu] ismi (رسالة «vəzifə, missiya; risalət (Quran, İncil, Tövrat, Zəbur), peyğəmbərlik; dini hökm, əmr») əvəzinə NV-də cəmdə *رَسُولَاتِهِ* [risələtih] işlənir.

AH-də *رَسُولَاتِهِ* [ʔifnā şâlətəkə səkənu-l-ləhuṃ] «...sənin duan onlar üçün bir arxayınçılıqdır (rahatlıqdır)» (9:103), *رَسُولَاتِهِ* [ʔā şâlətukə təʔmürəkə ʔəñ-ñətrəkə mə yāʔbudu ʔəbəʔəʔunə] «Atalarımızın tapındıqlarını (bütləri) tərk etməyimizi sənə namazınımı (dininmi) əmr edir?» (11:87) NV-də *رَسُولَاتِهِ* [ʔifnā şālavətikə səkənu-l-ləhuṃ] «...sənin duaların onlar üçün bir arxayınçılıqdır (rahatlıqdır)» (9:104), *رَسُولَاتِهِ* [ʔā şālavətukə təmürəkə ʔəñ-ñətrəkə mə yāʔbudu ʔəbəʔəʔunə] «Atalarımızın tapındıqlarını (bütləri) tərk etməyimizi sənə namazlarınımı (dininmi) əmr edir?» (11:87) kimi qiraət edilir. (NV-də [ʔ] səsinin [ə] ilə əvəzlənməsi, *məddi-bədəl*, *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqləri müşahidə edilir.) AH-də II şəxsin təkində, kişi cinsində bitişən əvəzləklə işlənən təkdə *رَسُولَاتِهِ* [şâlətəkə], *رَسُولَاتِهِ* [şâlətukə] («namaz; dua») əvəzinə NV-də cəmdə *رَسُولَاتِهِ* [şālavətikə], *رَسُولَاتِهِ* [şālavətukə] işlənir. (Burada *l* samitinin qalınlaşması müşahidə edilir.) Müşəf fərqi yoxdur (صلوك).

AH-də *رَسُولَاتِهِ* [ʔaʔlqūhu fi ġâyəbət-il-cúbbi] «...onu bir quyunun dibinə atın» (12:10), *رَسُولَاتِهِ* [fələmmə zəhəbū bīhī fləmə dəhūwā bə ʔəçməʔū ʔəy-ʔəçʔalūhu fi ġâyəbət-il-cubb] «Onu götürüb apardıqları, onu quyunun dibinə atmaq barəsində qərarlaşdıqları gün...» (12:15) NV-də *رَسُولَاتِهِ* [ʔaʔlqūhu fi ġâyəbət-il-cúbbi] «...onu bir quyunun dibinə atın» (12:10), *رَسُولَاتِهِ* [fələmmə zəhəbū bīhī ʔəçməʔū ʔəy-ʔəçʔalūhu fi ġâyəbət-il-cubb] «Onu götürüb apardıqları, onu quyunun dibinə atmaq barəsində qərarlaşdıqları gün...» (12:15) kimi qiraət edilir [43, 138]. (NV-də həmçinin *məddi-münfəsilin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilir.) AH-də təkdə *رَسُولَاتِهِ* [ğâyəbət] «dərinlik; dib») əvəzinə NV-də cəmdə *رَسُولَاتِهِ* [ğâyəbət] işlənir. Müşəf fərqi yoxdur (عسب). Kəmiyyət fərqi mənaya təsir etmir, çünki kontekstə görə, AH-də təkdə işlənən isim toplu mənədadır.

AH-də *رَسُولَاتِهِ* [ʔəməluḥuṃ kəramədini-şəddət bīhir-rīḥu fi yāumiñ ʔəşifīñ] «əməlləri fırtınalı bir gündə küləyin sovurub apardığı gülə bənzəyir» (14:18), *رَسُولَاتِهِ* [ʔiḥ-ʔəşəʔ yúskinir-rīḥa

fəyəzləlnä rəvākidä ‘älā zāhrih ||] «Əgər istəsə, küləyi saxlayar, onlar da (suyun) üzündə durub qalarlar» (42:33) NV-də *أَعْمَلُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ* [’ä-mäluhum kəramədini-ştəddət bihir-rīhu fi yāumiñ ‘āşifiñ] «əməlləri fırtınalı bir gündə küləklərin sovurub apardığı gülə bənzəyir» (14:21) [7, 189], *إِنْ يَشَأْ يُسْكِنِ الرِّيحَ فَيَظْلَلْنَ*, [’iş-şəşə’ yúskinir-rīha fəyəzləlnä rəvākidä ‘älā zāhrih ||] «Əgər istəsə, küləkləri saxlayar, onlar da (suyun) üzündə durub qalarlar» (42:30) kimi qıraət edilir. (NV-də / samitinin qalınlaşması müşahidə edilir.) AH-də təkdə *الرِّيحُ* [’ər-rīhu], *الرَّيْحُ* [’ər-rīha] (ريح «külək») əvəzinə NV-də cəmdə *الرَّيْحُ* [’ər-riyāhu], *الرَّيْحُ* [’ər-riyāha] işlənir. Müshəf fərqi yoxdur (الريح). Kəmiyyət fərqi mənaya təsir etmir, çünki ریح Qurani-Kərimdə həm kişi (10:22), həm də qadın (21:81) cinsində işləndiyinə görə, onun burada cəmdə işlənməsi cins fərqi əmələ gətirmir.

AH-də *بَلَىٰ مَن كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ* [bälē məñ-kəsəbə səyyi’ətāy-ya’əhātāt bihi xāṭi’ətuhū fə’uləw’ikə ’əşhābuñ-ñəri] «Bəli, günah qazanan və günahı ilə əhatə olunan şəxslər cəhənnəmlikdirlər» NV-də: *بَلَىٰ مَن كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهَا خَطِيئَتُهُ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ* [bälē/bälē məñ-kəsəbə səyyi’ətāy-ya’əhātāt bihi xāṭi’ətuhū fə’uləw’ikə ’əşhābuñ-ñəri] (burada zəif saiti alternativli infleksiya, *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqi, zəif saiti infleksiya müşahidə edilir) «Bəli, günah qazanan və günahları ilə əhatə olunan şəxslər cəhənnəmlikdirlər». AH-də bitişən əvəzliliklə (III şəxs, tək, kişi cinsi) işlənən təkdə (adlıq hal, qadın cinsi) *خَطِيئَتُهُ* [xāṭi’ətuhū] (2:81) ismi (خَطِيئَةٌ «günah, taqsır, xata») əvəzinə NV-də cəmdə *خَطِيئَتُهُ* [xāṭi’ətuhū] (2:80) işlənir (burada *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilir, dəyişiklik sayəsində isə NV-də *məddi-bədəl* baş verir). Müshəf fərqi yoxdur (حطبه). Kəmiyyət fərqi mənaya təsiri nominaldır, çünki kontekstə görə, AH-də təkdə işlənən isim toplu mənədadır.

AH-də *فِدْيَةٌ طَعَامِ مِسْكِينٍ* [fidyətuñ-tā’āmu miskīniñ] «Fidyə: bir yoxsulun yeməyi» (2:184) NV-də *فِدْيَةٌ طَعَامِ مَسْكِينٍ* [fidyətu ṭā’āmi məsəkīnə] (burada müəyyənlik kateqoriyası üzrə və hal fərqləri müşahidə edilir) «Yoxsulların yeməyi fidyəsi» (2:183) kimi qıraət edilir. AH-də təkdə *مِسْكِينٍ* [miskīniñ] («yoxsul») əvəzinə NV-də cəmdə *مَسْكِينٍ* [məsəkīnə] işlənir. Müshəf fərqi yoxdur (مسكس). Kəmiyyət fərqi sayəsində rəvayətlərarası cins fərqi də əmələ gəlir.

34:15-də AH-də *لَقَدْ كَانَ لِسَبَإٍ فِي مَسْكِنِهِمْ آيَةٌ* [lāqād kənə lisəbə’iñ-fi məskənihiñ] «Onların yurdu (yaşayış yeri) olan Səbada bir nişanə var idi» NV-də *لَقَدْ كَانَ لِسَبَإٍ فِي مَسْكِنِهِمْ آيَةٌ* [lāqād kənə lisəbə’iñ-fi məsəkīnihimūw’iñ] (burada *məddi-sileyi-mimi-cəm*, *məddi-bədəlin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) «Onların yurdu (yaşayış yerləri) olan Səbada bir nişanə var idi» kimi qıraət edilir. AH-də III şəxsin cəmində, kişi cinsində bitişən əvəzliliklə işlənən təkdə *مَسْكِنِهِمْ* [məskənihiñ] (مسكن «yaşayış yeri; yurd») əvəzinə NV-də cəmdə *مَسْكِنِهِمْ* [məsəkīnihiñ] qıraət edilir. Müshəf fərqi yoxdur (مسكهم). Kəmiyyət fərqi sayəsində rəvayətlərarası cins fərqi də əmələ gəlir.

35:40-də AH-də *أَمْ آتَيْنَاهُمْ كِتَابًا فَهُمْ عَلَىٰ بَيِّنَاتٍ مِّنْهُ* [’əm ’ətəynəhuñ kitəbəñ-fəhūñ ‘älə bəyyinətīm-miñh ||] «Yaxud onlara bir kitab vermişik və oradakı bir dəlilə istinad

edirlər?!» NV-də $\text{أَمْ أَنْتَ نَبِيٌّ كُنَّا فَعَلْنَا عَلَىٰ بَيِّنَاتٍ مِّنْهُ}$ [’áməð-təynəhuṁ kitəbəñ-fəhūṁ ‘álə bəyyinətiṁ-miñh] (burada [’] səsinin düşümü müşahidə edilir) «Yaxud onlara bir kitab vermişik və oradakı dəlillərə istinad edirlər?!» kimi qiraət edilir. AH-də təkdə بَيِّنَاتٍ [bəyyinətiñ] (بَيِّنَةٌ «dəlil») əvəzinə NV-də cəmdə بَيِّنَاتٍ [bəyyinətiñ] işlənir. Müşəf fərqi yoxdur (سب).

AH-də $\text{وَاللَّهُ يَعْلَمُ إِسْرَارَهُمْ}$ [ya-l-İāhu yá-ləmu ’isrārahuṁ] «Allah onların onların gizli saxladığını bilir!» (47:26) cümləsi NV-də $\text{وَاللَّهُ يَعْلَمُ أَسْرَارَهُمْ}$ [ya-l-İāhu yá-ləmu ’əsṙārahuṁ] «Allah onların sirlərini bilir!» (47:27) kimi qiraət edilir. Burada [’if’ālun]/[’əf’ālun] model fərqi müşahidə edilir. AH-də III şəxs, kişi cinsi bitişən əvəzliliklə təkdə işlənən IV bab feilinin məsdəri إِسْرَارَهُمْ [’isrārahuṁ] «onların gizli saxladığı», NV-də isə III şəxs, kişi cinsi bitişən əvəzliliklə cəmdə ümumi isim أَسْرَارَهُمْ [’əsṙārahuṁ] «sirləri» işlənir. Model fərqi leksik fərq əmələ gətirir. Leksik fərq məna baxımından ümumi kontekstə görə bir-birinə yaxın sözlərin işlənməsini əhatə edir. Müşəf fərqi yoxdur (اسرارهم). Kəmiyyət fərqi sayəsində rəvayətlərarası cins fərqi də əmələ gəlir.

AH-də $\text{فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ}$ [fəyəkūnu táyraṁ-bi’iznil-ləhi] «...o da Allahın iznilə quş(lar) olar» (3:49), $\text{فَتَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِي}$ [fətəkūnu táyraṁ-bi’izni] «...o da Mənim iznimlə quş(lar) olar» (5:110) cümlələri NV-də $\text{فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ}$ [fəyəkūnu tääā’irəṁ-bi’iznil-ləhi] «...o da Allahın iznilə bir quş olar» (3:48) və $\text{فَتَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِي}$ [fətəkūnu tääā’irəṁ-bi’izni] «...o da Mənim iznimlə bir quş olar» (5:112) kimi qiraət edilir. AH-də cəmdə, yaxud toplu mənasında طَيْرًا [táyrañ] (طَيْرٌ «quşlar», yaxud «quş») əvəzinə NV-də təkdə طَيْرًا [tääā’irəñ] işlənir. Müşəf fərqi yoxdur (طرا). Kəmiyyət fərqi nominal səciyyə kəsb edir, çünki burada kontekstə görə «quş» toplu məna daşıyır. (NV-də طَيْرًا [tääā’irəñ] sözündə *məddi-müttəsil* və *r* samitinin incələşməsi müşahidə edilir.) Kəmiyyət fərqi sayəsində rəvayətlərarası cins fərqi də əmələ gəlir.

AH-də $\text{يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السَّجِلِّ لِّلْكَتُبِ}$ [yáumə nāṭvis-səməð’ə kätáyvis-sicilli lil-kútub] (lil-kútubi) «O gün göyü kitabların səhifəsi kimi dürməkləyərik» (21:104), $\text{وَصَدَقْتَ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَكُتِبَ}$ [vaşáddəqät bikəliməti rəbbihā vakutúbih] «O (Məryəm), Rəbbinin sözlərini, kitablarını təsdiq etdi» (66:12) NV-də $\text{يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السَّجِلِّ}$ [yáumə nāṭvis-səməð’ə kätáyvis-sicilli lil-kitəbi] (lil-kitəbi) «O gün göyü kitabın səhifəsi kimi dürməkləyərik» (21:103), $\text{وَصَدَقْتَ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَكُتِبَ}$ [vaşáddəqät bikəliməti rəbbihā vakitəbih] «O (Məryəm), Rəbbinin sözlərini, kitabını təsdiq etdi» (66:12) kimi qiraət edilir. AH-də لِّلْكَتُبِ [lil-kútubi], III şəxsin təkində, kişi cinsində bitişən əvəzliliklə كُتِبَ [kutúbih] («kitablar») əvəzinə NV-də təkdə لِّلْكَتُبِ [lil-kitəbi], كُتِبَ [kitəbih] işlənir. Müşəf fərqi yoxdur (للكتب, كسبه). Kəmiyyət fərqi sayəsində rəvayətlərarası cins fərqi də müşahidə edilir.

7:144-də AH-də $\text{إِنِّي أَصْطَفَيْتُكَ عَلَىٰ النَّاسِ بِرِسَالَتِي وَبِكَلِمِي}$ [’inñi-şəfəytukə ‘áləñ-ñəsi birisələti yábikələmi] «Mən Öz risalətlərimdə (Tövratin lövhələrini nazil etməklə) və danışmağım ilə insanlardan səni seçib üstün tutdum» cümləsi NV-də $\text{إِنِّي أَصْطَفَيْتُكَ عَلَىٰ النَّاسِ بِرِسَالَتِي وَبِكَلِمِي}$ [’inñi-şəfəytukə ‘áləñ-ñəsi birisələti yábikələmi] «Mən Öz risalətimdə (Tövrati nazil etməklə) və danışmağım ilə insanlardan səni seçib üstün

tutdum» kimi qiraət edilir. AH-də (I şəxsin təkində bitişən əvəzlilik və ـ ön qoşması ilə işlənən) cəmdə بَرَسَلْتِي [birisəlǝtī] (رسالات) «vəzifələr, missiyalar; risalətlər (Quran, İncil, Tövrət, Zəbur), peyğəmbərliklər; dini hökmlər, əmrlər») əvəzinə NV-də təkdə بَرَسَلْتِي [birisəlǝtī] işlənir. Müshəf fərqi var (رساله/رساله).

7:190-də AH-də فَلَمَّا أَتَاهُمَا صَاحِبًا جَعَلَا لَهُ شِرْكَاءَ فِيمَا ءَاتَاهُمَا [fələmmā'ə 'ətəhumā şāliħaħ-cá'alə ləhū şurakə'ə fīmā'ə 'ətəhumā] «(Allah) onlara saleh (övlad) verdikdə özlərinə verdiyi ilə əlaqədar Ona şəriklər qoşdular» NV-də فَلَمَّا أَتَاهُمَا صَاحِبًا [fələmmā'ə 'ətəhumā/'ətəħumā şāliħaħ-cá'alə ləhū şirkəħ-fīmā'ə 'ətəhumā/'ətəħumā] «(Allah) onlara saleh (övlad) verdikdə özlərinə verdiyi ilə əlaqədar Ona şirk etdilər (şərik qoşdular)» kimi qiraət edilir (burada *məddi-münfəsil* (iki yerdə), *məddi-bədəlin* (iki yerdə) kəmiyyət, zəif saiti alternativli infleksiya (iki yerdə) müşahidə edilir). AH-də cəmdə «şəriklər» anlamında شِرْكَاءَ [şurakə'ə] ismi əvəzinə NV-də təkdə «şirk; şərik qoşma» mənasını daşıyan شِرْكَاءَ [şirkəħ] ümumi isim işlənir. Müshəf fərqi yoxdur (سرکا). Leksik fərq ayədəki cümlənin ümumi mənasına xüsusi təsir göstərməyə də, kifayət qədər əhəmiyyətlidir.

AH-də وَأَسِيعَلْمُ الْكُفْرُ لِمَنْ عَقِبَى الْآدَارِ ٤٢ [vəsəyá'ləmul-kuffāru līmən 'uqbəd-dāār] «Kafirilər axirət yurdunun kimin olacağını biləcəklər!» (13:42) cümləsi NV-də وَسِيعَلْمُ الْكُفْرُ لِمَنْ عَقِبَى الْآدَارِ ٤٢ [vəsəyá'ləmul-kəfiru līmən 'uqbəd-dāār] «Kafir axirət yurdunun kimin olacağını biləcəklər!» (13:43) kimi qiraət edilir. (Vərq etdikdə NV-də zəif saiti infleksiya, sayəsində *r* samitinin incələşməsi müşahidə edilir.) AH-də cəmdə الْكُفْرُ [əl-kuffāru] (كُفْرًا «kafirilər, iman gətirməyənlər») əvəzinə NV-də təkdə الْكُفْرُ [əl-kəfiru] işlənir. (كُفْرًا [əl-kəfiru] sözünün qiraətində *r* samitinin incələşməsi baş verir.) Müshəf fərqi yoxdur (الکفر).

AH-də فَأَنْظُرْ إِلَى ءَأَثَرِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا [fā'nẓur 'ilə'ə 'əθəri rāħmətil-ləhi kəyfə yúhyil-'ārdā bā'də māutihə] «Sən Allahın rəhmətinin əsər-əlamətlərinə bax ki, torpağı öldükdən sonra necə dirildir» (30:50) cümləsi NV-də فَأَنْظُرْ إِلَى ءَأَثَرِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا [fā'nẓuril-ə'əθəri rāħmətil-ləhi kəyfə yúhyilā-rdā bā'də māutihə] (burada ['] səsinin düşümü sayəsində *r* samitinin incələşməsi, *məddi-münfəsilin* kəmiyyət, daha bir ['] səsinin düşümü müşahidə edilir) «Sən Allahın rəhmətinin əsər-əlamətlərinə bax ki, torpağı öldükdən sonra necə dirildir» (30:49) kimi qiraət edilir. AH-də cəmdə ءَأَثَرِ [ə'əθəri] (أَثَرٌ «izlər, əsər-əlamətlər») əvəzinə NV-də təkdə أَثَرِ [ə'əθəri] işlənir. Kəmiyyət fərqi sayəsində rəvayətlərəarası cins fərqi də əmələ gəlir. Müshəf fərqi yoxdur (اسر).

50:40-da AH-də وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبَّحَهُ وَادَّبَرِ السُّجُودِ ٤٠ [vəminəl-ləyli fəsəbbiħhu və'ədbāras-sucūūd] cümləsinin hərfi anlamı «Gecənin bir vaxtında və səcdələrin arxasınca!» və NV-də وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبَّحَهُ وَادَّبَرِ السُّجُودِ ٤٠ [vəminəl-ləyli fəsəbbiħhu və'idbāras-sucūūd] cümləsinin hərfi anlamı «Gecənin bir vaxtında və səcdələrdən geri çəkilmə!» olsa da, hər iki qiraət üçün «Gecənin bir vaxtında və səcdələrdən sonra!» anlamı daha münasibdir. AH-də cəmdə ادَّبَرَ [ədbāra] əvəzinə NV-də təkdə ادَّبَرَ [idbāra] qiraət edilir. Müshəf fərqi yoxdur (ادسر). Burada أَفْعَالٌ [əf'ālun]/إِفْعَالٌ [if'ālun] model fərqi, həmçinin kəmiyyət fərqi sayəsində cins fərqi

yanır. AH-də mənası «arxa tərəf; arxa» olan ذُبُرٌ [duburun] ümumi ismin cəmində أَقْعَالٌ [ʾəfʿālun] modelində اَدْبَارٌ [ʾədbārun], NV-də isə mənası «geri çəkilmə; arxa çevirmə» اِدْبَارٌ [ʾidbārun] IV babın məsdəri işlənir.

58:11-də AH-də اَلْمَجْلِسِ فِي تَفَسَّحُوا [təfəssəhū fil-məcəlis] «Məclislərdə (mömin qardaşlarınıza aralanıb) yer verin!» cümləsi NV-də اَلْمَجْلِسِ فِي تَفَسَّحُوا [təfəssəhū fil-məcəlis] (c samiti cingiltililiyi qoruma (qəlqələ) ilə tələffüz edilir) «Məclisdə (mö'min qardaşlarınıza aralanıb) yer verin!» kimi qiraət edilir. AH-də cəmdə اَلْمَجْلِسِ [ʾəl-məcəlis] [ʾəl-məcəlis] (مَجَالِسٌ «məclislər») əvəzinə NV-də təkde اَلْمَجْلِسِ [ʾəl-məcəlis] işlənir. Müshəf fərqi yoxdur (مجلس). Kəmiyyət fərqi sayəsində rəvayətlərarası cins fərqi əmələ gəlir.

70:33-də AH-də اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ وَالَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ [ʾəl-ləzīnə huṁ-bi-şəhədətihim qāʾimūn] «O kəslər ki, şahidliklərində (şahid durmalarında) doğrudurlar» cümləsi NV-də اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ وَالَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ [ʾəl-ləzīnə huṁ-bi-şəhədətihim qāʾimūn] (burada *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) «O kəslər ki, şahidliyində (şahid durmasında) doğrudurlar» kimi qiraət edilir. AH-də III şəxsin cəmində, kişi cinsində bitişən əvəzlik və بـ ön qoşması ilə işlənən cəmdə اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ [bi-şəhədətihim] (شَهَادَاتٌ) «şahidlik(lər), şahid durma(lar)» əvəzinə NV-də təkde اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ [bi-şəhədətihim] işlənir. Müshəf fərqi yoxdur (يسهدهم).

Cəm/cəmin cəmi. 43:53-də «(Əgər o, doğrudan da, peyğəmbərdirsə) onun üstünə qızıl biləziklər atılmalı və onunla birlikdə bir-birinin ardınca (peyğəmbərliyini təsdiq edən) mələklər gəlməli deyildimi?!» cümləsi AH-də اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ وَالَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ [ʾəl-ləzīnə huṁ-bi-şəhədətihim qāʾimūn] «O kəslər ki, şahidliklərində (şahid durmalarında) doğrudurlar» cümləsi AH-də اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ وَالَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ [ʾəl-ləzīnə huṁ-bi-şəhədətihim qāʾimūn] (burada *məddi-münfəsilin* kəmiyyət fərqi, [ʾ] səsinin düşümü, *məddi-müttəsilin* (iki yerdə) kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) kimi qiraət edilir. AH-də اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ [ʾəl-ləzīnə huṁ-bi-şəhədətihim qāʾimūn] əvəzinə NV-də اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ [ʾəl-ləzīnə huṁ-bi-şəhədətihim qāʾimūn] işlənir (burada *r* samitinin incələşməsi müşahidə edilir). Müshəf fərqi yoxdur (اسوره). Hər iki qiraətdə eyni «(fironun padşahlıq, hökmranlıq əlamətləri hesab etdiyi) qızıl biləziklər» mənada işlənən اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ [ʾəl-ləzīnə huṁ-bi-şəhədətihim qāʾimūn] və اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ [ʾəl-ləzīnə huṁ-bi-şəhədətihim qāʾimūn] [ʾəsāyīratun] isminin cəm formalarıdır. Daha dəqiq deyilsə, اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ [ʾəsāyīratun] cəm, اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ [ʾəsāyīratun] isə cəmdə olan اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ [ʾəsāyīratun] ismindən əmələ gətirilmiş “cəmin cəmi” formasındadır. Üslub fərqi daha çox, zənnimizcə, xəyali təsəvvürdə görüntü yaradılmasına xidmət edir.

77:33-də «O (qığılımlar), sanki sarı dəvələrdir» cümləsi AH-də اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ وَالَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ [ʾəl-ləzīnə huṁ-bi-şəhədətihim qāʾimūn] «O kəslər ki, şahidliklərində (şahid durmalarında) doğrudurlar» cümləsi AH-də اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ وَالَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ [ʾəl-ləzīnə huṁ-bi-şəhədətihim qāʾimūn] (burada *məddi-münfəsilin* kəmiyyət fərqi, [ʾ] səsinin düşümü, *məddi-müttəsilin* (iki yerdə) kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) kimi qiraət edilir. AH-də اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ [ʾəl-ləzīnə huṁ-bi-şəhədətihim qāʾimūn] əvəzinə NV-də اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ [ʾəl-ləzīnə huṁ-bi-şəhədətihim qāʾimūn] işlənir. Müshəf fərqi yoxdur (حمل). AH-də işlənən اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ [ʾəl-ləzīnə huṁ-bi-şəhədətihim qāʾimūn] [ʾəsāyīratun] cəm, اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ [ʾəsāyīratun] isə cəmdə olan اَلَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَتِهِمْ قَائِمُونَ ۚ [ʾəsāyīratun] ismindən əmələ gətirilmiş “cəmin cəmi” formasındadır. Üslub fərqi daha çox, zənnimizcə, xəyali təsəvvürdə görüntü yaradılmasına xidmət edir.

Müəyyənlik kateqoriyası. Müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik. 8:18-də AH-də وَأَنَّ الْكٰفِرِيْنَ ۱۸ [va'əññäl-!âhə mûhinu kéydil-kəfirîññ] «Və Allah kafirlərin hiyləsinin zəiflədənidir!» cümləsi NV-də وَأَنَّ اللهُ مُؤَهَّنٌ كَيْدَ الْكٰفِرِيْنَ ۱۸ [va'əññäl-!âhə muvâhñinuñ-kéydəl-kəfirîññ] «Və Allah kafirlərin hiyləsini zəiflədənidir!» kimi qiraət edilir. Burada müşahidə edilən مُفَعَّلٌ [muf'ilun]/مُفَعَّلٌ [mufə'‘ilun] model fərqi leksik fərq əmələ gətirməklə məna fərqi yaratmışdır: AH-də IV bab, NV-də isə II babın ismi-faili işlənir; zəif saiti infleksiya müşahidə edilir. Cümlənin xəbəri AH-də həqiqi (مُوَهِّنٌ كَيْدَ الْكٰفِرِيْنَ [mûhinu kéydil-kəfirîññ]), NV-də isə analitik izafət birləşməsi ilə (مُوَهَّنٌ كَيْدَ الْكٰفِرِيْنَ [muvâhñinuñ-kéydəl-kəfirîññ]) ifadə edilir. Müshəf fərqi yoxdur (موهن). AH-də xəbər qrupunu üç isimdən ibarət izafət konstruksiyası təşkil edir, NV-də isə xəbər qismində isim (مُوَهَّنٌ) çıxış edir, digər iki isim isə öz aralarında izafət əlaqəsindədir, xəbər izafətin birinci tərəfi ilə təsirlik hal vasitəsilə analitik izafət əlaqəsinə daxil olur. AH-də مُوَهَّنٌ tərkibi vəziyyətdə olub şərti müəyyənlik kəsb edir, NV-də مُوَهَّنٌ qeyri-müəyyənlikdədir.

17:38-də AH-də سَيِّئَةٌ [səyyi'uhu] və NV-də سَيِّئَةٌ [səyyi'ətəñ] fərqi özündə bir çox kateqoriya üzrə fərq əhatə etdiyi üçün onu hər fərq üzrə ayrı-ayrı deyil, xüsusi hal kimi nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun hesab etdik.

AH-də مَوَدَّةٌ بَيْنَكُمْ [mävâddətə bəynikuñ] «aranızdakı bağlılıq xatirinə» (29:25) NV-də مَوَدَّةٌ بَيْنَكُمْ [mävâddətəñ-bəynəkuñ] «aranızda bağlılıq xatirinə» (29:24) kimi qiraət edilir. Müshəf fərqi yoxdur (موده). AH-də بَيْنٌ [bəyñnuñ] «ara» («aranızdakı») mənasında II şəxsin cəmində, kişi cinsində bitişən əvəzliliklə işlənən بَيْنَكُمْ [bəynikuñ] ismindən öncə işlənən مَوَدَّةٌ [mävâddətə] tərkibi vəziyyətdə olub şərti müəyyənlikdədir. NV-də isə مَوَدَّةٌ [mävâddətəñ] qeyri-müəyyənlikdədir.

61:8-də AH-də وَاللّٰهُ مُتِمِّمٌ نُّوْرَهُ [va!-!âhu mutim̄mu nûrihī] «Allah isə Öz nurunu tamamlayandır!» cümləsi NV-də وَاللّٰهُ مُتِمِّمٌ نُّوْرَهُ [va!-!âhu mutim̄muñ-nûrahū] (burada r samitinin qalınlaşması müşahidə edilir) «Allah isə Öz nurunu tamamlayandır!» kimi qiraət edilir. Müshəf fərqi yoxdur (مسم). AH-də cümlənin xəbər qrupu izafət birləşməsi ilə ifadə olunub, burada tərkibi vəziyyətdə ismi-fail مُتِمِّمٌ [mutim̄mu] ardı ilə izafət əmələ gətirir: مُتِمِّمٌ نُّوْرَهُ [mutim̄mu nûrihī]. NV-də isə sözügedən ismi-fail müs-təqil çıxış edir və xəbər olaraq qeyri-müəyyənlikdədir. İsmi-fail مُتِمِّمٌ [mutim̄muñ-nûrahu] ardı ilə əlaqəni analitik izafət vasitəsilə qurur: مُتِمِّمٌ نُّوْرَهُ [mutim̄muñ-nûrahu]. AH-də مُتِمِّمٌ tərkibi vəziyyətdə olub şərti müəyyənlik kəsb edir, NV-də مُتِمِّمٌ isə qeyri-müəyyənlikdədir.

61:14-də AH-də كُوْنُوْا اَنْصَارَ اللّٰهِ [kūnū 'äñşāra!-!âhi] «Allahın köməkçiləri olun!» əmr cümləsi NV-də كُوْنُوْا اَنْصَارًا لِلّٰهِ [kūnūū 'äñşāra!-lil-lâhi] (burada ön qoşmanın bir qiraətdə olmayıb, digərində işlənməsi, *məddi-münfəsilin* kəmiyyət fərqləri müşahidə edilir, həmçinin l samitinin incələşməsi baş verir) hərfi tərcüməsi «Allaha köməkçilər olun!» kimi qiraət edilir. Müshəf fərqi yoxdur (انصار الله). AH-də iki isim izafət əlaqəsi əmələ gətirir: اَنْصَارَ اللّٰهِ [‘äñşāra!-!âhi]. Bu səbəbdən, təyin اَنْصَارَ tərkibi vəziyyətdə olub şərti müəyyənlikdə işlənir. NV-də isə AH-də olmayan اَنْصَارَ ön qoş-

ması vasitəsilə birbaşa izafət əlaqəsinin qarşısı alınır: أَنْصَارًا لِّلْهِ [ʔāḥṣārāl-lil-lāhi] və أَنْصَارًا qeyri-müəyyənlikdədir. Məna fərqi yoxdur.

65:3-də «Həqiqətən, Allah Öz əmrini başa çatdırandır!» cümləsi AH-də إِنَّ اللَّهَ بَلَّغَ [ʔinnāla-lāhə bəlīḡunə-āmrə] [ʔinnāla-lāhə bəlīḡunə-āmrə] (burada [ʔ] səsinin düşümü müşahidə edilir, r samitinin qalınlaşması baş verir) kimi qiraət edilir. Müshəf fərqi yoxdur (بلع). AH-də xəbər qrupu izafət əlaqəsində olan iki isimlə və bir bitişən əvəzliliklə ifadə olunur: بَلَّغَ أَمْرَهُ [bəlīḡu ʔāmrəhi]. NV-də isə xəbər ismi-fail olan birinci isim ilə ifadə olunur: بَلَّغَ [bəlīḡuñ], ardı ilə gələn isim ilə analitik izafət əmələ gətirərək onu təsirlik hal ilə idarə edir: بَلَّغَ أَمْرَهُ [bəlīḡunə-āmrəhu]. AH-də بَلَّغَ tərkibi vəziyyətdə olub şərti müəyyənlik kəsb edir, NV-də بَلَّغَ qeyri-müəyyənlikdədir.

Qeyri-müəyyənlik/müəyyənlik. AH-də أَوْ كَفَّرَهُ طَعَامَ مَسْكِينٍ... أَوْ كَفَّرَهُ طَعَامَ مَسْكِينٍ [fəcəzəʔəʔ-umñ-miṣlu mā qātələ mīnəñ-nāʔami... ʔāu kəffārātuñ-tāʔāmi məsəkīnə] «O zaman (ona) öldürdüyü heyvanatın misli qədər cəza var... yaxud kəffarə var: yoxsulların yeməyi» (5:95) cümləsi NV-də أَوْ كَفَّرَهُ طَعَامَ مَسْكِينٍ... أَوْ كَفَّرَهُ طَعَامَ مَسْكِينٍ [fəcəzəʔəʔ-u miṣli mā qātələ mīnəñ-nāʔami... ʔāu kəffārātuñ-tāʔāmi məsəkīnə] (burada *maddi-müttəsilin* kəmiyyət, hal fərqləri müşahidə edilir) «O zaman (ona) öldürdüyü heyvanatın misli qədər cəzası var... yaxud yoxsulların yeməyi kəffarəsi var» (5:97) kimi qiraət edilir. Müshəf fərqi yoxdur (كفره، فحرا). İnversiyalı, lakin xəbəri iştirak etməyən cümlədə AH-də mübtədə جَزَاءٌ [cəzəʔəʔ-uñ] «cəza», كَفَّرَهُ [kəffārātuñ] isimləri qeyri-müəyyənlikdə, xəbər kimi isə فَعَلَيْهِ [fəʔaləyhi] «ona; onun boynuna» nəzərdə tutulur: فَعَلَيْهِ جَزَاءٌ مِّثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ... أَوْ كَفَّرَهُ طَعَامَ مَسْكِينٍ [fəʔaləyhi cəzəʔəʔ-umñ-miṣlu mā qātələ mīnəñ-nāʔami... ʔāu kəffārātuñ-tāʔāmi məsəkīnə] «O zaman ona öldürdüyü heyvanatın misli qədər cəza var... yaxud kəffarə var: yoxsulların yeməyi». NV-də isə mübtədə qrupu جَزَاءٌ مِّثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ... أَوْ كَفَّرَهُ طَعَامَ مَسْكِينٍ [cəzəʔəʔ-u miṣli mā qātələ mīnəñ-nāʔami... ʔāu kəffārātuñ-tāʔāmi məsəkīnə] «öldürdüyü heyvanatın misli qədər cəza... yaxud yoxsulların yeməyi kəffarəsi var» nəzərdə tutulur: فَعَلَيْهِ جَزَاءٌ مِّثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ... أَوْ كَفَّرَهُ طَعَامَ مَسْكِينٍ [fəʔaləyhi cəzəʔəʔ-u miṣli mā qātələ mīnəñ-nāʔami] «O zaman ona öldürdüyü heyvanatın misli qədər cəzası var... ʔāu kəffārātuñ-tāʔāmi məsəkīnə». NV-də tərkibi vəziyyətdə (şərti müəyyənlikdə) olan جَزَاءٌ [cəzəʔəʔ-u] və كَفَّرَهُ [kəffārātu] ardı ilə izafət əlaqəsi əmələ gətirir: جَزَاءٌ مِّثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ... أَوْ كَفَّرَهُ طَعَامَ مَسْكِينٍ.

AH-də tərzi-hərəkət zərfi دَرَجَاتٍ [dərəcətiñ] («dərəcələrlə») (6:83; 12:76) əvəzinə NV-də cümlədə tamamlıq kimi çıxış edən, ardı ilə gələn əvəzliliklə izafət əmələ gətirən təsirlik halda دَرَجَاتٍ مِّنْ دَرَجَاتٍ [dərəcəti (dərəcəti məñ)] («dərəcələr (bir kimsənin dərəcələri)») (6:84; 12:76) [46, 2, 122] işlənir. Müshəf fərqi yoxdur (درحب). Belə ki, AH-də نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مِّنْ نَّسَبٍ [nərfaʔu dərəcətiñ-məñ-nəşəʔəʔ] «İstədiyimiz kəsi dərəcələrlə artırırıq» cümləsi NV-də نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مِّنْ نَّسَبٍ [nərfaʔu dərəcəti məñ-nəşəʔəʔ] «İstədiyimiz kəsin dərəcələrini artırırıq» kimi qiraət edilir. Göründüyü kimi, AH ilə NV-dəki cümlələrdə sintaktik əlaqələr fərqlidir. AH-də tamamlıq kimi مِّنْ nisbi əvəzliyi çıxış edir. Doğrudur, AH-də cümlənin fərqli təhlili

də mümkündür ki, həm مِّنْ nisbi əvəzliyi, həm də دَرَجَاتٍ ismi iki tamamlıq kimi qəbul edilə bilər: «Biz istədiyimiz kəsə dərəcələr (dərəcələri) artırırıq».

11:40-cı və 23:27-də AH-də مِّنْ كُلِّ زَوْجٍ مِّنْهُمْ [miħ-kulliħ-zäucéyini-şnéyni] «hər birindən bir cüt qoşa» NV-də مِّنْ كُلِّ زَوْجٍ مِّنْهُمْ [miħ-kulli zäucéyini-şnéyni] «hər bir cütdən qoşa-qoşa» kimi qiraət edilir (burada səslənmə baxımından fərq əmələ gətirməyən rəvayətlərarası hal fərqi (زَوْجٍ) müşahidə edilir). Müshəf fərqi yoxdur (كل). AH-də 11-ci surədə أَحْمَلُ فِيهَا (فَلَمَّا أَحْمَلُ فِيهَا), 23-cü surədə فَاسْتَلْكَ فِيهَا فَاسْتَلْكَ (وَفَارَ التَّنُورُ فَاسْتَلْكَ فِيهَا) feili-xəbərini tamamlığı olan زَوْجٍ ismi müstəqil (təsirlik halda) çıxış edir; كُلِّ ismi qeyri-müəyyənlikdə işlənir. NV-də isə زَوْجٍ izafətin tərkib hissəsi (təyin) kimi çıxış edərək (ziyəlik halda) təyinlənən I tərəf isə كُلِّ ismi çıxış edir, o, tərkibi vəziyyətdə olub şərti müəyyənlikdə hesab olunur.

Xəbərini mübtədadan əvvəl gəlidiyi inversiyalı cümlədə AH-də mübtədə qrupu فِدْيَةٌ [fidyətuħ] ismi və onu dəqiqləşdirən ardı ilə gələn مِسْكِينَ طَعَامٌ [tâ-âmu miskîniħ] (2:184) iki isimdən ibarət izafət konstruksiyası ilə, NV-də isə mübtədə qrupu üç isimdən ibarət izafət konstruksiyası فِدْيَةٌ طَعَامٌ مِسْكِينَ [fidyətu tâ-âmi məsəkîniħ] (2:183) ilə iştirak edir (burada kəmiyyət fərqi müşahidə edilir). Müshəf fərqi yoxdur (فدسه). Belə ki, مِسْكِينَ طَعَامٌ فِدْيَةٌ [va-âlal-ləzîna yuṭiqūnəhū fidyətuħ-tâ-âmu miskîniħ] «Ona gücü yetməyənlərin boynunda isə fidyə var: bir yoxsulun yeməyi» cümləsi NV-də مِسْكِينَ طَعَامٌ فِدْيَةٌ [va-âlal-ləzîna yuṭiqūnəhū fidyətu tâ-âmi məsəkîniħ] «Ona gücü yetməyənlərin boynunda isə yoxsulların yeməyi fidyəsi var» kimi qiraət edilir. AH-də فِدْيَةٌ qeyri-müəyyənlikdə, NV-də isə tərkibi vəziyyətdə olub şərti müəyyənlikdə hesab olunur [41, 2, 258].

27:7-də AH-də بِ شِهَابٍ [şihəbuħ] ismi qeyri-müəyyənlikdə بِ شِهَابٍ [bişihəbiħ] «(bir) alov ilə», NV-də isə tərkibi vəziyyətdə olub şərti müəyyənlikdədir: بِ شِهَابٍ [bişihəbi] «alov ilə» işlənir [23, 464]. Müshəf fərqi yoxdur (سهب). Belə ki, AH-də أَوْ آتِيكُمْ بِ شِهَابٍ قَبَسٍ لَّعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ ۚ [’âu ’əṭikuħ-bişihəbiħ-qābəsəl-lä-âlləkuħ təstälūniħ] «yaxud, qızınasınız deyə, sizə bir alov, bir (yanar) köz gətirim» cümləsi NV-də أَوْ آتِيكُمْ بِ شِهَابٍ قَبَسٍ لَّعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ ۚ [’āvā-tikuħ-bişihəbi qābəsəl-lä-âlləkuħ təstälūniħ] (burada [’] səsinin düşümü müşahidə edilir) «yaxud, qızınasınız deyə, sizə alovun (yanar) közünü gətirim». AH-də بِ شِهَابٍ [şihəbuħ], həm də قَبَسٍ [qābəsūħ] ismini ziyəlik halı ilə idarə edir: بِ شِهَابٍ [bişihəbiħ] «bir alov ilə», قَبَسٍ [biqābəsīħ] «bir (yanar) köz ilə». NV-də isə iki isim öz aralarında izafət əmələ gətirir, قَبَسٍ [biqābəsīħ] təyin olduğu üçün ziyəlik halında işlənir: قَبَسٍ بِ شِهَابٍ [bişihəbi qābəsīħ] «alovun (yanar) közü ilə».

AH-də وَهُمْ مِّنْ فَرَعٍ يَوْمَئِذٍ ءَامِنُونَ ۝٨٩ [vəhūm mīn-fəzä-i-y-ÿaumə’iziħiħ ’əminūniħ] «Və onlar o gün qorxudan əmindirlər» (27:89) NV-də وَهُمْ مِّنْ فَرَعٍ يَوْمَئِذٍ ءَامِنُونَ ۝٩١ [vəhūm mīn-fəzä-i-ÿaumə’izinə-minūniħ] (burada [’] səsinin düşümü, məddi-bədəlin kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) «Və onlar o günün qorxusundan əmindirlər» (27:91) kimi qiraət edilir. Müshəf fərqi yoxdur (فرع). AH-də «o gün» mənasında يَوْمَئِذٍ [ÿaumə’iziħ] zaman zərfi ilə qeyri-müəyyənlikdə işlənən فَرَعٍ ismi ilə analitik

izafət əlaqəsi yaranmır. NV-də isə əksinə, zaman zərfi ilə isim arasında sintaktik əlaqə olub analitik izafət əmələ gəlir: فَرَعَ يَوْمَئِذٍ [fəzä'i y'äumə'iziñ].

37:6-də AH-də ٦ إِنَّا زَيْنًا أَلَدْنِيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ ['iññə zəyyəññəs-səmə'əd-düñyə bizīnətini-käyākib] «Həqiqətən, Biz ən yaxın göyü bir zinətlə, ulduzlarla bəzədik!» cümləsi NV-də ٦ إِنَّا زَيْنًا أَلَدْنِيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ ['iññə zəyyəññəs-səmə'əd-düñyə(ə) bizīnət-il-käyākib] (burada zəif saiti infleksiya, *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) «Həqiqətən, Biz ən yaxın göyü ulduzların zinəti ilə bəzədik!» kimi qiraət edilir. Müshəf fərqi yoxdur (رسه). AH-də زِينَةٌ [zīnətuñ] ismi ۳ ön qoşması vasitəsilə yiyəlik halda işlənir: بِزِينَةٍ [bizīnətiñ]. O özündən sonra gələn الْكَوَاكِبِ ['əl-käyākibi] ismi ilə sintaktik əlaqəyə daxil olmayıb izafət birləşməsi əmələ gətirmir, qeyri-müəyyənlikdədir. Lakin ۳ ön qoşması الْكَوَاكِبِ isminə də təsir edib onu yiyəlik halına salır: بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ [bizīnətini-käyākibi] «zinətlə, ulduzlarla». Əl-Bəğəvi yazır ki, burada بِزِينَةِ بِالْكَوَاكِبِ nəzərdə tutulur [26, 7, 34], NV-də isə sözügedən iki isim arasında izafət əlaqəsi müşahidə edilir, birinci isim tərkiibi vəzəyyətdə olub şərti müəyyənlikdə işlənir, təyin edən ikinci isim bu səbəbdən yiyəlik haldadır: بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ [bizīnət-il-käyākibi] «ulduzların zinəti ilə».

AH-də ٤٦ إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرَىٰ الدَّارِ ['iññə'əxləšnəhuñ-bixālīšâtiñ-zīkrəd-dāār] «Həqiqətən, Biz onları yurdu (axirəti) anma kimi pak xislət ilə ixlas sahibi etdik!» (38:46) NV-də ٤٥ إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرَىٰ الدَّارِ ['iññə'əxləšnəhuñ-bixālīšâti zīkrəd-dāār] (burada *r* samitinin incələşməsi, zəif saiti infleksiya (sayəsində daha bir *r* samitinin incələşməsi baş verir), həmçinin hal fərqi (ذِكْرَىٰ) müşahidə edilir) «Həqiqətən, Biz onları yurdu (axirəti) anma kimi pak xislət ilə ixlas sahibi etdik!» (38:45) kimi qiraət edilir. Müshəf fərqi yoxdur (بحالصة). AH-də بِخَالِصَةٍ [bixālīšâtiñ] qeyri-müəyyənlikdə işlənir. NV-də isə ذِكْرَىٰ الدَّارِ بِخَالِصَةٍ [bixālīšâti zīkrəd-dāari] ۳ ön qoşması ilə işlənən ismin əmələ gətirdiyi izafət birləşməsidir ki, isimlərin hamısı yiyəlik haldadır: «yurdu anma xisləti ilə». بِخَالِصَةٍ [bixālīšâti] tərkiibi vəziyyətdə olub şərti müəyyənlikdədir.

Qiraət və pauzal fərqlər. [səmüdə]/[səmüdəñ]. AH-də ثَمُودًا xüsusi isminin işləndiyi كَفَرُوا ثَمُودًا كَفَرُوا [səmüdə kəfərū] (11:68), وَثَمُودًا وَأَصْحَابَ [vəsəmüdä və'aşhābə] (25:38), وَثَمُودًا فَمَا [vəsəmüdä fəmə] (29:38), وَثَمُودًا فَمَا [vəsəmüdä fəmə] (53:51) dörd ayədə o, sonu fəthə (qısa [ə], yaxud [ä] sait) ilə, NV-də tənvin-fəthə ilə ([əñ]) qiraət edilir: كَفَرُوا ثَمُودًا كَفَرُوا [səmüdəñ-kəfərū] (11:67), وَثَمُودًا وَأَصْحَابَ [vəsəmüdäy-va'aşhābə] (25:38), وَثَمُودًا فَمَا [vəsəmüdäy-fəmə] (29:38), وَثَمُودًا فَمَا [vəsəmüdäñ-fəmə] (53:50) – burada [ñ] səsi uyuşmanın fərqli təzahürlərinə [1, 252-262] məruz qalır. Vəqf icra etdikdə isə, o, AH-də samit (ثَمُودًا [səmüd]), وَثَمُودًا [vəsəmüd] – qəlqələ ilə, yəni samitin cingiltililiyi qorumaqla [1, 92-93]), NV-də məddi-ivəz [1, 176] üzərində (ثَمُودًا [səmüdə], وَثَمُودًا [vəsəmüdə]) baş verir. Rəvayətlərarası [səmüdə]/[səmüdəñ] qiraət fərqi leksik səciyyə kəsb edir. İbn Aşur yazır ki, AH-də işlənən [səmüdə] qiraət variantı Səhud adlı tayfanı, NV-dəki [səmüdəñ] isə Səhud tayfasının Səhud adlı babasını nəzərdə tutur [13, 12, 115]. Müshəf fərqi yoxdur

(مودا). (AH üzərində yazılmış Quran nəşrlərində əlif hərfinin qiraətə təsir etməməsini (nə tənvin-fəthənin dayağı qismində çıxış edir, nə də uzun sait bildirir) üzərinə qoyulmuş dairəvi işarə bildirir.)

[túyañ]/[túvā]. AH-də ۱۲ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى [ʔinñəkə bil-ʔádil-muqáddəsi tú-yañ (túvā ||)] «Sən ikiqat müqəddəs vadidəsən!», yaxud «Sən müqəddəs, sirli (gizli; xam) vadidəsən!», yaxud «Sən Tuva torpaqlarındanan, müqəddəs vadidə!» (20:12), إِذْ ۱۶ نَادَاهُ رَبُّهُ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى [ʔiz nādāhu rābbuhū bil-ʔádil-muqáddəsi túyañ (túvā ||)] «O zaman Rəbbi ona ikiqat müqəddəs vadisində kitab etdi», yaxud «O zaman Rəbbi ona müqəddəs, sirli (gizli; xam) vadidə kitab etdi», «O zaman Rəbbi ona Tuva torpaqlarında, müqəddəs vadidə kitab etdi» (79:16) ayələri NV-də إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى ۱۱ [ʔinñəkə bil-ʔádil-muqáddəsi túvā ||] «Sən müqəddəs vadidə – Tuva vadisində-sən!» (20:11), إِذْ نَادَاهُ رَبُّهُ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى ۱۶ [ʔiz nādāhu/nādāhu rābbuhū bil-ʔádil-muqáddəsi túvā ||] «O zaman Rəbbi ona müqəddəs vadidə – Tuva vadisində kitab etdi» (79:16) kimi qiraət edilir. Beləliklə, AH-də طُوًى xüsusi ismi tənvin-fəthə (fañ) ilə طُوًى [túyañ], NV-də sonu uzun sait ilə ([ā]) ilə qiraət edilir: طُوًى [túvā]. Müshəf fərqi yoxdur (طوى). Rəvayətlərarası [túyañ]/[túvā] qiraət fərqi leksik səciyyə kəsb edir. AH-də işlənən [túyañ] «müqəddəs», «gizli, sirli; xam», yerin adı «Tuva», NV-dəki [túvā] isə «Şam torpaqlarından olan Fələstindəki Tuva vadisi» anlamındadır [13, 16, 197-198]. Qiraət əsnasında fərqli hadisələr baş verir. Belə ki, vəqf etmədikdə AH-də وَأَنَا أَخْتَرْتُكَ ۱۲ وَطُوًى [túvā-ʔa-ʔnā-xtártukə], طُوًى ۱۶ أَذْهَبَ [túvaní-zhəb] qiraət edildiyi halda, NV-də وَأَنَا أَخْتَرْتُكَ ۱۱ وَطُوًى [túvā-ʔa-ʔnā-xtártukə], طُوًى ۱۶ أَذْهَبَ [túvā-zhəb]; vəqf etdikdə AH-də طُوًى ۱۶ [túvā ||], NV-də طُوًى ۱۶ [túvā ||] kimi qiraət edilir. NV-də zəif saiti alternativli infleksiya və zəif saiti infleksiya halları müşahidə edilir.

[l-ʔykəti]/[láykətə]. AH-də 26:176 və 38:13-də أَصْحَابُ لَيْكَةِ [ʔəşhābul-ʔykəti] «(Şüeyb peyğəmbərin qövmünün məskunlaşdığı) qalın meşənin əhli» söz birləşməsi NV-də أَصْحَابُ لَيْكَةِ [ʔəşhābu láykətə] «(Şüeyb peyğəmbərin qövmünün məskunlaşdığı) Ləykə (adlı kəndinin) əhli» (26:176; 38:12) kimi qiraət edilir. Müshəf fərqi yoxdur (لكه). AH-də لَيْكَةِ [l-ʔykəti] «qalın meşə» isminin artiklinin əlifsiz yazılışı لَيْكَةِ → نَزَرِي لَيْكَةِ nəzəri cəlb edir. Bunu, zənnimizcə, onunla izah etmək olar ki, أَصْحَابُ [ʔəşhābu] sözü üzərində bu və ya digər səbəbdən vəqf icra etdikdə أَصْحَابُ [ʔəşhāb ||] ardı ilə gələn söz (لَيْكَةِ [l-ʔykəti]) ilə qiraət davam etməyib, qayıdıb ən azı elə أَصْحَابُ [ʔəşhābu] sözündən qiraət davam edilsin. AH-də yiyəlik halda işlənən لَيْكَةِ [l-ʔykəti] (لَيْكَةُ [ʔykətuñ] «qalın meşə», cəmdə: أَيْكَاتُ [ʔykətuñ], أَيْكَاتُ [ʔykətuñ], أَيْكُ [ʔykuñ]) əvəzinə NV-də yiyəlik halda لَيْكَةِ [láykətə] (لَيْكَةُ [láykətu] – Şüeyb peyğəmbərin qövmünün məskunlaşdığı yerin adı: «Ləykə») xüsusi isim işlənir: أَصْحَابُ لَيْكَةِ [ʔəşhābu láykətə]. Müşahidə edilən leksik fərq söhbətin hər iki halda Şüeyb peyğəmbərin qövmünün məskunlaşdığı yerdən söhbətin getdiyi üçün ayənin ümumi anlamına təsir etmir. Bəziləri bu fərqi Məkkə-Bəkkə fərqi kimi olduğunu söyləyir (19, 6, 261; 33, 1574). Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, həmin

sözün işləndiyi digər iki yerdə (15:78; 50:14) fərq müşahidə edilmir və NV-də AH-də olduğu kimi qiraət baş tutur.

['il-yə'sīnə]/['ə'li yə'sīnə]. 37:130-da AH-də işlənən **إِلَّ يَاسِينَ** ['il-yə'sīnə] «İlyas; İlyasin; İlyasin eli» xüsusi isim, yaxud söz birləşməsi əvəzinə NV-də **عَالِ يَاسِينَ** ['ə'li yə'sīnə] «İlyasın ailəsi» söz birləşməsi işlənir [34, 451]. Belə ki, AH-də **سَلَّمَ عَلَىٰ إِلَّ يَاسِينَ** [sələ'muñ 'álə'ə'ə'ə'li yə'sīnə] (burada *məddi-mümfəsil*, *məddi-bədəl* baş verir) «İlyasın ailəsinə salam olsun!» kimi qiraət edilir [Maverdi, 5, 65; İbn Couzi, 1195; İbn Menzur, 2, 332]. Müshəf fərqi yoxdur (ال باسس). Qeyd olumalıdır ki, AH-də **إِلَّ** ['il-] hərf birləşməsi **يَاسِينَ** [yə'sīnə]-dən ayrı yazılsa da, qiraət əsnasında aralarında vəqf etmək yolverilməzdir; yəni, nə **إِلَّ** ['il-]-dən sonra vəqf etmək, nə də **يَاسِينَ** [yə'sīnə] ilə qiraəti davam edərək başlamaq olar.

['ıyacə || qāyyiməñ] və ya ['ıyacə | qāyyiməñ]/['ıyacə || qāyyiməñ] və ya ['ıyacəñ-qāyyiməñ]. Ümumiyyətlə, Quran qiraəti əsnasında iki növ pauza müşahidə edilir [1, 273; 29, 14-15]. AH ilə NV arasında leksik səciyyəli pauza fərqləri onun yalnız səktə növünü əhatə edir. Əl-Kəhf surəsinin ilk iki ayəsi arasında AH-də vəqf etmədikdə səktənin icrası vacib hesab edilir: **عَوَجًا ۙ قِيَمًا** ['ıyacə | qāyyiməñ] (18:1-2) [29, 29; 58, 4, 107]. NV-də isə vəqf etmədikdə qiraət səktə icra edilmədən baş verir: **عَوَجًا ۙ قِيَمًا** ['ıyacəñ-qāyyiməñ] (18:1-2). Əgər AH-də səktənin icrası ayələlərdəki mənada baş verə biləcək «doğru-düzgün əyrilik» anlamının qarşısını almaq idisə, NV-də bundan ehtiyat edilmir. Sözügedən yerdə vəqf etdikdə hər iki qiraət eyni baş verir: **عَوَجًا ۙ قِيَمًا** ['ıyacə || qāyyiməñ].

[miñ-märqâdinə || həzə] və ya [miñ-märqâdinə | həzə]/[miñ-märqâdinə || həzə] və ya [miñ-märqâdinə həzə]. AH-də **مِنْ مَرْقَدِنَا ۙ هَذَا** (36:52) ifadəsində I şəxs, cəmdə bitişən əvəzliklə işlənən isim üzərində vəqf etmədikdə səktənin icrası vacib hesab edilir: **[miñ-märqâdinə | həzə]** (36:52) [29:29]. NV-də isə vəqf etmədikdə qiraət səktə icra edilmədən baş verir: **مِنْ مَرْقَدِنَا ۙ هَذَا** **[miñ-märqâdinə həzə]** (36:51) [16, 6, 581-582]. Əgər AH-də səktə **هَذَا** [həzə] işarə əvəzliyinin **مَرْقَدِنَا** [märqâdinə] isminə aid olmadığını qabartmaq («bu yatdığımız yerdən» alınmasın, işarə əvəzliyinin yeni cümlənin mübtədası kimi çıxış etməsi üçün) icra edilirsə, NV-də buna ehtiyac görülmür. Sözügedən yerdə vəqf etdikdə hər iki qiraətdə eyni qiraət edilir: **[miñ-märqâdinə || həzə]**.

[məñ | rāāq̣] || [mär-rāāq̣] ||. AH-də **مَنْ رَاقٍ** (75:27) ifadəsində **مَنْ** sual ədatı ilə **رَاقٍ** [rāq̣iñ] ismi arasında səktənin icrası vacib hesab edilir: **[məñ | rāāq̣] ||**. NV-də isə qiraət səktə icra etmədən baş verir və sual ədatı ilə isim ardıcılıqla qiraət edilir: **مَنْ رَاقٍ** [mär-rāāq̣] (75:26) [3, 124; 15, 3, 232; 29, 30]. Əgər AH-də səktənin icrası ayənin qəsd etmədiyi **[mär-rāāq̣] ||** «imandan dönən» anlamının qarşısını almaq idisə, NV-də bundan ehtiyat edilmir. Sözügedən yerdə vəqf etdikdə hər iki qiraətdə eyni qiraət edilir: **[məñ || rāāq̣] ||**.

[bəl | rānə]/[bär-rānə]. 83:14-də AH-də **بَلَّ** zərfi ilə **رَانَ** [rānə] feili arasında səktənin icrası vacib hesab edilir: **[bəl | rānə]** [29, 30; 44, 1080]. NV-də isə

qiraət səktə icra etmədən baş verir və zərf ilə feil ardıcılıqla qiraət edilir: بَلِّ رَانَ [bār-
rānə]. Əgər AH-də səktənin icrası ayənin qəsd etmədiyi [bār-rānə] «iki qitə»
anlamının qarşısını almaq idisə, NV-də bundan ehtiyat edilmir. Sözügedən yerdə
vəqf etdikdə hər iki qiraətdə eyni qiraət edilir: [bəl || rānə].

Xüsusi hallar. [səyyi'uhu]/[səyyi'ətəñ]. 17:38-də AH-də سَيِّئُهُ [səyyi'uhu] və
NV-də سَيِّئَةٌ [səyyi'ətəñ] fərqi özündə bir çox kateqoriya üzrə fərq əhatə etdiyi üçün
onu hər fərq üzrə ayrı-ayrı deyil, xüsusi hal kimi nəzərdən keçirməyi məqsədəuyğun
etdi. İlk baxışdan aralarındakı fərq eyni sözün fərqli cinsdə olması kimi görünə bilər,
lakin burada məhz model fərqi və sayəsində yaranan cins fərqi müşahidə edilir. Yəni,
burada عَلِيمٌ («alim» kişi cinsində) və عَالِمَةٌ («alim» qadın cinsində) arasında olan cins
fərqi deyil, كَاتِبٌ («kitab» kişi cinsində) və كَاتِبَةٌ («yazı» qadın cinsində) eyniköklü,
amma ayrı-ayrı sözlərin arasında olduğu model – فَيَعْلَمُ [fəy'ilun] – فَيَعْلَمُ [fəy'ilətu] –
fərqi ki, sayəsində cins fərqi əmələ gəlir. AH-də «pislik; pis» anlamında سَيِّئٌ
[səyyi'un] → سَيِّئٌ [səyyi'un] əvəzinə NV-də «pis əməl; günah iş; qəbahət»
mənasında سَيِّئَةٌ [səyyi'ətəñ] işlənir. Digər fərqlər hal və müəyyənlik kateqoriyalarına
aidir. AH-də سَيِّئٌ [səyyi'un] III şəxsin təkində, kişi cinsində bitişən əvəzləklə işlənilib
onunla izafət əmələ gətirib tərkibi vəziyyətdə olmaqla şərti müəyyənlikdə adlıq hal-
dadır – سَيِّئُهُ [səyyi'uhu], NV-də təsirlik halda سَيِّئَةٌ [səyyi'ətəñ] qeyri-
müəyyənlikdədir. AH-də ۳۸ كَانِ سَيِّئُهُ عِنْدَ رَبِّكَ مَكْرُوهًا [kūllu zālīkə kānə səyyi'uhū
'iñdā rābbīkə məkrūhə] cümləsində izafət birləşməsi كَانِ سَيِّئُهُ [kūllu zālīkə] «bütün
bu(nlar)» mübtədə qrupu, كَانِ سَيِّئُهُ عِنْدَ رَبِّكَ مَكْرُوهًا [kānə səyyi'uhū 'iñdā rābbīkə
məkrūhəñ] «pis(liy)i Rəbbinin dərğahında bəyənilməyəndir» isə xəbər qrupu kimi
çıxış edir. Öz növbəsində xəbər qrupundakı سَيِّئُهُ [səyyi'uhu] «pis(liy)i» كَانِ [kānə]
«olmaq» feili-xəbərin mübtədəsi, مَكْرُوهًا [məkrūhəñ] «bəyənilməyəndir» isə tərkibi
xəbər kimi çıxış edir: «Bütün bunların pis(liy)i Rəbbinin dərğahında
bəyənilməyəndir» [26, 5, 94; 53, 14, 599-600; 64, 285]. NV-də كَانِ سَيِّئُهُ عِنْدَ
۳۸ رَبِّكَ مَكْرُوهًا [kūllu zālīkə kānə səyyi'ətəñ 'iñdā rābbīkə məkrūhə] cümləsində
izafət birləşməsi كَانِ سَيِّئُهُ [kūllu zālīkə] «bütün bu(nlar)» mübtədə qrupu, və cümlənin
qalan hissəsi xəbər qrupu kimi çıxış edir. Lakin, burada سَيِّئَةٌ [səyyi'ətəñ] və مَكْرُوهًا
[məkrūhəñ] bir-birinin ardı ilə gələn iki xəbər kimi («pis əməldir, bəyənilməyəndir»)
çıxış edir: «Bütün bunlar pis əməldir, Rəbbinin dərğahında bəyənilməyəndir» [26, 5,
94]. Müshəf fərqi yoxdur (سسه).

[bəynikuñ]/[bəynəkuñ]. AH-də وَقَالَ إِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ مِّن دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا مَّوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيَاةِ [yaqālə 'iñnəmə-ttəxāztuñ-ñiñ-dūnil-ləhi 'əuṣṣənəñ-ñmäyāddətə bəynikuñ fil-
ḥayətīd-dūñyā] «Və dedi: "Həqiqətən, dünya həyatına xas aranızdakı bağlılıq xatirinə
siz Allahdan qeyri bütələr qəbul etdiniz!"» cümləsi NV-də وَقَالَ إِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ مِّن دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا مَّوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيَاةِ [yaqālə 'iñnəmə-ttəxāttuñ-ñiñ-dūnil-ləhi 'əuṣṣənəñ-
ñmäyāddətəñ-bəynəkuñ fil-ḥayətīd-dūñyā/fil-ḥayətīd-dūñyā] (burada [z] samitinin
tam realizə ilə tələffüzü/tam uyuşma fərqi, müəyyənlik kateqoriyası üzrə fərq, zəif

saiti alternativli infleksiya müşahidə edilir) «Və dedi: "Həqiqətən, aranızda dünya həyatına xas olan bağlılıq xatirinə siz Allahdan qeyri bütələr qəbul etdiniz"» kimi qiraət edilir. AH-də II şəxsin cəmində, kişi cinsində bitişən əvəzliliklə işlənən بَيْنِكُمْ [bəynikuḿ] «aranızdan» (29:25; بَيْنَ [bəynuḿ] «ara») ismi əvəzinə NV-də بَيْنَكُمْ [bəynəkuḿ] «aranızda» (29:24; بَيْنَ [bəynə] «arasında») zərfi ön qoşması işlənir [27, 14, 422]. Müshəf fərqi yoxdur (بسكم). Rəvayətlərarası nitq hissələri fərqi öncə işlənən sözün müəyyənlik kateqoriyası üzrə fərqdən qaynaqlanır. AH-də بَيْنَكُمْ [bəynikuḿ] ismindən öncə işlənən مَوَدَّةً [mävəddətə] onunla izafət əlaqəsindədir: مَوَدَّةً بَيْنَكُمْ [mävəddətə bəynikuḿ].

['ibəḍdun]/['iḥḍə]. AH-də وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبْدُ الرَّحْمَنِ إِنْتَأ [vəcə' alul-mələḵə 'ikətəl-ləzīnə huḿ 'ibəḍdər-rahməni 'inəṣṣə] «Onlar Rəhmanın qulları olan mələkləri dişi saydılar» (43:19) cümləsi NV-də وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِنْدَ الرَّحْمَنِ إِنْتَأ [vəcə' alul-mələḵə 'ikətəl-ləzīnə huḿ 'iḥḍər-rahməni 'inəṣṣə] (burada *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) «Onlar Rəhmanın yanında (Allahın dərğahında) olan mələkləri dişi saydılar» (43:18) kimi qiraət edilir. AH-də عَبْدٌ ['əbdun] «qul» isminin cəmi عَبْدٌ ['ibəḍdun] «qullar» əvəzinə NV-də عِنْدَ ['iḥḍə] məkan zərfi işlənir. Müshəf fərqi yoxdur: (عبد). Leksik fərq kifayət qədər böyükdür [6, 103], lakin söhbətin mələklərdən getdiyini nəzərə alsaq, onları bir qiraətdə Allahın qulları kimi (AH), digər qiraətdə olduqları yerin Allah dərğahı kimi qeydi (NV) ayənin çatdırmaq istədiyi bir-birini inkar edən mənaların alınması təsəvvürünü yaratmır.

Əvəzlilərdə rəvayətlərarası leksik-qrammatik səciyyəli fərqlər

Əvəzlilərlə bağlı rəvayətlərarası leksik-qrammatik səciyyəli fərqlər əvəzliyin bir rəvayətdə olub, digərində işlənməməsi və əvəzliyin kəmiyyət kateqoriyası üzrə fərqləri əhatə edir.

Əvəzliyin bir rəvayətdə olub, digərində işlənməməsi fərqi. III şəxsin təkində, kişi cinsində şəxs əvəzliyi. AH-də فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ [fə' inḱəl-lāhə hūval-ğāniyyul-ḱəmiḱdu] (57:24) cümləsi NV-də əvəzliksiz qiraət edilir: فَإِنَّ اللَّهَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ [fə' inḱəl-lāhə-ğāniyyul-ḱəmiḱdu] (57:23) [39, 3, 136]. AH-də هُوَ əvəzliyi özünün həqiqi mənasından təcrid olunaraq mübtədə olan اللَّهُ kəliməsini xəbər qismində çıxış edən الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ isimlərinə xüsusi şəkildə bağlayır. Məna baxımından fərq yoxdur. NV-də «Çünki, həqiqətən, (yalnız) Allah ehtiyacsızdır, şükrə layiq olandır!» fikri AH-də daha müəyyən, daha qabarıq şəkildə diqqətə çatdırılması kimi görünə bilər: «Çünki, həqiqətən, (yalnız) Allah – ehtiyacsızdır, şükrə layiq olandır!». Müshəf fərqi var (هو/-).

I şəxsin təkində bitişən əvəzlilik. Hər iki rəvayətdə «Mən Allah barəsində yalnız haqqı deməyə borcluyam» kimi tərcümə edilən AH-də حَقِيقٌ عَلَىٰ أَنْ لَا أَقُولَ عَلَىٰ اللَّهِ [ḱəqiq' əl-ə 'al-ə 'əl-ləḵə 'əqūlə 'əl-əl-lāhi 'illə bil-ḱəḱ] (7:105) cümləsi NV-də حَقِيقٌ عَلَىٰ أَنْ لَا أَقُولَ عَلَىٰ اللَّهِ إِلَّا بِالْحَقِّ [ḱəqiq' əl-ə 'əl-ləḵə 'əqūlə 'əl-əl-lāhi 'illə bil-ḱəḱ] (burada *məddi-münfəsilin* şərti aradan qalxdığı üçün baş vermir) kimi qiraət edilir. Rəvayətlərarası fərqi I şəxs bitişən əvəzliyinin AH-də olmayıb (على)

[‘álā]), NV-də isə işlənməsi (عَلَى [‘aléyyə]) əmələ gətirir. Müshəf fərqi yoxdur (على). Əl-Fərra, Əbu Əli əl-Farisi AH-də cümlədəki birinci عَلَى [‘álā] ön qoşmasının b [bi-] ön qoşmasının kəsb etdiyi mənada işləndiyini deyirlər: حَقِيقٌ بِأَنَّ [haqıquñ bi’əñ] «borcdur ki» [13, 9, 38-39]. NV-də isə عَلَى [‘álā] ön qoşması I şəxs bitişən əvəzliliklə işlənir (عَلَى [‘aléyyə]). Nəticədə hərfi tərcüməsi AH-də «Borc(um)dur ki, Allah barəsində mən yalnız haqqı deməliyəm», NV-də isə «Allah barəsində mən yalnız haqqı deməyə borcluyam» eyni anlam kəsb edən hərfi tərcümə fərqli quruluşda əldə olunur.

12:19-də AH-də قَالَ يَبُشْرَىٰ هَذَا غُلْمٌ [qālā yā buşrā hāzā ġulmā] cümləsi NV-də قَالَ يَبُشْرَىٰ هَذَا غُلْمٌ [qālā yā buşrāyā hāzā ġulmā] kimi qiraət edilir. Rəvayətlərarası fərqi I şəxs bitişən əvəzliyinin AH-də olmayıb (يَبُشْرَىٰ [yā buşrā]), NV-də isə işlənməsi (يَبُشْرَىٰ [yā buşrāyā]) – burada zəif saiti infleksiya müşahidə edilir, sayəsində r samitinin incələşməsi baş verir) əmələ gətirir. Müshəf fərqi yoxdur (يسرى). I şəxs bitişən əvəzliyinin bir rəvayətdə olub, digərində olmaması həmin ifadənin kimin dilindən söyləndiyi fərqi ilə müəyyənləşir. Belə ki, AH-də «Müjdə!» xəbəri və bütövlüklə cümlə Yusif peyğəmbəri qabını quyuya salmış suçunun dilindən söylənilir: «“Müjdə! Bu bir oğlandır!” – dedi (suçu)». NV-də isə «Müjdə olsun mənə (xoş halıma, gözüm aydın olsun)!» ifadəsi Yusif peyğəmbərin özünə aiddir. Davam edib Yusuf peyğəmbərin dilindən söylənilir: «O (yəni, suçu) “Bu bir oğlandır!” – dedi (və məni bunu deməklə tapmış oldu)».

AH-də تُبَشِّرُونَ [tubəşşirūnā] «müjdələyirsiniz» (15:54), تُشَقُّونَ [tuşāāqqūnā] «çənə-boğaz olduğunuz» (16:27) feilləri NV-də I şəxsin təkində bitişən əvəzliyi ilə işlənir: تُبَشِّرُونَ [tubəşşirūni] «məni müjdələyirsiniz» (15:54) – burada r samitinin incələşməsi müşahidə edilir, تُشَقُّونَ [tuşāāqqūni] «mənimlə çənə-boğaz olduğunuz» (16:27). Hər iki halda I şəxsin təkində bitişən əvəzliyi özünün qısa şəklində ([i-]) işlənir. Müshəf fərqi yoxdur (يسرون, يسعون).

17:38-də AH-də سَيِّئَةٌ [səyyi’ətu] və NV-də سَيِّئَةٌ [səyyi’ətu] fərqi özündə bir çox kateqoriya üzrə fərq əhatə etdiyi üçün onu hər fərq üzrə ayrı-ayrı deyil, xüsusi hal kimi nəzərdən keçirməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

Kateqoriya fərqi. III şəxs bitişən əvəzliyinin kəmiyyət fərqi. AH-də لِأَجْدَنِّ خَيْرًا مِّنْهَا مُنْقَلَبًا ٣٦ [lə’əcídəññā xáyrañ-míññhā muñqáləbā] «...ondan (o bağdan) da yaxşı bir qayıdış yeri taparam!» (18:36) cümləsi NV-də لِأَجْدَنِّ خَيْرًا مِّنْهُمَا مُنْقَلَبًا ٣٥ [lə’əcídəññā xáyrañ-míññhumā muñqáləbā] (burada r samitinin incələşməsi müşahidə edilir) «...ikisindən də (o iki bağdan da) yaxşı bir qayıdış yeri taparam!» (18:35) kimi qiraət edilir. Müshəf fərqi var (مهما/مها). III şəxs əvəzliyinin AH-də təkde, qadın cinsində, NV-də isə təsniyədə işlənməsi rəvayətlərarası əvəzliyin kəmiyyət fərqi əmələ gətirir. AH-də III şəxsin təkində (qadın cinsində) bitişən əvəzlik öncəki ayələrdə söhbəti gedən iki bağdan birinə, yaxud iki bağ ümumilikdə götürülərək toplu mənada bağa işarə edilərək işlənir, NV-də isə təsniyədə işlənən əvəzlik iki bağın ikisinə də aid edilir.

Köməkçi nitq hissələri ilə bağlı rəvayətlərarası fərqlər

Köməkçi nitq hissələrilə bağlı rəvayətlərarası fərqlər ön qoşması, bağlayıcı, ədatın bir rəvayətdə olub, digərində işlənməməsi, köməkçi nitq hissəsinin bir rəvayətdə bağlayıcı, digərində modal söz kimi işlənməsi, fərqli bağlayıcı, fərqli ədatların işlənməsi kimi halları əhatə edir.

Köməkçi nitq hissəsinin bir rəvayətdə olub, digərində işlənməməsi fərqi.

[li-] ön qoşması. 61:14-də AH-də كُونُوا أَنْصَارَ اللَّهِ [kūnūū 'āṣṣāra-l-āhi] «Allahın köməkçiləri olun!» əmr cümləsi NV-də كُونُوا أَنْصَارًا لِلَّهِ [kūnūū 'āṣṣāra-l-il-lāhi] (burada müəyyənlik kateqoriyası üzrə fərq, *məddi-münfəsilin* kəmiyyət fərqi, həmçinin *l* samitinin incələşməsi müşahidə edilir) «Allaha köməkçilər olun!» kimi qiraət edilir. Müshəf fərqi yoxdur (انصار الله). AH-də iki isim izafət əlaqəsi əmələ gətirir: أَنْصَارَ اللَّهِ ['āṣṣāra-l-āhi]. Bu səbəbdən, təyin أَنْصَارٍ tərkiibi vəziyyətdə olub şərti müəyyənlikdə işlənir. NV-də isə AH-də olmayan لِ ön qoşması vasitəsilə birbaşa izafət əlaqəsinin qarşısı alınır: أَنْصَارًا لِلَّهِ ['āṣṣāra-l-il-lāhi] və أَنْصَارًا qeyri-müəyyənlikdədir.

[ya] bağlayıcısı. 3:133-də AH-də وَ [ya] bağlayıcısı ilə işlənən əmr şəklində feil يَسْرِعُوا [yasəri'ū] «Və tələsin!/Di tələsin» NV-də bağlayıcısız işlənir: سَارِعُوا [səri'ū] «Tələsin!». AH-də وَ bağlayıcısının işlənməsi ziyadə təhrikin ifadəsi ilə özünü büruzə verir. Müshəf fərqi var (و/-).

AH-də وَ [ya] bağlayıcısı ilə işlənən feil وَيَقُولُ [yayäqūlu] (5:53) NV-də bağlayıcısız işlənir: يَقُولُ [yäqūlu] (5:55). AH-də وَ bağlayıcısı öncəki ayədə söhbətləri gedən «qəlblərində mərəz olanlar»ın dedikləri ilə «iman gətirənlərin» dedikləri arasında kontrast, qarşılaşdırma əmələ gətirir. Müshəf fərqi var (و/-). Belə ki, öncəki ayədə فَتَرَى الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يُسْرِعُونَ فِيهِمْ يَقُولُونَ نَحْشَىٰ أَنْ تُصِيبَنَا دَائِرَةٌ [fatāra-l-ləzīnə fi qulūbihim-māraḍu-yūsəri'ūnə fihim yäqūlūnə nāxşəē 'əḥ-tuşṭibənə dēē'irah ||] «Ona görə də qəlblərində mərəz (nifaq xəstəliyi) olanları onların (yəhudi və xaçpərəstlərin) içində vurnuxan və: "Bizə bir fəlakət üz verməsindən (islamın məğlubluğuyla) qorxuruq", – deyən görərsən» deyilir. Ardı ilə gələn ayə isə وَيَقُولُ الَّذِينَ ءَامَنُوا [yayäqūlul-ləzīnə 'əmənū] «İman gətirənlər isə deyəcəklər» ilə başlayır. NV-də وَ bağlayıcısının olmaması «qəlblərində mərəz olanlar» ilə bağlı söhbəti «iman gətirənlərlə» başlanan söhbətdən ayırır, yeni cümlənin başlanmasını bildirir: يَقُولُ الَّذِينَ ءَامَنُوا [yäqūlul-ləzīnə 'əmənū] (burada *məddi-bədəlin* kəmiyyəti fərqi müşahidə edilir) «İman gətirənlər deyəcəklər».

AH-də وَ [ya] bağlayıcısı ilə أَوْ أَمِنَ ['ə və 'əminə] «Əmin idilərmimi?» (7:98) sual cümləsi NV-də bağlayıcısız işlənir: أَوْ أَمِنَ ['ə və 'əminə] «Və ya əmin idilərmimi?» (7:97). (Burada həmçinin أ ['ə] adi sual ədatı əvəzinə NV-də أَوْ ['əu] alternativ sual ədatı işlənir, sayəsində ['ə] səsinin düşümü baş verir) Müshəf fərqi yoxdur (او/ام).

AH-də وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا [va-l-ləzīnə-ttāxāzū məscidəñ] «Və məscid düzəldənlər» (9:107) ifadəsində وَ [ya] bağlayıcısı NV-də الَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ['əl-ləzīnə-ttāxāzū məscidəñ] «Məscid düzəldənlər» (9:108) yoxdur. Müshəf fərqi var (و/-).

[fə-] bağlayıcısı. AH-də *وَمَا أَصْبَكُمْ مِّنْ مُّصِيبَةٍ فِيمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ* [váməə 'əşəbəkum̄-
mim̄-mušibətiḥ-fəbimə kəsəbət 'əydīkum̄] «Sizə üz verən hər bir müsibət yalnız öz
əllərinizlə qazandığınızın ucbatındandır!» (42:30) cümləsində bitişik yazılan *فَ* [fə-]
bağlayıcısı NV-də işlənir: *وَمَا أَصْبَكُمْ مِّنْ مُّصِيبَةٍ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ* [váməə 'əşəbəkum̄-mim̄-
m̄ušibətim̄-bimə kəsəbət 'əydīkum̄] «Sizə üz verən hər bir müsibət öz əllərinizlə
qazandığınızın ucbatındandır!» (42:28). *فَ* [fə-] bağlayıcısı AH-də kəskinlik, qətilik
çalarları yaradır. Müshəf fərqi var (سما/فيسما).

[’ə] sual ədatı. AH-də *أَعْنَا* [’ə ’in̄nə] (13:5; 17:49, 98; 23:82; 32:10; 37:16, 53;
56:47), *أَعْدَا* [’ə ’izə] (27:67; 79:11) ifadələrində *أَ* [’ə] sual ədatı NV-də işlənir: *إِنَّا*
[’in̄nə] (13:5; 17:49, 98; 23:83; 32:9; 37:16, 53; 56:50), *إِذَا* [’izə] (27:69; 79:11). Bu
halları birləşdirən amil odur ki, AH-də iki sual ədatı ilə qurulmuş cümlə
konstruksiyası NV-də bir sual ədatı ilə işlənir. Məsələn, 13:5-də AH-də tərkibində iki
sual ədatı olan *عَ كُنَّا تُرْبًا أَعْنَا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ* [’ə ’izə kúnñə tuṙábəñ ’ə ’in̄nə ləfi xəlqiḥ-
cədiḍ] «Məgər biz torpaq olduqdan sonra yenidənmi yaradılacağıq?» cümləsi NV-
də yalnız birinci sual ədatının işlənməsi ilə qiraət edilir: *عَ كُنَّا تُرْبًا إِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ* [’ə
’izə kúnñə tuṙábəni-ññə ləfi xəlqiḥ-cədiḍ] (burada [’] səsinin zəifləməsi, [’] səsinin
düşümü müşahidə edilir) «Məgər biz torpaq olduqdan sonra yenidən yaradılacağıq?».
Yaxud AH-də eyni konstruksiyalı cümlə NV-də yalnız ikinci sual ədatı ilə işlənir.
Belə ki, AH-də *عَ كُنَّا تُرْبًا وَعَابَاؤُنَا إِنَّا لَمُخْرَجُونَ* [’ə ’izə kúnñə tuṙábəy-ṙə ’əbəə’ unəə
’ə ’in̄nə ləmúxracūñ] «Məgər biz və atalarımız torpaq olduqdan sonra doğrudanmı
çıxardılacağıq?» (27:67) cümləsi NV-də birinci sual ədatı ilə işlənir: *عَ كُنَّا تُرْبًا وَعَابَاؤُنَا*
عَ كُنَّا تُرْبًا إِنَّا لَمُخْرَجُونَ [’ə ’izə kúnñə tuṙábəy-ṙə ’əbəə’ unəə’ə ’ə ’in̄nə ləmúxracūñ] (burada
məddi-bədəl, *məddi-müttəsil*, *məddi-münfəsilin* kəmiyyət fərqləri, [’] səsinin
zəifləməsi müşahidə edilir) «Biz və atalarımız torpaq olduqdan sonra doğrudanmı
çıxardılacağıq?» (27:69). 79:10-11-də inversiyaya məruz qalmış eyni konstruksiyalı
cümlədə də AH-dəki ikinci sual ədatı (۱۰ *عَدَا كُنَّا عَظْمًا نَّخْرَةَ* ۱۱ *عَدَا كُنَّا عَظْمًا نَّخْرَةَ*)
[’ə ’in̄nə ləmārdūdünə fil-ḥəfirəh] [’ə ’izə kúnñə ’izāməñ-ñəxirəh] «Doğrudanmı biz
əvvəlki vəziyyətimizə qaytarılacağıq?! Özü də çürümüş sümüklər olduğumuz
zamanmı?!») NV-də işlənir: ۱۰ *عَدَا كُنَّا عَظْمًا نَّخْرَةَ* ۱۱ *عَدَا كُنَّا عَظْمًا نَّخْرَةَ* [’ə ’in̄nə
ləmārdūdünə fil-ḥəfirəh] [’izə kúnñə ’izāməñ-ñəxirəh] (burada [’] səsinin
zəifləməsi, *r* samitinin incələşməsi (iki yerdə) müşahidə edilir) «Doğrudanmı biz
əvvəlki vəziyyətimizə qaytarılacağıq?! Özü də çürümüş sümüklər olduğumuz za-
man?!»). Müshəf fərqi yoxdur (اا, ادا).

Köməkçi nitq hissəsinin bir rəvayətdə bağlayıcı, digərində modal söz kimi işlənməsi fərqi. [’əññə] bağlayıcısı/[’in̄nə] modal sözü. AH-də *أَنَّ* [’əññə] (27:82), o
cümlədən müxtəlif bitişən əvəzliliklərlə *أَنَّى أَخْلُقُ* [’əññə ’əxluqu] (3:49), *أَنْتَ* [’əññəkə]
(20:119), *أَنْتَهُ* [’əññəhu] (72:3, 4, 6, 19) və *فَأَنْتَهُ* [fə’əññəhu] (6:54), *أَنَا* [’əññə] (27:51;
72:5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14; 80:25), *أَنْتَهُمُ* [’əññəhum̄] (72:7) bağlayıcılar əvəzinə NV-
də müvafiq olaraq *إِنِّ* [’in̄nə] (27:84), *إِنِّي أَخْلُقُ* [’in̄niyə ’əxluqu] (3:48; burada *I* şəxsin
təkində bitişən əvəzliyinin qiraəti fərqi müşahidə edilir), *إِنَّكَ* [’in̄nəkə] (20:116), *إِنَّهُ*

[’iññəhu] (72:3, 4, 6, 19) və فَإِنَّهُ [fə’iññəhu] (6:55), إِنَّ [’iññə] (27:53; 72:5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14; 80:25), إِنَّهُمْ [’iññəhu] (72:7) modal sözü işlənir. Bağlayıcı əvəzinə modal sözün işlədilməsi fərqlinin məna baxımından müqayisəli təhlilini aparmaq üçün iki misal ilə aydınlıq gətirmək və bununla digər halları əhatə etmək mümkündür. Məsələn, AH-də 27:82-də أَنْ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ ۝۸۲ [ʔa’izā ʔaqā’al-qāulu ‘aléyhiñm ‘axrāçnə ləhuñm dəʔəbbətəñ-mínəl-’ārđi tukəllimuhuñm ‘əññəñ-ñəsə kəñu bi’əyətine lə yūqinūñ ||] «Və onlara söz yetdiyi zaman onlar üçün yerdən onlarla danışib deyən ki, «İnsanlar ayələrimizə inanmırdılar!» bir heyvan çıxardarıq» ayəsi NV-də إِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِّنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ ۝۸۴ [ʔa’izā ʔaqā’al-qāulu ‘aléyhimūū ‘axrāçnə ləhuñm dəʔəbbətəñ-mínələ-’rđi tukəllimuhumūū ’iññəñ-ñəsə kəñu bi’əyətine lə yūqinūñ ||] (burada iki yerdə *məddi-sıleyi-mimi-cəm*, həmçinin [’] səsinin düşümü, *məddi-bədəlin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) «Və onlara söz yetdiyi zaman onlar üçün yerdən onlarla danışib «Həqiqətən, insanlar ayələrimizə inanmırdılar!» deyən bir heyvan çıxardarıq» (27:84) kimi qiraət edilir. Məna fərqi minimaldır, lakin ekspressiya baxımından AH-də «bəli» mənasında işlənən إِنَّ bağlayıcısından NV-də «həqiqətən» anlamını verən إِنَّ modal sözü daha qəti, daha kəskin cavab bildirir. Müshəf fərqi yoxdur (ا, انك, اسي, انا, فانه, انه, اسهم).

[’iñ] bağlayıcısı/[’iññə] modal sözü. AH-də إِنَّ [’iñ] (20:63) bağlayıcısı əvəzinə NV-də إِنَّ [’iññə] (20:62) modal sözü işlənir. AH-də 20:63-cü ayəsi هَذُن لَّسْرِن يُرِيدَان أَنْ يُخْرَجَاكُمْ مِّنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثَلَّى ۝۶۳ [qāluū ’iñ həzəni ləsəhirəni yuridəni ’əy-’yuxricəkuñ-miñ ’ārđikuñ-bisihrihimə ʔayəzhəbə bi’ārđiqátikumul-múslə ||] «Onlar dedilər: "Bəli, bu ikisi, əlbəttə, sehrbazdır. Onlar öz sehləri ilə sizi yurdunuzdan qovub çıxartmaq və sizin ən gözəl yolunuzu yox etmək istəyirlər"» NV-də هَذُن لَّسْرِن يُرِيدَان أَنْ يُخْرَجَاكُمْ مِّنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثَلَّى ۝۶۲ [qāluūū ’iññə həzəni ləsəhirəni yuridəni ’əy-’yuxricəkuñ-miñ-’rđikuñ-bisihrihimə ʔayəzhəbə bi’ārđiqátikumul-múslə ||] (burada *r* samitinin incələşməsi, [’] səsinin düşümü, infleksiya müşahidə edilir) «Onlar dedilər: "Həqiqətən, bu ikisi, doğrudan da, sehrbazdır! Onlar öz sehləri ilə sizi yurdunuzdan qovub çıxartmaq və sizin ən gözəl yolunuzu yox etmək istəyirlər"» (20:62) kimi qiraət edilir. Göründüyü kimi, misallarda müşahidə edilən tərcümə fərqi minimaldır, lakin ekspressiya baxımından AH-də «bəli» mənasında işlənən إِنَّ bağlayıcısından NV-də «həqiqətən» anlamını verən إِنَّ modal sözü daha qəti, daha kəskin cavab bildirir. NV-də إِنَّ [’iññə] modal sözündən sonra هَذُن [həzəni] işarə əvəzliyinin təsirlik deyil, adlıq halda işlənməsi elmi ədəbiyyatda kifayət qədər geniş və ziddiyyətli mübahisələrə səbəb olub [65, 68]. Müshəf fərqi yoxdur (ا).

[’iññə] modal sözü/[’əññə] bağlayıcısı. AH-də إِنَّ [’iññə] (19:36; 23:52), o cümlədən III şəxsin təkində, kişi cinsində bitişən əvəzliliklə إِنَّهُ [’iññəhu] (52:28) modal sözü əvəzinə NV-də müvafiq olaraq أَنَّ [’əññə] (19:35; 23:53), أَنَّهُ [’əññəhu] (52:26) bağlayıcıları işlənir [57, 337]. Müshəf fərqi yoxdur (ا, انه, ان). إِنَّ [’iññə] modal sözü halların hər birində öz əsas anlamında işlənir: وَإِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَأَعْبُدُوهُ ۝

«Həqiqətən, Allah mənim də Rəbbimdir, sizin də Rəbbinizdir, Ona ibadət edin!», وَإِنَّ
 إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِيمُ ٢٨ «Həqiqətən, bu, tək bir din olaraq sizin dininizdir!»,
 «Şübhəsiz ki, O, kərəm sahibidir, rəhm edəndir!». NV-də اِنَّ [’iñnə] «ki» bağlayıcısı
 işləndiyi hallarda o, daha çox ۱ ön qoşması ilə işləndiyi hallarda kəsb etdiyi «çünkü»
 (لِأَنَّ [li’əñnə]) mənası ilə yüklüdür: «Çünkü Allah mənim də, وَأَنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَأَعْبُدُوهُ»
 «Çünkü bu tək bir din olaraq sizin dininizdir», وَأَنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةٌ, «Çünkü O, kərəm sahibidir, rəhm
 edəndir!».

[’iñnə] modal sözü/[’iñ] bağlayıcısı. 11:111-də AH-də اِنَّ [’iñnə] modal sözü
 əvəzinə NV-də اِنَّ [’iñ] bağlayıcısı işlənir. Müshəf fərqi yoxdur (ا). Ayədəki وَإِنَّ كَلَّا
 [va’iñnə külləl-ləmmə ləyuyəffiyəññəhuñ rəbbukə ’ə’mələhuñ]
 «And olsun ki, Rəbbin hamıya əməllərinin cəzasını verəcəkdir!» cümlə
 konstruksiyası 36:32, 43:35, 86:4-də keçən cümlələrin konstruksiyası ilə eynilik
 təşkil edir: وَإِنْ كُلُّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْتَا مُحَضَّرُونَ ٣٢ [va’iñ-küllul-ləmmə cəmi’ul-lədəynə mülh-
 dəfūñ] «(Qiyamət günü) hamı (nəsil-nəsil) bütövlüklə Bizim hüzurumuza
 toplanacaqdır!», «Bütün bunlar yalnız fani dünya malıdır!», وَإِنْ كُلُّ ذَلِكَ لَمَّا مَتَعَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا
 [va’iñ-küllul nəfsil-ləmmə ’aléyhə hāfız] «Hər kəsin üstündə bir gözətçi (mələk)
 var!». Bu cümlələrdə اِلَّا [’illə] «savayı, başqa» mənasında ۱ ədatı və ما inkar əda-
 tından əmələ gəlmiş لَمَّا [ləmmə] istisna ədatı (AH-də qoşa samit ilə qıraət edilir:
 [mm], bax: səh. XXX) «yox» mənasında لا [lə] inkar ədatı əvəzinə işlənən اِنَّ [’iñ] ilə
 birgə (اِنَّ... اِلَّا) (məs., لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ «Allahdan başqa tanrı yoxdur») konstruksiyası
 əmələ gətirir: «Heç kimə bütövlüklə Bizim hüzurumuza toplanacaqlarından başqa
 (məcal) yoxdur!», «Heç kimə fani dünya malından başqa (bir payı) yoxdur!»,
 «Heç kimin bir gözətçidən (mələkdən) başqa (bir şahidi) yoxdur!». Qurani-Kərimdən
 verilmiş misallardan aydın olur ki, 11:111-də AH-də اِنَّ [’iñnə] modal sözü məhz
 36:32, 43:35, 86:4-də olduğu kimi لا [lə] «yox» inkar ədatı mənasında işlənir. NV-də
 isə AH-də اِنَّ [’iñnə] modal sözü əvəzinə اِنَّ [’iñ] bağlayıcısı işlənir: وَإِنَّ كَلَّا
 لَمَّا لِيُؤْفِقِيْنَهُمْ رَبُّكَ أَعْمَلُهُمْ [va’iñ-külləl-ləmmə ləyuyəffiyəññəhuñ rəbbukə ’ə’mələhuñ]
 (burada istisna ədatının NV-də fərqli qıraəti müşahidə edilir).

Bağlayıcı fərqləri. [ləkiñnə]/[ləkiñ]. AH-də «lakin» anlamında əkslik,
 qarşılıqlıq bildirən, özündən sonra təsirlik hal tələb edən لَكِنَّ [ləkiñnə] (2:177, 189)
 bağlayıcısı əvəzinə NV-də eyni anlamda, təsirlik hal tələbi olmayan لَكِنْ [ləkiñ]
 (2:176, 188) bağlayıcısı işlənir. Müshəf fərqi yoxdur (لكن). Belə ki, AH-də «Yaxşı
 əməl əslində bir kəsin Allaha, axirət gününə, mələklərə, kitaba və peyğəmbərlərə
 inanmasıdır», «Lakin, yaxşı iş (pis əməllərdən) çəkinən kimsənin əməlidir» cümlələri
 AH-də وَلَكِنَّ الْبِرَّ مِنْ أَمَانٍ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ
 bil-ləhi vəl-yəumil-’əxiri vəl-mələ’ikəti vəl-kitəbi vəñ-nəbiyyinə],
 [vələkiñnəl-birra məni-ttəqā], NV-də isə وَلَكِنَّ الْبِرَّ مِنْ أَمَانٍ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ
 [vələkiñil-birru mənə’-mənə bil-ləhi vəl-yəumil-’əxiri vəl-mələ’ikəti vəl-
 kitəbi vəñ-nəbiyyinə] (burada r samitinin incələşməsi, hal fərqi, [’] səsinin düşümü

(iki yerdə), *məddi-bədəl* (üç yerdə), *məddi-müttəsilin* (iki yerdə) kəmiyyət fərqləri, [y] səsinə əvəzlənmiş [ʾ] səsinin olduğu kimi səslənməsi müşahidə edilir), وَلَكِنَّ الْبِرُّ مَنِ اتَّبَى [yaləkínil-birru məni-ttāqā/məni-ttāqā] (burada *r* samitinin incələşməsi, hal fərqi, zəif saiti alternativli infleksiya müşahidə edilir). AH-də لَكِنَّ [ləkíññə] bağlayıcısının ardı ilə gələn الْبِرُّ [ʾəl-bírra] ismi təsirlik, NV-də isə həmin söz adlıq haldadır: الْبِرُّ [ʾəl-bírru] (burada *r* samitinin incələşməsi müşahidə edilir).

[ʾəññə]/[ʾəñ]. 24:7-də AH-də «ki» anlamında özündən sonra təsirlik hal tələb edən أَنْ [ʾəññə] bağlayıcısı əvəzinə NV-də eyni anlamda, təsirlik tələbi olmayan اِنَّ [ʾəñ] bağlayıcısı işlənir. Müshəf fərqi yoxdur (ا). Belə ki, «Beşinci dəfə – əgər (kişi) yalan danışarlarsa – Allahın lənəti onun üzərindədir!"» cümləsi AH-də وَالْخَمِيسَةُ وَ [yal-xāmísətu ʾəññə lā'nətā]-lāhi 'aléyhi 'iñ-kəñə mīnəl-kəzibīn ||], NV-də isə وَالْخَمِيسَةُ اِنَّ لَعْنَتُ اللَّهِ عَلَيْهِ اِنَّ كَانَ مِنَ الْكٰذِبِيْنَ [yal-xāmísətu ʾəl-lā'nətul-lāhi 'aléyhi 'iñ-kəñə mīnəl-kəzibīn ||] (burada hal fərqi müşahidə edilir) kimi qiraət edilir. AH-də اِنَّ [ʾəññə] bağlayıcısının ardı ilə gələn لَعْنَتُ [lā'nətə] ismi təsirlik halda, NV-də isə həmin söz adlıq haldadır: لَعْنَتُ [lā'nətu].

24:9-cu ayəsində AH-də «ki» anlamında özündən sonra təsirlik hal tələb edən اِنَّ [ʾəññə] bağlayıcısı əvəzinə NV-də eyni anlamda, təsirlik tələbi olmayan اِنَّ [ʾəñ] bağlayıcısı işlənir. Müshəf fərqi yoxdur (ا). Belə ki, وَالْخَمِيسَةُ اِنَّ غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهَا اِنَّ كَانَ مِنَ الصّٰدِقِيْنَ ۙ [yal-xāmísətə ʾəññə ġáđábā]-lāhi 'aléyhəw 'iñ-kəñə mīnəş-şādiqīn ||] «Beşinci dəfə (qadın deməlidir): "Əgər (ərim) doğru danışarlarsa, Allahın qəzəbi (qadının) üzərindədir (mənim üzərimdədir)!"» cümləsi NV-də وَالْخَمِيسَةُ اِنَّ غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهَا اِنَّ كَانَ مِنَ الصّٰدِقِيْنَ ۙ [yal-xāmísətu ʾəñ ġáđibā]-lāhu 'aléyhəw 'iñ-kəñə mīnəş-şādiqīn ||] (burada zərf əvəzinə sıra sayının, isim əvəzinə feilin işlənməsi, hal, *məddi-münfəsilin* kəmiyyət fərqləri müşahidə edilir) «Beşinci (şəhadəti qadın belə deməlidir): "Əgər (ərim) doğru danışarlarsa, Allahın qəzəbi (qadının) üzərinə (mənim üzərimə) olsun!"» kimi qiraət edilir. İsimlərdən öncə işlənən اِنَّ [ʾəññə] «ki» bağlayıcısı AH-də, feillərdən öncə işlənən اِنَّ [ʾəñ] «ki» bağlayıcısı isə NV-də işlənir. AH-də özündən sonra təsirlik hal tələb edən اِنَّ [ʾəññə] bağlayıcısı غَضِبَ [ġáđabuñ] ismini təsirlik halına salır.

[ʾāu]/[ya]. 40:26-də AH-də اَوْ [ʾāu], NV-də isə əvəzinə وَ [ya] bağlayıcısı işlənir. Müshəf fərqi var (و/او). Belə ki, اِنِّيْ اَخَافُ اَنْ يُبَدِّلَ بَيْنَكُمْ اَوْ اَنْ يُظْهِرَ فِي الْاَرْضِ الْفَسَادَ [ʾiññiyə ʾəxāfu ʾəy-ÿubəddilə dīnəkuñ ʾāu ʾəy-ÿuzhīrə fil-ʾərđil-fəsədə] «Doğrusu, mən onun sizin dininizi dəyişdirəcəyindən və ya yer üzündə fitnə-fəsad törədəcəyindən qorxuram» cümləsində اَوْ [ʾāu] («və ya, yaxud») bağlayıcısı vasitəsilə alternativlik, NV-də isə وَ [ya] («və») bağlayıcısı ilə ümumiləşdimə bildirilir: اِنِّيْ اَخَافُ اَنْ يُبَدِّلَ بَيْنَكُمْ وَاَنْ يُظْهِرَ فِي الْاَرْضِ الْفَسَادَ [ʾiññiyə ʾəxāfu ʾəy-ÿubəddilə dīnəkuñ və ʾəy-ÿuzhīrə fil-ʾərđil-fəsədə] (burada I şəxsin təkində bitişən əvəzliyinin qiraəti fərqi, *r* samitinin incələşməsi, [ʾ] səsinin düşümü müşahidə edilir) «Doğrusu, mən onun sizin dininizi dəyişdirəcəyindən və yer üzündə fitnə-fəsad törədəcəyindən qorxuram».

[ʾəñ]/[ʾiñ]. AH-də اِنَّ [ʾəñ] «ki; görə; deyə; üçün» (43:5) bağlayıcısı əvəzinə NV-də اِنَّ [ʾiñ] «əgər» (43:4) şərt bağlayıcısı işlənir ki, bu da qiraətlərarası cüzi olsa

da, mənə fərqi gətirib çıxarır. Müshəf fərqi yoxdur (ا). Belə ki, AH-də أَفَنَضْرِبُ عَنْكُمْ ۝ أَفَنَضْرِبُ عَنْكُمْ أَذَكَّرَ صَفْحًا أَنْ كُنْتُمْ قَوْمًا مُّسْرِفِينَ ۝ [ʿə fənâdribu ʿâkumuz-zîkrə şâfħañ ʿəñ-kúñtuñ qâuməñ-mûsrifîñ ||] «Siz həddi aşan bir qövüm olduğunuz üçün Biz Qur'anı sizə təbliğ etməkdən vaz keçməliyik?!» cümləsi NV-də أَفَنَضْرِبُ عَنْكُمْ أَذَكَّرَ صَفْحًا إِنْ كُنْتُمْ قَوْمًا مُّسْرِفِينَ ۝ [ʿə fənâdribu ʿâkumuz-zîkrə şâfħaniñ-kúñtuñ qâuməñ-mûsrifîñ ||] (burada r samitinin incələşməsi, [ʿ] səsinin düşümü müşahidə edilir) «Siz həddi aşan bir qövmsünüzsə, Biz Qur'anı sizə təbliğ etməkdən vaz keçməliyik?!» kimi qiraət edilir.

[ya]/[fə-]. AH-də وَ [ya] (26:217; 91:15) bağlayıcısı əvəzinə NV-də فَ [fə-] (26:216; 91:15) bitişik yazılan bağlayıcı işlənir. Belə ki, AH-də وَتَوَكَّلْ [yatəvəkkəl] «Və təvəkkül et!», وَلَا يَخَافْ [yalə yəxâfū] «Və aqibətindən qorxmaz!» cümlələri NV-də فَتَوَكَّلْ [yatəvəkkəl] «Bununla təvəkkül et!», فَلَا يَخَافْ [falə yəxâfū] «Çünkü (O) aqibətindən qorxmaz!» kimi qiraət edilir. Müshəf fərqi var (هوكل/وكل) (فلا يحاف/بحاف). 26-cı surədə Şüeyb peyğəmbər və qövümü haqqında danışılan (176-dən axırınadək olan) hissəsində qövminün öyüd-nəsihət almaq istəməməsi, Şüeyb peyğəmbərin onları ilahi əzab ilə qorxutması, sonda əhalinin onu yalançı adlandırılmasından bəhs olunur. 216-217-ci ayələrdə Allah-taala Şüeybə buyurur: فَإِنَّ عَصَوَكُمْ فَقُلْ إِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تَعْمَلُونَ ۝ ٢١٦ وَتَوَكَّلْ عَلَى الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ ۝ ٢١٧ [fə'in ʿaşâukə fâqúl ʿinnî bərîñ ʿuñ-mîmîñ-mə tá ʿməlüññ || yatəvəkkəl ʿäləl-ʿazîzir-rahîmîñ ||] «Bununla belə, əgər onlar sənə qarşı çıxsalar, onda: "Həqiqətən, mən sizin əməllərinizdən uzağam!" – de və təvəkkül et yenilməz qüvvət, mərhəmət sahibinə!». Göründüyü kimi, AH-də وَ [ya] bağlayıcısı «de!» ilə «təvəkkül et!» əmr şəklində olan iki feili bir-biri ilə bağlayır: «De və təvəkkül et!». NV-də isə anlam bir qədər fərqlidir. فَإِنَّ عَصَوَكُمْ فَقُلْ إِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تَعْمَلُونَ ۝ ٢١٥ وَتَوَكَّلْ عَلَى الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ ۝ ٢١٦ [fə'in ʿaşâukə fâqúlî-ññî bərîñ ʿuñ-mîmîñ-mə tá ʿməlüññ || yatəvəkkəl ʿäləl-ʿazîzir-rahîmîñ ||] (burada [ʿ] səsinin düşümü, *məddi-müttəsilin* kəmiyyət fərqi müşahidə edilir) «Bununla belə, əgər onlar sənə qarşı çıxsalar, onda de: "Həqiqətən, mən sizin əməllərinizdən uzağam!". Bununla (cəzalarının verilməsi ilə bağlı) yenilməz qüvvət, mərhəmət sahibinə təvəkkül et!». Burada iki əmr feili biri digəri ilə əlaqəli deyil. Əksinə, Şüeyb peyğəmbər qövminə «de!» əmri ilə «Həqiqətən, mən sizin əməllərinizdən uzağam!» deməsi ilə kifayətlənməli, «bununla» bu sözlərdən sonra iş Allah-taalaya aiddir, yəni «yenilməz qüvvət, mərhəmət sahibinə təvəkkül et!». 91-ci surədə Saleh peyğəmbər və Səməd qövümü haqqında danışılan (11-ci ayədən surənin axırınadək olan) hissəsində Səməd qövminün öyüd-nəsihət almaq istəməməsi, onu yalançı adlandırılmasından bəhs olunur. 11-15-də deyilir: كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِطَغْوَاهَا ۝ إِذِ انبَعَثَ أَشْقَاهَا ۝ ١٢ فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ نَاقَةَ اللَّهِ ۝ وَسَعَاهَا ۝ ١٣ فَكَذَّبُوهُ فَعَقَرُوهَا فَدَمَّتْ عَلَيْهِمْ رَبُّهُمْ بَدْنَيْهِمْ فَمَسَّوْهَا ۝ ١٤ وَلَا يَخَافُ عُقْبَاهَا ۝ ١٥ [kəzzəbət səmūdu biṭāğvāhə || ʿizim-bā ʿasə ʿəşqāhə || fâqâlə ləhuñ rəsūlu-lāhi nâqātā-lāhi yasūqyāhə || fəkəzzəbūhu fā ʿaqārūhə fədəmdəmə ʿaləyhiñ rābbuñ-bizəmbiñ fəsāvṣāhə || yalə yəxâfū ʿuqbāhə ||] «Səməd öz azgınlığı üzündən təkzib etmişdi. Onların ən yaramazı ortaya atıldığı zaman Allahın peyğəmbəri onlara onda dedi: "Allahın dişi dəvəsi, onun su içməsi!". Amma onu yalançı saydılar, sonra yıxıb kəsdilər. Onların

Rəbbi günahlarına görə onları qırdı, sonra yerlə bir etdi və aqibətindən qorxmaz!». Sonuncu ayədəki «Və aqibətindən qorxmaz!» ifadəsi aid ola bilər həm Allah-taalaya («Onların Rəbbi (Səməd qövmini) günahlarına (Salehi yalançı saydıqlarına, dəvəni yıxıb kəsdiklərinə) görə onları qırdı, sonra yerlə bir etdi və (onların Rəbbi etdiyi bu əməlin) aqibətindən (kiminsə təqibindən, məsuliyyətdən) qorxmaz!»), Saleh peyğəmbərə («Onların Rəbbi (Səməd qövmini) günahlarına (Salehi yalançı saydıqlarına, dəvəni yıxıb kəsdiklərinə) görə onları qırdı, sonra yerlə bir etdi və (Saleh peyğəmbər onları qorxutmasının, xəbərdar etməsinin) aqibətindən (etdiyi əməlin nəticəsindən) qorxmaz!»), həm də «ən yaramaza» («Onların Rəbbi (Səməd qövmini) günahlarına (Salehi yalançı saydıqlarına, dəvəni yıxıb kəsdiklərinə) görə onları qırdı, sonra yerlə bir etdi və (ortaya atılan onların ən yaramazı küfr və azgınlığından dəvəni yıxıb kəsdiyinə görə) aqibətindən (etdiyi əməlin nəticəsindən) qorxmaz!»). NV-də isə anlam fərqli və qətidir: فَكَذَّبُوهُ فَعَقَرُوهَا فَدَمْدَمَ عَلَيْهِمْ رَبُّهُم بِذُنُوبِهِمْ فَسَوَّاهَا ۗ ۱۵ فَلَا يَخَافُ عُقْبَاهَا ۗ ۱۶ [fəkəzzəbūhu fā‘aḡāfūhā fədəmdəmə ‘aləyhiḡ ṛābbuhūm-bizəmbihīḡ fəsəyṡāhə/fəsəyṡāhə || fələ yāxāfū ‘uḡbāhə/‘uḡbāhə ||] (burada iki yer-də zəif saiti alternativli infleksiya müşahidə edilir) «Amma onu yalançı saydılar, sonra yıxıb kəsdilər. Onların Rəbbi günahlarına görə onları qırdı, sonra yerlə bir etdi, çünki (O) aqibətindən qorxmaz!». Burada söhbət yalnız Allah-taaladan gedə bilər, çünki yalnız O, etdiyi əmələ görə kiminsə təqibindən, hansısa məsuliyyətdən qorxmaz! Burada ف bağlayıcısının kəsb etdiyi məna «çünki, ona görə ki» əməli yalnız Allaha aid etmiş olur. Saleh peyğəmbərin də qorxacaq ünvanı var, «ən yaramaz»ın da [68, 1329].

Ədat fərqləri. [’ə]/[’äu]. AH-də 7-ci surədə bir-birinin ardınca gələn üç ayə (97-99-cu ayələr) eyni sual ədatı – أ [’ə] adi sual ədatı – ilə başlayır: أَأَمِنَ [’ə fə’əminə] və أَوْأَمِنَ [’ä və’əminə] «əmin idimi?», أَأَمِنُوا [’ə fə’əminū] «əmin idilərmimi?». أَوْأَمِنَ [’ä və’əminə] (7:98) ifadəsindəki أ [’ə] adi sual ədatı əvəzinə NV-də أَوْ [’äu] alternativ sual ədatı işlənir (AH-də ifadədəki وَ [və] bağlayıcısı isə NV-də olmur): أَوْأَمِنَ [’ä və’əminə] «Və ya əmin idimi?» (7:97). NV-də أَوْ alternativ sual ədatından sonra أَوْأَمِنَ feilinin işlənməsi sayəsində [’] səsinin düşümü baş verir və bu səbəbdən أَوْأَمِنَ [’äu ’əminə] ([’äy ’əminə]) → أَوْأَمِنَ [’äy ’əminə] → أَوْأَمِنَ [’äy-aminə] kimi qiraət edilir. Müshəf fərqi yoxdur (اوامس).

[’əḡm]/[’ə]. AH-də أَمْ [’əḡm] alternativlik ədatı ilə مَنَّ [mən] əvəzliyi bir yerdə yazılmış أَمْأَمَّنَّ [’əḡm-mən] (39:9) ifadəsindəki أَمْ [’əḡm] alternativlik ədatı əvəzinə NV-də أ [’ə] adi sual ədatı işlənir: أَمْأَمَّنَّ [’ə mən] (39:10). Müshəf fərqi yoxdur (امس). Öncəki ayə ilə sıx sintaktik əlaqədə olduğu üçün ayələrdəki cümlələri bir yerdə nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Belə ki, AH-də أَمْأَمَّنَّ ۙ مِنَ اصْحَابِ النَّارِ ۗ ۸ هُوَ قَلْبَتْ ءَانَاءَ الَّتِي سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْآخِرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ ۗ ۙ ’ifnəkə miñ ’āshābiñ-ñəri ’əḡm-mən hūya qānitūñ ’ənñə’əl-léyli səcīdäy-ṡāqā’imäy-ṡāhṡāṡul-’āxīratä yayārcū ṡāḡmätä ṡābbih ||] «De: "Hələ küfrünlə bir müddət (həyatın) dadını çıxar. Şübhəsiz ki, sən cəhənnəm əhlindənsən!" Yoxsa axirətdən qorxan, Rəbbinə ümid bəsləyən, gah səcdəyə qapanıb, gah da ayaq üstə durub gecə

uzunu ibadət içində keçirən (müti bəndə kafirlə bildirmisi)?!» cümlələri NV-də **فَلْتَمَنَّ بِكُفْرِكَ قَلِيلًا إِنَّكَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ ۗ أَمِنْ هُوَ قَاتِلٌ آتَاءُ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْآخِرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ** [qul tәмəttä‘ bikúfrikä qâlîlənî-ññəkə minä-şhâbiñ-ñæri ‘ə mənñ húya qānitunəñəñəñə’əl-léyli səcídäÿ-ÿaqāāā’iməÿ-ÿähzəřulāā-xirətä ÿayārcü řāhmətä řābbih||] (burada [’] səsinin düşümü (dörd yerdə), zəif saiti infleksiya, *məddi-bədəl* (iki yerdə), *məddi-müttəsilin* (iki yerdə) kəmiyyət fərqləri müşahidə edilir) «De: "Hələ küfrünlə bir müddət (həyatın) dadını çıxar. Şübhəsiz ki, sən cəhənnəm əhlindənsən!" Məgər axirətdən qorxan, Rəbbinə ümid bəsləyən, gah səcdəyə qapanıb, gah da ayaq üstə durub gecə uzunu ibadət içində keçirən (müt’i bəndə kafirlə bildirmisi)?!» kimi qiraət edilir.

Nəticə:

1. Rəvayətlərarası kök samiti fərqi fərqli leksik vahidlərin işlənməsinə gətirib çıxarır.
2. Rəvayətlərarası model fərqi bəzi hallarda ləhcə fərqlərinin təzahürü, bəzi hallarda isə isnad fərqi kimi çıxış edir. Model fərqi bir çox halda fərqli leksik vahidlərin işlənməsi, bəzən sintaktik əlaqələrin dəyişməsinə gətirib çıxarır.
3. Rəvayətlərarası hal fərqi cümlə üzvlərinin vəzifələrinin, nəticə olaraq cümlədə sintaktik əlaqələrin dəyişməsinə gətirib çıxarır.
4. Rəvayətlərarası kəmiyyət fərqi əksər olaraq nominal səciyyə kəsb edir, bəzi hallarda, xüsusilə cəm/cəmin cəmi fərqində olduğu kimi üslub xarakterlidir.
5. Rəvayətlərarası müəyyənlik kateqoriyası üzrə fərq əksər hallarda cümlə üzvlərinin vəzifələrinin, nəticə olaraq cümlədə sintaktik əlaqələrin dəyişməsinə, birləşmənin növ fərqi gətirib çıxarır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qaradağlı, V.A. Təcvid: Qurani-Kərimin tilavəti qaydaları: Asim qiraətinin Həfs rəvayəti əsasında / V.Qaradağlı. – Bakı: Elm, – 2011. – 360 s.
2. İslam Ansiklopedisi: [44 cilddə] / Red. B.Topaloğlu, Y.Kandemir [və b.] – Ankara: Türkiyə Diyanət Vəqfi, – c. 15: Hədəs – Nahefi Mehmed. – 1997. – 550 s.; c. 41: Tevekkül – Tüsteri. – 2012. – 617 s.; – c. 43: Vekalet – Yusı. – 2013. – 617 s.
3. Ünlü, D. Kur’an-i kerimin tecvidi / D.Ünlü. – Ankara: Türkiyə Diyanət Vəqfi, – 1993. – 174 s.
4. Гранде, Б.М. Введение в сравнительное изучение семитских языков / Б.Гранде. – Москва: Восточная литература РАН, – 1998. – 439 с.
5. Маслов, Ю.С. Введение в языкознание / Ю.Маслов. – Москва: Высшая школа, – 1987. – 272 с.
6. Sulaiman, M.M. The Seven Famous Qira’at and Their Implications on Qur’anic Exegesis: / A thesis submitted of the requirements for degree of Doctor of Philosophy / – Zaria, 2011. – 131 p.

7. ابن الجزري، شمس الدين أبو الخير محمد بن محمد بن علي بن يوسف الدمشقي. تقريب النشر في القراءات العشر وضع حواشيه عبد الله محمد الخليفي \ ابن الجزري. - بيروت: دار الكتب العلمية، - ٢٠٠٢. - ٢١٦ ص.
8. ابن الجزري، شمس الدين أبو الخير محمد بن محمد بن محمد بن علي بن يوسف الدمشقي. شرح طيبة النشر في القراءات العشر \ ابن الجزري. - بيروت: دار الكتب العلمية، - ٢٠٠٠. - ٣٤٤ ص.
9. ابن جنبي، أبو الفتح عثمان. المحتسب في تبين وجوه شواذ القراءات والإيضاح عنها تحقيق علي النجدي ناصف وعبد الحليم النجار وعبد الفتاح إسماعيل شبلي: [مجلدان] \ ابن جنبي. - القاهرة: دار سيزكين، - ١٩٨٦. ج. ١. - ٣٩٢ ص. ج. ٢. - ٥٣٩ ص.
10. ابن جزبي، أبو القاسم محمد بن أحمد بن جزبي الكلبي. التسهيل لعلوم التنزيل تحقيق محمد سالم هاشم: [مجلدان] \ ابن الجزري. - بيروت: دار الكتب العلمية، - ١٩٩٥. ج. ١. - ٥٤١ ص. ج. ٢. - ٦٦٢ ص.
11. ابن زنجلة، عبد الرحمن بن محمد أبو زرة. حجة القراءات محقق الكتاب ومعلق حواشيه سعيد الأفغاني \ ابن زنجلة. - بيروت: مؤسسة الرسالة، - ١٩٩٧. - ٨١٤ ص.
12. ابن عادل، أبو حفص عمر بن علي الدمشقي الحنبلي. اللباب في علوم الكتاب تحقيق أحمد عبد الموجود وعلي محمد معوض: [٢٠ مجلدا] \ ابن عادل. - بيروت: دار الكتب العلمية، - ١٩٩٨. ج. ١٠. - ٦٢٤ ص.
13. ابن عاشور، محمد الطاهر. تفسير التحرير والتنوير: [٣٠ مجلدا] \ ابن عاشور. تونس: الدار التونسية للنشر، - ١٩٨٤. ج. ٤. - ٣٠٤ ص. ج. ٨. - ٤٦٩ ص. ج. ٩. - ٣٥٢ ص. ج. ١٢. - ٢٩٩ ص. ج. ١٦. - ٣٦٠ ص. ج. ١٨. - ٣٥١ ص. ج. ١٩. - ٢٩٧ ص. ج. ٢٢. - ٣٧٩ ص. ج. ٢٥. - ٣٨٦ ص.
14. ابن عطية، أبو محمد عبد الحق بن غالب بن عطية الأندلسي. المحرر الوجيز: [٦ مجلدات] \ ابن عطية. - بيروت: دار الكتب العلمية، - ٢٠٠١. ج. ٣. - ٥٥٢ ص.
15. ابن قيم الجوزية، أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد بن حريز الزرعي. بديع التفسير تحقيق يسري السيد محمد وصالح أحمد السامي: [٣ مجلدات] \ ابن قيم. - الرياض: دار ابن جوزية، - ٢٠٠٦. ج. ٣. - ٤٨٦ ص.
16. ابن كثير، أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي الدمشقي. تفسير القرآن العظيم تحقيق سامي بن محمد السلامة: [٩ مجلدات] \ ابن كثير. - الرياض: دار طيبة، - ١٩٩٩. ج. ٦. - ٥٠٤ ص.
17. ابن الهائم، شهاب الدين أحمد بن محمد بن عماد. التبيان في تفسير غريب القرآن تحقيق ضاحي عبد الباقي محمد \ ابن الهائم. - بيروت: دار الغرب الإسلامي، - ٢٠٠٣. - ٥٠٩ ص.
18. أبو حيان الأندلسي، محمد بن يوسف الغرناطي. البحر المحيط: [١١ مجلدا] \ أبو حيان الأندلسي. - دمشق: دار الفكر، - ٢٠١٠. ج. ٢. - ٧٧٢ ص. ج. ٤. - ٧١٠ ص. ج. ٩. - ٥٨٤ ص.
19. أبو السعود، محمد بن محمد العمادي. تفسير أبي السعود إرشاد العقل السليم إلى مزايا القرآن الكريم: [٩ مجلدات] \ أبو السعود. - بيروت: دار إحياء التراث العربي، - ١٩٥٧. ج. ٤. - ٣١٢ ص. ج. ٦. - ٣٠٨ ص. ج. ٧. - ٢٨٨ ص.
20. أبو العباس، محمد علي. الإعراب الميسر \ محمد علي أبو العباس. - القاهرة: دار الطلائع، - ١٩٩٦. - ١٩٢ ص.
21. الاجهوري، عطية بن عطية. إرشاد الرحمن لأسباب النزول والناسخ والمنسوخ وتجويد القرآن اعتنى به ابو الفضل الدمياطي أحمد بن علي \ الاجهوري. - بيروت: دار ابن حزم، - ٢٠٠٩. - ٩٧٥ ص.
22. أحكام القراءات للأئمة السبعة للصف الثالث الثنوي بمدارس تحفيظ القرآن الكريم المفردات القرآنية من خلال السياق عند الراغب الاصفهاني دراسة وتحليل. - المدينة المنورة: جامعة المدينة العالمية، - ٢٠١٢. - ١٨٠ ص.

23. الأخفش، أبو الحسن سعيد بن مسعدة الأخفش الأوسط. كتاب معاني القرآن تحقيق هدى محمود قراعة \ الأخفش. - القاهرة: مكتبة الخانجي، - 1990. - 909 ص.
24. ألوسي، أبو الثناء البغدادي. روح المعاني: [30 مجلدا] \ أبو الثناء ألوسي. - بيروت: دار إحياء التراث العربي، - 1957. ج. 11 - 216 ص، ج. 22 - 226 ص.
25. الأنباري، إبراهيم. الموسوعة القرآنية: [11 مجلدا] \ إبراهيم الأنباري. - أسوان: مطابع سجل العرب، - 1984. ج. 11 - 512 ص.
26. البغوي، محيي السنة أبو محمد الحسين بن مسعود. تفسير البغوي معالم التنزيل تحقيق محمد عبد الله النمر وعثمان جمعة ضميرية وسليمان مسلم الحرش: [8 مجلدات] \ محيي السنة البغوي. - الرياض: دار طيبة، - 1989. ج. 5 - 433 ص، ج. 7 - 459 ص.
27. البقاعي، برهان الدين إبراهيم بن عمر بن الحسن. نظم الدرر: [22 مجلدا] \ برهان الدين البقاعي. - القاهرة: دار الكتاب الإسلامي، - 1984. ج. 14 - 482 ص.
28. البناء، أحمد بن محمد. اتحاف فضلاء البشر بالقراءات الأربعة عشر تحقيق شعبان محمود إسماعيل: [مجلدان] \ أحمد بن محمد البناء. - القاهرة: عالم الكتب للمكتبة الأزهرية، - 1977. ج. 1 - 551 ص، ج. 2 - 663 ص.
29. التميمي، حاتم تقي الدين. السكت في القراءات: أنواعا وجكما وتوجيها \ جدة: مجلة معهد الامام الشاطبي للدراسات القرآنية، - 1344هـ. جمادي الآخرة، - ص. 13-50.
30. الثعالبي، عبد الرحمن بن محمد بن مخلوف أبو زيد الثعالبي المالكي. تفسير الثعالبي الجواهر الحسان في تفسير القرآن تحقيق علي محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود: [5 مجلدات] \ أبو زيد الثعالبي. - بيروت: دار إحياء التراث العربي، - 1997. ج. 4 - 395 ص.
31. الثعلبي، الهمام أبو إسحاق أحمد. تفسير الثعلبي كشف البيان تحقيق أبو محمد بن عاشور: [10 مجلدات] \ أبو إسحاق الثعلبي. - بيروت: دار إحياء التراث العربي، - 2002. ج. 4 - 376 ص.
32. جطل، مصطفى. نصوص ومسائل نحوية و صرفية \ مصطفى جطل. - حلب: منشورات جامعة حلب، - 1996. - 198 ص.
33. الجوهري، إسماعيل بن حماد. الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية تحقيق أحمد عبد الغفور عطار \ إسماعيل بن حماد الجوهري. - بيروت: دار العلم للملايين، - 1979. - 2563 ص.
34. خاروف، محمد فهد. الميسر في القراءات الأربع عشرة \ محمد فهد خاروف، محمد كريم راجح. - دمشق- بيروت: دار الكلم الطيب، - 2000. - 627 ص.
35. الخراط، أحمد بن محمد. المجتبي من مشكل إعراب القرآن الكريم \ أحمد بن محمد الخراط. - المدينة المنورة: مجمع م.ف، - 2006. - 1603 ص.
36. الدرويش، محيي الدين. إعراب القرآن الكريم و بيانه: [10 مجلدات] \ محيي الدين الدرويش. - حمص: دار الإرشاد للشؤون الجامعية، - 1980. ج. 1 - 571 ص.
37. دغيس، بشير أحمد. اختلاف وجوه طرق النشر مع بيان المقدم أداء \ بشير أحمد دغيس. - طنطا: دار الصحابة للتراث، - 2009. - 712 ص.
38. الراجحي، عبده. اللهجات العربية في القراءات القرآنية \ عبده الراجحي. - الإسكندرية: دار المعرفة الجامعية، - 1996. - 276 ص.
39. الرازي، محمد الرازي فخر الدين ابن العلامة ضياء الدين عمر. تفسير الفخر الرازي التفسير الكبير ومفاتيح الغيب: [32 مجلدا] \ فخر الدين الرازي. - بيروت: دار الفكر، - 1981. ج. 26 - 296 ص.
40. رفيده، إبراهيم عبد الله. النحو وكتب التفسير: [مجلدان] \ إبراهيم رفيده. بنغازي: دار الجماهيرية، - 1990. ج. 1 - 744 ص، ج. 2 - 760 ص.
41. الزرقاني، محمد عبد العظيم. مناهل العرفان في علوم القرآن: [مجلدان] \ محمد الزرقاني. - بيروت: المكتبة العصرية، - 2001. ج. 1 - 438 ص؛ ج. 2 - 412 ص.

42. الزمخشري، أبو القاسم جار الله محمود بن عمر الخوارزمي. تفسير الكشاف \ جار الله الزمخشري. - بيروت: دار المعرفة، - ٢٠٠٩. - ١٢٣٥ ص.
43. سالم، عبد الله إبراهيم. القراءات القرآنية في معجم تهذيب اللغة للأزهري في ضوء علم اللغة الحديث: \ الرسالة للحصول على درجة الدكتوراة \ - طنطا، - ١٩٩٩. - ١٨٢ ص.
44. السعدي، عبد الرحمن بن ناصر. تيسير الكريم الرحمن في تفسير كلام المنان \ عبد الرحمن السعدي. - الرياض: دار السلام، - ٢٠٠٢. - ١١٥٠ ص.
45. السمرقندي، أبو الليث نصر بن محمد بن أحمد بن إبراهيم. تفسير السمرقندي بحر العلوم تحقيق علي محمد معوض وعادل أحمد عبد الوجود: [٣ مجلدات] \ أبو الليث السمرقندي. - بيروت: دار الكتب العلمية، - ١٩٩٣. ج. ١. - ٦٠٠ ص.
46. السمعاني، أبو المظفر منصور بن محمد بن عبد الجبار التميمي المروزي الشافعي السلفي. تفسير القرآن تحقيق أبي تميم ياسر بن إبراهيم: [٦ مجلدات] \ أبو المظفر السمعاني. - الرياض: دار الوطن، - ١٩٩٧. ج. ٢. - ٤٧٠ ص.
47. السمين الحلبي، أحمد بن يوسف. الدر المصون في علوم كتاب المكنون: [١١ مجلد] \ السمين الحلبي. - دمشق: دار القلم، - ١٩٩٤. ج. ٢. - ٧٠٤ ص.
48. السيد سلام، عبد العزيز علي. ظاهرة الإضافة في اللغة وأحكامها في العربية \ صلاح السيد. - بيروت: دار الكتب، - ١٩٩٨. - ٢٤٧ ص.
49. الشمري، ميروك حمود. القراءات العشر المختلفة في العلامة الإعرابية وأثر ذلك في المعنى من خلال كتاب النشر لابن الجزري: \ الرسالة للحصول على درجة ماجستير في النحو والصرف \ - الرياض، - ٢٠٠١. - ٢٥١ ص.
50. الشنقيطي، محمد الأمين بن محمد المختار الجكني. أضواء البيان تحقيق بكر بن عبد الله بوريد: [٧ مجلدات] \ محمد الجكني الشنقيطي. - جدة: دار عالم الفوائد، - ١٩٧٩. ج. ٤. - ٩٠٧ ص.
51. الشوكاني، محمد بن علي بن محمد. فتح القدير تحقيق يوسف الغوش \ محمد الشوكاني. - بيروت: دار المعرفة، - ٢٠٠٧. - ١٧٠٤ ص.
52. شيرازي، مكارم. تفسير نمونه \ مكارم شيرازي. - تهران: دار الكتب الإسلامية، - ١٣٥٤ هـ. - ٨٦٢ ص.
53. الطبري، أبو جعفر محمد بن جرير. تفسير الطبري جامع البيان عن تأويل أي القرآن تحقيق عبد الله بن عبد المحسن التركي: [٢٦ مجلد] \ ابن جرير الطبري. - القاهرة: هجر للطباعة والنشر والإعلان، - ٢٠١٢. ج. ١٤. - ٦٩٣ ص.
54. الطحان، إسماعيل أحمد. أضواء على القراءات القرآنية. - بغداد: مجلة الرسالة الإسلامية، العددان ١٠٤ و ١٠٥، - ١٩٧٧. - ص. ١٦-٢٤.
55. ظفر، جميل أحمد. النحو القرآني قواعد وشواهد \ جميل أحمد ظفر. - بيروت: المكتبة العصرية، - ٢٠١٢. - ٤٥٥ ص.
56. الفراء، أبو زكريا يحيى بن زياد. معاني القرآن: [٣ مجلدات] \ أبو زكريا الفراء. - بيروت: عالم الكتب، - ١٩٨٣. ج. ٣. - ٣٩١ ص.
57. الفراية، نضال محمود. القراءات القرآنية في كتاب الكشاف للزمخشري: \ الرسالة للحصول على درجة الدكتوراة \ - مؤتة، - ٢٠٠٦. - ٣٦٣ ص.
58. الفيروزآبادي، مجد الدين محمد بن يعقوب. بصائر ذوي التمييز تحقيق محمد علي النجار: [٦ مجلدات] \ مجد الدين الفيروزآبادي. - القاهرة: لجنة إحياء التراث الإسلامي، - ١٩٩٦. ج. ٤. - ٥٤٨ ص.
59. القاسمي، محمد جمال الدين. محاسن التأويل تحقيق محمد فؤاد عبد الباقي \ جمال الدين القاسمي. - بيروت: دار إحياء الكتب العربية، - ١٩٥٧. - ٦٣٩٠ ص.

60. القاضي، عبد الفتاح. الوافي في شرح الشاطبية في القراءات السبع \ عبد الفتاح القاضي. – المدينة المنورة: مكتبة الدار، – ١٩٩٢. – ٤٠٠ ص.
61. القرطبي، أبو عبد الله محمد بن أحمد الأنصاري. الجامع لأحكام القرآن اعتنى به وصححه الشيخ هشام سمير البخاري: [٢١ مجلدا] \ أبو عبد الله القرطبي. – بيروت: دار عالم الكتب، – ٢٠١٠. ج. ٨. – ٤٠٢ ص. ج. ١١. – ٣٥٨ ص.
62. الكرمانى، أبو العلاء. مفاتيح الأغاني في القراءات والمعاني دراسة وتحقيق عبد الكريم مصطفى مدلج \ الكرمانى، أبو العلاء الكرمانى، أبو العلاء. – بيروت: دار ابن حزم، – ٢٠٠١. – ٥٠٤ ص.
63. الكلابى، مكي محي عيدان. الإضافة في العربية دراسة تركيبية-دلالية \ مكي الكلابى، وذاح محمد صلاح، علوان شاكر صاحب. – كربلاء: مجلة جامعة كربلاء، – ٢٠٠٩. المجلد ٧، العدد ٢، إنساني، – ص. ٢٥-٨.
64. محلي، جلال الدين. تفسير الجلالين الميسر \ جلال الدين محلي، جلال الدين السيوطي. – بيروت: دار الكتب العلمية، – ٢٠٠٣. – ٧٦٤ ص.
65. المخزومي، مهدي. قضايا نحوية \ مهدي المخزومي. أبو ظبي: المجمع الثقافي، – ٢٠٠٢. – ٢١٣ ص.
66. مكي بن أبي طالب، أبو محمد القيسي. الإبانة عن معاني القراءات تحقيق عبد الفتاح إسماعيل شلبي \ مكي بن أبي طالب. – بيروت: دار الرسالة، – ١٩٧٧. – ١٥٨ ص.
67. مكي بن أبي طالب، أبو محمد القيسي. تفسير هداية إلى بلوغ النهاية تحقيق سلطان بن محمد القاسمي \ مكي بن أبي طالب. – الشارقة: جامعة الشارقة، – ٢٠٠٨. – ٩١١٢ ص.
68. النحاس، أبو جعفر أحمد بن محمد بن إسماعيل. إعراب القرآن \ أبو جعفر النحاس. – بيروت: دار المعرفة، – ٢٠٠٨. – ١٣٩٠ ص.
69. الواحدي، علي بن أحمد النيسابوري. أسباب نزول القرآن تحقيق السيد أحمد صقر \ النيسابوري الواحدي. – بيروت: دار الكتب الجديد، – ١٩٦٩. – ٥٤٣ ص.
70. الواحدي، علي بن أحمد النيسابوري. التفسير البسيط: [٢٥ مجلدا] \ النيسابوري الواحدي. – الرياض: سلسلة الرسائل الجامعية، – ٢٠٠٩. ج. ٤. – ٥٤٧ ص، ج. ٢٢. – ٥٣٢ ص، ج. ٢٣. – ٥٣٠ ص.
71. يونس، بشير أحمد سليمان. معاني كلمات القرآن الكريم كلمة كلمة: [٣ مجلدات] \ بشير أحمد سليمان يونس. – عمان: دائرة المكتبة الوطنية، – ٢٠١٣. ج. ٣. – ٨١٨ ص.

В.Карадаглы

Сравнительный лексический и грамматический анализ частей речи в разночтениях Хафса и Варша (I часть)

Резюме

В статье проводится сравнительный лексический и грамматический анализ разночтений, имеющих место в существительных, прилагательных, числительных, наречиях, местоимениях, а также анализ разночтений, касательно служебных частей речи в различиях между широко распространенными чтениями Корана в мусульманском мире: чтением Асима в передаче Хафса и чтением Нафи‘а в передаче Варша. Другими словами, цель, поставленная перед нами, преследует проведение сравнительного анализа всех случаев разночтений между чтением Асима в передаче Хафса и чтением Нафи‘а в

передаче Варша во всех частях речи, за исключением глаголов. В данном случае подразумевается анализ разночтений, имеющих, в той или иной степени, разную смысловую нагрузку, характер лексических, грамматических отличий. Здесь не исследуются разночтения фонетического характера. Лексический и грамматический анализ разночтений, имеющих место в существительных, прилагательных, числительных и наречиях, проводится по различиям коренных согласных, модели и категорий, а также различий в чтении, различий паузального характера. Отдельно представлен анализ различий, собранных в группу особых случаев разночтения. Под категориальными различиями рассматриваются случаи разночтений в разных падежах, числе и по категории определенность-неопределенность. Анализ разночтений местоимений проводится по признакам наличия одного в одной и отсутствии в другой передаче, а также по различии категории числа. Анализ касательно служебных частей речи проводится по признакам наличия служебной части речи в одной и отсутствии в другой передаче, использования в разных передачах разных категорий служебных частей речи, а также разных союзов, разных частиц. Автор, применяя сравнительно-сопоставительный метод анализирует все случаи разночтений указанных частей речи в двух передачах. Научная новизна заключается в попытке выйти за рамки застоявшихся обобщительных формулировок и представлений среднековых грамматистов, которым в отдельных случаях все еще придерживаются современные арабские исследователи. Передача Варша вызывает определенный научный интерес, так как, она получила распространение на «мусульманском Западе» и исследуется, в основном, египетскими, марокканскими, алжирскими, тунисскими и др. «западными мусульманами». Передача Варша почти вовсе не знакома или знакома информативно научной аудитории Азербайджана – представительнице «мусульманского Востока».

Ключевые слова: Коран, чтение Асима, передача Хафса, чтение Нафи, передача Варша.

V.Garadaghli

Comparative lexical and grammatic analysis of grammatical parts in Hafs and Warsh transmissions (part I)

Summary

The article provides a comparative lexical and grammatical analysis of the discrepancies that occur in nouns, adjectives, numerals, adverbs, pronouns, as well as the analysis of discrepancies regarding the service parts of speech in the differences between the widely used readings of the Qur'an in the Muslim world: the reading of Asim in the Hafs transmission and the reading of Nafi' in the Warsh transmission. In other words,

the goal set for us is to conduct a comparative analysis of all cases of discrepancies between the reading of Asim in the Hafs transmission and the reading of Nafi' in the Warsh transmission in all grammatical parts of the speech, with the exception of verbs. In this case, the analysis of discrepancies is meant, which, to one degree or another, have different semantic load, the nature of lexical, grammatical differences. The lexical and grammatical analysis of the discrepancies occurring in nouns, adjectives, numerals and adverbs is carried out according to the differences of the consonants, models and categories, as well as differences in reading, differences of a pausal nature. Separately, an analysis of the differences collected in a group of special cases of discrepancies is presented. Under categorical differences, cases of discrepancies in different cases are considered, including the number of categories of certainty-uncertainty. An analysis of the different interpretations of the pronouns is carried out according to the signs of its presence in one and the absence of another transmission, as well as by the difference in the category of number. Analysis regarding the service parts of speech is carried out on the basis of the presence of the service part of speech in one and the absence of another transmission, the use in different transmissions of different categories of service parts of speech, as well as different unions, different particles. The author, using the comparative method, analyzes all cases of differentials of the indicated grammatical parts of speech in two transmissions. Scientific novelty consists in an attempt to go beyond the framework of stagnant generalized formulations and representations of Medieval grammarians, which in some cases are still adhered to by modern Arab scholars. The processes taking place in the Warsh transmission evoke a certain scientific interest, since this version has become popular in the "Muslim West" and is studied mainly by Egyptian, Moroccan, Algerian, Tunisian and other "Western Muslim scientists". This transmission of Warsh is almost completely unknown or only known to the informatively scientific audience of Azerbaijan – the representative of the "Muslim East".

Key terms: Qur'an, Coran, Koran, Quran, Asim's reading, Nafi's reading, Hafs's transmission, Warsh's, transmission.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Çimnaz Mirzəzadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SVETLANA MƏMMƏDOVA
ADPU
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İNGİLİS DİLİNİN KOMMUNİKATİVYÖNÜMLÜ TƏDRİSİ

Xülasə

Kommunikasiya prosesi, xüsusilə də şifahi nitq ünsiyyəti prosesi dil sisteminin təzahürü olan qrammatik qaydalarla deyil, dildə mövcud olan normalarla idarə edilir. İngilis dilini ixtisas fakültələrində öyrənən tələbələrə qrammatik qaydalarla yanaşı, dildə mövcud olan və kommunikasiya prosesini idarə edən və onu tənzimləyən normaları aşılamaq zəruridir. Şübhəsiz, dili tədris edən müəllimlər tələbələrə real, həqiqi ingilis dilini, yəni gündəlik həyatda istifadə edilən ingilis dilini öyrətməlidir.

Məlumdur ki, sovet dövründəki təlim ənənəsinə uyğun olaraq müstəqillik illərində də xarici dillərin tədrisində şagird və tələbələrin nitq bacarıqlarının artması beynəlxalq əməkdaşlığın formalaşdırılmasından daha çox qrammatik qaydaların mənimsədilməsinə xidmət göstərir. Odur ki, şagirdlər xarici dili məktəbdə yox, daha çox həmin dilin daşıyıcıları ilə ünsiyyətdə öyrənirlər.

Xarici dilin kompleks şəkildə öyrənilməsi olduqca vacibdir. Ayrı-ayrı aspektlərin təcrid edilmiş şəkildə tədris edilməsi, heç şübhəsiz, günün tələbi olan dillərin kommunikativ yönümlü öyrədilməsini təmin edə bilməz. Tələbələrdə xarici dilin öyrənilməsində motivasiyanı təmin etmək məqsədilə təlim prosesində istifadə ediləcək materialların tələbələr üçün maraqlı olmasının vacibliyi danılmazdır.

Kommunikativ vərdişlərin formalaşdırılmasına xidmət edən çalışmalarda kommunikativ məqsəd önə çəkilməli, tələbələrin diqqəti ilk növbədə nitqin məzmunu və məqsədinə yönəldilməli, məzmun və formanın vahidliyi təmin olunmalıdır. Bundan əlavə, kommunikativ vərdişlərin formalaşdırılmasına yönəldilmiş çalışmalar nitq fəaliyyətinin mümkün dərəcədə səhsiz həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Kommunikasiya yönümlü çalışmalar bir növ kompleks təşkil edir və hər bir təqdim olunan dil strukturunun məhz kompleks şəkildə avtomatikleşdirilməsi məqsədinə uyğundur. Burada bir sıra amillərin nəzərə alınması vacibdir. Bura tədrisin mərhələsi, tələbələrin fərdi xüsusiyyətləri, mənimsənilməli olan strukturun xüsusiyyətləri, tələbələrin ana dilindən müvafiq strukturla bağlı qazandıqları bacarıqlara əlaqələndirilməsi və s. kimi amillər daxil edilə bilər.

Müxtəlif məzmunlu çalışmalar yerinə yetirilərkən tələbə qarşısında hər dəfə yeni bir məqsəd qoyulur. Çalışmaları tərtib edərkən müvafiq vərdiş və bacarıqların səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün kifayət qədər əlverişli şərait yaradılmalıdır. Bu da öz növbəsində, tələbələrin fəallığını təmin etməyə köməklik göstərir. Ona görə də hər hansı çalışmanın məqsədəuyğunluğu və faydalılığının tələbə tərəfindən dərk

edilməsi olduqca zəruridir. Bu baxımdan yerinə yetirilən çalışmalar həm nitq fəaliyyətinin növləri, həm də dil materialları cəhətdən rəngarəng olmalıdır. Bundan əlavə, ingilis dilinin tədrisi prosesində çalışmaların yerinə yetirilməsində daxili və xarici əyanilik vasitələrindən də istifadə olunmalıdır. Daxili əyanilik söz konteksti və müəyyən situasiyaları əks etdirən müvafiq nitq strukturlarının istifadə edilməsi yolu ilə əldə edilir. Bu cür daxili əyanilik xarici əyaniliklə əlaqələndirilə bilər. Belə əlaqələndirilmənin nəticəsi texniki və əyani vasitələrinin təqdim edilməsində, habelə şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə real situasiyaların və müxtəlif dil materiallarının mənimsənilməsi üçün şərti-real situasiyalarının yaradılması səviyyəsində özünə biruzə verir.

Açar sözlər: məktəb, ingilis dili, kommunikativ, tədris, tələbə

Hal-hazırda təhsilə verilən əsas tələblərdən biri də şəxsiyyətyönümlülük və nəticəyönümlülükdür. Müasir cəmiyyət tələb edir ki, şəxsiyyət öz peşəsinə dərinlən yiyələnməklə yanaşı, həm elmi cəhətdən məlumatlı, əməyə, yaradıcılığa hazırlıqlı olub mənəvi cəhətdən zəngin olsun, texnika və mədəniyyətin nailiyyətlərindən bacarıqla istifadə edə bilsin, həm də ətrafdakılarla ünsiyyət saxlamaq bacarığına yiyələnsin. İndi əsas vəzifə hərtərəfli inkişaf etmiş, mənəvi zənginliyə malik olan şəxs yetişdirib formalaşdırmaqdır. Cəmiyyətin inkişafı məhz gənc mütəxəssislərin hazırlıq səviyyəsindən çox asılıdır. Gənc kadrların savadlı yetişməsi, şəxsiyyətin ahdəngdar inkişafı vəzifəsi isə ilk növbədə müəllimin üzərinə düşür.

Xarici dilin öyrənilməsində müsbət nəticələrin əldə edilməsi müəllimin şəxsiyyətindən, ixtisas hazırlığından, habelə pedaqoji sənətə münasibətindən asılıdır. Müəllim öz ixtisasını dərinlən bilməklə yanaşı, geniş məlumata malik, daxili aləmi zəngin, özünə və tələbələrində tələbkar, dil öyrənmə prosesində öz potensialını sınaqdan keçirən, ümumi və ixtisas savadını daim artıran şəxsiyyət olmalıdır. Təcrübə göstərir ki, xarici dilə lazımi səviyyədə yiyələnməyən şəxs hərtərəfli və bacarıqlı mütəxəssis kimi yetişə bilməz.

Pedaqoji fəaliyyətdə müəllimin şəxsiyyəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki başqa peşə sahiblərindən fərqli olaraq müəllimin şəxsiyyəti onun işinə - pedaqoji prosesə bilavasitə təsir göstərir, buna görə də uğurlu nəticələr əldə etmək üçün müəllim sözün əsl mənasında şəxsiyyət, vətəndaş olmalı, yüksək mədəniyyətə və mənəviyyətə, nəciə əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmalıdır.

Təlim prosesinin optimal təşkilində aparıcı sima müəllimdir. Müəllim yalnız biliklərin ötürücüsü olmamalı, həm də tələbələrə nəticəyönümlü bacarıqlar aşılamaq qabiliyyəti nümayiş etdirməlidir. Bütün fənn müəllimləri kimi, xarici dil müəllimlərinin də üzərinə müstəsna məsuliyyət düşür ki, bu da müəllim kadrlarının hazırlanma səviyyəsindən asılıdır.

Xarici dil Milli Kurikulumda ümumtəhsil məktəbləri üçün müəyyən edilmiş fənlər arasında da özünəməxsus yer tutur. Xarici dilə yiyələnen şəxs bilavastə xarici

arenaya çıxır, ünsiyyət və kommunikativ əlaqələrini genişləndirir, dünyaya yeni baxışın formalaşmasına zəmin yaranır. Şagird və tələbələrdə ünsiyyətdə olduğu digər xalqların dilinə və mədəniyyətinə, milli-mənəvi dəyərlərinə hörmət hissi, tolerantlıq formalaşır.

Müasir xarici dil kurikulumu bu gün gənclərin öz ölkəsini bütün dünyada tanıtdıran bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə xidmət edir. Bu kurikulumla görə müasir xarici dil müəllimi təlim nəticələrinin reallaşması üçün müxtəlif məzmunlu təlim fəaliyyətlərini tətbiq etmək bacarığına malik olmalıdır.

Xarici dil dərslərində müəllimlərin əsas vəzifəsi dərstdə tələbələrə düzgün istiqamət verərək dilə yiyələnmələrini təmin etməkdən ibarətdir. Yəni tələbələrin yaddaşını elmi biliklərlə yükləməməli, təfəkkürün inkişaf etdirilməsi əsasında biliklərin müstəqil əldə edilməsinə, ən mühüm bacarıq və vərdişlərin qazanılmasına imkan yaradılmalıdır. İndi əsas vəzifələrdən biri öyrənməyi öyrətməkdir.

Müasir dərslə verilən tələblərə müvafiq olaraq müəllim dərstdə bələdçi (fasilitator), aparıcı istiqamət verən) mövqeyində, tələbə isə kəşf edən, tədqiqatçı mövqeyində olur. Müəllim problemlə vəziyyəti təşkil edir, tədqiqat məqsədlərinin qoyuluşunda tələbələrə istiqamət verir, onlara biliklərin əldə edilməsi və mənimsənilməsi yollarını öyrədir. Tələbə isə şüurlu surətdə nəyi öyrənməli, necə öyrənməli və nəticələrin necə olacağını dərk edərək fəaliyyətə qoşulur.

Orta ixtisas məktəblərində dil öyrənmənin tələbələrin gələcək ixtisası ilə əlaqələndirilmiş şəkildə təşkil edilməsi zəruridir. Xarici dil müəllimi tələbələrə müstəqil işləməyi, lüğətdən və digər məlumat mənbələrindən sərbəst istifadə etməyi öyrətməlidir. Bu zaman tələbələr orta məktəbdə qazandıqları bilik və bacarıqlara istinad etməklə dili daha dərin şəkildə mənimsəyirlər.

Ümumiyyətlə, pedaqoji kadr hazırlayan hər bir tədris müəssisəsi yeni tədris planlarının tərtib olunmasında, habelə təlim-tərbiyə işinin təşkilində belə bir müəllimin formalaşdırılmasını qarşıya məqsəd qoymalıdır.

Tədris edilən xarici dildən ünsiyyət məqsədilə istifadə etmək bacarığına malik olan mütəxəssislərin hazırlanması ali və orta ixtisas məktəblərinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

Orta məktəbdə xarici dillərin əsas məqsədi nitq, dil və kommunikativ bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması kimi müəyyənləşdirilir. Orta ixtisas məktəblərində isə xarici dilin təlimi tələbələrin nitqini orta təhsil prosesində əldə etdikləri bilik, vərdiş və bacarıqlar əsasında qurmağı bacaran ixtisaslı kadrların hazırlanması məqsədinə xidmət edir.

Bu gün ingilis dilinin kommunikasiya vasitəsi kimi öyrənilməsinin zəruriliyi danılmazdır. Deməli, xarici dildən ünsiyyət məqsədilə istifadə etmək qabiliyyətinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün dil fakültələrində tədris prosesinin kommunikativ yönümlü şəkildə təşkili olduqca vacibdir.

Azərbaycanın bugünkü reallığı kommunikativ təlim metodikasının hərtərəfli tətbiq edilməsini zərurətə çevirmişdir. Orta ixtisas məktəbləri üçün proqramlarda da

öyrənilən xarici dildə ünsiyyət əsas məqsəd kimi göstərilmişdir. Beləliklə, qəbul edilmiş proqram tələblərinin ödənilməsi tədrisin bütün pillələrində, xüsusilə də dil fakültələrində kommunikativ təlim metodunun həyata keçirilməsini tələb edir.

Dil təlimi nəticəyönümlü olmaqla və kommunikativyönümlü təlim xüsusiyyətləri kəsb etməklə tələbələri müvafiq kommunikativ bacarıqlar əldə etməyə istiqamətləndirir. Kommunikativyönümlü metodikadan xarici dilin tədrisi prosesində istifadə etmək birdən-birə yüksək nəticələrə gətirib çıxarmır. Xarici dil müəllimlərinin hazırlıq səviyyəsinin, kursun məzmununun, xarici dilin tədrisi prosesində istifadə olunan dərslik və dərs vəsaitlərinin, sosial mühitin və s. kimi amillərin burada rolu müstəsnaadır. Müəllimin vəzifəsi təlimin məzmununu tələbələrin yaş, intellektual və digər imkanlarına uyğunlaşdırmaq, tələbələri müstəqil surətdə nitq fəaliyyətinə cəlb etmək, müxtəlif strategiyaları tətbiq etmək, tələbələr üçün əlverişli təlim şəraiti təmin etməkdən ibarətdir.

Kommunikativ təlimi digər təlim formalarından fərqləndirən cəhətlər müasir dövrdə xarici dil təlimi sahəsində məqsədə nail olmağın ən səmərəli yollarını müəyyən etməsində, təlimin bütün pillələri üçün məqbul olmasında, müasir təlim metod və üsullarının müsbət təcrübəsini nəzərə almasında, təlim prosesinin fəallaşdırılan üsullardan yaradıcı şəkildə faydalanmasında, daha geniş tətbiq imkanlarına malik olmasında ifadə olunur.

Dil materiallarının mənimsənilməsi bilavasitə tələbələrdə öyrənilən xarici dildə ünsiyyət vərdişlərinin formalaşması ilə əlaqədardır. Kommunikativ təlim kommunikativ konteksti həlledici hesab edərək, leksik, qrammatik və fonetik materialların mənimsənilməsi səviyyəsini məhz ünsiyyət baxımından qiymətləndirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ təlim metoduna yiyələnməyən, ünsiyyət səriştəsi olmayan xarici dil müəllimləri təhsil müəssisələri qarşısında qoyulan proqram tələblərini ödəyə bilməzlər. Kommunikativ təlim tələbələrdə təkcə ünsiyyət vərdişlərinin yaradılması ilə nəticələnmir. Bu metod həm də tələbələrin dilin öyrənilməsi üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürməklə səciyyələnir.

Bu bir həqiqətdir ki, ingilis dilini öyrənənlər həmin dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyə daha çox meyil göstərilir. İngilis dili dünya təcrübəsindən bəhrələnmək, qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etmə vərdişləri qazanmaq, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini mənimsəmək kimi geniş imkanlar yaratmış olur. Bu isə ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyaya yiyələnmək zərurəti meydana çıxarır.

Kompetensiya konkret bir məsələnin yerinə yetirilməsi üçün lazım olan bacarıqdır. O, bacarıqların, biliyin vəhdətini özündə əks etdirir.

Kommunikativ kompetensiyalar şəxsi cəhətlərin və imkanların insanın kommunikativ fəaliyyətini təmin edən, eləcə də linqvistik və ekstralingvistik bilik və bacarıqların məcmusudur.

Kommunikativ kompetensiya əsas dörd komponentdən ibarətdir: qrammatik (lingvistik), diskursiv, sosiomədəni və strateji.

Kommunikativ kompetensiyanın əsasını təşkil edən ən vacib kompetentlərdən biri linqvistik və ya qrammatik kompetensiyadır. Dilin aspektləri olan leksika, qrammatika, fonetika sahəsində bilik və bacarıqların əldə edilməsi kommunikativ kompetensiyanın inkişaf etdirilməsini təmin edə bilən zəruri şərtlərdir.

Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, dil fakültələrində təhsil alan tələblərin ixtisas dilində, o cümlədən ingilis dilində kommunikativ səriştəsi heç də qənaətbəxş deyil və hazırda kommunikativ cəhətdən səriştəli olan yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin azlığı müşahidə edilir. Bu da təlim prosesində ənənəvi metodlardan, aktuallığını itirmiş materiallar əsasında tərtib olunan dərslik və vəsaitlərdən istifadə edilməsindən irəli gəlir.

İngilis dilini xarici dil kimi öyrənənlərin, o cümlədən azərbaycanlı tələbələrin buraxdıqları səhvlərin böyük əksəriyyəti əsasən, dilin sistem və normalarının üst-üstə düşməməsi ilə bağlıdır.

Onu da demək lazımdır ki, mövcud dərslik və dərs vəsaitlərinin böyük əksəriyyəti, o cümlədən qrammatikanın öyrədilməsi üçün nəzərdə tutulmuş dərsliklər əsasən dil sisteminin öyrədilməsinə yönəldilir. Burada qrammatik quruluş müstəsna hallarda normativ səviyyədə, bəzən isə systemsiz, pərakəndə şəkildə təqdim olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi, ölkəmizdə xarici dillərin tədrisi sahəsində mövcud olan problemlər, əsasən, proqram və dərsliklərin, tədris metodikasının müasir tələbləri ödəməməsi və şəxsiyyətyönümlü olmaması, bir çox müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin, mövcud ixtisasartırma sisteminin müasir tələblərə cavab verməməsi ilə bağlıdır.

Mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün xarici dillər intensiv tədris edilməli, bunun üçün ünsiyyət əsaslı (kommunikativ) yanaşma metodikasına üstünlük verilməli, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması sahəsində müasir və səmərəli ixtisasartırma / təkmilləşdirmə sistemi tətbiq edilməlidir.

Kommunikasiya bacarıqlarının maksimum inkişafı xarici dil müəlliminin qarşısında duran əsas, perspektivli, amma elə də asan olmayan bir məsələdir və onun həlli üçün nitq fəaliyyətinin bütün növlərinin inkişafına, linqvistik, sosial- linqvistik və praqmatik kompetensiyaların təşkilinə istiqamətlənən tədrisin yeni metodlarının mənimsənilməsi vacibdir.

İngilis dilinin daha səmərəli təlim üsulları ilə mənimsədilməsi və dili öyrənən şəxsin tamamilə yeni keyfiyyətlərə yiyələnməsi də dövrün başlıca tələblərindən sayılır.

Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, təlimin strateji istiqamətini və taktik istiqamətlərini təşkil edən metod və priyomlar fənnin tədrisi qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Dərs prosesinin müxtəlif mərhələlərinə uyğun metodların və üsulların seçilməsi daha məqsədəuyğundur.

Təlimdə istifadə olunan metod və priyomların optimal nəticə verməsi aşağıdakı amillərin nəzərə alınması ilə şərtlənir:

- təlimin məqsədlərinin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi;
- xarici dil kursunun variativ xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;
- tədrisin kommunikatativ istiqamətdə təşkili - bununla əlaqədar aparıcı praktik istiqamətin (şifahi nitq və yaxud oxu) müəyyənləşdirilməsi və bu əsasda təlimin məzmun və vasitələrinin seçilməsi;

- təlimin sistemyönlü təşkili;
- dil öyrənmənin şüurlu xarakteri; tələbələr bilik və bacarıqları şüurlu sürətdə mənimsəməlidirlər. Dil öyrəndənlərin başqa dillər sahəsindəki bilik, vərdiş və bacarıqlarının əsasda fəndaxili və fənlərarası müqayisələr və tutuşdurmalar bu məqsədə xidmət edir.

- təlim prosesində tələbəyə fəal subyekt kimi yanaşma; bunun üçün əməkdaşlıq pedaqogikasının prinsip və metodlarından geniş istifadə edilməlidir; dil öyrəndənlərdə təşəbbüskarlıq, öz qüvvə və bacarıqlarına inam inkişaf etdirilməlidir. Bununla əlaqədar təlimdə tələbələrin dil üzərində müstəqil işinə mərhələdən-mərhələyə daha geniş yer verilməlidir.

- öyrənilən dilə ölkəşünaslığa aid bilik mənbəyi kimi yanaşılmalıdır; tədris prosesində tələbələrə dili öyrənilən xalqın tarixi, ədəbiyyatı, incəsənəti, müasir həyat tərzini, milli ənənləri haqqında məlumat verilməlidir. Bu tələbin yerinə yetirilməsi tədris materialının, xüsusilə lüğət minimumunun, təlim mətnlərinin və əlavə oxu materialının məqsədmüvafiq seçilməsi ilə şərtlənir.

- tədris diferensial yanaşma əsasında aparılmalıdır; diferensiallaşma əsasən təlimin son mərhələsinə aid edilir. Diferensial təlim xüsusilə orta ixtisas məktəblərində və ali məktəblərdə aparılır.

- təlimdə fərdi yanaşma prinsipi nəzərə alınmalıdır; xarici dil müəllimi təlim prosesində, xüsusilə bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi məqsədilə istifadə olunan çalışmaları seçilməsində dil öyrəndənlərin fərdi xüsusiyyətlərindən (qavrama, hafizə, təfəkkür, təxəyyül və s.) çıxış etməlidir.

Ümuniyyətlə, xarici dillərin tədrisində iki əsas, bir-birindən tamamilə fərqli istiqamət mövcuddur: qrammatikayönlü təlim və kommunikativyönlü təlim. Bunların əsasını təşkil edən pedaqoji prinsiplər də bir-birindən köklü şəkildə fərqlənir. Belə ki, qrammatikayönlü təlim mənimsənilməli olan qrammatik qayda, leksik vahid, fonem və intonasiya modellərinin tələbələrin bilik səviyyələrinə uyğun olaraq planlı şəkildə, adətən, kommunikasiya prosesindən təcrid edilmiş halda dili öyrəndən şəxslərə aşılmasını nəzərdə tutur. Kommunikativ yanaşmanın əsasını təşkil edən kommunikativlik prinsipi isə başlıca vəzifəni tədris olunan xarici dilin kommunikasiya vasitəsi kimi mənimsənilməsində görür və müvafiq olaraq, təqdim edilən hər bir dil vahidinin, hər bir nitq strukturunun kommunikativ baxımdan əhəmiyyətli olduğunu tələb edir. Burada əsas vəzifə tələbələrə müxtəlif xarakterli kommunikativ tapşırıq və çalışmaları yerinə yetirilməsi prosesinə cəlb etmək və onlara kommunikativ məqsədlərinə nail olmaq üçün zəruri olan dil vahidləri və nitq

strukturlarını adekvat şəkildə istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnməkdə yardım etməkdir. Aydınır ki, burada mənimsənilməli olan dil vahidləri və nitq strukturları tələbələrə hazır şəkildə təqdim edilmir. Kommunikativ məqsədə nail olma istiqamətində addımlar atan tələbələr zəruri olan söz və qaydaları müəllimə, lüğətlərə, eləcə də müxtəlif orijinal mənbələrə müraciət etməklə mənimsəyirlər. Bu da, öz növbəsində, dil öyrənən şəxslərin kommunikasiya prosesinə fəal, gözlənilən nəticələrin əldə olunmasında bilavasitə maraqlı iştirakçı qismində çıxış etmələrini tələb edir. Buna görə də müasir dövrdə üstünlük kommunikativ yönümlü təlimə verilir.

Məlum olduğu kimi, hər hansı xarici dilin tədrisi prosesinin səmərəli təşkili, ilk növbədə, mövcud təlim kontekstinə müvafiq məqsədlərin düzgün müəyyən-ləşdirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Məqsədlər düzgün qoyularsa, tədrisin məzmunu və istifadə ediləcək metod, üsul və texnologiyaların müəyyən-ləşdirilməsi xeyli dərəcədə asanlaşır. Beləliklə, məqsəd və vəzifələri müəyyən-ləşdirərkən, hər şeydən əvvəl mövcud reallıqdan çıxış etmək lazım gəlir. Bu gün Azərbaycanda xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisinin məqsədlərini müəyyən-ləşdirərkən, şagird və tələbələrin hansı bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələri əsas nəticə kimi götürülməlidir. Kommunikativ yönümlü təlim tələbələrini fəallaşdırmaqla onları təlim prosesinin təşəbbüskar iştirakçılarna çevirir, onlarda kommunikativ bacarıqların tələb olunan səviyyədə inkişaf etdirilməsi ilə bərabər, dilin fonetika, leksika və qrammatika ilə bağlı təlim materiallarının səmərəli mənimsənilməsini təmin edir.

Xarici dilin kompleks şəkildə öyrənilməsi olduqca vacibdir. Ayrı-ayrı aspektlərin təcrid edilmiş şəkildə tədris edilməsi, heç şübhəsiz, günün tələbi olan dillərin kommunikativ yönümlü öyrədilməsini təmin edə bilməz. Tələbələrdə xarici dilin öyrənilməsində motivasiyanı təmin etmək məqsədilə təlim prosesində istifadə ediləcək materialların tələbələr üçün maraqlı olmasının vacibliyi danılmazdır.

Tələbə təlim prosesinin nəticəyönümlü, onun tələbəyə istiqamətləndirilmiş olduğunu dərk etməlidir.

Bu gün xarici dil müəlliminin əsas vəzifələrindən biri tədrisin ilkin mərhələsində əldə edilmiş vərdişlərin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılmasına nail olmaqdır. Burada diqqət əsas etibarlı ilə, müvafiq vərdişlərdə çeviklik keyfiyyətinin inkişaf etdirilməsinə yetirilməlidir. Deməli, xarici dil dərslərində interaktivlik yalnız tələbə-müəllim, tələbə-tələbə arasında münasibətlərin qurulmasını deyil, o cümlədən dilin aspektlərinin əlaqəli şəkildə təqdim edilməsini önə çəkir.

Xarici dildə, o cümlədən ingilis dilində vərdiş və bacarıqların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinin ən səmərəli yolu kommunikativ çalışmalardır. Məhz bu səbəbdən tədris olunan dilin müxtəlif sahələrində hər hansı bir nailiyyəti əldə etmək üçün xüsusi çalışmalar sistemləri yaradılması zəruridir.

Çalışmalar sisteminin işlənilib hazırlanmasına gəldikdə, bu məsələyə kifayət qədər metodik tədqiqatlar həsr edilmişdir. P.B. Qurviç, M.S. İlyiş, H.B. Palmer, Y.J.

Passov, J.V. Raxmanov, A.A. Mirollyubov, J.D. Salistra, S.F. Şatılov, V.S.Setlin və s. kimi tədqiqatçıların əsərləri buna nümunə ola bilər.

Çalışmalar təlim prosesinin, o cümlədən hər hansı fəaliyyət növünün təkmilləşdirilməsinə yönəldilməlidir.

Tanınmış metodist-alim Y.J.Passov çalışmaların adekvatlığından danışaraq, bu xüsusiyyəti xarici dillərin tədrisi metodikasının əsas anlayışları sırasına daxil edir (8, s.96). "Çalışmanın adekvatlığı" nə deməkdir?

Çalışmanın adekvatlığı onun xüsusiyyətlərinin irəli sürülən məqsəd və yaxud məqsədlərlə uzlaşması, başqa sözlə, çalışmanın hər hansı məqsədə nail olmağa xidmət edən potensial imkanları kimi başa düşülür. (1, s.76) Çalışmanın adekvatlığı, hər şeydən əvvəl, nitq fəaliyyətinin hər hansı növünün onun icra edilməsi prosesində mənimsənilmə göstəricisidir.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, çalışmaların həmin istiqamətdə yerinə yetirilməsi öz-özlüyündə məqsədə nail olmaq üçün heç də kifayət deyil, çünki hər hansı çalışmanın inkişaf etdirilən nitq fəaliyyəti növünün xüsusiyyətlərinə (xarakterinə) adekvatlığı yalnız ümumi şəkildə strateji məsələlərin həll edilməsinə xidmət edir.

Metodik araşdırmalarda adekvatlığın təyin edilməsinin dörd yolu müəyyən-ləşdirilmişdir. Bunların birincisini inkişaf etdirilən nitq bacarığının mexanizmləri və keyfiyyətləri, ikincisini həmin nitq bacarığının tərkib hissəsi olan vərdişlərin keyfiyyətləri təşkil edir. Bundan əlavə, burada müvafiq vərdiş və bacarıqların formalaşdırılmasını səmərəli şəkildə təmin edən amilləri və nəhayət, çalışmaların təşkil edilməsi amillərini qeyd etmək lazımdır.

Eyni çalışmalar müxtəlif situasiyalarda, xarici dillərin tədrisinin müxtəlif mərhələlərində və müxtəlif şəkildə təşkil edildikdə müvafiq dil və yaxud nitq vərdiş və bacarıqlarının bu və ya digər xüsusiyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə müxtəlif dərəcədə adekvat ola bilər. Bu da, öz növbəsində, «adekvatlıq» anlayışım çevik və mobil edərək, onun əsl metodik məna kəsb etməsinə gətirib çıxarır. Bəzi metodistlər, məsələn: A.A.Mirollyubov, J.V.Raxmanov, J.D.Salistra, N.B.Solovova, V.S.Setlin) qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq dil və nitq çalışmalarının mövcud olduğunu qeyd edirlər. (3; ; 4; 6, 7). N.Palmer isə xarici dil materiallarının mənimsənilməsinin psixoloji qanunauyğunluqlarına əsaslanaraq reseptiv və reproduktiv çalışmaların mövcud olduğunu qeyd edir. (5, s.192).

Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən M.S. İlyiş nitq prosesinin məzmun və forma elementlərinə bölünməsinə istinad edərək məqsədinə görə çalışmalarını analitik və mürəkkəb nitq birliyinin bərpasına xidmət edən sintaktik çalışmalar kimi xarakterizə edirlər. (2, s.351).

Y.J.Passovun təsnifatına əsasən, çalışmaların hamısı şərti-nitq və nitq çalışmalarına ayrılır. Həmin təsnifatda dil çalışmalarının olmamasını qeyd etmək lazımdır.

P.B.Qurviç isə diqqətin nitqin formal və yaxud məzmun cəhətlərində

cəmləşməsi dərəcəsiindən asılı olaraq aşağıdakı çalışma növlərini göstərir:

- 1) formal;
- 2) formal-məzmunlu;
- 3) məzmunlu-formal (şərti-kommunikativ);
- 4) məzmunlu (real-kommunikativ) (1, s.76)

Ən çox istifadə olunan çalışma sistemlərindən danışarkən, ilk növbədə dil və nitq çalışmalarını qeyd etmək zəruridir. Tanınmış alim S.F. Şatilovun təklif etdiyi təsnifatə əsasən, nitq çalışmaları, öz növbəsində, şərti-nitq və real nitq tapşırıqlarına bölünür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı vərdiş və bacarıqların inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş çalışmaları sistemini işləyərkən, müvafiq nitq və vərdişlərin əsas xüsusiyyətlərini nəzərə almaq olduqca vacibdir.

Bəzi metodist-alimlər, o cümlədən, N.B.Solovova, Y.J.Passov dil çalışmalarının «şifahi nitqin bünövrəsini» təşkil etməsinə xüsusi vurğulayır (8; 7). Bu növ çalışmaların üstünlüyü onda görülür ki, ayrı-ayrı dil hadisələri (strukturları) məna, forma və istifadə edilməsi haqqında biliklərin əldə olunma və möhkəmləndirilməsindən süni şəkildə təcrid edilir.

Bu da məlumdur ki, hər hansı dil çalışması müvafiq biliklərin tətbiq edilməsi prinsipi əsasında qurulur, yəni burada tələbələrin mənimsədikləri qaydalara təkrar müraciəti (diskursiv-məntiqi təfəkkür) nəzərdə tutulur. Lakin bu zaman diqqət ayrı-ayrı lingivistik strukturlara deyil, nitqin məzmunu üzərində cəmləşməlidir. Bu da əslində dil vərdişlərinin formallaşması şərtlərinə aiddir. Prinsip etibarilə, dil çalışmalarının yerinə yetirilməsi prosesində müəyyən qədər səhvlərin törədilməsi ehtimalı inkar edilmir.

Nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişafına yönəldilmiş çalışmaların dinləyib-anlama, dialoji və yaxud monoloji nitqin öyrədilməsi prosesində səmərəli şəkildə istifadə olunması və lazımi nəticəni əldə etmək üçün müvafiq nitq vərdiş və bacarıqların xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Göstərilən xüsusiyyətlərə əsaslanan çalışmaları sistemi aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- çalışmaları kompleks xarakterli və situativyönümlü olmalıdır.
- onlar əlaqəli şəkildə təşkil olunan nitq materialları əsasında qurulmalıdır;
- lingivistik materialdan nitq fəaliyyətlərində yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi üçün lazımi şəraiti təmin etməlidir;
- nitq fəaliyyətinin növünə uyğun olaraq tərtib edilməlidir.

Nitq çalışmalarının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar tədris olunan xarici dildən ünsiyyət məqsədilə təbii şəkildə istifadə etməyə imkan yaradır.

Ümumiyyətlə, mənimsəmə prosesinin səmərəli təşkili üçün çalışmaları sistemi aşağıdakı şərtləri təmin etməlidir:

1. Müvafiq vərdiş və bacarıqların səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin

edən çalışmaların seçilməsi;

2. Çalışmaların məqsədəuyğun şəkildə təşkil edilməsində ardıcılığın gözlənilməsi. Burada mənimsəmə prosesinin heç də systemsiz, pərakəndə şəkildə baş vermədiyi və müəyyən metodik prinsiplərə əsaslanaraq ardıcıl mərhələlər keçdiyi qeyd edilir;

3. Dil materiallarının ardıcıl şəkildə təqdim edilməsi;

4. Müəyyən materialların və çalışmaların təqdim edilməsində sistemlilik;

5. Müxtəlif nitq fəaliyyəti növlərinin səmərəli şəkildə əlaqələndirilməsi.

Kommunikativ kompetensiyanın inkişafında çalışmaların xüsusi rolundan danışarkən, aşağıdakı anlayışları da fərqləndirmək zəruridir:

- “çalışmalar kompleksi”*, yəni hər hansı müstəqil dil hadisəsinin mənimsənilməsinə yönəldilmiş çalışmaların kompleks - əlaqəli şəkildə təqdim edilməsi;

- “çalışmalar yarım sistemi”, yəni nitqin hər hansı aspektinin (qrammatik, leksik, tələffüz) mənimsənilməsinə yönəldilmiş çalışmalar;

- “xüsusi çalışmalar sistemi”, yəni hər hansı nitq fəaliyyət növünün mənimsənilməsinə yönəldilmiş çalışmalar;

- “ümumi çalışmalar sistemi”, yəni hər hansı dilin bütövlükdə öyrədilməsinə yönəldilmiş çalışmalar sistemi.

Lakin onu da qeyd edək ki, məsələnin mahiyyəti terminologiyanın özündə deyil, bu cür yanaşmanın həmin problemə aid bir çox məsələlərin mahiyyətinin dəqiqləşdirilməsindədir.

Tələbələrə linqvistik kompetensiyanın aşılınması məqsədilə istifadə edilən çalışmalar xüsusi şəkildə təşkil edilmiş dil materialları əsasında qurulur ki, bu zaman nitq fəaliyyət növlərinin xüsusiyyətləri və nitq materiallarının mənimsənilməsinin çətinlikləri nəzərə alınır. Həmin çalışmalar aspektyönümlü, situativ və kontekst xarakterli olmalıdır.

Nitq çalışmalarının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar tədris olunan xarici dildən ünsiyyət məqsədilə təbii şəkildə istifadə etməyə imkan yaradır. Tədris edilən xarici dildə linqvistik kompetensiyanı aşağı kurs tələbələrinə aşılarkən hər iki qrupa aid olan çalışmalardan istifadə etmək tövsiyə olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, çalışmaların məzmununda dil materiallarının sistemləşdirilməsinin əsas şərtləri aşağıdakılardır:

- tədris edilən xarici dilin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bu və digər iş üsullarının müəyyən edilməsi;

- xarici dil sisteminin tələbələrin ana dili ilə əlaqələndirilməsi və müvafiq bilik, bacarıqların nəticələrini nəzərə almaqla həyata keçirilməsi;

- formalaşması nəzərdə tutulmuş bacarıq və vərdişlərin psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dil materiallarının üzərində müxtəlif səciyyəli konkret iş üsullarının müəyyənləşdirilməsi;

- dil materillərinin təqdim edilməsinin mərhələli şəkildə təqdim edilməsi.

Kommunikativ çalışmaları tərtib edərkən mövzuları, nitqin informasiya cəhətdən dolğunluğunu, problemliliyini və nəhayət nitqin funksional üslubunu nəzərə almaq olduqca vacibdir. Belə ki, gündəlik istifadə edilən leksik vahidlərin əsasmda qurulan şifahi kommunikativ çalışmaları üzərində iş apararkən tələbə fəaliyyətini tam sərbəst şəkildə kommunikasiya prosesinə qoşulmaq istiqamətində təşkil etmək məqsəduyğundur.

Təqdim olunan təlim materialları öyrənilən xarici dildə nitq fəaliyyətini stimullaşdırmalı; psixoloji cəhətdən daha rahat və tələbələrə nitq imkanlarının inkişaf etdirilməsi üçün münasib şərait yaratmalı; mövzuların seçilməsi prosesində tələbələrə milli və mədəni mənsubiyyəti nəzərə alınmalı; ölkəşünaslıq xarakterli materiallar müxtəlif məzmunlu olmaqla, tələbələrə öyrənilən dildə nitq fəaliyyətinə cəlb etməli; təqdim olunan materiallar həddən artıq sadə olmamalı və xarici dildə diskussiya üçün şərait yaratmalı; məktəb tələbələrə intellektual, yaş səviyyələri və onların dil hazırlığı səviyyəsini nəzərə alınmalıdır. Müasir dövrdə xarici dil təliminin əsas məqsədi tələblərdə kommunikativ sərəştənin inkişaf etdirilməsi olduğu üçün tədris materialları tələbələrə öyrənilən dildə kommunikativ fəaliyyətinə cəlb olunmasını təmin etməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Пассов Е.И. Коммуникативные упражнения. М.: Просвещение, 1967, 96с.
2. Рахманов И.В. Обучение устной речи на иностранном языке: учебное пособие: Библиотека преподавателя. М.: Высшая школа, 1980, 120 с.
3. Гез Н.И., Ляховицкий М. В., Миролубов А.А. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М.: Высшая школа, 1982.
4. Пальмер Г. Устный метод обучение иностранным языкам. М., 1960, 192 с.
5. Миролубов А.А. Сознательно-сопоставительный метод. Иностранные языки в школе. 2003, № 6, с. 39-41.
6. Соловова Е.Н. Методика овучения иностранным языкам: Базовый курс лекций: пособие для студентов педвузов и училищ. М.: ТЦ Сфера, 2003, 93с.
7. Шатилов С.Ф. Теоретические основы методики обучения грамматическому аспекту устной иноязычной речи. Вопросы обучения грамматическому аспекту устной речи на иностранном языке в средней школе и вузе. Л., 1971, с. 1-63
8. Пассов Е.И. Коммуникативные метод обучения иноязычному говорению: пособие для учителей иностранных языков. М.: Просвещение, 1985,208 с.

Коммуникативное обучение английскому языку

Резюме

Процесс общения, особенно процесс устного общения, регулируется не грамматическими правилами, которые являются проявлением языковой системы, а нормами, существующими в языке. В дополнение к грамматическим правилам студенты, изучающие английский язык на специализированных факультетах, должны быть ознакомлены с нормами, существующими в языке, которые регулируют и регулируют процесс общения. Конечно, преподаватели языка должны учить студентов настоящему английскому, то есть английскому языку, используемому в повседневной жизни.

Известно, что в соответствии с традициями преподавания советской эпохи, повышение навыков разговорной речи студентов при обучении иностранным языкам в годы независимости служит освоению грамматических правил, а не формированию международного сотрудничества. Поэтому студенты изучают иностранный язык не в школе, а в общении с носителями языка.

Очень важно выучить иностранный язык сложным способом. Конечно, преподавание отдельных аспектов в отдельности не может обеспечить коммуникативное обучение языкам дня. Нельзя отрицать важность материалов, используемых в процессе обучения, для того, чтобы они были интересны студентам, чтобы мотивировать их изучать иностранный язык.

В работе, направленной на формирование коммуникативных привычек, следует подчеркнуть коммуникативную цель, внимание студентов должно быть сосредоточено в первую очередь на содержании и целях речи, должно быть обеспечено единство содержания и формы. Кроме того, усилия по развитию коммуникативных навыков должны обеспечивать, чтобы речевая деятельность была максимально безошибочной. Коммуникативно ориентированная работа является своего рода сложной и соответствует цели комплексной автоматизации каждой представленной языковой структуры. Здесь необходимо учитывать ряд факторов. Это включает в себя этап обучения, индивидуальные характеристики учащихся, характеристики структуры, которую необходимо освоить, связь учащихся с навыками, которые они приобрели на своем родном языке, в отношении соответствующей структуры и т. д.

Каждый раз, когда перед учеником ставится новая цель при выполнении различных контентных заданий. Должны быть созданы достаточные условия для эффективного развития соответствующих навыков и навыков при разработке упражнений. Это, в свою очередь, помогает обеспечить активность

студентов. Поэтому студенту очень важно понимать целесообразность и полезность любой работы. В связи с этим работа должна быть разнообразной с точки зрения как речевой деятельности, так и языковых материалов. Кроме того, внутренние и внешние наглядные пособия должны использоваться в процессе преподавания английского языка. Внутренняя видимость достигается за счет использования соответствующих речевых структур, которые отражают контекст слова и определенные ситуации. Такая внутренняя видимость может быть связана с внешней видимостью. Результатом такой координации является создание условно-реальных ситуаций для презентации технических и наглядных пособий, а также для овладения различными ситуациями и реальными языковыми материалами для развития устных навыков. проявляется на уровне.

Ключевые слова: школа, английский, коммуникативный, преподаватель, студент

S. Mamedova

Communicative English Teaching

Summary

The process of communication, especially the process of oral communication, is regulated not by grammatical rules, which are a manifestation of the language system, but by the norms existing in the language. In addition to the grammar rules, students studying English in specialized faculties should be familiar with the norms that exist in the language that regulate and regulate the process of communication. Of course, language teachers should teach students real English, that is, the English language used in everyday life.

It is known that in accordance with the teaching traditions of the Soviet era, improving the speaking skills of students in teaching foreign languages during the years of independence serves to master grammatical rules, and not to form international cooperation. Therefore, students do not learn a foreign language at school, but in communication with native speakers.

It is very important to learn a foreign language in a difficult way. Of course, teaching individual aspects separately cannot provide communicative teaching of the languages of the day. The importance of the materials used in the learning process cannot be denied so that they are interesting to students, to motivate them to learn a foreign language.

In the work aimed at the formation of communicative habits, the communicative goal should be emphasized, the students' attention should be focused primarily on the content and goals of speech, the unity of content and form should be ensured.

In addition, efforts to develop communication skills should ensure that speech activity is as error-free as possible. Communicatively oriented work is kind of complex and corresponds to the goal of comprehensive automation of each presented language structure. A number of factors need to be considered here. This includes the learning phase, the individual characteristics of the students, the characteristics of the structure that must be mastered, the connection of students with the skills that they acquired in their native language, in relation to the corresponding structure, etc.

Each time, when a student sets a new goal when performing various content tasks. Sufficient conditions must be created for the effective development of appropriate skills in the development of exercises. This, in turn, helps ensure student activity. Therefore, it is very important for a student to understand the expediency and usefulness of any work. In this regard, the work should be diverse in terms of both speech activity and language materials. In addition, internal and external visual aids should be used in the process of teaching English. Internal visibility is achieved through the use of appropriate speech structures that reflect the context of the word and certain situations. Such internal visibility may be related to external visibility. The result of such coordination is the creation of conditionally real situations for the presentation of technical and visual aids, as well as for mastering various situations and real language materials for the development of oral skills. manifested at the level.

Keywords: school, english, communicative, teacher, student

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 20.01.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏİDƏ QƏMƏRLİ
Azerbaijan State Oil and Industry University
gulayqamarli@mail.ru

SOME THOUGHTS ABOUT LANGUAGE

Summary

Language is essentially a means of communication among the members of a society. The purpose of this paper is to show that a common language is one of the most important features of a community and the ceaseless use of the same language is the most certain proof of the historical continuity of a community of people. The need to communicate triggers both the occurrence and the development of a language and this need arises and becomes stronger and stronger when one has someone else to communicate with, i.e. where there is a society. In terms of linguistics, the study of language is a multidisciplinary endeavor. Communication takes place not only orally, but also in writing. It is this plurality of aspects in studying the same object that makes language a perpetual phenomenon. The purpose of the language is to convey meaning. Therefore, it is important to remember that although it is always present in the individual consciousness, meaning can never be fully transmitted. This does not mean that the language should be discarded. It simply means that an imperfect transmission of meaning, a limitation inherent in all messages, inevitably applies to the language and everything for which it is used. The value attributed to any message by the recipient can never be exactly the same as the meaning intended by the sender, because they are different people, with different senses and different cognitive functions. There are also many other factors that affect the extent to which the meaning of the recipient differs from the value of the sender.

In the case of a word or phrase, surrounding words or phrases usually provide useful hints. The language features and sentence structure also provide additional information.

Keywords: language, meaning, phrase, word, grammar, communication, sentence, structure

The purpose of language is to transfer meaning. It is therefore necessary to remember that, while always present within an individual mind, *meaning is never fully transferable*. This does not mean that language should be discarded. It simply means that the imperfect transfer of meaning, a limitation inherent in all communication, inevitably applies to language and everything it is used for. The meaning attributed to any message by the receiver can never be exactly the same as the meaning intended by the sender, because they are different people, with different sense organs and

different cognitive function. There are also many other factors which influence the degree to which the receiver's meaning differs from the sender's meaning (1, səh36).

These various things which influence the meaning attributed to an instance of communication are often referred to as the *context* of that communication. However, context is not always applied in such a broad way. Sometimes it is used to refer to particular aspects of the influences surrounding a message. Having said that, language is an important method of communicating, though certainly not the only method. A language is simply a system whereby agreed sounds or other symbols are used for the purpose of exchanging information. Many languages have evolved gradually as humans interact, but there are others which have been designed deliberately.

Secondly, grammar is no longer thought of simply as a set of rules governing structure and usage. Rather, it has come to be seen as a way to describe what can be observed as recurring language patterns, and the way those patterns function, in different cultures and subcultures. Despite the rather uncooperative tendencies of words and grammar, and the variable dimensions of context, information encoded as a natural language can be exchanged in practice by one person listening while another person is speaking, or by one person reading what another person has written. Each of the four activities mentioned, listening, speaking, reading and writing, depends on vocabulary, grammar and context.

Words. To satisfy the common language requirement referred to above, those who wish to communicate using a language must know the meanings of a sufficient number of words for the purposes of the topic involved. Each word in a language has one (or often more than one) defined and agreed meaning. Because of this, *that word can be used for that meaning*. Then, later, *that meaning can be derived from that word*. Significantly, a word does not look, sound or feel like the thing it represents (though there are a few instances in which the sound of a word is at least compatible with its meaning). However, because the word's meaning is already known to both sender and receiver, this does not matter. Whenever a word is used, it represents the thing(s) that it is known to represent.

When a word has more than one meaning, or when the meaning itself is not very precise, the use of that word might cause a variable degree of ambiguity. However, as mentioned above, the context usually clarifies the meaning. In natural languages, the importance of context is enormous, because a word or phrase very often has more than one possible meaning. Despite the possibility of having more than one meaning, a word is often more *precise* than other methods of representation, such as gestures or pictures. Further, because one word can represent quite a lot of meaning, the use of words can save time, increasing the *efficiency* of communication.

Yet another advantage is that, if it is subjected to deliberate processing in any reversible way, the meaning of each word will be preserved after that change has been reversed – which is often extremely *convenient*. The use of words therefore brings with it the benefits of *precision*, *efficiency* and *convenience* – though none of these

qualities is invariable (³L. Bloomfield, *Language*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1933, (2, səh 48)..

Grammar: For all their precision, efficiency and convenience, and despite the invaluable assistance provided by the context in which they are used, words still require some further help to do their job effectively. That help comes in the form of the grammar mentioned above, which, though no longer seen simply as a set of rules, nevertheless provides information which is essential to achieving particular meanings in particular contexts

Speech and Writing: The knowledge of words and grammar allows the creation of properly organized *groups* of words which, together with the context, can provide very useful information to the receiver. However, this requires a suitable method by which to transfer parcels of language from sender to receiver. As is often the case when exchanging information, this may require a change in form. Here, the encoding which is a central feature of language is a great advantage, as it makes *recording* into a suitable form relatively easy. Perhaps the most useful example is the recording of *audible* speech into *visible* writing.

Originally, the individual words in natural languages like English were recognized by the way they *sounded*. However, fairly simple rules can be devised, which allow words to be represented as written or printed *text*. That allows them to be recognized by the way they *look*. They can then be received via the visual input, instead of by the auditory input (3, 128).

One way of doing this is to construct the words from a relatively small number of symbols, each of which represents one sound (or occasionally two or more possible sounds). Various special symbols, especially numbers, can then be added. The *alphanumeric characters* from which the text you are reading is constructed provide an example of this approach. The spelling and pronunciation of words must be agreed, so that the words can be written or spoken in ways that will be recognized by the receiver. Minor variations such as spelling errors and regional accents, or greater variations such as are found in dialects, will be tolerated to a degree which depends on the skills of the receiver. Native speakers can usually adjust for considerable variations in spelling or pronunciation.

References

1. G. Benedetti, *Operational Nology as a new methodology for the study of thought and language: theoretical aspects and possible practical applications*, *Cognitive Processing*, 1, səh 36-7 (2006).
2. G. Benedetti, G. Marchetti, Al. A. Fingelkurts, An. A. Fingelkurts, *Mind Operational Semantics and Brain Operational Architectonics*: 2, səh 48. (2009).
3. L. Bloomfield, *Language*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1933, (3, 128)..

S.Qəmərlı

Dil haqqında bəzi fikirlər

Xülasə

Dil cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyət vasitəsidir. Məqalənin məqsədi ortaq bir dilin cəmiyyətin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri olduğunu və eyni dilin davamlı istifadəsi insan toplumunun tarixi davamlılığının müəyyən sübutu olduğunu göstərməkdir. Ünsiyyət qurma ehtiyacı həm dilin meydana gəlməsini, həm də inkişafını təhrik edir və bu ehtiyac insanın cəmiyyətdə ünsiyyət qurmaq lazım olduğu halda yaranır və daha da güclənir. Dilçilik baxımından dilin öyrənilməsi çoxşaxəlidir. Ünsiyyət təkcə şifahi deyil, həm də yazılı şəkildə baş verir. Eyni bir cismin öyrənilməsində aspektlərin çoxluğu, dili əbədi bir fenomen halına gətirir.

Dilin məqsədi mənanı ötürməkdir. Biz dili əsasən şifahi, simvolik şəkildə istifadə olunan bir əlaqə sistemi kimi müəyyənləşdiririk. Dil həmçinin digər şəxslərə fikir, bilik və duyğuları çatdırmaq üçün vasitədir.

İstifadə olunan ünsiyyət sistemi bir sıra kodlar və ya qaydalardır; insanlar tərəfindən hazırlanmış xüsusi bir siqnalizasiya sistemidir. Bu siqnal sistemi fərdlərin bilik, duyğu və fikirləri ifadə etmək üçün istifadə etdiyi səslərdən ibarətdir.

Dil, simvolların oxunması ilə fikir və ya düşüncələri qeyri-sensor şəkildə qəbul etməsi səbəbindən simvolikdir. Rəhbərlik, söz, dil və vokalizasiya şərtləri bir-birinin əvəzində istifadə edilməməlidir, amma praktikada onların aralarındakı ayrılıqları ayırmaq asan deyil. Dil xüsusiyyətləri və cümlə strukturu həmçinin əlavə məlumat verir.

Açar sözlər: dil, məna, ifadə, söz, qrammatika, kommunikasiya, cümlə, quruluş

С.Гамарли

Некоторые мысли о языке

Резюме

Язык по сути является средством общения между членами общества. Цель этой статьи - показать, что общий язык является одной из наиболее важных особенностей сообщества, а непрерывное использование одного и того же языка является наиболее убедительным доказательством исторической преемственности сообщества людей. Необходимость общения запускает как возникновение, так и развитие языка, и эта потребность возникает и становится

все сильнее и сильнее, когда есть кто-то, с кем можно общаться, то есть там, где есть общество. С точки зрения лингвистики изучение языка - это междисциплинарная деятельность. Общение происходит не только устно, но и письменно. Именно это множество аспектов изучения одного и того же объекта делает язык постоянным явлением.

Цель языка - передать смысл. Поэтому важно помнить, что, хотя он всегда присутствует в индивидуальном сознании, значение никогда не может полностью передаваться. Это не означает, что язык следует отбрасывать. Это просто означает, что несовершенная передача смысла, ограничение, присущее всем сообщениям, неизбежно относится к языку и всему, для чего он используется. Значение, приписываемое любому сообщению получателем, никогда не может быть точно таким же, как смысл, предназначенный отправителем, потому что они разные люди, с разными органами чувств и различными когнитивными функциями. Есть также много других факторов, которые влияют на степень, в которой смысл получателя отличается от значения отправителя.

В случае слова или фразы окружающие слова или фразы обычно предоставляют полезные подсказки. Языковые особенности и структура предложения также предоставляют дополнительную информацию.

Ключевые слова: язык, значение, фраза, слово, грамматика, связь, предложение, структура

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevil Əliyeva tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur

NƏRMİNƏ NƏSRULLAYEVA
ADPU
narminanasrullaeva@gmail.com

FRANSIZ DİLİNDƏ MODALLIQ LİŊVİSTİK KATEQORİYA KİMİ

Məqalə fransız dilində modallığın linqvistik kateqoriya kimi necə təzahür etməsindən, modallığın hansı kriteriyalara əsasən təsnifatından, fransız dilində modallığın hansı ifadə vasitələrinin mövcud olmasından bəhs edir. Digər elm sahələrində olduğu kimi, dilçilikdə də fikirlərin fərqliliyi, terminlərin müxtəlifliyi və dəqiq formulların olmaması hər hansı bir sahədə aparılan araşdırmanı çətinləşdirir. Modallıq da istər diliçilik, istərsə də məntiqi baxımdan hələ də araşdırılan, dəyişə bilən və mütəfəkkirlərin fikirlərində mübahisələr yaradan bir kateqoriyadır. Modallıq dil sistemində yeni yaranan hadisə deyil. O daim dəyişməkdə və inkişafda olan bir prosesdir.

Araşdırmanın məqsədi fransız dilində modallığın ifadə vasitələrini, modallığın fransız dilində ümumiyyətlə necə istifadə edildiyini araşdırmaqdır. Əlbəttə ki, modallıq kimi çoxşaxəli kateqoriyanı ancaq fransız dili materialları əsasında araşdıraraq məhdudlaşdırmaq olmaz. İstər Azərbaycan, istər fransız, istər rus, istərsə də ingilis dillərində bir çox dilçi-tədqiqatçıların daim diqqət mərkəzində olan modallıq müxtəlif aspektlərdən araşdırmalara cəlb olunaraq müəyyən nəticələrə gəlinə də, fikir ayrılıqları bu kateqoriyanın gələcək tətqiqinə zəmin yaradır. Məqalədə həm fransız, həm rus, həm də Azərbaycan dilçilərinin modallığa və onun təsnifatına olan münasibəti göstərilmiş, oxşar və fərqli cəhətlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: modallıq, subyektiv modallıq, məntiqi modallıq, modal feillər, modal sözlər, linqvistik kateqoriya

Modallıq kateqoriyasının nədən bəhs etdiyini bilmək üçün modallığın nə olduğunu anlamaq kifayətdir. Modallıq danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini, ifadə olunan fikrin obyektiv varlığa münasibətini əks etdirən qrammatik-semantik kateqoriyadır. “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində modallığın ifadə tərzii haqda belə yazılıb: “Modallıq anlayışı qrammatik və leksik vasitələrin (feil formaları, modal sözlər, intonasiya, ədatlar) köməyi ilə ifadə olunur. [1, s.362] Elə həmin mənbədə ifadə olunan fikrə və ya bu fikrin ayrı-ayrı hissələrinə münasibətini bildirən sözlər isə modal sözlər kimi səciyyələndirilir [1, s.164]. Modal sözlər ya bütövlükdə cümləyə, və ya onu bir hissəsinə olan münasibəti əks etdirir. Modallığın araşdırılmasına əsaslanaraq, onun aşağıdakı əsas növləri göstərilir.

- təsdiqedicə və ya inkaredicə modallıq;
- obyektiv və ya subyektiv modallıq;
- həqiqi və ya qeyri –həqiqi (yalan) modallıq;
- real və ya qeyri-real modallıq;
- arzuolunan və ya arzuolunmayan modallıq;
- ehtimal olunan və ehtimal olunmayan modallıq;
- zəruri və qeyri-zəruri modallıq;
- vacib və ya qeyri-vacib modallıq;
- zaman modallığı.

Yuxarıda sadalananlardan əlavə, subyektiv modallığın daha bir neçə mənə qrupunu göstərmək olar;

- əminlik və inamsızlıq bildirən ;
- müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik bildirən;
- ekspressivlik, gücləndirmə və ya zəiflətmə mənəsi bildirən [2, s.11].

Fransız dilçiliyinin modallığa olan münasibəti də özünəməxsusdur. Araşdırmalar göstərir ki, fransız dilçilər modallığa yanaşmada obyektiv kriteriyaları müəyyən etməkdə çətinlik çəkmişlər. Ümumiyyətlə, modallığın obyektiv və subyektiv modallığa ayrılamsı fikri əsasən rus dilçilərinin əsərlərində öz əksini tapır. Dünya dilçilərinin modallıq kateqoriyasına olan münasibətindəki fərqlilik hələ də davam etməkdədir. Ancaq bir fakt danılmazdır ki, hansı bölgüyə əsaslanmasına baxmayaraq, araşdırmaçıların əsərlərində adı dəyişdirilsə belə, modallığın iki kateqoriyasının eynisini görmək mümkündür. Bu elə məhz obyektiv və subyektiv modallıqdır. Son vaxtlar linqvistikada ehtimal olunan variantlar çoxluğunun mövcud ola biləcəyi paralel dünyaların olması konsepsiyasına meyillilik üstünlük təşkil etdiyinə görə modallıq kateqoriyasına olan münasibətdə də dəyişiklik müşahidə olunur. Bu konsepsiya Finlandiyalı Y. Hintikinin araşdırmalarından qaynaqlanır. Y. Hintikki tərəfindən təqdim olunan "mümkün dünyalar" anlayışı ehtimal və zərurət arasındakı fərqi izah edir. Ehtimal - ən azı bir "mümkün dünyada" doğrudur, həqiqətdir. Peut pleuvoir demain – (Sabah yağış yağacaq) cümləsində sabah yağış yağacağını dəqiq bilmirik - bir neçə variant mümkündür: yağış həm yağa bilər, həm yağmaya bilər (bizim üçün bir neçə "mümkün dünyalar" və mümkün ola biləcək variantlar var). Bu ehtimallardan biri istər-istəməz düz olacaq. Faktın təsdiqi üçün sadəcə sabahı gözləmək lazımdır.

Ehtimal zərurətdən onunla fərqlənir ki, zərurətin istənilən "mümkün dünyada" baş verəcəyi labüddür. [10]

Azərbaycan dilində modallığın araşdırılması ilə XX əsrin ikinci yarısında V.V.Vinoqradovun modallıqla bağlı fikirlərinin təsiri altında S.Cəfərov, A.Axundov, A. Qurbanov, Z. Əlizadə, Q. Mirzəzadə və başqaları məşqul olmuşdur. Ancaq, Azərbaycan dilçiliyində bu istiqamətdə məqsədyönlü şəkildə uzun illər N.Q.Ağaza-

də araşdırma aparmışdır. V.V.Vinoqradovun da modallıqla bağlı fikirləri bu problemə olan müasir yanaşma ilə üst-üstə düşür. Onun da araşdırmasında modallıq daha çox danışanın deyilmiş firkə münasibətini geniş planda əks etdirən kateqoriyadır. [4, s.49].

Modallıq bilavasitə predikativlik və hətta cümlənin özü ilə əlaqəlidir. Bu aspektdən çıxış edərək demək olar ki, modallığın araşdırılması əsasən iki istiqamətdə aparıla bilər. Bunlardan birincisi onun semantikasını ilə bağlı olub, implisit modallığın müəyyənləşdirilməsinə yönəlir. İkincisi isə onun linqvistik xüsusiyyətləri ilə bağlı olub, onun eksplisit əlamətlərini müəyyən edən istiqamətdir. Subyektiv modallığın implisit ifadəsi öz əksini bütöv mətnə ifadə olunan mənada tapır. Eksplisit modallıq isə müxtəlif leksik və qrammatik formalarla göstərilir.

Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, modallığın linqvistik istiqamətdə tədqiqindən başqa, onun dilçiliklə heç bir əlaqəsi olmayan məntiqi modallığın da araşdırılması vacibdir. Məntiqi modallıq birbaşa fəlsəfə ilə əlaqəlidir. Məntiqi modallığın araşdırılması göstərmişdir ki, məntiqi modallıq öz təsdiqini linqvistik modallıqda tapır – yəni, linqvistik modallıq bir növ məntiqi modallığın dildə təzahür forması, ifadə vasitəsidir.

Modallıqdan danışarkən, burada qiymətləndirmə kateqoriyasını da nəzərdən keçirmək düzgün olardı. Baş verən hadisələrə danışanın münasibəti dəyişə bilər. Bu həm danışanın öz xüsusi keyfiyyətlərindən, həm də baş verən hadisəyə baxış bucağından asılıdır. Hətta eyni hadisəyə belə eyni subyektin münasibəti müxtəlif ola bilər. Bu münasibət müxtəlif vasitələrlə - jestlər, emosional vasitələr, məntiqi münasibət, modal sözlər və ifadələr və s. ilə ifadə oluna bilər. Ancaq buna baxmayaraq, modallığın linqvistik sərhədlərini sadəliklə elementlərlə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Subyektiv modallığın ifadə vasitələrinə intonasiya, söz sırası, sintaktik təkrarlar, ədat, modal sözlər, ara söz və ara cümlələr aid olunur. Araşdırmalara görə modallığın ifadə vasitələrinə nəinki adı çəkilən elementlər, hətta bağlayıcılar da aid oluna bilər. Onlar da modal sözlər kimi cümlə ilə əlaqəyə girir, sadəcə cümlələr arasında və ya sözlər arasında əlaqə yaradır, bununla da qiymətləndirmə vasitəsi rolunda çıxış edir.

E.Benvinist modallığı ancaq modal feillərlə məhdudlaşdırır, və modallığa köməkçi feillər olan *aller, vouloir, falloir, désirer, espérer*, xüsusilə *devoir* və *pouvoir* feilləri çərçivəsində baxır, modallığa “danışanın öz nitqinə olan münasibətinin əlavə olaraq təsdiqlənməsi” kimi yanaşır. [7, s.447].

J.Damuret və E. Pişon isə ümumiyyətlə modallıq kateqoriyasının qrammatik statusu barədə susur. [8, 286].

R. Vaqnerin əsərlərində də modallıq barədə heç bir məlumat yoxdur. O, modallığın ifadə vasitəsi olaraq ancaq feil formalarını göstərir. Modallıq termini özü isə kölgədə qalır. [16, s.378]

Dilçilikdə modallığın öz spesifikasiyasına malik olan bir neçə konsepsiyası mövcuddur. N.Lekerle modallığı müəyyənləşdirmənin üç yanaşma formasını göstərir:

1) Modallığın dar konsepsiyası (dar modallıq anlayışı) modallığın öyrənilməsində ancaq modal feillərin araşdırılmasını nəzərdə tutulur (bu ideya Benvenistə məxsusdur) Modallığın dar mənada anlaşılma sı modallığın məntiqi-fəlsəfi konsepsiyasının davamı olaraq inkişaf etmişdir.

2) Modallığın geniş konsepsiyasına (geniş modallıq anlayışına) görə modallıq, danışanın ifadə olunan nitqə münasibətini əks etdirməyə imkan verən hər şeyi əhatə edir (Ş. Balli buraya intonasiya, jestlər, üz ifadələri, feil şəkilləri, zərflər, sifətlər və s. aid edir). Geniş konsepsiya sözün linqvistik anlayışı ilə əlaqələndirilir və modallıq anlayışını dilçilik çərçivəsində dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

3) Modallığın aralıq konsepsiyası (aralıq modallıq anlayışı) modal feillərin öyrənilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda modallığın bütün ekstralingvistik təzahürlərini də əhatə edir.[11]

M. Hersland iki fərqli dilçilik anlayışını (geniş və dar modallıq anlayışını) iki fərqli dilin ənənələri ilə - geniş modallıq anlayışını Fransız ənənələri, dar modallıq anlayışını isə Anqlo-Sakson ənənələri ilə bağlayır [9, s.7].

Həqiqətən, fransız ənənəsində məntiqi-fəlsəfi konsepsiyanın dilçiliyə tətbiq olunmasında linqvistlər daha çox tərəddüd edir. Beləliklə, R. Vion bu mövzuda "dil nəzəriyyəsi digər elmlərin nəzəri araşdırmalarının bəhrəsi olmamalı" və "hər hansı bir konseptual qarşılıqlılığın tam inteqrasiya olunmalı" olduğunu yazır.

Bununla belə, hətta fransız dilçiləri arasında məntiqi modallıq ideyalarını izləyən nəzəriyyəçilər də var. Daha geniş anlamda, modallıq anlayışı bir insanın * dil-də/nitqdə iştirakı ilə əlaqəli olan bütün dil hadisələrini birləşdirir [9, s.7]. Bu konsepsiya modallıqla hədsiz geniş və heterogen ir kateqoriya halına getiri və bu da M. Herslandın fikrincə ənənəvi fransız dilçiliyində dominant konsepsiya olaraq qalmaqdadır. Bu konsepsiya növ, zaman, inkar kimi dil fenomenlərini modallığa aid edir (inkarlıq ifadə edən cümlələr həmin cümlələrin təsdiq variantının inkarı kimi qiymətləndirilir). Bu fikri davam etdirərək nitqdəki proseslər (sual, əmr və s.) həm də modallıq fenomeni kimi qəbul edilə bilər və hətta müxtəlif cümlələr (sual cümlələri, nida cümlələri, nəqli cümlələr) də müxtəlif modallıq növləri sayıla bilər. Bu isə öz növbəsində bizi o fikrə gətirib çıxarır ki, nitqdə ifadə olunan istənilən deyim/cümlə modallıq ifadə edir.

Yuxarıdakı linqvistik hadisələrin bir çoxu həqiqətən modallıq anlayışı ilə sıx bağlıdır: məsələn, bəzən məzmun baxımından gələcək zaman (le futur) zaman anlayışından daha çox modallığı ifadə edir. Beləliklə, modallıq anlayışının geniş təfsiri çox sayda dil fenomenlərinin əhatə olunmasını nəzərdə tutur. Modallıq termininin geniş mənada şərhinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu yanaşma fərqli dil fenomeni və fərqli dil səviyyələri arasında yaranan münasibətləri nəzərdən keçirməyə imkan verir. Modallığın bu baxımdan şərh olunmasının mənfəti tərəfi ondan ibarətdir ki, burada daha geniş şərhlər veildiyindən qeyri müəyyənlilik daha çıxdır və modallıq anlayışı konkret olaraq öz mənasını itirir. Elə məhz bu səbəbdən də, modallıq anlayışı-

nın daha dar mənada şərh edilməsi məqsədəuyğundur. M. Hersland qeyd edir ki, bu mənada modallıq “fərsət, zərurət və məcburiyyətin ifadə olunması ilə məhdudlaşır” [9, s. 8].

Modallığın ümumi tərifini münasibət, mühakimə və danışan anlayışlarına əsaslanır. Beləliklə, modallıq həmişə insanın dildə/nitqdə iştirakı ilə əlaqələndirilir və insanın yalnız nitqdə iştirakı deyil, həm də modus və diktum arasındakı dikotomiyaya qayıdan bir münasibət, qərar, qiymətləndirmə ifadə etməsi lazımdır [3]. Bu fikrə əsasən, deyilən iki elementdən ibarətdir: bir tərəfdən obyektiv məzmun (diktum) və bu məzmunun subyektiv qiymətləndirilməsi (modus). Bu təzad, ifadənin quruluşundakı subyektivin obyektivlikdən uzaqlaşdırılması kimi qiymətləndirilir. “Bunun əsas səbəbi inkişaf etmiş insan şüuruna xas olan "mən" və "qeyri-mən" in qarşıdurmasıdır ” [5, s. 75-76].

Sonda qeyd edə bilərik ki, dilçilikdə modallıq çox vaxt danışanın münasibətini və ya subyektiv fikrini ifadə edən bir məlumatın qiymətləndirilməsi və ya şərh kimi başa düşülür. Bu, təkcə geniş deyil, həm də modallıq anlayışının dar bir şəkildə şərh edilməsinə də aiddir. Bu fikrin tərəfdarları (Herslandin fikrincə) modallığı epistemik və deontik növlərə ayırır. Sözügedən danışanın mülahizələrini və ya fikirlərini ön plana çıxarmayan digər məntiqi modallıq növləri lingvistik modallıq anlayışından xaric edilmişdir. Bütün çoxsaylı şərhələrlə, aydındır ki, dilçilikdə modallıq anlayışı subyektivlik anlayışına və ənənəvi modus – diktum qarşıdurmasına əsaslanır. Bu mövqəyə geniş mənada, yaxud da modus və diktum arasında mövcud olan təzad səbəbli tənqiddə məruz qalır. Müəllif, dildə olan hər şeyin subyektiv olduğuna inanaraq («tout dans le langage relève de la subjectivité»), ümumiyyətlə, modallıq termininin zəruriliyini şübhə altına alır və beləliklə subyektiv və obyektiv modallığın bir-birinə zidd olduğunu əsassız sayır. N.Y.Şvedova da yazır ki, danışanın öz nitqinə münasibəti demək olar ki, həmişə ifadəli şəkildə bəzədilmişdir. [6]. R. Vion, diktumun obyektiv bir varlıq olmadığına inandığını nəzərə alaraq, bu fikri qismən dəstəkləyir [14, s. 98].

Modallıqla bağlı aparılan araşdırmalar içərisində fikir ayrılığı yaradan mövzulardan biri də modallığın təsnifatıdır. Xarici lingvistikada dilçilikdə çox geniş yayılmış obyektiv və subyektiv modallıq növləri fərqli bölgədə və fərqli terminlərlə göstərilir. Burada modallığın əsas üç növü göstərilir.

- 1) aletik modallıq;
- 2) deontik modallıq;
- 3) epistemik modallıq

Fransız dilçiliyi dünya dilçiliyi tarixində həmişə öz dəstixətti ilə seçilib. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dilçiliyin əsasını qoymuş Ferdinand de Sessür İsveçrədə yaşamasına baxmayaraq, məhz fransız mənşəlidir. Fransız dilçiliyində ənənəvi olaraq danışanın rolundan asılı olaraq 4 növ modallıq mövcuddur:

- 1) ekzistensial modallıq;

2)epistemik modallıq;

3)faktiki modallıq ;

4)aksioloji modallıq (modalités currententielles, épistémiques, factuelles və aksiologiques) [12, fəsil XV]. Epistemik modallıq danışana, onun dünyanı qavramasına, biliyinə, inancına yönəlmişdir; bu, danışana məzmun ilə nə dərəcədə razı olduğunu ifadə etməyə imkan verir. Faktiki modallıq və ya əsl/əslə modallıq isə xarici aləmə yönəlir və danışanın hərəkətlərinin modallığı kimi qiymətləndirilir. Faktiki modallığı *renoncer à, désirer, vouloir* (imtina etmək, arzu etmək, istəmək)və s. kimi feillərlə ifadə etmək mümkündür. B. Potier, bu iki modallıq növünə aksioloji və ekzistensial (aletik) modallıq növlərini də aid edir. Aksioloji modallığın köməyi ilə danışan deyilənin mənasını qiymətləndirə bilir (bien, mal). Ekzistensial (aletik) modallıq isə danışandan kənarında mövcud olan və ümumiləşdirici, ümumbəşəri xarakter daşıyan anlayışları əks etdirməyə xidmət edir.

Modallığın zərurət/vaciblik və mümkünlüyə əsaslanan digər təsnifatında da onun dörd növü göstərilir [13, s.81]:

1) daxili modallıq (participant-internal modality) danışanın/iştirakçının daxili bacarıqları ilə bağlı olub, onun daxili tələbatlarını, mümkünlüyü və ya vacibliyi özündə ehtiva edir.

2) Xarici modallıq (participant-external modality) bu modallıq isə iştirakçıya nəzərən vaciblik və mümkünlüyü təmin edən xarici faktorlara əsaslanır.

3) Deontik modallıq – bir növ xarici modallığın tərkibi hesab olunur, bura üçüncü tərəflərin nəzarəti altında olan iştirakçıdan kənar vəziyyətlər daxildir.

4) Epistemik modallığa danışanın ifadə etdiyi fikri etibarlı/etibarsız kimi qiymətləndirməsi aiddir.

Müəlliflər qeyd edirlər ki, bu dörd modallıq növü müxtəlif yollarla birləşdirilə bilər, ancaq epistemik və qeyri-epistemik modallığın bir-birinə zidd olması saxlanılmalıdır. [13, s.81]. Bu ziddiyyət aşağıdakı kimi izah olunur: daxili, xarici və deontik modallıq daxili proseslə, epistemik modallıq isə bütün cümlə ilə əlaqədardır. J. van der Auver konsepsiyası ilə B. Potierin fikri arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, B. Potierin təsnifatı danışanın mövqeyinə, J. van der Auverin təsnifatı isə danışana nəzərən qurulmuşdur. Qeyd etmək vacibdir ki, J. van der Auverin əsas fikri mümkünlük və zərurilik anlayışlarını mərkəzi və əsas kimi vurğulamaqdır.

E.T. Vold eyni fikirlərə əsaslanan başqa bir variant təqdim edir. Bu baxımdan modallıq təkə ehtimal və zərurət anlayışlarını deyil, həm də danışanın söylədiyi fikrə bildirdiyi münasibəti də əhatə edir. Bu, müəllifə başqa bir modallıq növü - qiymətləndirmə modallığı istifadə etməyə imkan verir. Bu modallıq növü il est intéressant / plaisant' / important (maraqlıdır / xoşdur / vacibdir) kimi fəzlərlə işlənir [15, s. 57].

Dilçilərin bəziləri –F.Palmer, O.Dyukro, Q.Kroninq aletik və epistemik modallıq arasında fərq görmür və aletik modallığı inkar edirlər. Əslində isə aletik modal-

lıq Aristotelin modallıq kvadratına əsasən məntiqi modallığı təmsil edir və bu modallıq növü reallığa, həqiqətə kökləndiyi halda, epistemik modallıq danışanın, bizim reallıq haqda bildiklərimizə köklənir. Beləliklə, onlar məntiqi modallığı tənqid edir və onu lingvistik modallıq kimi qəbul etmək istəmirdilər.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Afayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1989, 362 s.
2. Cahangirov Fikrət Fətiş oğlu "İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tətqiqi" adlı dissertasiya işi s.11
3. Балли, Ш. Общая лингвистика и* вопросы французского языка / Ш. Балли. - М. : Иностранная литература, 1955. —416 с Беляева, Е. И. Достоверность. Общая характеристика функциональносемантического поля / Е. И. Беляева // Теория*функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Под общей редакцией* А. В'.Бондарко. - Л. - С. 157-170
4. Виноградов В.В., О категории модальности и модальных словах в русском языке Труды, Ин.та русск. Яз. М.,-Л., 1950,Р П, стр.49
5. Епифанцева, Н. Г. Французский синтаксис (в сопоставлении с системой русского языка) / Н. Г. Епифанцева. - М. : МНЭПУ, 2001. - 195 с.
6. Шведова, Н. Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи / И. Ю. Шведова. - М. : АН СССР Ин-т рус. яз. - 1960. - 377 с.
7. Benveniste E. Problèmes de linguistique générale. Vol.2. P., Gailmard, 1974, 447 p
8. Damourette J., Pichon E. Dès mots à la pensée. Essai de grammaire de la langue française, tome 5. Paris d' Artrey, 1970, p. 1911-1936
9. Herslund, M. Modality: A presentation. In: Modality / M. Herslund // Travaux du cercle linguistique de Copenhague. - 1989. - Vol. XXIII. - Copenhagen - с. 7- 15
10. Hintikka, J. Knowledge and Belief: An Introduction to the Logic of the Two Notions / J. Hintikka. - Ithaca, New York : Cornell univ. press, 1962.
11. Le Querler, N. Typologie des modalités / N. Le Querler. - Caen : Presses Universitaires de Caen, 1996. - 159 с.
12. Pottier, B. Sémantique générale / B. Pottier. - Paris : PUF, 1992. - 237 с.
13. Van der Auwera, J. Modality's semantic map / J. van der Auwera, V. Plungian> // Linguistic Typology. - 1998. - №2. - Berlin , New-York : Mouton de Gruyter. - s.79-124.

14. Vion, R. Modalités, inodalisations et discours représentés / R. Vion // Langues. - 2004. - №156. - P. : Larousse - C. 96-111.
15. Void, E. T. Modalité épistémique et discours scientifique / E. T. Void. - Bergen : Université de Bergen, 2008. - 336 с.
16. Wagner R. L. Phrases hypothétiques commençant par si dans la langue française dès origines à la fin du XVI s.P.: Droz , 1939, 98 p.

Н.Насруллаева

Модальность во французском языке как
лингвистическая категория

Резюме

В статье описывается, как модальность представлена на французском языке как лингвистическая категория, на каких критериях классифицируется модальность и какие средства выражения модальности существуют во французском языке. Как и в других областях науки, языковые расхождения, различия в терминах и отсутствие точных формул усложняют исследования в любой области. Модальность - это категория, которая все еще изучается с точки зрения лингвистики и логики, которая может быть изменена и оспорена мыслителями. Модальность не является новым явлением в языковой системе. Это процесс, который постоянно меняется и развивается.

Цель исследования состоит в том, чтобы изучить способы выражения модальности на французском языке и то, как модальность обычно используется на французском языке. Конечно, многомерная категория, такая как модальность, не может быть ограничена исследованием на только основе материалов французского языка. Хотя модальность, будь то на азербайджанском, французском, русском или английском языке, всегда была в центре внимания многих лингвистов-исследователей и были сделаны определенные выводы по поводу исследований, разногласия создают основу для дальнейших исследований этой категории. В статье показано отношение французских, русских и азербайджанских лингвистов к модальности и ее классификации, а также изучены сходства и различия классификаций.

Ключевые слова: модальность, субъективная модальность, логическая модальность, модальные глаголы, модальные слова, лингвистическая категория.

N.Nasrullayeva

Modality in French as a linguistic category

Sammary

The article describes how the modality is presented in French as a linguistic category, on what criteria the modality is classified and what means of expressing the modality exist in the French language. As in other areas of science, language discrepancies, differences in terms and the lack of exact formulas complicate research in any field. Modality is a category that is still being studied in terms of linguistics and logic, which can be modified and challenged by linguists. Modality is not a new phenomenon in the language system. This is a process that is constantly changing and developing.

The purpose of the study is to learn how to express modality in French and how modality is commonly used in French. Of course, such a multidimensional category, like modality, cannot be limited to research based only on the French language materials. Although modality, whether in Azerbaijani, French, Russian, or English, has always been the focus of attention of many linguistic researchers and certain conclusions have been reached regarding research, disagreements provide the basis for further research in this category. The article shows the attitude of French, Russian and Azerbaijani linguists to modality and its classification, as well as the similarities and differences of classifications.

Key words: modality, subjective modality, logical modality, modal verbs, modal words, linguistic category.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 16.01.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor Afət Abbasova tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur

G.R.QURBANOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
mamunya1988@gmail.com
16/21 Azadlıq prospekti, Bakı

XÜSUSİ MƏQSƏDLƏR ÜÇÜN XARİCİ DİL TƏDRİSİNİN İNNOVATİV METODLARI

Xülasə

Müasir texniki universitetdə ingilis dilini öyrənmək iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üçün mütəxəssis hazırlığı baxımından mühüm tərkib hissəsidir. İngilis dilində innovativ tədris metodlarının tətbiqi aktuallaşır və böyük praktik əhəmiyyət daşıyır. Ənənəvi tədris metodlarının müasir texnologiya ilə birləşməsi dil sinfində tələbələrin motivasiyasını artırır. Məqalədə xüsusi məqsədlər üçün ingilis dilinin tədrisində müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) qısa icmalı və təhlili verilir.

Hal-hazırda, xüsusi məqsədlər üçün İngilis dili (ESP) dünyada müxtəlif sahələrdə tədris olunur. Keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq ilk dəfə ESP-dən xarici dil kimi ingilis dilinin tədrisinin ayrı bir istiqaməti kimi hesab edildi, ingilis dilinin tədrisinin bu istiqaməti xeyli inkişaf etdi və xüsusi məqsədlər üçün ingilis dilində tədrisdə aparıcı mövqe tutdu. Dinamik inkişaf kontekstində mütəxəssisi sənayenin hər hansı bir sahəsinə hazırlamaq üçün ənənəvi təlimdən əlavə, səmərəli və təsirli peşə məlumat mübadiləsinə imkan verən bir vasitə lazımdır. Bu vasitə müəyyən məqsədlər üçün peşəkar yönümlü bir dildir. Artıq ESP nəzəriyyəsinə dair monoqrafiyalar mövcuddur və ESP-nin tədrisinin xüsusi üsulları vardır.

Açar sözlər: xüsusi məqsədlər, xarici dil; xüsusi məqsədlər üçün xarici dillərin tədrisi metodikası; tədris metodlarının səmərəliliyi, inkişaf

Ali təhsil müəssisələrinin ən vacib vəzifələrindən biri iş həyatlarında dəyişikliklərə uyğunlaşa biləcək mütəxəssislərin hazırlanmasıdır. XX əsrin sonu və 21-ci əsrin əvvəllərində müəllimlər tərəfindən gələcək peşə fəaliyyəti üçün zəruri olan xarici dil biliklərini inkişaf etdirməyin bəzi üsulları yaradıldı. Lakin bu metodların effektivliyi tam tədqiq olunmayıb. Bu fakt marağımıza səbəb oldu və xarici dillərin xüsusi məqsədlər üçün tədrisinin ən effektiv metodlarını müəyyənləşdirmək üçün elmi tədqiqatların aparılması zəruriliyi barədə bizdə fikir yaratdı. Məqalə xarici dillərin humanitar peşə tələblərinə uyğun xüsusi məqsədlər üçün tədrisi problemini əhatə edən elmi işlərin təhlilinə əsasən hazırlanmışdır. Humanitar peşə sahəsində xüsusi məqsədlər üçün xarici dilləri öyrənən proqramlar, habelə xarici dilləri xüsusi məqsədlər üçün tədris edən mütəxəssislərin tətbiq etdikləri metodlar tədqiq edilmişdir. Tələbə-

lərin fikrincə, humanitar peşələr sahəsində xüsusi məqsədlər üçün xarici dillərin tədrisinin ən effektiv üsulları aşağıdakılardır: müzakirə, İKT (informasiya –kommunikasiya texnologiyaları) və KDP (komandaların birlikdə işləməsini dəstəkləyən projekt). Xarici dilləri xüsusi məqsədlər üçün tədris edən müəllimlərin fikrinə görə isə ən səmərəli metodlar müzakirə, İKT və dəyirmi masadır. Məktəb şagirdlərinə görə “dilemma” metodu ən az effektiv metoddur. Müəllimlərə gəldikdə, daha az effektiv metod MDİ hesab edilir (məzmun və dil inteqrasiyası). Aparılan tədqiqat müəllimlər və tələbələr arasında müzakirə və informasiya–kommunikasiya texnologiyaları üsulu xüsusi məqsədlər üçün xarici dillərin öyrədilməsi metodlarının effektivliyi ilə bağlı bəzi ümumi fikirləri göstərdi. Müzakirə metodunun effektivliyi, hər hansı problemi həll edərkən tələbələrin müxtəlif sahələrdən biliklərinin inteqrasiyasına imkan yaratması və dil bilik və bacarıqlarını praktikada tətbiq etmək imkanı yaratması ilə izah olunur. Bu, tələbələrin aydın düşünmək, məlumatları tənqidi qəbul etmək, əsas fikri vurğulamaq və təsdiqləmək və əsaslandırmaq üçün vasitə və arqumentlər tapmaq və nəticədə hər hansı bir nəzəri materialın dərk edilməsini inkişaf etdirməyə kömək edir.

Təhsil prosesində İKT üsulunun tətbiqi tədris prosesinin səmərəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasına imkan verir və yeni işlərə və tədris işinin təşkili formalarına səbəb olur. Əslində, təhsil proqramları və didaktik materiallar hazırlayarkən, təhsil fəaliyyətində İKT metodlarının tətbiqinə və müzakirələrə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Buna baxmayaraq, respondentlərin subyektiv fikri peşəkar məqsədlər üçün xarici dil öyrətməyin digər metodlarının elmi dəyərini və effektivliyini azaltmamalıdır. Məqalə müəllifi kimi hesab edirik ki, tələbələr və müəllimlər tərəfindən çox dəstək tapmayan metodlar daha dərinə və diqqətlə öyrənilməlidir. Bu məqsədlə müəllimlərə xüsusi məqsədlər üçün xarici dilləri öyrətməyin yeni üsulları, özəllikləri barədə məlumat verilməsini və tədris prosesində aktiv tətbiq olunmalarını təmin edən xüsusi təlim seminarlarının təşkili tövsiyə oluna bilər.

Mürəkkəb fəlsəfi konsepsiya kimi, müasirliyin sərhədləri yoxdur və olduqca nisbidir. 90-cı illərdə köhnə idealların və dəyərlərin çökməsinə səbəb olan, insanların zehmində iz buraxan, düşüncə və həyat tərzini dəyişdirən dövlət sistemi meydana gəldi. Bundan əlavə, dünyanı sürətlə dəyişən texniki tərəqqi xalqları bir araya gətirdi və insanların peşəkar qarşılıqlı fəaliyyətinə böyük təsir göstərdi. Peşəkar yönümlü xarici dilləri öyrənmək kənarında qalmır, əksinə müasir cəmiyyətdə baş verən bütün dəyişikliklərə aydın cavab verir. Sovet vətəndaşlarının, digər ölkələrin mütəxəssisləri ilə ünsiyyəti minimal idi. Buna görə də xarici dillərin xüsusi məqsədlərlə tədris olunması, ilk növbədə xüsusi mətnləri əsasən reproduktiv metodlarla oxumaq və tərcümə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyırdı. Xarici dildə ünsiyyət bacarıqlarına sahib olan mütəxəssislərə ehtiyac xeyli artdı. Bununla əlaqədar olaraq xarici dillərin xüsusi məqsədlər üçün tədris metodlarına qoyulan yeni tələblər tələbələrin dinləmə və danışma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini zəruri etdi.

Müəllimlər bacarıqlarını artırarkən, gələcək mütəxəssislərin tələblərinə nəzəri cəhətdən cavab verən xarici dil tədrisinin yeni metodlarını mənimsəməyə çalışırlar. Bununla yanaşı, nəzəri biliklərin praktikada tətbiqi ilə bağlı problem hələ də həll edilməmişdir. Bundan əlavə, müasir əmək bazarı şərtlərini nəzərə alaraq mütəxəssislərin həqiqi peşə fəaliyyətində uğurla rəqabət aparmasına kömək edən tədris metodlarının səmərəliliyi öyrənilməmişdir. Bu məqalənin əsas məqsədi tədqiqat yolu ilə tələbələrə xüsusi məqsədlər üçün xarici dili mükəmməlləşdirməyə və peşəkar ünsiyyətdə iştirak etməyə imkan verən ən effektiv tədris metodlarını müəyyən etməkdir. Məqalədə aşağıdakı tədqiqat problemləri həll edilir: (1,12) humanitar peşələrdə xüsusi məqsədlər üçün xarici dilin öyrədilməsi metodlarını müəyyənləşdirmək; (2,14) müəllimlərin tətbiq etdiyi tədris metodlarının səmərəliliyini qiymətləndirmək; (3) humanitar fakültələrin tələbələrinin rəyini nəzərə alan metodların effektivliyini qiymətləndirmək.

Xüsusi məqsədlər üçün xarici dil dərslərində müzakirə, İKT, dəyirmi masa, rol oyunu, Case study – hal tədqiqi, beyin fırtınası və layihə metodu kimi metodlardan istifadə edirlər. Müəllimlər tərəfindən göstərilən ən populyar ilk üç üsula: müzakirə, İKT və dəyirmi masa daxildir. Bundan başqa, qeyd etmək lazımdır ki, tələbələr müzakirə və İKT metodunu ən təsirli hal hesab edirlər. Bu, bu üsulların bir tərəfdən gələcək mütəxəssislərin peşəkar komponentinə istiqamətlənməsini göstərir. Digər tərəfdən, bu metodların xarici dil müəllimləri tərəfindən yüksək səviyyədə istifadə edilməsi uğurlu nəticələrə gətirib çıxarır. Məsələn, hal tədqiqi və İKT metodları tələbələri xarici dildə peşəkar fəaliyyətə yönəldir. Case study – hal tədqiqi metodunun əsaslı peşəkar yönümlü olmasına və müəllimlərin bu metoddan kifayət qədər fəal istifadəsinə baxmayaraq, bu vəziyyət dil müəllimlərin tələbələrin gələcək peşəsi sahəsində xüsusi biliklərə malik olmamaları ilə izah edilə bilər. Hesab edirik ki, bu fakt case study-hal tədqiqi metodunun effektivliyini xeyli azaldır.

Eyni səbəblərə görə, xarici dillərin xüsusi məqsədlər üçün öyrədilməsinin bütün peşəkar yönümlü metodları müəllimlər tərəfindən fəal şəkildə istifadə olunmur və xarici dillərin xüsusi məqsədlər üçün öyrədilməsi tələbələr tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Buna görə tələbə və müəllimlərdən çox dəstək tapmayan metodlar daha dərindən və diqqətlə öyrənilməlidir. Bu məqsədlə müəllimlərə peşəkar məqsədlər üçün xarici dilləri öyrətməyin yeni üsulları, özəllikləri barədə məlumat verilməsini və tədris prosesində aktiv tətbiq olunmalarını təmin edən xüsusi təlim seminarlarının təşkili tövsiyə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Rubtsova, A. Xarici dilləri beynəlxalq tələbələrə öyrətməyin innovativ məhsuldar metodu. 2018. Rusiya, Sankt-Peterburq; s. 1–12.
2. Batunova, I.V. Texniki universitetlərdə xarici dil dərslərində effektiv tədris metodlarından istifadə. 2018, 1, 11–14.

3. Uilson, J; Şaroff, S .; Stephenson, P .; Hartley, A. Xarici dil ədrisinin innovativ metodları: 2014.
4. Schuetze, U. İkinci Dilin söz bazasının öyrənilməsində səmərəlilik. 2017, 50, 22–31.
5. Almazova, N; Baranova, T.; Khalyapina, L. Qloballaşan dünyanın bir tələbi olaraq dil təhsili sistemində Tələbələrin Polikultural və Etnik-Mədəni Bacarıqlarının İnkişafı. 2019.

G.R.Gurbanova

Innovative methods in teaching foreign languages for specific purposes

Summary

In the modern technical University studying English is an important component in the professional training of specialists for different sectors of the economy. The introduction of innovative teaching methods the English language becomes relevant and is of great practical importance. A skillful combination of traditional teaching methods with modern facilities technology helps to make the atmosphere in the classroom enhances the creative and motivation of the students. The article gives a brief overview and analysis of modern informational communication technologies (ICT) in teaching English language for special purposes.

Currently, English for specific purposes (ESP) is taught throughout the world in various areas. Starting with the 60-ies of the last century, when I first started talking about ESP as a separate direction of teaching English as a foreign, this aspect of English language teaching significantly developed and took a leading position in teaching English for professional purposes. In the context of the dynamic development, the process of international integration and information exchange specialist the leaves of any industry, besides the traditional training necessary a tool that enables efficient and effective exchange-vocational information. This tool is professionally oriented language or language for specific goals. There are already monographs on the theory of ESP and has us special techniques of teaching the ESP, being different studies. But among them, unfortunately, only small decreases in what local authors and developers.

Keywords: foreign language for specific purposes; methods, teaching foreign languages for specific purposes; efficiency, teaching methods

Г.Р.Курбанова

Инновационные методы в обучении иностранным языкам
для специальных целей

Резюме

В современном техническом ВУЗе изучение английского языка занимает важное место и является важным компонентом в профессиональной подготовке специалистов для разных отраслей экономики. Внедрение инновационных методов преподавания английского языка становится актуально и имеет большое практическое значение. Умелое сочетание традиционных методов обучения с современными возможностями технологии помогает сделать атмосферу в аудитории креативной и повышает мотивацию студентов. В статье дан краткий обзор и анализ современных информационно-коммуникативных технологий (ИКТ) в области преподавания английского языка для специальных целей.

В настоящее время английский язык для специальных целей (ESP) преподается во всем мире в различных областях. Начиная с 60-х годов прошлого века, когда я впервые заговорил об ESP как об отдельном направлении преподавания английского языка как иностранного, этот аспект преподавания английского языка значительно развился и занял лидирующую позицию в преподавании английского языка в профессиональных целях. В условиях динамичного развития, процесс международной интеграции и обмена специалистами уходит из любой отрасли, помимо традиционного обучения необходим инструмент, обеспечивающий эффективный и действенный обмен профессионально-технической информацией. Этот инструмент профессионально ориентированный язык или язык для конкретных целей. Уже есть монографии по теории ESP, и у нас есть специальные методики преподавания ESP, являющиеся различными исследованиями. Но среди них, к сожалению, только небольшое снижение, чем у местных авторов и разработчиков.

Ключевые слова: иностранный язык для специальных целей; методы обучения иностранным языкам для конкретных целей; эффективность, методы обучения

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 16.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLŞƏN CÜMŞÜDOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gulseh@mail.ru
16/21 Azadlıq prospekti, Bakı

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ PEDAQOJİ PROSESİN OBYEKTİ KİMİ KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN FORMALAŞMASI PROBLEMİ

Xülasə

Məqalə xarici dil sinifində kommunikativ səriştənin formalaşması probleminə həsr edilmişdir. Məqalədə xarici dil ünsiyyətinin mədəni və əqli fərqliliyi nəzərə alınmaqla ünsiyyət qabiliyyətinin formalaşması ilə əlaqəli bəzi məsələlər təqdim edilir.

Mədəniyyətlərəarası kommunikativ səriştənin müasir təhsil üçün xüsusi əhəmiyyəti var, belə ki, məktəb məzunları yalnız peşə sahələrində mədəniyyətlərəarası ünsiyyəti həyata keçirməklə yanaşı, həm də gələcək peşələrində mədəniyyətlərəarası kompetensiyanın formalaşması və inkişafı problemlərini həll edəcəkdir. Müasir təhsil mədəniyyətlərəarası şəxsiyyətin yetişdirilməsi problemlərini həll etmək, məzunların mədəni dəyərlərin, biliklərin, fəaliyyət yollarının mübadiləsi prosesində digər insanlarla qarşılıqlı əlaqədə olmalarını təmin etmək üçün hazırlanmışdır. Xarici dil dərslərində müxtəlif informasiya texnologiyalarının tətbiqi tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarının inkişafında böyük rol oynayır.

Bacarıqların mənimsənilməsi peşəkarlıq və bacarıqların inkişafına zəmin yaradır. Kommunikativ səriştəlik xarici dil təhsili sistemində əsas yer tutur və “mədəniyyətlərəarası ünsiyyət predmeti” nin formalaşmasına yönəldilmişdir. Orta məktəb şagirdlərinin təhsil səlahiyyətlərinin formalaşması, bunların arasında mədəniyyətlərəarası kommunikativ səriştəyə verilməsi müasir Azərbaycan pedaqoji nəzəriyyəsi və praktikasının aktual mövzusu hesab olunur.

Açar sözlər: səriştə, ünsiyyət bacarığı, tədris prosesi, xarici dil, inkişaf

Müasir Azərbaycan cəmiyyəti millətlərəarası, mədəniyyətlərəarası, ünsiyyət problemləri ilə üzləşir. Hər zaman cəmiyyətin sabitliyini qorumağa, insanlar arasındakı münasibətlərin forma və növlərini dəyişdirməyə kömək edən təhsildir. Hal-hazırda cəmiyyət artan sosial hərəkətilik, bütün səviyyələrdə əlaqələrin inkişafı və dəyər qaydalarının kəskin dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Yuxarıda göstərilənlərin hamısı, inkişaf etməkdə olan şəxs üçün kimi kommunikativ səriştənin formalaşması məsələsini xüsusilə aktual edir. Bu gün bu məsələnin həlli pedaqoji elm və təcrübənin həqiqi prioritetinə çevrilir.

Xüsusi maraq, millətlər arasındakı təmaslara, dəyərlərinin iyerarxiyasına təsir edən ünsiyyət amilidir. Son zamanlarda ünsiyyət və səriştənin inkişafına çox diqqət yetirilmişdir. Müasir təhsildə səriştəyə əsaslanan yanaşma anlayışının açılmasına həsr olunmuş əsərlər əhəmiyyət kəsb edir. Dilçilikdə bu sual dilin spesifikasiyini, mədəniyyətlərin dialoqunda, dil müdaxiləsində şifahi və şifahi olmayan ünsiyyət problemlərini özündə əks etdirən vahidləri müəyyənləşdirmək baxımından araşdırılır. Pedaqogikada tədqiq olunan problem tələbələrin ümumi intellektual qabiliyyəti, tələbələrin xarici dil biliyi baxımından nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda, mövzunun biliyin vəziyyətinə dair araşdırma göstərir ki, bir çox alim və müəllimlər tərəfindən kifayət qədər davamlı maraq göstərilə də, xarici dil dərslərində tələbələrin kommunikativ kompetensiyasının formalaşdırılması nəzəriyyəsi və praktikasının monoqrafik araşdırması hələ mövcud deyildir (3 s, 281)..

Cəmiyyətin hazırkı inkişaf mərhələsində, inkişaf etməkdə olan bir insana zehni və mənəvi görünüş bəxş etmək prosesi olaraq “təhsil” anlayışı ilə məhdudlaşa bilməyəcəyimiz çoxdan məlumdur. Ünsiyyətlilik bacarığından danışarkən, bunun digər şəxsi keyfiyyətlər kimi uzun bir proses olduğunu qəbul etməliyik. Fərqli dillərlə tanışlıq prosesində, ünsiyyət qabiliyyətinə yiyələnmə prosesində həm müəllim, həm də tələbə bir neçə səviyyədən keçir, bu da olduqca mürəkkəb prosesdir. Bu cür addımlara, xüsusən, dözümlülük, xarici dilin başa düşülməsi və qəbul edilməsi, problemli kommunikativ vəziyyətlərdə davranış metodları, qrammatika və lüğət bilikləri daxil ola bilər. Yetkinliyin mahiyyəti müvafiq fəaliyyət sahələrində tələblərin, müəyyən edilmiş tələblərin və standartların uyğunluğu ilə müəyyən edilir. Dil tədrisindəki səriştə çox vaxt öz mahiyyətini yalnız qismən ortaya qoyan “kommunikativ səriştə” anlayışı ilə bağlıdır (³Kolker Y.M. Xarici dil tədrisinin praktik metodları, s.389).

Hər bir fərdin inkişafı üçün bir mühit kimi ünsiyyətin rolu çox böyükdür. Fərdin təhsili, cəmiyyətin dilləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi zamanı inkişaf edir və böyüyür. Bu müddətdə əsas rol uzun müddət müxtəlif tipli təhsil müəssisələrinə məxsus idi. Ancaq bu gün vəziyyət kəskin şəkildə dəyişmişdir, çünki ünsiyyət vasitələri, məsələn, kompüter texnologiyası hər bir insanın təhsil imkanlarını açıq şəkildə genişləndirir.

Bu məqalədə nəzərdən keçirilən problemlər kontekstində, təhsil prosesinə fərdin yaşadığı cəmiyyətin vahid dil məkanında hərəkəti nöqtəyi-nəzərindən yanaşırıq. Burada bu prosesin iki komponenti fərqlənir. Bir tərəfdən bilik yolu ilə irəliləyən insan öz lüğət ehtiyatını inkişaf etdirir. Digər tərəfdən, insan doğma dilini dil mühitində inkişaf etdirir və onun ayrılmaz hissəsinə çevrilir.

Bu, müəyyən dərəcədə dillərin müxtəlifliyi və münasibətləri haqqında fikirlərin formalaşması kimi kommunikativ təhsilin funksiyalarını formalaşdırır; şəxsiyyətin özünü aktualaşdırması üçün dil müxtəlifliyinin vacibliyini dərk etmək zəruridir.

Dilləri öyrənmək, kommunikativ fəaliyyətin bütün əsas qanunlarının həqiqət olduğu qarşılıqlı yönəlmiş bir prosesdir. (⁴Kuznetsova E.S. Xarici dilləri öyrətmək bacarıqları problemi, s.1020) Buna görə ünsiyyət, dilçilik təhsilinin əsas anlayışlarından biridir ki, buda insanların paylaşıqları dəyişən dəyər istiqamətləri kimi başa dü-

şülür. Müasir pedaqoji reallıq belədir ki, təhsildə bir tərəfdən ünsiyyət amilini, digər tərəfdən digər xalqların mədəniyyətinin dilini öyrənmək üçün şərait yaratmağı da nəzərə almaq lazımdır.

Xarici dillərin tədrisinin əsas məzmunu və məqsədi tələbə şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı onların linqvistik qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına, xarici dildə nitq inkişafına böyük maraq və həvəsin yaradılmasına, tələbəyə müstəqil öyrənmək bacarığı və vərdişlərinin aşılmasına yönəlməlidir. Xarici dilin öyrənilməsində şifahi nitq fəaliyyətinin əsas bu növlərinə rəyət olunmalıdır:

- reseptiv (oxuyub anlama və dinləyib anlama bacarıqları);
- produktiv (öz fikrini şifahi və yazılı ifadə edə bilmə bacarıqları);
- interaktiv (iki və daha çox fərd arasında reseptiv və produktiv fəaliyyətlərin qarşılıqlı mübadiləsi və dəyişməsi);
- mediasiya - əlaqələndirici fəaliyyət (interpretasiya və tərcümələrlə mənimsəmə) daxildir.

Xarici dilin öyrənilməsi iş və karyera imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Xarici dilə yiyələnməklə gənc mütəxəsislərimiz ölkəmizdə fəaliyyət göstərən onlarla xarici şirkət, qeyri hökumət təşkilatları və eləcə də dünyanın müxtəlif qurumları ilə daha sıx əməkdaşlıq etmək imkanı qazanır. Xarici dil təlimi vasitəsilə tələbələrə başqa xalqların dil və mədəniyyətinə, milli-mənəvi dəyərlərinə hörmət hissi, tolerantlıq formalaşdırır. Xarici dilə yiyələnmək tələbələrin humanitar təhsil səviyyəsini yüksəldir, şəxsiyyətin formalaşmasına, daim dəyişən dünyanın tələblərinə uyğunlaşmasına imkan yaradır (5, 60–65).

Xarici dil tələbələrin linqvistik biliklərini genişləndirir, ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır və nitq inkişafına müsbət təsir göstərir. Xarici dilə mükəmməl yiyələnmiş hər bir gənc harada olmasından asılı olmayaraq ölkəmizi layiqincə təmsil etməklə yanaşı, dünya ölkələri ilə tanışlıq, xarici dil daşıyıcılarına Azərbaycanı təqdim etmək, respublikamızda baş verən prosesləri dünya ictimaiyyətinə birbaşa çatdırmaq imkanı əldə edir.

Buna görə də hər bir xarici dil müəllimi öz üzərində daima işləməli və inkişaf etməlidir. Bu isə müəllimdən açıqlıq və zənginlik, hər şeydən məlumatlı olmaq, dilçilik seminarlarında, başqa müəllimlərin dərslərində iştirak etmək, öz həmkarlarının məsləhətlərinə qulaq asmaq və onların təcrübələrindən məharətlə istifadə etməyi tələb edir. Kommunikativ yönümlü müəllimlərdən həddən artıq səbirli olmaq tələb olunur. Müəllimin əsas açarı onun tələbələri ilə daima ünsiyyətdə olması və onların fikirlərinə tərəfdar çıxmağı bacarmasıdır. Bu baxımdan o, şagirdin zəhmətinə qayğı ilə yanaşmalı və onun fikrinə şərik olmağı bacarmalıdır. Kommunikativ təlimin əsaslarını öyrənilən dildə danışmaq təşkil etdiyindən, müəllim bu dildə gözəl danışmağı bacarmalı və bununla tələbələrə misilsiz nümunə olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Galskova N.D. Xarici dillərin tədrisinin müasir metodları. - M: 2000 . 281 s.
2. İvanov D.A. Təhsildə kompetensiyalı yanaşma. Problemlər, anlayışlar, vasitələr. Tədris vəsaiti. - M.: 2003. - 101 s.
3. Kolker Y.M. Xarici dil tədrisinin praktik metodları. - M.: 2000. - 389 s.
4. Kuznetsova E.S. Xarici dilləri öyrətmək bacarıqları problemi: 2002. 1020 səh.
5. Litvintsev V.V. Mədəniyyətlərəarası yetkinliyin inkişafına fənlərəarası yanaşma: 2006. № 1. 60–65

G.İ.Jumshudova

Problems of communicative competence formation as an object of pedagogical process in foreign language lessons

Summary

This article is dedicated to the problem of the formation of communicative competence in a foreign language class. Some issues connected with the formation of communicative competence in the process of teaching a foreign communication taking into account cultural and mental distinctions, that is a necessary condition for the successful dialogue of cultures of native speakers are mentioned in this article.

The intercultural communicative competence has a particular importance for modern education, so as it is school graduates who will carry out not only an intercultural communication in the professional sphere, but also to solve the problems of the formation and development of intercultural competence in their future professional activity. A modern education is designed to meet the challenges of educating cross-cultural personality, and also to provide the readiness of graduates to interact with other people in the process of exchanging the cultural values, knowledge, ways of activity. The use of various information technologies in a foreign language classes has a great role in the development of students' communicative competence.

Mastering competence provides the basis for the development of professionalism and skill. Communicative competence is the major in foreign language education system and is aimed at the formation of the “subject of intercultural communication”. The formation of educational competences of high school students, an important place among which is given to the intercultural communicative competence, is considered to be an actual issue of the modern Azerbaijani pedagogical theory and practice.

Key words: competence, communicative competence, teaching process, foreign language, development

Г.И.Джумшудова

Проблемы формирования коммуникативной компетенции как объекта педагогического процесса на уроках иностранного языка

Резюме

Данная статья посвящена проблеме формирования коммуникативной компетенции на уроках иностранного языка. В статье упоминаются некоторые вопросы, связанные с формированием коммуникативной компетентности в процессе обучения иностранному общению с учетом культурных и психических различий, что является необходимым условием успешного диалога культур носителей языка.

Межкультурная коммуникативная компетентность имеет особое значение для современного образования, так как именно выпускники школ будут осуществлять не только межкультурную коммуникацию в профессиональной сфере, но и решать проблемы формирования и развития межкультурной компетентности в своей будущей профессиональной деятельности. Мероприятия. Современное образование предназначено для решения задач воспитания межкультурной личности, а также для обеспечения готовности выпускников взаимодействовать с другими людьми в процессе обмена культурными ценностями, знаниями, способами деятельности. Использование различных информационных технологий на уроках иностранного языка играет большую роль в развитии коммуникативной компетенции учащихся.

Овладение компетенцией обеспечивает основу для развития профессионализма и мастерства. Коммуникативная компетентность является основной в системе обучения иностранным языкам и направлена на формирование «субъекта межкультурного общения». Формирование образовательных компетенций у старшеклассников, важное место среди которых отводится межкультурной коммуникативной компетенции, считается актуальной проблемой современной азербайджанской педагогической теории и практики.

Ключевые слова: компетенция, коммуникативная компетентность, учебный процесс, иностранный язык, развитие.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 16.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYNUR YUNSUROVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
yunsurova@gmail.com
16/21 Azadlıq prospekti, Bakı

CÜMLƏLƏRİN GİZLİ SEMANTİKASI KOQNİTİV DİLÇİLİYİN OBYEKTİ KİMİ

Xülasə

Məqalə cümlələrin gizli semantikasi koqnitiv dilçiliyin obyektini kimi mövzusunda həsr olunmuşdur. “Koqnitiv dilçilik” termini hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə malik olan, lakin mahiyyətcə uyğun gələn Koqnitiv qrammatika, Struktur qrammatika, Konseptual metafora nəzəriyyəsi və s. kimi bir sıra əlaqəli nəzəriyyələrə istinad etmək üçün istifadə edilir. Koqnitiv dilçilik nəzəriyyələrin əsas şərtlərindən biri dilin ayrı təbii qabiliyyəti təşkil etməməsidir. Şübhəsiz ki, insan dil öyrənməyə imkanı olan fitri (yəni, genetik olaraq təyin olunmuş) bir xüsusiyyətə malikdir; lakin, dil sisteminin tam artikulyasiyası, dilə xas olmayan eksperimental amillərdən (fizioloji və mədəni) və koqnitiv qabiliyyətlərdən asılıdır. Həm də mütləq dərəcədə mücərrəd səviyyədə olan qrammatik quruluşun doğma və (beləliklə) ümumbəşəri olması lazım deyil. Qrammatikanın təcrübi amillər və idrak qabiliyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi “idrak semantika”nın əsasını təşkil edir.

Əslində, “koqnitiv semantika” termini bir qədər yanlışdır, çünki semantikanın “koqnitiv sintaksis”, “koqnitiv morfologiya”, “koqnitiv praqmatika” və s. linqvistik model daxilində ayrıca bir modul olduğuna işarə edə bilər. Morfemlərdən tutmuş sözlərə, sintaktik nümunələrə qədər dildə olan bütün quruluşlar mahiyyətcə mənalı və üstəlik eyni tipli, yəni simvolik forma-məna cütləşməsi, simvolik vahidlər və ya konstruksiyalar, adlanır. Daha dəqiq desək, koqnitiv semantika baxımından qrammatika bu cür forma mənanı verən cütlərin strukturlaşdırılmış inventarı kimi müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, semantika, cümlə, xüsusiyyət, qrammatika, struktur, informativ, məna

Dilçiliyin diqqətini “dilin özündən” “danışan insan” vəziyyətinə gətirən antroposentrik paradigma çərçivəsində bir neçə fərqli istiqamət göstərilmişdir. Aparıcı istiqamətlərdən biri koqnitiv dilçilikdir. Koqnitiv dilçilik süni intellekt yaratmaq vəzifələrini həll edən yeni texnologiyaların inkişaf etdirilməsi ehtiyacları ilə əlaqədar olaraq, sürətlə inkişaf etdi və hazırda onun tərəfdarlarının sayı durmadan artır (¹Bazylev V.N. Ümumi dilçilik. - M., 2007.s. 104-106).

Gündəmdə, biliklə işləmə üsulları və vasitələrini araşdırmaq vəzifəsi dururdu: onların təqdimatı, saxlanması, axtarılması, işlənməsi, mütəxəssislərdən alınması və istifadəsi. Antropomorfizm çərçivəsində insana məlumat emalı sistemi kimi baxmağ, nitqdəki cümlələrin düzgünlüyünün və mənalılığının səbəblərini təhlil etməyə yönəlmiş simvoldan istifadə edən insanın dünyanı və özünü dərk edən istiqamət meydana gəlir. Koqnitiv dilçilikdə dil və təfəkkürün mürəkkəb əlaqəsinin, insanın dildə rolunun və insan üçün dilin rolunun öyrənilməsində yeni mərhələ görürük. V.Z. Demyankova və E.S. Kubryakovanın verdiyi tərifə görə idrak mexanizmi kimi, koqnitiv dilçilik, məlumatın kodlaşdırılması və çevrilməsində rol oynayan dili araşdırır (²Kubryakova E.S., Demyankov V.Z., Luzina L.G., Pankrats Y.G. Koqnitiv terminlərin qısa lüğəti. M., 1996: s. 53-55).

“İdrak” terminini əsas götürərək, koqnitiv istiqamət, terminin konseptual məzmununu əqli sferanın nominasiyasının sinonim yollarının leksik semantikasından ayırmaq idi. Şüur, idrak, ağıl, intellekt qədimdən bəri düşüncə mövzusu olmuşdur. V.Z.Demyankovun yeni konseptual aparatının əsas fərqləndirici xüsusiyyəti yeni metodologiyada düşüncə prosesləri və dil əlaqələrinin öyrənilməsini görür. Koqnitivistlər üçün koqnisiya (idrak), hər şeydən əvvəl, biliklərin əldə edilməsi, istifadəsi, saxlanması, ötürülməsi və inkişafı ilə əlaqəli prosedurlardır. Yalnız müşahidə olunan hərəkətlər (yəni məhsullar) öyrənilmir, həm də onların əqli nümayəndələri, simvolları, strategiyaları və digər gözəgörünməyən proseslər və insan qabiliyyətləri də araşdırılır. Ənənəvi dilçilik baxımından bu xüsusiyyəti konseptual kateqoriyaların dildə təmsil olunmasının gizli şəkildə araşdırılmasına yönəlmiş bir hadisə kimi təsvir etmək olar (³Demyankov V.Z. Koqnitiv dilçilik təfsirçi yanaşma kimi//Dilçilik sualları. - 1994.: s. 19-20).

Beləliklə, Y.Çarnyak səthi struktur eyniliyinə malik olan iki ifadənin müqayisəli təhlilində inandırıcı şəkildə göstərir ki, cümlələrin semantikasını fərqləndirən gizli mənanın meydana çıxması, cümlələrin anlama prosesinə məntiqi təsir prosesinin daxil edilməsi ilə müəyyən edilir.

Waiter, I would like spaghetti with meat-sauce and wine (1) - Ofisiant, at sousu və çaxır ilə spagetti istərdim

Waiter, I would like spaghetti with meat-sauce and garlic (2) - Ofisiant, at-sousu və sarımsaq ilə spagetti istərdim.

Ofisiant, sarımsaq və at sousu ilə spagetti istərdim. Birinci cümlədə mesaj alan şəxs iki bağlamı müqayisə edir: *at sousu ilə spagetti yemək kimi mövcuddur (1) və şarab içki kimi mövcuddur (2)* - sifariş komponentinin iki hissəsini: uyğun yeməyi və içkini gətirmək lazım olduğu qənaətinə gəlir. İkinci cümlədə, iki bağlamı müqayisə edərək mesaj alan şəxs: *at sousu ilə spagetti yemək kimi mövcuddur (1) və sarımsaq ayrı yemək kimi mövcud deyil (2)* - sifarişin bir yeməkdən - sarımsaq və ətdən ibarət spagetti olduğu başa düşülür. Müqayisə olunan ingilis cümlələrinin informativ mənasında fərq azərbaycan dilində tərcüməsində aşkar edilmişdir.

Qrammatik (formal) leksemlərin semantikasını da informativ mənanın formalaşmasına təsir göstərir. D. Austin cümlənin modal tərkib hissələrinin dəyişməsinə cümlənin informativ mənasının dəyişməsi ilə əlaqələndirir: birinci cümlə istinad situasiyasında məlumatın həqiqiliyini/ saxtakarlığını təmsil etmək baxımından digərlərinə qarşıdır (⁴Austin D. Məna və həssaslıq. M., 1999: s. 169-170):

- (1) He is guilty
- (2) He looks guilty
- (3) He appears guilty
- (4) He seems guilty

Struktur sintaksis nöqteyi-nəzərindən (2), (3) və (4) cümlələr bir struktur tipinin müntəzəm modal tətbiqidir. Koqnitiv dilçilik mövqeyindən, onlar tamamilə fərqli vəziyyətləri təmsil edirlər. İkinci cümlə, bir şəxsin görünüşünü irəli çəkən vəziyyətdə istifadə olunur (Onda günahkar şəxsin görünüşü var). Üçüncü cümlə bəzi hallara istinad edildikdə istifadə olunur (o, cavabdan yayındıqda günahkar təəssüratı bağışlayır, digər hallarda - yox). Dördüncü cümlə şəhadətə aiddir (bəzilərinə, o, günahkar görünür).

Cümlənin sıfır komponentinin daxil edilməsi cümlənin quruluş konsepsiyasında da irəli sürülür. Beləliklə, V.Çafe cümlənin informativ mənasının zamanın şərtlərinin olub-olmamasından asılılığını müəyyənləşdirdi.

(1) Jack fell in the swimming pool (zaman şəraiti olmadan) Cek hovuzda düşdü.

(2) Steve fell in the swimming pool yesterday (zaman şəraitində) Cek dünən hovuzda düşdü.

(3) Last Christmas, Steve fell in the swimming pool [cümlənin əvvəlindəki ifadə və zaman şəraiti fasilə ilə ayrılır] Keçən Milad Cek hovuzda düşdü.

Zamanla əlaqəli bir vəziyyətin olmaması (nümunə 1), təsvir olunan hadisənin yaddaşının təzə olduğuna işarədir; başqa sözlə, hadisə haqqında məlumat səthi yaddaşdır və ya Cheif terminologiyasında aktiv statusa malikdir. Vaxtın daşıyıcı şəraiti baxımından verilən cümlədə (nümunə 2) verilmiş hadisə haqqında məlumatın “dayaz” adlandırılan yaddaşdan daha dərin olmayan yerdə saxlanıldığını göstərir (statusu ən azı yarı aktivdir). Xüsusi zaman vəziyyətindən istifadə (artan), bildirilən hadisə haqqında məlumatın dərin yaddaşdan çıxarıldığını və ya başqa bir şəkildə qeyri-aktiv vəziyyətə gələ biləcəyini göstərir (nümunə 3).

Bu səbəblərə görə müasir sintaktik elm müəyyən şəkildə köhnə mövqeləri yenedən düzəldir, onları idrak dilçiliyindəki son inkişaflarla əlaqələndirir. Bu hal, şübhəsiz ki, dil faktlarının informativ semantikasının təqdim edilməsində xarici dilin tədrisinin bir çox metodik mövqelərinin də dəyişməsinə səbəb olmalıdır.

Reference

1. Bazylev V.N. Ümumi dilçilik. - M., 2007.

2. Demyankov V.Z. Koqnitiv dilçilik təfsirçi yanaşma kimi//Dilçilik sualları. - 1994. - № 4.
3. Kubryakova E.S., Demyankov V.Z., Luzina L.G., Pankrats Y.G. Koqnitiv terminlərin qısa lüğəti. M., 1996.
4. Austin D. Məna və həssaslıq // Austin D.- M., 1999.
5. Çarnyak Y. Tətbiqlər və biliklər // Xarici dilçilikdə yenilik. - Cild XII. Tətbiqi Dilçilik. - M., 1983.
6. Çeyff L. L. Verilənlər, ziddiyyət, əminlik, mövzular və nöqteyi-nəzər // Amerika dilçiliyində müasir sintaktik nəzəriyyələr. - M., 1982.

A.S.Yunsurova

Implicit semantics of sentences as an object of cognitive linguistics

Summary

The term “cognitive linguistics” will be used here as a cover term to refer to a number of related theories, such as Cognitive Grammar, (Radical) Construction Grammar, Conceptual Metaphor Theory, etc. that each have their own specifics, but essentially adhere to the same general cognitive-functional, usage-based perspective on language. One of the basic tenets of these cognitive theories is that language does not constitute a separate innate faculty of mind. Undeniably, human beings have an innate (i.e., genetically determined) predisposition that allows them to learn language; however, the full articulation of the linguistic system depends on experiential factors (physiological as well as cultural) and cognitive abilities that are not unique to language. Nor is it necessarily so that grammatical structure, at a very abstract level, is innate and (thus) universal. The innate, universal nature of grammar is not an issue that is relevant to the current chapter, but grammar’s interaction with experiential factors and cognitive abilities is at the heart of what “cognitive semantics” is.

Keywords: cognitive linguistics, semantics, sentence, feature, grammar, structural, informative, meaning

A.C.Юнсуро́ва

Имплицитная семантика предложений как объект

когнитивной лингвистики

Резюме

Термин «когнитивная лингвистика» будет использоваться здесь в качестве вспомогательного термина для обозначения ряда смежных теорий, таких как когнитивная грамматика, (радикальная) строительная грамматика, концептуальная теория метафор и т. д., каждая из которых имеет свою специфику, но по существу придерживается к тому же общему когнитивно-фун-

кциональному, основанному на использовании взгляду на язык. Одним из основных принципов этих когнитивных теорий является то, что язык не является отдельной врожденной способностью ума. Несомненно, человеческие существа имеют врожденное (т.е., определяется генетически) предрасположенность, что позволяет им изучать язык; однако полная артикуляция языковой системы зависит от эмпирических факторов (как физиологических, так и культурных) и когнитивных способностей, которые не являются уникальными для языка. Не обязательно, чтобы грамматическая структура на очень абстрактном уровне была врожденной и (таким образом) универсальной. Врожденная, универсальная природа грамматики не является проблемой, которая имеет отношение к данной главе, но взаимодействие грамматики с факторами опыта и когнитивными способностями лежит в основе того, что такое «когнитивная семантика».

Фактически, термин «когнитивная семантика» несколько вводит в заблуждение, поскольку он может предполагать, что семантика является отдельным модулем в лингвистической модели, рядом с «когнитивным синтаксисом», «когнитивной морфологией», «когнитивной прагматикой» и т. д. Однако когнитивная в лингвистике не используется модульный взгляд на язык: все структуры языка, начиная от морфем и заканчивая словами и синтаксическими паттернами, рассматриваются как неотъемлемо значимые и, более того, как имеющие один и тот же вид, т. е. символические формы-смысловые пары, называемые символические единицы или конструкции. Более конкретно, грамматика определяется как структурированный перечень таких пар значений-форм.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, семантика, предложение, особенность, грамматика, структурное, информативное, значение

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.01.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 16.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülnarə Əhmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZENFİRA KADİROVA
Bakı Slavyan Universiteti
Bakı ş., S.Rüstəm 33
zenfira@mail.ru

TÜRKOLOJİ DİLÇİLİYƏ DAİR OÇERK **I (Aziz Qubaydulin)**

Məqalə tatar mədəniyyətində tarixçi-alim və ədəbiyyatşünas kimi tanınan Aziz Salixoviç Qunaydullinin elmi yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Onun yaradıcılığının çoxistiqamətliliyi özünü tarix, dilçilik və ədəbiyyat kimi sahələrdə qabarıq ifadə etmişdir. Rusiya tarixinə birinci tatar professoru kimi daxil olan alim, sərbəst şəkildə türk xalqlarının dillərində danışmış və yazmışdır, ərəb, fars, rus, alman, fransız dillərini yaxşı bilirdi. Onun araşdırmaları elmi drinliyi və əsaslandırılmış olması ilə yanaşı müasirləri üçün anlaşılacaq idi. A.Qubaydullin elmi fəaliyyəti ilə yanaşı, bədii ədəbiyyatda da özünü göstərmişdir. O, XX əsrin əvvəllərində tatar ədəbiyyatında kiçik hekayələr müəllifi kimi tanınmışdır. A.Qubaydullini sözün həqiqi mənasında Avropa elminin müasir metodlarından istifadə edərək öz xalqının keçmişinə obyektiv mənqədən yanaşan tatarıstanın peşəkar türkoloq-tarixçisi adlandırmaq olar. 1925-ci ildə Qubaydullin Bakı Dövlət Universitetində və Şərqi Pedaqoji Universitetində işləmək üçün Azərbaycana dəvət olunur. O, Azərbaycan və ümumtürk tarixinin və mədəniyyətinin aktual problemlərinin işlənməsinə çox ciddi yanaşır. Sonrakı onillikdə o, orientalist-tədqiqatçı, türkoloq kimi dünya şöhrəti qazanır. Tatar aliminin qələmindən Azərbaycan, Özbəkistan, Kabardin-Balkarların tarixi ilə bağlı dəyərli tədqiqatlar işıq üzünə çıxir. A.Qubaydullin özünün çox qısa həyatında saysız-hesabsız elmi əsərlər yazmış, tədqiqatlar aparmış, bədii əsərlər yazmış, pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. Onun tədqiqatları bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır.

Açar sözlər: Aziz Salehoviç Qubaydulin, tatar mədəniyyəti, türkoloq, dilçilik, birinci tatar professoru, elmi fəaliyyəti

Əsirlərin və nəsillərin dəyişməsi özü özlüyündə xalqın keçmiş təcrübəsindən qalmış ən qiymətli dəyərlərin müasir və gələcək üçün qorunub saxlanması üçün nə dərəcədə vacib bir məsələ olduğunu ortaya qoyur. Onun öz xalqına ağılı və biliyi ilə xidmət edən alimlərinin irsindən qiymətli daha nə ola bilər? Biz bu məqaləmizi türkologiyada öz tədqiqatları ilə dərin iz qoymuş – böyük tatar tarixçisi, alim-türkoloq, “bu sahədə öz intellekti və geniş biliyi ilə hələlik əlcatmaz bir sima kimi tanınan Aziz Qubaydullinin elmi fəaliyyətinə həsr etmişik.

Son onilliklər ərzində tədqiqatçılar bu qeyri – adi insanın əsil simasını yenidən yaratmaq üçün az işlər görməyiblər. Amma hər halda, tarixin dramları və insanların taleyi tarixi unudulmuşluğun dərinliyini qabaqcadan müəyyənləşdirdi və ona görə də

A.Qubaydulinin həyatı, xüsusilə də Orta Asiyadakı elmi faliyyət dövrü, hələ də nəməlum olaraq qalır.

1925-ci ildə, Aziz Qubaydulinin həyat yolu artıq Orta Asiya ilə, daha doğrusu Özbəkistan ilə bağlanmışdı. O, hələ Oktyabr inqilabına qədər Kazan universitetinin tarix və şərqşünaslıq məktəbini keçərək, artıq formalaşmış məşhur alim idi. Onun elmi arxivində çoxlu sanballı məqalələri var idi, onlardan biri - “Tatarların tarixi” – o zaman üç dəfə çap olunur. Elmi tədqiqatlarının məntiqi A. Qubaydulini çox tez bir zamanda türk xalqlarının mənşəyi və tarixi varlığı problemlərinə gətirib çıxarır. Görünür ki, alimin Orta Asiyaya olan marağı təkcə türklərin tarixini geniş əhatə etmək məqsədi daşıyırdı, o tatar tacirlərinin (ticarət burjuaziyası) Rusiyanın bu regionla olan iqtisadi əlaqələrindəki rolunu və tatar ziyalıların Orta Asiyada cədidizmin inkişafındakı təşəbbüslərini göstərmək istəyirdi. “Milliyətçiliyin bəzi prinsipləri” (1918) əsərində A. Qubaydulın yazırdı ki, kazan tatarlarının tarixi missiyası ondan ibarətdir ki, onlar müsəlman Şərqi ilə mədəni və coğrafi əlaqələrinə görə, o cümlədən, bu coğrafi məkanı yaxşı bildiklərinə və mədəni inkişaflarının yüksək səviyyədə olduğuna görə, bütün Şərqi iqtisadi mədəni və mənəvi dircəlişinə təbii ki, Orta Asiyaya da daxil olmaqla, başçılıq etməlidirlər. İctimai həyatdan kənar qalmayan Aziz Qubaydulın inqilabçı deyildi, elmlə məşğul olmağı siyasətdən üstün tuturdu. Buna baxmayaraq 20-ci illərin ortalarında öz vətəni Tatarıstanda kommunist rejiminin təsiri altında olan məmurların ona göstərdikləri təzyiqlər nəticəsində rahat və intensiv şəkildə öz istədiyi iş ilə məşğul olmaq üçün o, məcbur olub Kazanı tərk edir. Nisbətən liberal sayılan 20-ci illərdə analoji təzyiqlərin bütün Rusiyanın ərazisində davam etdiyi bir halda, diqqət cənuba, Sovet İttifaqının türk respublikalarına tərəf yönəlir. Müstəqil fikirli və ya müxalifətyönlü alimlər və siyasətçilər orada, Orta Asiyaya və Zaqafqaziya sığındırılıb çıxarırdılar. Belə ki, 20-30-cu illərdə Moskva, Leningrad və ölkənin digər mərkəzi şəhərlərindən çıxarılmış bir çox istedadlı alimləri Özbəkistan qəbul edir və onların orada elmi-tədqiqat və pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmaları üçün şərait yaradırdı və məhz cənubda Aziz Qubaydulinin biliyi və istedadı daha gərəkli olur.

1925-ci ildə Aziz Qubaydulın Bakıya gəlir və burada böyük tədqiqat və pedaqoji fəaliyyətə start verir. 1925-ci ilin avqust ayında A. Qubaydulın Səmərqəndə Özbəkistan SSR-nin birinci paytaxtına dəvət alır. Burada Akademik mərkəz və onun nəzdində Özbəkşünaslıq Komitəsi yaradılır. Komitənin işi dil və terminalogiya, yazılı ədəbiyyat və tarix, xalq sənəti, etnoqrafiya və antropologiya xətti ilə aparılırdı, başqa sözlə işin oriyentasiyası daha çox humanitar sahələrə yönəldilirdi. Avqustun 16-da Q.Qubaydulın Komitənin iclasında iştirak edir. Mühazirəçilər arasında Özbəkistanın ilk alim-türkoloqlarından biri professor Abdurauf Fitrat (1886 – 1938) və XX əsrin əvvəllərində çox nadir axtarışlarından sonra Uluqbəyin obsetvatoriyasının qalıqlarını kəşf etməsi ilə məşhurlaşmış arxeoloq-şərqşünas V.L. Vyatkin (1869-1932) var idi. A. Qubaydulın iki mühazirə ilə çlxlş edir: “Вестник Узбекистана” jurnalının proqramı və bu komitənin iş planı haqqında. Avqustun 24-də onu Özbəkistan SSR-i Xalq

təhsili komissarlığının Akademik mərkəzinin nəzdindəki Mərkəzi təhsil bürosunun sədri vəzifəsinə təyin edirlər. Üç gündən sonra o komitənin katibi kimi iclasda iştirak edir və Əlişir Nəvainin şərafinə məcmuənin çap olunması, rus və özbək məktəbləri üçün dərsliklərin, akademik lüğətin, Orta Asiya üzrə biblioqrafik sorğu kitabçasının çapı məsələlərini müzakirəyə çıxarır və onun tərtib işləri A. Qubaydulina həvalə olunur. Eyni zamanda “Маариф в Укитувчи” jurnalında A. Qubaydulinin metodoloji xarakter daşıyan “Когда пишешь историю” (“Tarixi yazarkən”) işi çap olunur. Tarixin öyrənilməsinin zəruriliyini qeyd edən müəllif (xüsusilə, keçid dövrlərində) yazırdı ki, müasir özbək ziyalıları keçmiş tədqiq etməyə daha çox meyillidirlər. Onların bəşəriyyətin, ayrı-ayrı xalqlarının sadəcə mürəkkəbə doğru inkişaf edərək, fanatizimdən mədəniyyətə doğru irəliləyişini öyrənmələri təqdirə layiqdir. O, qeyd edirdi ki, ensiklopedistlər dövründə “bütün fənnlər üzrə əsərlər yazan” bir alimin zamanı qurtarıb, əsaslı tənqidi yanaşma tələb edən müxtəlif mənbələrdən geniş istifadə etmək daha vacibdir. Eyni zamanda A. Qubaydulinin elmi yaradıcılığın sərbəstliyinin, müxtəlif yolların tədqiqinin, müxtəlif cərəyanların istifadəsinin tərəfdarı idi, “digər incəsənət və peşələrdə olduğu kimi”. 1926-cı ilin fevralında Bakıda keçirilən I Ümumittifaq Türkoloji qurultayda çıxış edən A. Qubaydulinin “Özbək” mövzusunda toxunur. Burada o “türk-tatar” xalqlarının tarixi ədəbiyyatının inkişafı” mövzusunda geniş məruzə ilə çıxış edir. Bu iş (məruzə həmin ildə operativ surətdə “Bakinskiy raboçi” nəşriyyatı tərəfindən çap olunur) öz tarixi və elmi marağını indi də itirməyib. İşin vəziyyəti ilə yaxşı tanış olan Qubaydulinin məlumat verir ki, tarixi öyrənən özbək tədqiqatçıları öz xalqının tarixini yazmağa çox da tələsmirdilər, yalnız tarixi materialın toplanması ilə məhdudlaşmışdılar. Bu, göründüyü kimi, tarixi tədqiqatların mənbələrinin bazasına xüsusi fikir verən alim üçün çox vacib bir məsələ idi. Qubaydulinin məşhur dilçi, tarixi xarakter daşıyan xalq dastanlarının toplanması ilə məşğul olan folklorşünas Qazi Alim Yunusovun işini müsbət qiymətləndirirdi (1893-1939). O, Sədrəddin Ayninin “İstoriya Buxarskoy revalutsii” (“Buxara inqilabının tarixi”) işinə toxunur və onu “özbək xalqının mühüm dövrünü əks etdirən çox qiymətli material” adlandırır. A. Qubaydulinin qeyd edirdi ki, onun düşündüyünə görə, A. Vamberi, V.V. Bartoldun tarix barədəki işlərinin özbək dilinə tərcümə olunması təqdirə layiqdir. Tezliklə, 1926-cı ilin aprelində, Səmərqənddə Akademik mərkəzin kollegiyası Aziz Qubaydulinin “Özbeklərin tarixinin tərtibi” proyektinə baxış keçirir. Qərara əsasən, təstiq olunmuş layihənin müəllifinə təklif olunur ki, əsas diqqət “tərəmənin mənbəyinə” yönəlsin (yəni özbək xalqının tarixi köklərinə) və ora “özbəklərin Məvərrənnərdə yerli mədəniyyətə mənfi və müsbət təsiri bəndi” daxil edilsin (Akademik mərkəzin kollegiyası, görünür XV-XVI əsrlər ərəfəsində orta Asiya çaylararası regionuna Şeybaninin rəhbərliyi altında özbək köçəri tayfalarının gəlməsinin nəticələrini nəzərə alırdı. Həmcinin, təklif olunur ki, dərslik-kitabı yazarkən müəllif “daha çox yerli ilkin mənbələrdən” istifadə etsin. İşin həcmi 10-15 çap vərəqi həcmində təyin olunmuşdu. Beləliklə, hesab etmək olar ki, Aziz Qubaydulinin yaradıcılığı onun həyatının yeni mərhələsində bütövlükdə uğurla başlayır. Başqa bir məşhur türk tarixçisi

Əhməd-Zəki Valilinin mühacirliyinin ilkin dövrü bir qədər onunla ziddiyyət təşkil edir. Xoşbəxtlikdən biz Özbəkistan Respublikasının Mərkəzi Dövlət arxivində bir məktuba rast gəldik. Bu məktubu Valili 1925-ci ilin mart ayında Berlindən Özbəkistan təhsil institutunun sədrinin adına göndərmiş o xahişlə ki, məktub onun 1913-cü ildə ilk dəfə Türkiyəyə səfər etdiyi vaxt tanış olduğu tarixçi Pulat Saliyevə çatdırılsın. Məktubda Valili özünün köhnə tanışına şikayət edir ki, onun tarixi axtarıqlarının yekunları Parisin və Berlinin kitabxanalarında – bir sıra yazdığı tədqiqatların onları çapı ilə bağlı olan müəyyən çətinliklərə görə tələbatsız olaraq qalır. Buna görə də o xahiş edir ki, “İstoriya Türkiyəyə” (“Türkiyənin tarixi”) əsərinin Özbəkistanda çap olunub yayılmasının mümkün olması haqda onu məlumatlandırınlar. Geç də olsa ikinci dünya müharibəsindən sonra, A. Z. Valili özünün bütün yaradıcı potensialını bütövlükdə reallaşdırmağa bilir. Amma o zaman sovet İttifaqında yaşamış və işləmiş bir çox başqa alimlər kimi nə Pulat Saliyev, nə də Aziz Qubaydulin artıq sağ ollayacaqlar.

1926-cı ilin noyabrında A. Qubaydulina Özbəkistan Xalq komissarlığından Özbəkşünaslıq Komitəsinin tarix bölməsinin və pədaqoji institutda Orta Asiyanın tarixi kafedrasının müdiri vəzifələrini tutmaq təklifi gəlir. Lakin, alim Bakıda yaşamaq və həmişə işləməyə, vaxtaşırı Səmərqəndə gedib orada mühazirələr oxumağa və komitənin işlərində iştirak etməyə üstünlük verir. Başqa məşhur şərqşünas, B.V.Çoban-zadə (1893-1937), Q. Qubaydulin kimi 1925-ci ildə Bakıya gəlmiş və orada həbs olunana qədər işləmiş, o da Orta Asiyaya səfərlər edir, orada tədqiqat və pədaqoji işlə məşğul olur, gənc alimlər və kadrlar hazırlayırdı. 1937-ci ildə bu səfərlərə görə Q. Qubaydulin və başqa alimlər günahlandırılır və belə hesab olunur ki, səfərlərin məqsədi guya A. Fitrat, Q. A. Yunusov və başqa özbək “əksinqilabçıları” ilə əlaqələr yaratmaq idi. Aziz Qubaydulin “SSRİ-də pantürkizmin ideoloqlarından biri” və “Ümumittifaq pantürkist milliyətçi təşkilatın üzvü” kimi işgəncələr zamanı məcbur olub deyəcək ki, “Pantürkist əksinqilabi milliyətçi təşkilatın rəhbər özəyi. – R. Ş” SSRİ-də 1925-ci ildə Səmərqənddə formalaşmış və orada o, Qubaydulin, milli respublikaların SSRİ-dən silahlı ayrılması və vahid türk-tatar dövlətinin yaradılması istiqamətində təşkilati və cəlb etmə fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Fəciəvi 1937-ci ildə Səmərqənddə “Maorif və ukituvçi” jurnalında Q. Qubaydulinin “Buxaranın iqtisadi tarixindən” adlı kiçik məqaləsi çap olunur. Kütləvi oxucuların marağını nəzərə alan bu məqalədə, çox populyar formada XIX əsrin ortalarındakı Buxara əmirliyinin tarixi barədə vacib məlumatlar öz əksini tapmışdı. Eynizaman da məqalədə “russ kommertiya kapitalizminin” Buxaraya ilkin soxulma mərhələsi qeyd olunmuşdu. Tezliklə, elə o jurnalda Pulat Saliyevin “İstoriya Sredney Azii” (“Orta Asiyanın Tarixi”) kitabına rəyi də öz əksini tapır. İlk özbək tarixi professoru, Pulat Saliyev (1882-1938) Orta Asiyanın orta əsrlər və yeni tarixinin elmi məktəbinin yaradıcısı Aziz Qubaydulin kimi türk tarixinin elə həmin dövrü ilə məşğul olurdu. Qubaydulinin fikrincə, əgər onun əvvəllər yazdığı “İstoriya Buxarı” (Buxaranın tarixi) kitabı bir qədər zəif iş idisə də, “İstoriya Sredney Azii” (“Orta Asiyanın tarixi”) kitabında Saliyev “bütün yaradıcı qüvvəsini” ortaya qoymuşdu. Özbək tarixçisinin mənbələri tənqidi araşdırması təqdirə layiq hesab

olunurdu. Bu işin ikinci çildinin işıq üzü görməsini səbirsizliklə gözləyən Qubaydulın, oradakı çatışmamazlıqların da olduğunu qeyd edirdi. Tatar aliminin “Kommersiya-ticarət kapitalizminin” orta əsrlər Orta Asiyadakı rolunun həddindən artıq şişirdilməsi ilə razı olmaması fikri maraqlı doğururdu. O, belə hesab edirdi ki, hətta XI-XII əsrlərdəki Qərbi Avropada kommersiya kapitalizmi dövrünün olduğu barədə nəticələr çıxarmaq olmaz, baxmayaraq ki, orada Lübek, Frankfurd, Namburq kimi şəhərlər var idi. Bu fikir onun ədalətli tənqidi nöqteyi-nəzərlərinin cəlb edici olduğunu göstərir və bir qədər sonra 30-cı illərdə bu fikir Özbəkistanda daha çox yayılır. 1927-ci ildə artıq Azərbaycan ali pedaqoji institutun tarix-ictimai bölməsinin dekanı təyin olunmuş Q.Qubaydulın “Özbək xalqının mənşəyi problemləri” mövzusunda dissertasiya müdafiə edir və məhsuldar elmi fəaliyyətinə görə Azərbaycan SSR-i Dövlət Elmi Şurası tərəfindən professor elmi dərəcəsi verilir. Ona eyni vaxtda da Orta Asiyada da professor elmi dərəcəsi verilir. 1927-ci il iyunun 26-da Krasnovodskdən, yol üstü Bakıdan Özbəkistana gedərkən o, öz xalası oğlu Qali Raxima məktub göndərir və yazır: “40 yaşında Orta Asiyada da professor oldum. Bu yaxınlarda Bakıya gəldim. İki gün əvvəl Ali Attestasiya Komissiyası məni təsdiq edib. Beləliklə, sanki iki türk respublikalarının paytaxtları tatarlardan olan iki professor-tarixçi uğrunda yarışa girmişdilər”. 1928-ci ildə Özbəkistanda Q.Qubaydulının o qədər də böyük həcmli olmayan “Özbeklərin tarixinə dair materiallar”ı (3 çap vərəqi həcmində) çıxır. Təəssüf ki, Q.Qubaydulının daha fundamental və sanballı işi “İstoriya uzbekskoqo naroda” (“Özbək xalqının tarixi”) (əlyazmasının həcmi 300 səh. yaxın) 1937-ci ilin 18 martında həbs olunarkən NKVD tərəfindən aparılmış və izi itirilib. 1928-ci ildə Q.Qubaydulın Səmərqənd ali pedaqoji institutunun Müsəlman Şərqi kafedrasının professoru seçilir. Bu münasibətlə institutun rektoru N.Repnikov onu teleqramla təbrik edir. İnstitutda Qubaydulın mühazirələr oxuyur, şərq tarixi üzrə xüsusi kursları aparırdı. Özbəkistanda Tatar tarixçi-alimin böyük nüfuzu onunla təsdiq olunur ki, 1929-cı ildə Özbəkistan SSR Xalq Təhsil Komissarlığı ona “Kunçak” tayfaları haqqında monografiyanın yazılmasında iştirak etməsini təklif edir. (qeyd edək ki, bu əlyazma artıq nəşrə hazır idi və professor NKVD tərəfindən həbs olunarkən götürülüb). 1929-cı ilin avqustunda, universitetə, Q.Qubaydulının adına Özbəkistan Dövlət elmi-tədqiqat institutundan direktor Manon Ramzi tərəfindən imzalanmış rəsmi məktub gəlir və o, Səmərqəndə daimi işə dəvət olunur. Məktubda deyilirdi: “Hörmətli Aziz Salixoviç, Sizin Türk xalqlarının tarixi haqqındakı işlərinizə yüksək qiymət verir və Özbəkistan Dövlət Elmi-Tədqiqat institutu sizi öz həmkarları arasında institutun Həqiqi üzvü kimi görmək istəyir.

İş sırf tədqiqat xarakteri daşıyır. Maaşınız ayda 400 rubldır. Yaşayış ilə təmin olunacaqsınız və aylıq ödəniş şəhər yerli təsərrüfat idarəsinin təyinatına əsasən aparılacaq.

Razılıq verəcəyiniz halda bizi xəbərdar etməyinizi və lazım olan formal sənədləri (tərcümeyi halınızı, elmi işlərin təsdiq olunmuş siyahısı və s.). əlavə etməyinizi sizdən xahiş edirik.

İşə başlama cari ilin oktyabrındadır.

İnstitutun direktoru (Ramzi)”

1930-cı ilin dekabr ayında bu institutdan yenidən işə dəvət gəlir. Amma Qubaydulın Bakıda qalmağa üstünlük verir. Müasir tədqiqatçı V.A.Germanovun yazdığına görə onu da nəzərə almaq lazım idi ki, “1930-cu ilin yayından başlayaraq Özbəkistanda vəziyyət get-gedə daha da mürəkkəbləşirdi. Respublikada xalq maarifi komissarlığının işçilərini milliyyətcilikdə günahkarlandıraraq həbs edirdilər. Həbs olunanlar arasında – xalq təhsili komissarlığının rəhbərləri Manon Ramzi və Batuda var idi. Daşkənddəki Orta Asiya universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin professor və müəllimlərinin də həbsi və sürgünü başlanır. V.A.Germanov hesab edir ki, “Orta Asiya maskirtlərinin “tarixi cəbhədə hücumuna” necə deyərlər “siqnal raketi” kimi “Sovet şərqində şərqşünaslığın məsələləri” məruzəsinin müzakirəsi səbəb olur ki, o da 1930-cu ilin noyabr ayının sonunda Moskvada Qırmızı professorlar İnstitutunun tarix bölməsində keçirilmişdi. Çox güman ki, Orta Asiyada “tarixi cəbhədə” yer alan proseslər barəsində yaxşı məlumatlı olan Aziz Qubaydulın Azərbaycanda da vəziyyətin yaxşı olmamasına baxmayaraq, yaşayış və iş yerini dəyişmək üçün ağılabatan əsaslar görmürdü. Amma, digər tərəfdən, 30-cu illərdə Bartoldu alim-idealist, çarizmin irticaçı-müstəmləkəçi siyasətinin tərəfdaşı, bəşər tarixində sinfi mübarizənin əhəmiyyətini anlamayan və Orta Asiyada dini hərəkatlara çox böyük və sərbəst rol ayıran bir şəxs kimi də təqdim edirdilər. Böyük şəxsiyyətlərin rolunun həddindən çox şişirdilməsi (Çingiz xan, Teymur və b.) də sadalanan günahlar sırasında idi.V.V.Bartoldun adını tarixçi-şərqşünaslarla da bağlamağa başlayırlar. Əgər Bartoldun özü “çarizmin irticaçı-müstəmləkəçi siyasətinin tərəfçisi” fəvqəldövlətin şovinisti kimi təqdim olunurdusa, Q.Qubaydulın və başqa alimlər - Pulat Saliyev, Abdurauf Fitrat, Atacan Xəşimov, A. Qureviçə görə, 30-cu illərdə Orta Asiyanın elmi tarixində “qayda” yarananlar, özlərində burjua-milliyətçi təsirlərini əks etdirirdilər. Q.Qubaydulini, “ən cürətli modernist” kimi daha çox ona görə ittiham edirdilər ki, o hələ Teymurun vaxtında “ticarət kapitalizmi” kəşf edir və feodal orta əsrini Orta Asiyada iqtisadi çiçəklənmənin misli olmayan dövrü kimi, ticarət kapitalının “maksimum” inkişafı vaxtı və hətta kapitalistlərin hökmranlığı dövrü kimi “ideal təsvirini” verirdi. A. Qureviçə görə, Qubaydulın başqa müəlliflər arasında birinci adam idi ki, Orta Asiyada inqilabi şəhər hərəkatlarında rəhbər rolu ziyalıların adına yazırdı və belə hesab edirdi ki, bu hərəkat müstəqil nüfuzlu ictimai bir sinfidir. Nəzərə alsaq ki, Q.Qubaydulinin, P.Saliyevin və başqa alimlərin kitabları tələbələr, müəllimlər, yerli millətlərin partiya fəalları üçün Orta Asiyanın tarixi barədəki yeganə bilik mənbəyi idi, o halda “Bartoldun müstəmləkəçi məktəbinin, Qubaydulinin burjua-milliyətçi konsensiyasının və b.” ləğvi şübhəsiz ki, böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. A.Qureviç sonralar da başa düşürdü ki, Q.Qubaydulın Özbəkistanın tarixini antimarksist və burjua-milliyətçilik yanaşma tərzilə yazdığı davam etdirən bir müəllimdir. Qubaydulinin olmadığı vaxtlarda professor Pulat Saliyev adı çəkilən Qureviçin baskılarına əsaslı tənqidlə cavab verirdi: “Biz Otrə Asiya regionunun tarixinin ümumi və xüsusi məsələləri ilə əlaqə-

dar keçmiş mübahisələri dərinləşdirmək istəmirik”. Bu mübahisələr elmi baxışların qarşısını almağının əksi deyil, sonralar tarixçilərə qarşı yönəlmiş qanlı represiyaların başlanğıcı idi. Özbəkistanda Aziz Qubaydulini qaçılmaz faciəvi sonluq gözləyirdi. Onun həmkarı Pulat Saliyevin və başqa alimlərin həlakı dolayısı ilə bunun sübutu ola bilər. Böyük tatar tarixşünasının həyat və yaradıcılığının “özbək” dövrünə balaca ekskursiyanı sona yetirərək, qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrün davamlı olmadığına baxmayaraq (12 il), o professor - tarixçi Aziz Salixoviç Qubaydulinin elmi fəaliyyətində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Султанбеков Б. “Одиссея” Бари Баттала (О судьбе некоторых мифов гражданской войны и более поздних времен // Татарстан.-Казань, 1992.-№ 5-6.- С.45.
2. Губайдуллин Газиз. К вопросу об идеологии Гаспринского (предварительный материалы) // Гасырлар авазы Эхо веков.- Казань, 1998.-№ 3-4.- С.99-100.
3. Давлетшин Т. Советский Татарстан: Некоторые идеологические аспекты национально-освободительного движения татар // Татарстан. 1992. № 9, с. 129-130
4. Алишев С. Х.. По следам минувшего. – Казань, 1986.-С.ПЗ.
5. Германов В. А. Дело профессора Яроцкого // Диалог. Ташкент, 1991, №12, с. 71
6. Саидкулов Т. С. Очерки историографии истории народов Средней Азии.-Ч. 1.-Ташкент, 1992.-С.181-182.
7. “Маориф ва У китувчи” – орган Народного Комиссариата просвещения УзССР, начал выходить с марта 1925 г.
8. Азиз Г. Как пишется история // Маориф ва укутувчи.-Самарканд, 1925.-№ 7-8.-С.90-96 (пер. со староузбекского).
9. Губайдуллин Г. Развитие исторической литературы у тюрко-татарских народов: Доклад, читанный 27-го февраля 1926 г. на 2-м заседании 1-го Всесоюзного тюркологического съезда.-Баку,1926.-С.16-17.
10. Шигабдинов Р.Н. Неизвестные страницы наследия А. Валиди // Özbekistan tarihi.- TaniKeHT, 2000.-№ 102.-С.57-70.
11. Ашини Ф.Д., Алпатов В.М. Дело профессора Б.В.Чобанзаде // Восток -М., 1998.-№ 5.-С.125-128.
12. Бунятов З.М. Следственное дело № 12493 // Елм.- Баку, 1990.-31 марта - С7.
13. Губайдуллин А. Из экономической истории Бухары // Маориф ва укутувчи.- Самарканд,1927.-№ 1.-С.30-32 (пер. со староузб.).
14. Губайдуллин Г. развитие исторической литературы...-СЛ6.

15. Губайдулин А. История Средней Азии // Маориф ва уқитувчи. Самарканд, 1927.-№ 5.-С.44-47.
16. Германов В. Он умер в пути // Звезда Востока. Ташкент, 1993. №11-12, с. 145.
17. Герианов В. Историнно говарю, что из вас...// Звезда Востока. Ташкент,1995, № 3-4.-С 125.
18. Историография общественных наук в Узбекистане: Библиографические очерки / Сост. Б. В. Лунин.-Ташкент, 1974.- С.106-107.
19. Салиев П. Об ошибках, допущенных А.М. Гуревичем в его статье “О классовой борьбе в Самарканде в 1365-1366 гг.” // Литературный Узбекистан.- Ташкент, 1936.- Кн.4.- С.125-133.

З.Кадилова

I Очерк относительно тюркологического языкознания (Азиз Губайдулин)

Резюме

Статья посвящена научному творчеству Газиза Салиховича Губайдуллина, известного в татарской культуре как крупный учёный-историк, и литератор. Многогранность его таланта проявилась в таких областях, как история, языкознание, литература. Вошедший в историю России как первый татарский профессор, он свободно владел и писал на языках тюркских народов, хорошо знал арабский, персидский, русский, немецкий, французский языки. Его труды всегда были глубоко научными, обоснованными, и в то же время понятными для его современников. Г. Губайдуллин ярко проявил себя и в художественной литературе. Он занял особое место в татарской литературе начала XX века как мастер коротких рассказов. Газиза Губайдуллина можно по праву назвать первым татарским профессиональным тюрколог-историком, который подошел к освещению прошлого своего народа с объективных позиций, опираясь на методы европейской науки. В 1925 году Губайдуллин был приглашен в Азербайджан для работы в государственном университете и Восточном педагогическом институте. Он очень ответственно отнесся к разработке актуальных проблем азербайджанской и общетюркской истории и культуры. В течение последующих десяти лет он стал выдающимся исследователем-ориенталистом, крупнейшим тюркологом с мировым именем. Перу татарского профессора принадлежат первые глубокие и масштабные исследования истории Азербайджана, Узбекистана, Кабардино-Балкарии. Его избирают профессором Ташкентского и Самаркандского университетов и других научных центров страны. За свою недолгую жизнь Г.Губайдуллин создал многочисленные научные труды, проводил исследования, написал

художественные произведения и занимался научной педагогической деятельностью. Его труды и сегодня не потеряли актуальность.

Ключевые слова: Газиз Салихович Губайдуллин, татарская культура, тюрколог, языковедение, первый татарский профессор, научные труды.

Z.Kadirova

Turkish linguistics essay (Aziz Gubaydulin)
Summary

The article is devoted to the scientific work of Gaziz Salikhovich Gubaidullin, known in Tatar culture as a prominent historian and writer. The versatility of his talent manifested itself in such areas as history, linguistics, literature. Having entered the history of Russia as the first Tatar professor, he was fluent in and wrote in the languages of the Turkic peoples, knew Arabic, Persian, Russian, German, and French well. His works have always been deeply scientific, well-founded, and at the same time understandable to his contemporaries. G. Gubaidullin proved himself brightly in fiction. He took a special place in Tatar literature of the early XX century as a master of short stories. Gaziz Gubaidullin can rightfully be called the first Tatar professional Turkologist-historian who came to the coverage of the past of his people from objective positions, relying on the methods of European science. In 1925, Gubaidullin was invited to Azerbaijan to work at State University and the Eastern Pedagogical Institute. He very responsibly reacted to the development of urgent problems of the Azerbaijani and Turkic history and culture. Over the next ten years, he became an outstanding orientalist researcher, the largest Turkologist of world renown. The pencil of the Tatar professor belongs to the first deep and large-scale studies of the history of Azerbaijan, Uzbekistan, Kabardino-Balkaria. He is elected professor at Tashkent and Samarkand universities and other scientific centers of the country. During his short life, G. Gubaidullin created numerous scientific works, conducted research, wrote works of art and was engaged in scientific pedagogical activity. His works today have not lost relevance.

Key words: Gaziz Salikhovich Gubaidullin, Tatar culture, Turkologist, linguistics, first Tatar professor, scientific works.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.12. 2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 16.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dürdanə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KÖNÜL İBRAHİMOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Azərbaycan dili kafedrasının
İstiqlaliyyət pr.6.
könülibraguimova@gmail.ru

ORXON-YENİSEY ORTAQ TÜRK ƏLİFBASI VƏ ONUN TÜRKDİLLİ XALQLARIN HƏYATINDA MÜSTƏSNA ROLU HAQQINDA

Xülasə

Orxon abidələri:

Türkcənin bilinən yazılı ilk nümunələri, 8 yüzüylün baslarına soykənən və Orhun vadisində olan, buna görə də Orhun abidələri və ya Orhun Abidələri olaraq adlandırılan yazıtlardır. Bu kitabələr, Türkcənin, tarixi müddətdeki qrammatik quruluşu və bu quruluşun deyişməsinə əlaqədar məlumatlar verdiyi kimi, Türklərin dövlət anlayışı ilə rəhbərliyi, Türklərin mədəni elementləri, Türklərin qonşuları ilə soydaşlarıyla olan əlaqələri və ictimai həyatıyla və s. əlaqədar əhəmiyyətli məlumatlar, ibarətdir.

Orxon çayı sahilində tapıldığına görə bu cür adlandırılıb və qəfim türk tayfaları tərəfindən düzəldilmişdir. Orxon abidələri qədim türk dilini öyrənmək baxımından olduqca vacibdir. Orxon abidələrinə Ongin, Gül-Tigin, Bilgə xagan, Tonyukuk, Kuli-Çor, Moyun-Çor, İşe-Ašet, Hoytu-Təmir və Suci abidələri daxildir. Bilgə Xaqan abidəsində azərbaycancaya tərcümə etdikdə, belə deyilir: Türk Oğuz Bəyləri, eşidin! Üstdə göy çökmədikcə, altda yer dənizi dəyişmədikcə, elini mərasimi kim poza bilər. Ey Türk Milləti! Özünə dön. Səni yüksəltmiş Bilgə Xaqana azad və müstəqil ölkədən qarşı səhv etdin, pis vəziyyətə saldın.

Millətin adı yox olmasın deyə, Türk milləti üçün gecə yatmadım, gündüz oturmam. Qardaşım Gül-Tigin və iki Şad ilə öləsiylə bitənə çalışdım...

“Edgü bilgə kişid edgü alp kişid yorıtmaç ermiş.” “İyi bilgili insani, iyi cesur insani yürütmezmiş.” “...ıraq erser yab拉克 ağı birür, yağuk erser edgü ağı birür tip ança boşgurur ermiş.” “...uzak ise kötü mal verir, diyip öyle öğretilmiş.”

Açar sözlər: türkdilli xalqlar, əlifba, türk dili, Azərbaycan dili, abidə.

Orxon əlifbası

Orxon əlifbası (hemçinin Qədim Türk əlifbası, Orxon_Yenisey əlifbası, Göy-türk əlifbası) –VIII- X- əsrlər arasında istifadə olunmuş türk əlifbası. Əlifba 1889-cu ildə Nikolay Yadrintsev tərəfindən təşkil olunmuş ekspedisiya Orxon vadisində keçdiyi üçün belə adlandırılmışdır.(1,167)

Belə abidələrin yazıların mətni ilk dəfə Vasili Radlov tərəfindən yayımlanmış və 1893-cü ildə Vilhelm Tomsen tərəfindən deşifr olunmuşdur.

Yazılı abidələri

200-ə yaxın yazılı abidə və bir miqdar əlyazma dövrümüzə gəlib çatmışdır. (2, 12-18)

VII-X əsrlərə aid olan bu abidələr əsasən müasir Monqolustan, Cənubi Sibirdəki Yenisey hövzəsi, Altay dağları və Sintszyan bölgəsində yerləşir. Qazaxıstan Respublikası Mədəniyyət və İnformasiya Nazirliyinin Dil Komitəsinə əsasən Orxon bölgəsində 54, Yenisey bölgəsində 106, Talas bölgəsində 15, Altay 78 belə epigrafiq abidə mövcuddur. Əlyazma nümunələri isə Qədim Uyğur dilində yazılmışdır. İrk Bitig bunlardan biridir.

Orxon Abidələri Və KDQ

Orxon Abidələri Və KDQ - Türk xalqlarının əldə olan ən qədim yazı nümunələri V-IX yüzilliklərə aid edilən Orxon-Yenisey abidələridir. Bu yazılar Skandinaviya mənşəli run əlifbasına bənzədiyi üçün onlara türk run yazıları, eəcə de qədim türk abidələri də deyirlər. Orxon-Yenisey abidələri ilə qarşılıqlı müqayisə yalnız fonolici, leksiksematik, eəcə də qrammatik tekamülü izləmək üçün deyil, eyni zamanda söz sənətinin tarixini öyrənməyə o mənada daha çox imkan verir ki, burada linqvistik səpki ilə poetik səpkinin ayrılmadan bir-birini üzvi şəkildə tamamlayan bir formada həll edilməsi nəzərdə tutulsun. Məhz sistemli şəkildə tətbiq olunan linqvopoetik təhlil Orxon- Yenisey abidələri ilə konkret abidələrin, eposların qarşılıqlı üzvi əlaqəsini, bədii sözün qenetik təcrübəsini aşkarlaya bilər. Türkcə dastanlar, xüsusən KDQ, “Manas”, “Alpamiş”, “Koblandı Batır”, və b. Eposlar Oxron-Yenisey abidələrindəki poetik formullarla, vasitesiz nitq biçimləri, psixoloci və sintaktik paralelizm nümunələri ilə, bədii təyin sistemi, metafora prinsipləri ilə səsləşir. Şübhəsiz, bütün bu üslubi-poetik sistemi yalnız Orxon-Yenisey abidələrindən gəlmə hesab edib, onların adına yazmaq düzgün olmaz. Çünki dastan ənənəsi ilə bir bünövrədir ki, onun üzərində Orxon-Yenisey yazıları da ucalıb, KDQ da, Manas da. Əgər KDQ Maday Qara, Manas, Orxon abidələri ilə dil-üslub, poetika baxımından səsləşirsə, bu faktların bir qismi konkret təsir kimi də diqqətəlayiqdir. Biz Orxon-Yenisey abidələri ilə KDQ-nin səsləşdiyi bir neçə tipik sintaktik biçimə, üslubi-poetik formullarla diqqət yetirdik:

“Sağdakı şadapıt bəylər, soldakı tarkat, buyruk bəylər. Otuz tokuz oğuz bəyləri, xalqı. Bu sözü mü yaxşıca eşidin.”

“Sağda oturan sağ bəylər, sol qolda oturan sol bəqlər. Eşikdəki inaqılar! Dibdə oturan xas bəqlər! Qutlu olsun dövlətinüz.”

Və ya:

“Görür gözüm görməz təq, bilir bilgin bilməz təq olub(Kül tiqin abidəsi)”

“Mənim görür gözlərim görməz oldu. Tutar mənim əllərim tutmaz oldu.”

Orxon abidələri tarixi-epik həkayətlər kimi bədii ünsürlərə malikdirsə, KDQ başdan-baş bədii sistem əsasında qurulub, müxtəlif zamanların tarixi-sosioloci əlamətlərini özündə yaşadır. Orxon abidələri öz dövrünün tarixi sənədidir. Bu abidələrin müəllifi dildə hazırlanmış klişə-formullardan yerli-yerində istifadə edilmişdir. Abidə-

lərdə qurda inam ilə bağlı ünsürlər KDQ-də “Qurd yüzi mübarəkdir” deyimi ilə sələşir, ələcə də advermə, yas və toy mərasimlərin uyarlığı diqqəti cəlb edir.

Yenisey abidələri

Yenisey abidələri- əksəriyyəti Yenisey çayı hövzəsindən tapılan bu abidələr qədim türk abidələridir. Mütəxəssislərin fikrinə görə Yenisey abidələri Orxon abidələrinin daha qədimdir. Lakin bezi tədqiqatçılar Orxon abidələrinin dil baxımından bəsit olmasını əsas götürərək onların daha qədim olduğunu söyləyirlər. Yenisey abidələrinin varlığı haqqında avropalılara ilk məlumatı Niderlandın Amsterdam şəhərinin burqomistri Nikolay Vidzen bildirərək 1692-ci ildə Verxoturye çayı sahilində qayalardakı şəkillərdən bəhs edib. F.İ.T. Starlenberqin yazdığına görə Yenisey abidələrinin ilk tapılanı 3-cü Uybat abidəsidir. Bu abidənin Polşanın Dansiq şəhərindən olan təbiətşünas Daniel Qotlib Messerşmidt tapıb. Abidə fin ekspediyası tərəfindən Uluğ-Kem çayının qolu Uyuk-Tarlık çayının sahilində Mixaylovo kəndinin 3 km-də tapılmışdır.(3,169) Boz salants daşı üzərində iki setir yazıdan ibarətdir. Daşın yuxarı hissəsində damğa da var. Abidənin ətraflı təsviri D.A.Klementov verib. Daşın üzərindəki yazılar bir sıra türkoloqlar tərəfindən tərcümə və nəşr edilib.

Uyuk Arxan

Abidə Uyuq çayının sol sahilindən 2 km aralıda tapılmışdır. Abidə çay daşından ibarətdir. Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış 5 sətirlik yazının üstündə maral və qaban şəkilləri var. Abidə qərim türk-run abidələrini tədqiq edən alimlərin bir çoxu tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir.

Uyuk Turan

Abidə Uyuk çayının sol qolu Turan çayının sağ sahilində Turan kəndi yaxınlığında tapılıb. Tünd qəhvəni rəngli əhəng daşdır. Daşın hündürlüyü 255, eni 33, qalınlığı 25 sm-dir. İki enli üzü Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmışdır. Hər üzündə 3 sətir yazı var. Daşın şimal üzündə heyvan şəkilli də var. Həmin üzdə xaç və yarım dairə də var. Daşın digər üzündə isə xaç var. Qədim türklər xristian olmadığı üçün bunlar guman ki damğadır.

Barlık

Abidələrin 4-ü də Barlık çayı sahilində D.A.Klements tərəfindən tapılıb və ilk dəfə V.V.Radlov tərəfindən nəşr edilib. 1-ci abidə hündürlüyü 171, eni 56, qalınlığı 5 sm. olan qırmızı qum daşının Şərq tərəfində yazılmış 3, 2-ci abidə hündürlüyü 140, eni 56 sm. olan qırmızı qum daşının üzərində yazılmış 4, 3-cü abidə hündürlüyü 140, eni 56 sm. olan qırmızı qum daşının üzərində yazılmış 4, 4-cü abidə isə uzunluğu 92, eni 68 sm. olan daşın üzərində yazılmış 3 şəkildən ibarətdir. 4-cü abidənin daşı çox aşağıdı üçün yazının bəzi yerləri pozulub. 2-ci və 3-cü abidədə yarım dairə və xaç şəkili damğalar da var.

Ədəbiyyat:

1. Əlifba 1889-cu ildə Nikolay Yadrintsev tərəfindən təşkil olunmuş ekspedisiya Orxon vadisində keçdiyi üçün belə adlandırılmışdon abidələrindəki yazıların mətni ilk dəfə Vilhelm Tomsen tərəfindən yayımlanmış və 1893-cü ildə deşifr olunmuşdur.s.167.
- 2 Vasili Radlev :”Orxon əlifbası” (hemçinin Qedim Türk əlifbası, Orxon_Yenisey əlifbası, Göytürk əlifbası) –VIII- X- əsrlər arasında türk əlifbası istifadə olunmuşdur.s.12-18.
- 3.Türk abidələrinin sonrakı tapılanı 3-cü Uybat abidəsidir. Bu abidənin Polşanın Dansiq şəhərindən olan təbiətşünas Daniel Qotlib Messersmidt tapıb. Abidə fin ekspediyası tərəfindən Uluğ-Kem çayının qolu Uyuk-Tarlık çayının sahilində Mixaylovo kəndinin 3 km-də tapılmışdır. Boz salants daşı üzərində iki sətir yazıdan ibarətdir.

К.Ибрагимова

Орхан-енисейский тюркский алфавит

Резюме

Новые эпиграфические находки на территории Казахстана (Иртыш, Или, Сырдарья, Яик) позволяют выявить древнейшие памятники письменной культуры далеких предков тюркоязычных народов. На костяной бляшке с изображением летящего оленя из кургана 4 вв. до н. э. в долине р. Иртыш обнаружена и прочитана древнейшая тюркская (прототюркская) руническая надпись "Белый Олень". Эта сакральная надпись, судя по всему, была посвящена зооморфному солнечному божеству древних "скифов" Центральной Азии. Данная надпись - одна из двух самых ранних документально подтвержденных надписей в истории тюркского рунического алфавита. Вторая прототюркская надпись - это руноподобная надпись на серебряной чашечке из еакс-кого кургана 5 - 4 вв. до н. э. в долине р. Или. По времени к ним, вероятно, примыкают рунические надписи на скалах долины Или, надпись на глиняной печати с Сырдарьи, надпись на бронзовом зеркале с Яика-Урала, некоторые таласские надписи (особенно руническая надпись на деревянной палочке) и некоторые енисейские надписи на так называемых оленных камнях. Основная масса тюркских рунических надписей с Енисея, Иртыша, Или, Сырдарьи и Таласа, как и надписи из Монголии, составлена во второй половине 1 тысячелетия н. э.[/quote]

Я все время полагал, что наиболее ранние рунические надписи это надписи на погребальных комплексах древних тюрков, найденные в Северной

МОНголии в бассейне Орхона и в бассейне Енисея (ну уже не в Монголии . Там описываются периоды в истории первого тюркского каганата, хотя сами надписи были во время второго Восточного, то есть в VIII веке.

K.Ibraguimova

Orkhan-yenisey türkish alphabet

Summary

The Turkish language is the sixth widely spoken language in the world, as through the span of history Turks have spread over a wide geographical area, taking their language with them. Turkish speaking people have lived in a wide area stretching from today's Mongolia to the north coast of the Black Sea, the Balkans, East Europe, Anatolia, Iraq and a wide area of northern Africa. Due to the distances involved, various dialects and accents have emerged. It is spoken in the Azeri, the Türkmén, the Tartar, the Uzbek, the Baskurti, the Nogay, the Kyrgyz, the Kazakh, the Yakuti, the Cuvás and in many other dialects from the Balkans across Central Asia into north western China and southern Siberia.

Turkish is the westernmost of the Turkic languages spoken across Central Asia and is generally classified as a member of the South-West group, also known as the Oguz-Türkmen language group. Except for superficial differences in vocabulary, the Turkic languages are similar enough that under other political circumstances they would very probably be considered dialects of the same language. The central Soviet government focused attention on, and fostered, the differences among the Central Asian republics and their languages. Now, with independence, these separate republics are exploring their similarities and differences, and working out their alliances with one another and with Turkey. Other than differences in vocabulary, Turkish is mutually understandable among the Turkic languages spoken in adjacent areas, in particular Azerbaijani, Uzbek, and Turkmen, and a speaker of Turkish can be understood as far east as Kyrgyzstan.

Strictly speaking, the "Turkish" languages spoken between Mongolia and Turkey should be called Turkic languages, and the term "Turkish" should refer to the language spoken in Turkey alone. It is common practice, however, to refer to all these languages as Turkish, and differentiate them with reference to the geographical area, for example, the Turkish language of Azerbaijan.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 17.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Mehdiqanlı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

XURŞUDXANIM İSMAYILOVA
ADİU
İstiqlaliyyət pr.6.
xursudxanim@gmail.ru

**SOVET DÖVRÜNDƏ VƏ MÜSTƏQİLLİK ZƏMİNİNDƏ
AZƏRBAYCANDA NƏŞR OLUNAN TƏRCÜMƏ VƏ
ENSİKLOPEDİK LÜĞƏTLƏRİN ELMİ-SİYASI - İCTİMAİ
MAHİYYƏTİ HAQQINDA**

Xülasə

"Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" XX əsrin 40-cı illərindən hazırlanmağa başlansa da, birinci cildi 1966-cı ildə işıq üzü görmüşdür. Həmin cildi görkəmli leksikoqraf və lüğətçi alim, Dövlət mükafatı laureatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Əliheydər Orucov tərtib etmişdir. Lüğətin redaktoru Əkrəm Cəfərdir. Redaksiya heyətinə isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademikləri Məmməd Arif Dadaşzadə və Məmmədəğa Şirəliyev, o cümlədən Əliheydər Orucov və Rəsul Rüstəmov daxildirlər.

Lüğətdə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində mövcud olan və Azərbaycan dilinə daxil olmuş yeni sözlərin mənaları və məna incəlikləri anadilli ədəbiyyat tarixinin görkəmli nümayəndələrindən gətirilən sitat nümunələrilə və digər misallarla izah olunur.

Lüğət Əliheydər Orucovun rəhbərliyi və ümumi redaktəsi ilə "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" I cild (Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966), II cild (Bakı, Elm, 1980), III cild (Bakı, Elm, 1983) və IV cild (Bakı, Elm, 1987) nəşrləri əsasında 2006-cı ildə Ağamusa Axundovun rəhbərliyi ilə Əliheydər Orucov, Bəhrüz Abdullayev, Nərgiz Rəhimzadə tərəfindən təkmilləşdirilərək "Şərq-qərb" mətbəəsində yenidən nəşr edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, tibb, biologiya, texnika, botanika və s. sahəsində minlərlə, on minlərcə termin vardır ki, bunların əksəriyyəti çox məhdud ixtisar çərçivəsində işlənən sözlərdir. Bunları vermək xüsusi terminoloji lüğətlərin vəzifəsidir. Buna görə də Lüğətə ədəbi dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş terminlər, yəni ümum-təhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dilində yazılmış, yaxud bu dilə tərcümə edilmiş dərslərdə işlədilən terminlər, həmçinin kütləvi-elmi ədəbiyyatda və ümumi mətbuatda təsadüf edilən və dar ixtisasa aid olmayan terminlər daxil edilir.

Açar sözlər:dilin lüğət tərkibi,terminologiya,izahlı lüğət,dilçilik,araşdırmalar.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” müəyyən dərəcədə normativ bir lüğət olduğundan, canlı danışıq dilində və onun ayrı-ayrı dialektlərində işlənən sözlərin hamısını əhatə etmir. Öz qarşısında duran vəzifəyə uyğun olaraq, Lüğətə bu günə qədər Azərbaycan ədəbi dilində geniş miqyasda işlənən bütün sözlər daxil edilir. Bu sözləri, əsasən, aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1) Dilimizin lüğət tərkibinin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edən xüsusi və terminoloji sözlər. Lakin bu və ya digər elmi terminin Lüğətə daxil edilməsi üçün əsas şərt, həmin terminin adi həyatda oynadığı rol və az-çox geniş yayılmasıdır.

2) Vaxtı ilə dilimizin lüğət tərkibinə girmiş, indi isə yalnız keçmiş həyatın müxtəlif cəhətlərini əks etdirmək naminə lazım olan və geniş oxucu kütləsi üçün yazılan, müxtəlif ədəbiyyatda işlədilən köhnəlmiş sözlər; məs.: yüzbaşı, biyar, bəy, qoçu, töycü, bəzzaz, baqqal, meyxanaçı və s.

3) İndi tarix kitablarında və digər ədəbiyyatlarda termin kimi işlənərək, müxtəlif tarixi dövrlərin məişət və həyati cəhətlərini əks etdirən qədim sözlər; məs.: bəylərbəyi, kələntər, xaqan, sərdar və s.

4) Başqa xalq və tayfaların adları: a) müasir xalqların adları; məs.: çexlər, macarlar, çinlilər, almanlar, fransızlar; b) indi mövcud olmayan, lakin vaxtilə dünya tarixində müəyyən rol oynamış xalq və tayfaların adları; məs.: skiflər, xəzərlər, peçeneqlər, assurilər, hunlar və s.(3, 43-45)

1. LÜĞƏTİN QURULUŞU:

1).Lüğətdə baş sözlər əlifba sırası ilə verilir.

2).Lüğət maddələrinin başlığını: a) isimlər; b) sifətlər; c) saylar; ç) əvəzliliklər; d) feillər; e) zərflər; ə) bağlayıcılar; f) nidalar; g) ədatlar; ğ) ara sözləri; h) səs təqlidi sözlər təşkil edir.

3)Bir məfhum bildirən, lakin mövcud imlaya görə ayrı yazılan mürəkkəb sözlər (məs.: ağ neft, dağ bülluru, əl ağacı) əsas sözlərin (yəni neft, büllur, ağac sözlərinin) maddəsində verilir.

4).Baş sözlərdən sonra, onun hansı nitq hissəsinə aid olduğu göstərilir. Lazım gəldikdə sözün, yaxud onun mənasının hansı sahəyə aid olduğunu göstərən üslubi işarələr verilir.

Qeyd. Başqasına baxdırılan sözlərdə nitq hissəsi göstərilmiş, çünki onların nitq hissəsi baxılacaq sözün nitq hissəsinin eynidir.

2 SÖZLƏRİN MƏNACA XARAKTERİSTİKASI

1). Lüğətin əsas vəzifəsi sözün mənasını (çoxmənalıdırsa mənalарını), habelə mənə incəliklərini açıb göstərməkdir. Mənalарın izahına müxtəlif məxəzlərdən alınmış sitat və misallar əlavə olunur.

2). Hər bir mənə yeni sətirdən başlanır, mənə incəlikləri isə // işarəsi ilə ayrılır və aid olduqları mənənin bilavasitə ardınca verilir.

3). Sözün mənalарının tarixi inkişafı Lüğətdə bu qaydada əks etdirilir: əgər sözün tarixən bir-birindən fərqli olan bir neçə mənəsi varsa, sözün mənə inkişafı onun müasir mənəsinin tərifindən başlanır; sözün əvvəlcə bugünkü mənəsi sonra isə köh-

nəlməmiş mənaları verilir. Lakin bu üsul ancaq bu gün üçün aktual olan sözlərin izahının sıralanmasında tətbiq olunur(1,43,45).

4). Çoxmənalı sözlərin mənaları aşağıdakı qaydada sıralanır:

a) sözün mənalarından biri aktual siyasi əhəmiyyətə malikdirsə, onda bu mənə mümkün qədər birinci yerə keçirilir və geniş izah edilir; məsələn, “İNQİLAB” sözündə əvvəlcə onun bugünkü mənası (“zorakı ictimai çevriliş; dövlət hakimiyyətinin hakim sinfin əlindən başqa sinfin əlinə keçməsi”), sonra isə başqa mənaları verilir;

b) sözün mənaları eyni dərəcədə işlənirsə, birinci növbədə onun ən çox işlənən mənası verilir; məsələn, “KAĞIZ” sözündə birinci olaraq onun yazı üçün bir material olduğu, sonra isə rəsmi sənəd (yaş kağızı, məktub və s.) olduğu göstərilir;(2, 62-56)

3. SÖZLƏRİN ÜSLUBİ XARAKTERİSTİKASI

31.Ədəbi dildə işlənməsi məhdud olan sözlərin üslubca xüsusiyyətini göstərmək üçün Lügətdə aşağıdakı işarələr sistemi tətbiq olunur:

a) canlı danışıq dilinə məxsus olan sözlər üçün: dan.;

b) məhəlli sözlər üçün: məh.;

c) geniş surətdə işlənməyən və əsasən, kitab dilinə məxsus olan sözlər üçün: kit.;

ç) ədəbi dil normalarına müğayir olan qaba (vulqar) sözlər üçün: vulq.;

d) hökumət sənədləri, qərarlar, rəsmi kağızlar, ümumiyyətlə, rəsmi dildə işlənən sözlər üçün: rəs.;

e) xüsusi terminlər olduqda, onların aid olduğu elm və s. sahəsinin adı göstərilir; məs.: fəls., bot., zool., tib. və i.a.; texnikaya aid terminlər üçün: tex.; müəyyən bir elm sahəsinə aid olan xüsusi sözlər üçün: xüs.;

ə) şeir dilində işlənən və bədii təsvirlərə aid olan şairanə sözlər üçün: şair.;

f) klassik ədəbiyyat dilinə məxsus ərəb və fars söz və ifadələri üçün: klas.;

g) din, dini etiqad və ayinlərlə əlaqədar olan sözlər üçün: din.;

ğ) çox qədim dövrlərə aid sözlər üçün qəd.; bugünkü dilimizdə olan köhnəlməmiş sözlər üçün: köhn.

h) tarixi keçmişə, yəni çoxdan ötüb keçmiş dövrlərə aid olan sözlər üçün: tar.;

x) uşaq dilinə məxsus sözlər (məs.: pəpə, cici, qağavə s.) üçün: uş.;

Ədəbiyyat

1. İctimai-siyasi ədəbiyyat: 1) Hökumət sənədləri; 2) Azərbaycan dilində yazılmış ictimai-siyasi, iqtisadi ədəb. səh. 43,45

2. Xüsusi vəsait:1) Azərbaycan dilinə aid bütün lügətlər; 2) Azərbaycanca-rusca və ruscaazərbaycanca lügətlər; 3) terminoloji lügətlər; 4) Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lügəti;(səh.35,62,)

3. Bədii ədəbiyyat və folklor: Görkəmli Azərbaycan yazıçılarının əsərləri və folklorlara aid çap olunmuş bütün əsərlər.(səh:156-159)

4. Dövri mətbuat: 1) 1920-ci illərə qədər olan mətbuat: “Əkinçi” qəzeti, “Molla Nəsrəddin” jurnalı; 2) sovet dövründə Azərbaycan dilində dərc olunmuş qəzetlər; jurnallar: “Azərbaycan” (“İnqilab və mədəniyyət”), “Azərbaycan məktəbi”, “Azərbaycan qadını”, “Kirpi” və s.(səh2

X.Исмаилова

Энциклопедические словари в Азербайджанском языке

Резюме

Эти словари являются в Азербайджанском языке в новом поколения в лингвистике разновидность отраслевых терминологических словарей. По способу организации с ловарного материала всеС. л. т. делятся на собственно словари (лексиконы) алфавитные или тематические реестры терминовразличной степени информативности и тезаурус, фиксирующие семантические отношения междутерминами. Элементы тезау русного способа организации терминологической лексики присутствуют и вобычных С. л . т. в виде указаний на синоним, коррелят, область употребления, дисциплину и т. п

По степени информативности словарной статьи объяснительным (экспланаторным) словарямпротивопоставляются номенклатурные (списки терминов, не сопровождаемые какой-либо информацией, ср. словари Дж. Патерноста, Р. Нэш, В. Васченко) и глоссарии (списки мин имальноаннотированных терминов, ср. словарь Д. Стейбла). Информативность словника достигается использованием тезаурусного приёма группировки терминов по темам с учётом родовидовых связей (Словарь славянскойлингвистической терминологии 1977—79).

Объяснительные словари по способу толкования делятся на энциклопедические (содержащие такие сведения о понятии, называемого термином, как его история, одно или несколько толкований, иллюстрации, библиографию) и толковые (объясняющие термины посредством дефиниции и нескольких примеров)

Ключевые слова:словарный запас языка, терминология, энциклопедический словарь, языкознание, исследования.

KH.Ismailova

The encyclopedic dictionary in language Azerbaijani

Summary

An encyclopedic dictionary typically includes a large number of short listings, arranged alphabetically, and discussing a wide range of topics. Encyclopedic dictionaries can be general, containing articles on topics in many different fields; or they can specialize in a particular field, such as art, biography, law, medicine, or philosophy. They may also be organized around a particular academic, cultural, ethnic, or national perspective.

Historically, the term has been used to refer to any encyclopedic reference book (that is, one comprehensive in scope), which was organized alphabetically, as with the familiar dictionary. (The term dictionary preceded encyclopedia in common usage by about two centuries.) To convey their alphabetic method of organization and to contrast that method with other systems for classifying knowledge, many early encyclopedias were titled or sub-titled "a dictionary of arts and sciences" or something similar.

A dictionary is primarily focused on words and their definition, and typically provides limited information, analysis of different forms, and an etymology (in more complete dictionaries) for the word defined. Hence, while it may offer a definition, it may leave the reader still lacking in understanding the meaning or import of a term, and how the term relates to a broader field of knowledge. An encyclopedia, on the other hand, seeks to discuss each subject in more depth and convey the accumulated knowledge on that subject. This characteristic is especially true of those encyclopedias with long monographs on particular subjects, such as the first ten editions of the Encyclopædia Britannica.

Key words: dictionary composition of the language, terminology, encyclopedic dictionary, Linguistic, researching.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 18.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYBƏNİZ HƏSƏNOVA
AzTU
H.Cavid pr.25.
aybaniz.@com.ru

MÜASİR FRANSIZ ƏDƏBİ DİLİNDƏ MORFOLOGİZMLƏRİN İŞLƏNMƏ QAYDALARI VƏ ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Müasir fransız dilində morfoloji üsulla yeni sözlər mövcud sözlərə son şəkilçilərin (suffikslərin), ön sözlərin (prefikislərin) və eləcə də prefikslərlə suffikslərin eyni zamanda artırılması yolu ilə düzəldilir. Leksik-semantik yolla sözdüzəltmədən fərqli olaraq morfoloji üsulla sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması ilə dildəki mövcud modellər üzrə yeni sözlər düzəldilir. Nəticə etibarilə dildəki mövcud sözlər şəkilçilərlə artırılması nəticəsində həm məna, həm də fonetik–morfoloji baxımdan yeni sözlərə çevrilir. Şəkilçilərin artırılması yolu ilə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi məsələsi fransız dilində söz yaradıcılığı sistemində həmin üsulun məhsuldar olub-olmaması məsələsi kimi mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Məsələn, müxtəlif şəkilçilərin məhsuldarlığının öyrənilməsi lüzumunun xüsusi olaraq qeyd edən K.Goryen, A.Qoldis, M.A.Qurçova və digərləri müdafiə edirlər.

A.Doza görə suffikslərin köməyiylə söz yaradıcılığı fransız dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm mənbə kimi çıxış edir. Prefiks sözə suffiks qədər möhkəm bağlanmır, öz müstəqilliyini nisbətən daha çox saxlayır. Bununla yanaşı A.Doza bu deyilənlərə zidd olan digər bir fikir də irəli sürür. Onun fikrinə görə, şəkilçilərin işlənməsi yolu ilə sözdüzəltmə müasir fransız dilində analitizm meyillərinin güclənməsi nəticəsində baş verir.

F.Brüno şəkilçilərin işlədilməsi yolu ilə söz yaradıcılığının fransız dilinin bütün dövrləri üçün məhsuldar olmasını iddia edir.

Digər fransız dilçisi E.Püson belə hesab edir ki, suffikslərin artırılması yolu ilə yeni sözlərin yaradılması müasir fransız dilində məhsuldar üsul olaraq qalmaqdadır.

Sovet dilçisi M.S.Quriçeva roman dillərində söz yaradıcılığı yollarında müşahidə edilən qanunauyğunluqların tədqiqi zamanı belə nəticəyə gəlir ki, fransız dilində söz yaradıcılığı sahəsində, şəkilçilərin işlədilməsi yolu sabit xarakter daşıyır.

M.A.Kataqoşina və A.K.Stepanov müasir fransız dilində yeni sözlərin yaranmasında ən məhsuldar olan suffiksləri göstərir. (1-ср.92)

Ş.Baldi, C.Maruzza, V.Brödal, L.A.Bulaxovski və digər dilçi alimlər isə belə hesab edirlər ki, şəkilçilərin artırılması ilə yeni sözlərin yaranması müasir fransız dilində məhsuldar xarakter daşıyır. Ş.Baldi belə nəticəyə gəlir ki, ilk baxımdan suffikslə-

rin məhsuldar olması nəzərə çarpır. Lakin daha dərin tədqiqatlar aparılırsa aşkar ola bilər ki, suffikslərin məhsuldarlığının artması fikri yanlış olsun.

Açar sözlər: fransız dili, morfologizmlər, leksikologiya, suffikslər. Azərbaycan dili

1). «itude» şəkilçisi vasitəsilə düzələn isimlər

Qadın cinsli isimlər düzəldən hal və keyfiyyət bildirən «itude» suffiksi az məhsuldar şəkilçilərdəndir. Tərkibində bu şəkilçinin olduğu isimlər qrupunda dinamik dəyişikliklər çox zəif şəkildə baş verir. Buna əsasən olaraq köhnəlməkdə olan «*inhabitude*» (défiant dihabitude), yeni qeydə alınan «*complétude*» (caractère d'un système hypothético-déductif on toute proposition əsasən d aux règles de formalisation peut-être soit démontré, soit əsasən), «*issal de*» (condition des personnes de race notre caractère əsasən à cette race) sözlərini əsasən göstərmək olar.

2) «aie» şəkilçisi ilə düzələn isimlər

Həmin şəkilçi ismə artırıldıqda sözə müəyyən iş aləti, yaxud vasitəsi bildirən, kişi cinsli isimlər düzəldən «aie» suffiksi az məhsuldar şəkilçilərdəndir. İsimlər qrupunda baş verən dinamik proseslərdə bu suffiksin iştirakı zəifdir. Belə ki, burada köhnəlməkdə olan 2 söz qeydə alınmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

1). «*aspirail*» (ouverture pratique dans un fourneom, poêle pour donner passage à l'art) ;

2). «*bucail, bucaille*» (sarassin, blé noir) ;

3). «*gémmail*» (vitrail sans plombs obtenu par juxtaposition et superposition de verre colorée) ;

3). «and» şəkilçisi ilə düzələn isimlər

Məhsuldarlığı azalmağa olan «and» şəkilçisi kişi cinsli isim düzəldici şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçi adətən kiçildici, istehza mənası bildirən isimlərin tərkibində işləyir. Bu qəbildən olan sözlər sırasında da köhnəlmə prosesi getməkdədir. Aşağıdakı sözləri buna misal gətirmək olar :

«*pitand, e*» (paysan lourd et grossier, niai),

«*sourdand*» (ful n'entend qu'avec peine).

Ümumişlək leksikaya «*corniaud*» (chien matinée pop. Imbesille) sözü yeni daxil olmuşdur.

4). «âtre» şəkilçisi vasitəsilə düzələn isimlər

Müəyyən istehza bildirən və kiçildici mənası olan, eyni zamanda müəyyən bir fikri, dini cərəyanı və s. Bildirən şəkilçilərdəndir. Tərkibində «âtre» şəkilçisi olan «*androlâtre*» (qui pratique l'androlâtre, culte divin rendu à un homme), «*gentillâtre*» (fam : gentilhomme pauvre ou de petite noblesse) kimi sözlər köhnə sözlər qrupuna, «*parâtre*», «*palastre*» (boit qui contient de mécanisme d'une serrure) sözü isə yeni qeydə alınan sözlər qrupuna daxil edilmiş və bu proses hal-hazırda davam etməkdədir.

5). «age» şəkilçisi haqqında məlumat

Fransız dilində əsasən kişi cinsli isimlər yaradan «age» şəkilçisi ən məhsuldar şəkilçilərdən biridir. Hərəkət mənasının ifadə edən «age» şəkilçisi bəzən ümumi cəmlik mənasını da ifadə edə bilər. Bu şəkilçinin iştirakı ilə yaranmış isimlər, adətən sənayenin, kənd təsərrüfatının müxtəlif sahəsinə aid olan anlayışları ifadə edir.

«Age» şəkilçisi eyni zamanda müasir fransız dilində baş verən dinamik proseslərdə fəal iştirak edir. Belə ki, köhnəlməkdə olan sözlər arasında «age» şəkilçisi olan sözlərin sayı 263, yeni yaranan isimlərin sayı isə 248-dir.

III. «Age» şəkilçisi ilə bitən isimlərin Azərbaycan dilində işlənməsi

Məlum oduğu kimi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində fransız dilinə mənsub söz və terminlər başqa əcnəbi alınmalara nisbətən sayca üstünlük təşkil edir.

Bir dildən başqa dilə sözlər keçdiyi kimi sözlərlə birlikdə şəkilçilər də keçə bilər. Fransız dilinə mənsub Azərbaycan dilində işlənən şəkilçilərdən ən çox məhsuldar olanları «gie» və «age» şəkilçiləridir.(3-срп:46-49)

«gie» şəkilçisinə aid bir neçə sözü misal gətirək : *methodologie, technologie, morfologie, metallurgie* və s.

Fransız dilində **-tion, ation** suffiksləri hərəkət və nəticə bildirməkdən başqa çox vaxt hal vəziyyəti bildirir. Onların kimya, nüvə fizikası, metallurgiya, kənd təsərrüfatı və s. Sahələrinə aid sözlərdə işlənməsi bununla izah olunur. Belə hala aşağıdakı modelləri misal göstərmək olar : *disposition, réaction, construction, attraction, conversation* və s.(4-səh :105-116)

Müasir fransız dilində affiks şəkilçilər artırmaqla əmələ gələn terminlərin sistemləşdirilməsində «iser», «isation» suffiksləri özünə diqqət cəlb edir.

I – hərəkət ifadəsi bildirir,

II – hərəkətin nəticəsini.

Məsələn : *insonoriser – insonorisation*

transistoriser – transistorisation

rentabiliser – rentabilisation.

Məhsuldar suffikslər sırasına *-ien* suffiksini də aid etmək olar. O, fəaliyyət sahəsi və ya sənət, peşə əlamətlərinə görə xadim adlarını, coğrafi mənə aidliyyəti, milliliyyəti və ya mənşəyi bildirir. O da **-ist** suffiksi kimi əsasən ismin kökünə birləşir:

Optique-opticien

optika- optik

Clinique-clinicien

klinika- tədqiqatçı həkim, klinist

Mecanique- mecanicien mexanika, mexanizm- mexanik, texnik

Londres- Londonien London- London sakini Londonlu

Beləliklə, Fransız dilində **-tion, ation** suffiksləri hərəkət və nəticə bildirməkdən başqa çox vaxt hal, vəziyyəti bildirir. Onların kimya, nüvə fizikası, metallurgiya, kənd təsərrüfatı və s. sahələrə aid sözlərdə işlənməsi bununla izah olunur.

Ədəbiyyat:

1. «Книга для чтения на французском языке». Москва «высшая школа». 1985 г.стр:92
2. «Учебник французского языка». Москва. «Высшая школа». 1982 г.стр.123-128
3. В.Л.Кодухов: «Введение в языкознание». Москва. «Просвещение». 1978.стр:46-49.
4. R.C.Cəfərov: “Manuel de français”. Bakı. 1996 il.səh:105-116.

A.Gassanova

Morphologisms in French

Summary

The article speaks about the forming of words in French helping of grammar method, appearance of the new words and their translation into Azerbaijani meant multimeaningual kinds of expression in various aspects in Azerbaijani reality.

The article also speaks about morphologisms in French, presents ideas and thoughts of scientists and investigators, analyses suffixes and prefixes in morphological system of French, also word formation by means of morphological method in the lexis of French, and some words and forms formed with the help of morphologisms.

The article speaks about the forming of words in French helping of grammar method, appearance of the new words and their translation into Azerbaijani meant multimeaningual kinds of expression in various aspects in Azerbaijani reality psychology of any nation and plays an important role in the life of This article deals with the syntactic structure of elliptical form of blessings in the French language. Blessing indicates the expression which aims to wish goodness, kindness and success in this or other fields. It reflects society. Thus blessing is the main productive unit of communication.-

Revealing characteristic structure of blessings in the French language Assumes finits component composition. In this article we also research grammatical and semantical structure of blessings .

Structure of blessings in the French language is organized according to the strict rules of grammar and syntactics of the language . It has exact formal demonstration yielding direct observation and description. Depending on motives and situations we differentiate various syntactical structures of

elliptical forms of blessings in the French language. We divide them into two main groups- Nominal and verbal constructions of blessings.

Key words: french, morphologisms, lexicology, suffixes. Azerbaijani language.

А.Гасанова

Морфологизмы во французском языке

Резюме

В статье рассматриваются морфологизмы во французском языке, изучаются мысли и мнение ученых и исследователей, анализируются суффиксы и префиксы в морфологической системе французского языка, и некоторые слова и термины образующиеся с помощью морфологизмов.

В статье также рассматриваются словообразование во французском языке с помощью грамматическим методом, выявление новые слова и их перевод на азербайджанский язык обозначающие многозначные виды мышлений в разных аспектах азербайджанский реалии.

В статье рассматриваются специальные текстовые конструкторы (сформированные знаки). Конкретные конструкторы текста (сформированные знаки) включают заголовки, слова, именительные слова, фразеологические выражения, надписи, синтаксические единицы, анаграммы, сокращенные именные названия, архаичные слова.

Использование и применение вышеперечисленных морфологизмов осуществляется и проходит на разных этапах развития текста. Основным моментом здесь является воображение писателя, способ мышления и подхода, а также развитие языка и литературы во время написания произведений. Текстовые конструкторы (сформированные знаки) помогают читателю глубоко понять смысл текста. Желательно изучать методы использования морфологизмов текста для изучения специальных текстовых конструкторов (формируемых знаков).

Ключевые слова: французский язык, морфологизмы, лексикология, суффиксы, Азерб. язык.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.01.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 18.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəfiq Cəfərov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LALƏ ABDULLAYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov küçəsi
lily.abdulla0@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNDƏ METAFORA

Xülasə

İngilis dili gündəlik söhbətlərində daim rast gəldiyimiz idiomatik ifadələr, atalar sözləri və məsəllər ilə çox zəngindir. Hər hansı bir dildə ünsiyyət qurarkən, yalnız geniş lüğətə sahib olmaq kifayət deyil, idiom, atalar sözü və məsəl kimi ifadələrdən istifadə etmək vacibdir. Hər hansı bir dilin atalar sözlərini, məsəllərini və idiomlarını bilərək, istifadə edərək biz danışğımızı bəzəyə, ona böyük ifadə verə və bununla da dinləyicimizdə maraq yarada bilərik. O, insan və onun fəaliyyəti ilə bağlı müəyyən hadisələr, vəziyyətlər və duyğular üçün simvolik bir ifadə tapmağın zəruriliyinin başa düşülməsi nəticəsində yaranır. Metafora, atalar sözündə təsirli ifadə üçün xarakterik bir vasitə kimi xidmət edir. Metafora gizli müqayisə deməkdir. Atalar sözlərinin əksəriyyəti metaforikdir. Bu atalar sözlərində, konseptualizasiya əslində bir kateqoriyanın bir-biri ilə konseptuallaşdırılması nəticəsində iki koqnitiv sahənin qarşılıqlı əlaqəsində olan dil vahidlərinin rekateqorikləşdirilməsinə əsaslanır. Metaforik məqamın əsas informativ məzmunu onda qoyulmuş predikativ əlamətin mənası ilə ötürülür. Metafora insan təxəyyülünü stimullaşdıran güclü vasitələrdən biridir. Birbaşa mənə atalar sözün məzmununun mahiyyətini açmır, lakin o, məcazi mənənin, yəni atalar sözünün ümumiləşdirilmiş mənasının əsasını təşkil edir.

Açar sözlər: atalar sözləri, metafora, metaforizasiya

Atalar sözləri ən böyük hikmətləri sadə və dərin şəkildə anladan, insan zəkasının və müdrikliyinin mirvarisi sayılan sonsuz bir aləmdir. Atalar sözlərindən nəinki bədii ədəbiyyatda, həmçinin adi danışiq dilində fikri əsaslandırmaq üçün istifadə olunur. Onlarda həqiqi xalq ruhunun axıcılığı, sərrastlığı, dərin və təsirli ifadəsi var. Yüksək milli koloritə malik olduqlarından başqa dillərə eynilə çevrilə bilməyən söz inciləri bütövlükdə bir hikmət xəzinəsidir. Hər bir xalqın atalar sözləri etnik şüurun tarixini, mədəniyyətini, məişətini, mentalitetini, dəyərlərini əks etdirən stereotiplərdir. Hər hansı bir dili öyrənərkən onda danışan xalqların mədəniyyəti haqqında da təsəvvürə malik olmaq vacibdir, çünki onların milli xüsusiyyətləri orada öz əksini tapır. Buna görə də atalar sözlərinin öyrənilməsi dil biliyinin təkmilləşdirilməsinə kömək edir, çünki onlarda xalqların çoxəsrlik təcrübəsi var [4, s. 9].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözlərinin dil sistemində yeri hələ də qəti şəkildə müəyyənləşdirilə bilməmişdir. Bəzi tədqiqatçılar atalar sözlərini frazeologiyaya daxil edib bunlardan bir dil vahidi kimi bəhs edirlər. Bəziləri isə atalar sözlərini dil sistemindən xaricdə öyrənməyi məqbul hesab edir.

Atalar sözlərinin dilin frazeoloji tərkibinə daxil edilməsi və ya daxil edilməməsi məsələsinin nəzərdən keçirilməsi vacibdir, çünki kommunikativ dilçiliyin ortaya çıxardığı yeni imkanları aydınlaşdırmağa kömək edir. Bu problemə bir neçə baxış mövcuddur. Frazeologiyanın tərkibinə atalar sözünün daxil edilməsinin tərəfdarları T. A. Stepanova, İ. İ. Çernişeva, İ. N. Savitski, A. V. Kunin və başqaları. Dilin frazeoloji tərkibinə atalar sözlərinin daxil edilməsinin tərəfdarları isə N. N. Amosova, V. P. Felitsina, S. İ. Ojeqovdur [6].

Məlumdur ki, metafora bir əşya, varlıq və hadisəyə məxsus əlamətin başqa bir əşya, varlıq və ya hadisə üzərinə köçürülməsi yolu ilə yaranır. Metafora elə bir elmi tədqiqat obyektidir ki, onun timsalında digər sahələrdə də tədqiqatlar aparmaq üçün impuls almaq mümkündür. Metafora təkcə dilçilik sahəsində çalışan tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etməyib, eyni zamanda filosofların, sosioloqların, psixoloqların, dinşünasların da diqqətini özünə cəlb edə bilmişdir. Metaforanın özəlliyi ondadır ki, o həm yaranma mexanizminə görə, həm də dil vahidi kimi fəaliyyət aspektində maraqlıdır [3, s.15].

Metafora dilin ifadəli vasitəsi kimi diqqəti özünə klassik dövrdən cəlb etmişdir. Metafora fenomeni Aristotel, Ruyaki, J. Rousseau, Q. V. F. Hegel kimi görkəmli müfəkkirlər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Zaman keçdikcə metaforik konstruksiyalara münasibət ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Koqnitiv yanaşma prizmasında metafora ümumi koqnitiv mexanizm kimi tədqiq olunur. Bu cür yanaşma bizə imkan verir ki, adi gözlə görünməyən və bizi əhatə edən aləmdə baş verən reallıqları təsvir və dərk edən insanın beynində müşahidə edək və öyrənək. Metaforanın öyrənilməsi insanın şüurunda, düşüncəsində mövcud olan və bizi əhatə edən aləmi əks etdirən konseptual sistemləri, dünyanın konseptual mənzərəsini yaradan sistemləri öyrənməyə imkan yaradır, eyni zamanda elə bir sistemləri ki, bunlar eyni mədəniyyət daşıyıcıları üçün ümumi olanları öyrənir və bu da qarşılıqlı anlaşma üçün əsasdır. İnsan şüurunda informasiyanın saxlanması və işlənməsi üsullarını öyrənən koqnitiv nəzəriyyəyə görə, metafora – reallığın təsnifatını reallaşdıraraq bir sfera haqqında digər terminlərdə fikirləşdiyimiz zaman dünyanın əsas dərk üsullarından biridir [3, s.15].

Qeyd olunduğu kimi, Avropa ənənəsində metaforanın evristik imkanları məsələsini açıq şəkildə ortaya atan ilk alim yunan filosofu Aristotel olmuşdur. Bu dil vasitəsini ilk növbədə natiqlik və poetik sənətin bir atributu hesab edən Aristotel metaforanın dünya haqqında biliklərini ifadə etmə qabiliyyətini müəyyənləşdirən məntiqi mexanizmini də təhlil edir. Aristotela görə düzgün strukturlaşdırılmış düşüncəyə əsaslanan metafora qədim elmin məntiqi quruluşunun dil formasında əksini taparaq izah edilir [5].

Aristotelin tərifinə görə, “Metafora mənası dəyişilmiş sözün növdən şəkllə, şəkiləndən növə, yaxud şəkildən şəkllə və ya analogiya üzrə keçirilməsidir” [3, s.16].

Mənanın keçirilməsinin məqsədi nitqin bəzədilməsidir. Bu bəzəmə adicə naxış deyil, o, emotiv və koqnitiv funksiya yerinə yetirir. M. Kvintilian metaforanın ilk təsnifatlarından birini vermişdir. O, mənə köçürülmələrinin baş verdiyi 4 metafora növünü fərqləndirir:

- a) canlı realidən cansıza: Ay işığı rəqs edir.
- b) cansız realidən canlıya: Kişilər qocalmağa başlarkən, qadınlarının ölüm mübarizəsi davam edir.
- c) canlı (insan) realidən canlıya (heyvan): Paula çippildəyə də bilir.
- d) cansız realidən cansıza: Əlimin içində dərim yanırıdı, mənim əllərim yanırıdı.

Müxtəlif dövrlərdə metaforaya münasibət birmənalı olmamışdır. Məsələn, bəzi filosoflar hesab edirlər ki, metafora ümumi təsəvvürü dağıdır, yuyur, çünki o, təxəyyüldə haqqında söhbət gedənə adıyyatı olmayan mənzərələr doğurur. Onların sözlərinə görə, “metaforada nəşə iddialılıq var, çünki o adı ilə barışmadan yaranır” [3, s.18].

XX əsrin son onilliklərində metaforanın tədqiqi keyfiyyətcə yeni səviyyəyə keçmişdir. Bu dövr təkcə bu mövzuda işlərin sayının kəskin artması ilə deyil, həm də obyektin başqa bir tədqiqat paradıqmasına köçürülməsi ilə qeyd olundu, bu da metaforaya dil və düşüncə elementi kimi baxmağın yeni perspektivlərini açdı. Əvvəlki dövrlərdə metafora ritorika, poetika, stilistika və ədəbiyyat nəzəriyyəsi çərçivəsində əsasən dildə görüntü yaratmaq və "dili bəzəyən" nitq yolu kimi qəbul edilmişdir. 70-ci illərdə idrak dilçiliyinin, psixolinqvistikanın və sonrakı mədəni tədqiqatların paradıqmalarında metaforanın fəal şəkildə öyrənilməsinə başlandı. Bunlar da göstərdi ki, metafora dilin zəruri, "qaçılmaz" elementidir, çünki insanın dünyanı dərk etməyin bir üsuludur.

Atalar sözlərindəki metaforanın rolunun öyrənilməsinin aktuallığı ondan ibarətdir ki, atalar sözlərində xalq müdrikliyi ifadə olunur. Atalar sözü nəşildən-nəslə ötürülərək, özünəməxsus "qanunlar" kodeksini təşkil edir, sosial adekvat şəxsiyyətin formalaşması üçün mənəvi və etik zəmin yaradır, həmçinin xalqın dünya mənzərəsini görmə qabiliyyətini əks etdirir. Atalar sözlərindəki metaforizasiya prinsiplərinin öyrənilməsi xalqın bu və ya digər konsepsiyaya münasibətini anlamağa imkan verir.

Bir cümlə içərisində metaforanın rolu subyektin və predikatın praktik nitqdə oynadığı roldan fərqlənir. Metafora subyekt kimi identifikasiya funksiyasını yerinə yetirə bilməz. O, nitqin predmetini dəqiqliklə göstərə bilmir. Metaforanın semantik qeyri-müəyyənliyi predikat üçün tipik olan yeni informasiyanın tətbiqi funksiyasının yerinə yetirilməsinə mane olur. Beləliklə, metaforanın formalaşması və qeyri — müəyyənliyi subyektin və predikatın funksiyaları ilə uyğun gəlmir, həmçinin əsas nitq aktlarının kommunikativ məqsədlərinə-informasiyanın ötürülməsi və niyyətin ifadəsi ilə ziddiyyət təşkil edir. Metafora insanın daxili dünyasının nitqində təzahür etməyə,

müərrəd anlayışları xarakterizə edən predikatların meydana çıxmasına kömək edir. Metaforanın atalar sözlərində oynadığı rolu da qiymətləndirməmək olmaz.

Birincisi, metaforanın obrazlığı ona diqqəti yönəltməyə məcbur edir və əgər dərhal atalar sözü tərəfindən verilən məsləhətə qulaq asmasaq, problemi düşünərək bu məsləhətə uzun müddət yadda saxlamalı və zəhnə qayıtmalıdır. Buna görə də, məsələn, kimisə kart oynamaqdan çəkindirmək üçün sadəcə "Kart oynamayın" demək kifayət deyil. Belə məsləhətlər tez unudulacaq. "Cards are the devil's books" obrazlı atalar sözü isə təhlükəli oyundan qoruması da, uzun müddət yaddaşlarda qalacaq və oynayan adam onu tez-tez xatırlayacaq və belə obrazlı metaforanın həqiqiliyinə əmin olacaq.

Metaforanın köməyi ilə təsəvvürə təsir göstərərək ünvan sahibi tərəfindən qəbul edilən obraz yaradılır. Ünvan sahibi obrazdan məna çıxarır. Beləliklə, metafora ünvan sahibinə bir semantik sahəni başqa bir semantik sahədən dəyər ötürmək üçün istifadə etməyə imkan verir. Bundan əlavə, metafora, alıcının mənanın yarandığı semantik sahəni görmək və ünvan sahibinin metafora istifadə edərək təsvir olunan anlayışa münasibətini anlamaq imkanı verir. Məsələn, gözəllik, tez-tez "çiçək" və ya "çiçəkləmə" anlayışlarında məcazi mənada işlənir: "Beauty may have fair leaves, yet bitter fruit", "Beauty fades like a flower", "Beauty is but a blossom", "The fairest flowers soonest fade", "The fairest rose at last is withered", "Grace will last, beauty will blast". Yuxarıdakı atalar sözlərindən belə nəticəyə gələ bilərik ki, "çiçək" və ya "çiçəkləmə" anlayışlarının "gözəllik" anlayışını təsvir etmək üçün istifadəsi, ilk növbədə, xarici gözəlliyi görməyə imkan verir, daxili gözəlliyi yalnız xarici görünüşü ilə qiymətləndirilə bilməz; ikincisi, çiçək quruyanda belə cazibədar bir görünüşü itirən gözəlliyin kövrəkliyini və müvəqqəti təbiətini xatırladır. Metaforizasiya üçün gözəl bir çiçəyin yalnız xarici xüsusiyyətləri istifadə edildiyi və çiçəklənmə qabiliyyəti istisna olmaqla bioloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmadığı bəllidir.

Bir anlayışı bir semantik sahədən digərinə köçürməklə, metafora bu anlayışı başqa bir konsepsiya nöqtəyi-nəzərindən görməyə imkan verən bir bənzətmə yaradır ki, bu da bir sahədə qazınan bilik və təcrübəni başqa bir sahədəki problemləri həll etmək üçün tətbiq etməyə imkan verir. İnsanda yaranan "oxşarlıq hissi" onu metaforun yaranmasına stimullaşdırır. Atalar sözlərindəki məcazların istifadəsi həmişə hiss olunurdu, çünki metafor dünyanın mifik görüntüsü ilə bilavasitə bağlıdır — konseptlərdə anlaşılmaz olan əlçatan və anlaşılan bilikləri izah etmək zərurətindən yaranırlar.

Çox tez-tez atalar sözlərindəki metaforik konstruksiya predikativin mövqeyini tutur və subyektə xarakterizə edir. O mübtədanın predikatla eyni olan xüsusiyyətlərini müəyyən edir. "Women are like wasps in their anger" atalar sözlərində olduğu kimi, konsept predikativlə ifadə olunub. Atalar sözlərindəki metaforanın fərqləndirici xüsusiyyəti onun kollektiv təcrübə ilə əlaqəli olmasıdır.

İngilis dilində "bridge" sözü yalnız çay, dəmir yolu üçün keçid qurğusu demək deyil, o həm də bir həyat dəstəyi, ümid və xəyal deməkdir. Məsələn, "Don't burn your bridges behind you" atalar sözündə istifadə olunmuş "bridge" sözü ilkin mənasın-

da istifadə olunmamışdır, buradakı məna “bridge” sözünün törəmə mənasıdır. Beləliklə, atalar sözlərində və aforizmlərdə metaforalar sözlərin törəmə mənalərini bildirmək üçün istifadə olunurlar. Aforizmlərin və atalar sözlərinin metaforik mahiyyəti ifadə yaratmaq imkanlarından biridir, çünki ümumiyyətlə semantik dəyişikliklərlə əlaqələndirilir ki, bu da bütövlükdə mətnin əlavə ifadəli zənginliyinə səbəb olur. Atalar sözü və aforizmlərdə metafora olduqca tez-tez istifadə olunur, çünki metafora vizual (təsviri) gücə malikdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Guliyeva A. English proverbs and sayings. Bakı, Elm və təhsil, 2018, p. 171.
2. Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə feli birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı, 2008, 861s.
3. Zeynalova. S. S Koqnitiv metaforlaşmanın substansional və prosessual aspektləri, Bakı, 2016. 144s.
4. Zöhrab-Məcid. M. Y. Atalar sözlərində variativlik problemi, Bakı, 2017, 145s.
5. <http://refeteka.ru>
6. <https://cyberleninka.ru>

A. Lala

Metaphors in English proverbs

Summary

English is very rich in idiomatic expressions, proverbs and sayings that are constantly found in everyday conversations of people. When communicating in any language, it is important not only to have a large vocabulary, but also to use expressions such as idioms, proverbs and sayings. Knowing proverbs, sayings and idioms of any language, using them, we can only decorate our speech, give it more expressiveness, thereby interesting our listener. It appears as a result of understanding the need to find a symbolic expression for certain events, situations, and sensations associated with a person and his activities. Metaphor serves as a characteristic device for effective expression in a proverb. A metaphor is a hidden comparison. Most proverbs are directly metaphorical. In these proverbs, the conceptualization of reality is based on the recategorization of language units, the essence of which is the interaction of two cognitive spheres as a result of the conceptualization of one category through another. The main informative content of a metaphorical proverb is conveyed by the value of the predicative attribute embedded in it. Metaphor is one of the powerful means of stimulating the human imagination. The direct meaning does not convey the essence of the proverb's content, but it serves as the basis and dominant of the figu-

rative meaning, the generalized meaning of the proverb as an edifying statement.

Key words: proverbs, metaphor, metaphorization

А. Лала

Метафора в Англиской пословице

Резюме

Английский язык очень богат идиоматическими выражениями, пословицами и поговорками, которые постоянно встречаются в повседневных разговорах людей. При общении на любом языке важно не только иметь большой словарный запас, но и использовать такие выражения, как идиомы, пословицы и поговорки. Зная пословицы, поговорки и идиомы любого языка, используя их, мы можем лишь украсить нашу речь, придать ей большую выразительность, тем самым заинтересовать нашего слушателя. Она возникает в результате понимания необходимости найти символическое выражение для определенных событий, ситуаций и ощущений, связанных с человеком и его деятельностью. Метафора служит характерным средством эффективного выражения в пословице. Метафора-это скрытое сравнение. Большинство пословиц прямо метафоричны. В этих пословицах концептуализация действительности основана на рекатегоризации языковых единиц, суть которой заключается во взаимодействии двух когнитивных сфер в результате концептуализации одной категории через другую. Основное информативное содержание метафорической пословицы передается значением заложенного в ней предикативного признака. Метафора - одно из мощных средств стимулирования человеческого воображения. Прямое значение не передает сути содержания пословицы, но служит основой и доминантой образного значения, обобщенного значения пословицы как назидательного высказывания.

Ключевые слова: пословица, метафора, метафоризация.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 20.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aynur Quliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZAMİRƏ ƏFƏNDİYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
16/21 Azadlıq prospekti, Bakı
“Xarici dillər-1” kafedrası
mirzoyeva 73@bk.ru

NİTQİN NÖVLƏRİ VƏ ONLARIN FUNKSİYALARI

Xülasə

Dildə insanlar arasında ünsiyyət prosesinə nitq deyilir. Danışqda, insanlar arasındakı ünsiyyət prosesi dil vasitəsi ilə izah edilir. İnsanlar təcrübə mübadiləsinə imkan verən nitq ünsiyyət prosesi ideyasını dəstəkləyirlər. Danışan və dinləyənin nitq prosesində iştirakı həmişə eyni formada olmur. Bir nitq praktikasında danışan və dinləyən, demək olar ki, eyni dərəcədə fəaliyyət göstərir: sual verir, dinləyən cavab, danışan rəyini söyləyir, müsahib ona münasibətini bildirir. Başqa bir nitq formasında isə dinləyən ya ehtiyac, ya da imkanın olmaması üzündən müsahibinin danışığına müdaxilə etmir, münasibət göstərmir. Onun funksiyası nitqin özünün əhəmiyyətini aydın şəkildə göstərir. Nitq funksiyaları, eləcə də xüsusiyyətlərin müəyyən formaları və növləri mövcuddur.

Əmələ gəlməsinə görə nitq sutiativ və kontekst nitqə ayrılır. Yazılı nitq – ən çox kontekstli nitqdır. Yazılı nitqdə sözün köməyi ilə, şifahi nitqdə intonasiya ilə və bilavasitə situasiyanın vizual qavrayışı köməkliyi ilə fikir çatdırılır.

Nitqin funksiyaları, xüsusiyyətləri ilə yanaşı özünəməxsus formaları və növləri də vardır. Nitqin növlərini təsnif etmək üçün psixoloji ədəbiyyatda müxtəlif əlamətlərdən istifadə olunur.

Məqalə nitq növləri və onun funksiyalarından bəhs edir və bu haqda geniş məlumat əldə etmək istəyənlər üçün faydalı ola bilər.

Açar sözlər: nitq, dil, ünsiyyət, dialoq, monoloq, forma, xüsusiyyət, şifahi

Nitqin funksiyaları, xüsusiyyətləri ilə yanaşı özünəməxsus formaları və növləri də vardır. Nitqin növlərini təsnif etmək üçün psixoloji ədəbiyyatda müxtəlif əlamətlərdən istifadə olunur.

Eksteriorizasiya və interiorizasiya əlamətinə görə nitqin iki əsas növü mövcuddur: xarici və daxili nitq. Xarici nitq başqaları ilə ünsiyyətə, informasiya mübadiləsinə yönəlmiş olub, eşidilən, görülən və tələffüz edilən nitqdır. Daxili nitqə gəldikdə, o hər şeydən əvvəl təfəkkür prosesinin təmin olunması ilə bağlıdır. O, psixoloji nöqteyi nəzərdən olduqca mürəkkəb hadisə olub nitqlə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir(1,26).

Nitqin xarici növü ilə bağlı olaraq daha iki növü mövcuddur: şifahi nitq və yazılı nitq. Nitqin hansı formasından istifadə etməyimizdən asılı olmayaraq o həmişə həmin əsas növlərdən birinə aid olur.

Şifahi nitq tələffüz edilən, eşidilərək qavranılan, başa düşülən nitq növüdür. Bu nitqin köməyi ilə danışanlar arasında bilavasitə əlaqə yaranır. Şifahi nitq zamanı ünsiyyətdə olan adamlar bir-birini görür, eşidirlər. Danışan adamın mimikası və bədəninin ifadəli hərəkətləri, səsinin ahəngi nitqin məzmununun, buna bəslədiyi münasibətinin anlaşılmasına yardım göstərir.

Ünsiyyət şəraitindən, onun məqsəd və məzmunundan asılı olaraq şifahi nitq ya dialoji, ya da monoloji formada cərəyan edə bilər.

Dialoji nitq iki və daha artıq adamın sual-cavab şəklində həyata keçirdiyi nitqdır. Dialoji nitqin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Psixoloji ədəbiyyatda həmin xüsusiyyətlərə aşağıdakıları aid edirlər.

Hər şeydən əvvəl dialoji nitq bilavasitə reaksiya tələb edən nitqdır. Belə ki, dialoji nitq zamanı həmsöhbət deyilənlərə öz münasibətini bildirir: ya sual verir, ya təsdiq edir, ya inkar edir. Dialoji nitqin bu cəhəti danışanan öz fikrini ifadə etmək istiqamətinə təsir göstərir, onu müəyyən səmtə yönəldir. Dialoji nitqin digər xüsusiyyətləri dialoqun danışan adamların emosional-ekspressiv rəbitəsi şəraitində baş verməsidir. Bu zaman dialoji nitqin iştirakçıları bir-birlərini bilavasitə qavrayır və emosional vəziyyətlərini qiymətləndirirlər. Nəhayət dialoji nitqin bir xüsusiyyəti də onun müəyyən şəraitlə və ya obyektə bağlı olmasıdır. Bu mənada o situativ səciyyə daşıyır, söhbətin obyektinə dəyişən kimi dialoqun istiqaməti və xarakteri də dəyişir, (2,48)

Monoloji nitq dialojidən fərqli olaraq bir adamın öz fikir və mülahizələrini müntəzəm və ardıcıl surətdə şərh etməsi, başqalarının onu dinləməsidir. Monoloji nitq son dərəcədə fəal və sərbəst nitqdır. Adətən, monoloji nitqdən istifadə edən adam hər hansı bir məzmunu seçməli və həmin məzmunu uyğun olaraq ifadə etdiyi fikri sərbəst akt qaydasında qurmağı bacarmalıdır. Monoloji nitq tamamilə mütəşəkkil nitq növü hesab olunur. Bu baxımdan müəllimin mühazirəsini monoloji nitqə misal göstərmək olar. Bədii ədəbiyyatda da çoxlu monoloqa rast gəlirik, məsələn, İsgəndərin monoloqu, Hamletin monoloqu və s. monoloqlara diqqət yetirdikdə onun fasiləsiz, əlaqəli, ardıcıl və məntiqli olduğunu görürük. Monoloji nitqin rəvan getməsi üçün ondan istifadə edən adamın çatdıracağı məzmunu dərinədən və aydın dərk etməsi, zəngin söz ehtiyatına malik olması, nitqin təsirlilik, emosionallıq xüsusiyyətlərinə, danışdığı dilin qayda-qanunlarına mükəmməl yiyələnməsi zəruridir. İstər dialoji, istərsə də monoloji nitq aktiv və passiv ola bilər. Hər iki termin şərti xarakter daşımaqla danışanın və ya dinləyənin fəaliyyətini səciyyələndirir. Aktiv nitq forması ünsiyyət zamanı danışan adamın, başqa sözlə kommunikatorun nitqi hesab olunur. Dinləyicinin nitqi bu zaman bir növ passiv formada cərəyan edir. Belə ki, biz başqasını dinləyən zaman bir növ danışanın sözlərini ürəyimizdə öz-özümüzə təkrar edirik. Bu zaman nitq zahirən təzahür etməsə də nitq fəaliyyəti burada özünü göstərir. Bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, uşaqlarda nitqin aktiv və passiv formaları ey-

ni vaxtda baş vermir. Belə ki, uşaqlar birinci növbədə passiv nitqə yiyələnirlər. Onlar böyüklərin danışığını başa düşür, onların dedikləri sözlərə reaksiya verirlər. Tədrisən uşaqlarda aktiv nitq formalaşır və onlar da sözlərdən bilavasitə fəal şəkildə istifadə etməklə ünsiyyətə girirlər. Xarici dillərin öyrənilməsi zamanı bu hal daha aydın təzahür edir. Xarici dilin öyrənilməsinin ilkin mərhələsində passiv nitq üstünlük təşkil edir. Xarici dili öyrənən adam həmin mərhələdə xeyli sözü aydın başa düşdüyü halda onlardan öz fəal nitqində istifadə etməkdə çətinlik çəkir. Lakin həmin dilə, onun lüğət ehtiyatına dərindən yiyələndikdən sonra aktiv nitq formasından istifadədə də çətinlik çəkmir.

Bu zaman informasiya mübadiləsi sözsüz, sözlərin köməyi olmadan həyata keçir. Belə ünsiyyət qeyri-verbal vasitələrin köməyi ilə baş verir. Bu cür qeyri – verbal kommunikasiya vasitələrinə müxtəlif simvolları, mimikanı, pantomimikanı, müxtəlif jestləri, hərəkətləri, səsin tembrini, intonasiyanı, gülməyi və s. aid etmək olar. Bu mənada qeyri – verbal ünsiyyət vasitəsi rolunu müxtəlif amillər oynaya bilər. Onlardan bəzilərini qıscaca nəzərdən keçirək. Təsadüfi deyildir ki, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı müxtəlif dillərə malik olan insanların ünsiyyətində, informasiya mübadiləsində çətinliklər yaradır. Bu cür çətinliyi aradan qaldırmaq üçün müxtəlif ölkələrdən olan insanların başa düşə biləcəyi simvollarından istifadə edilir. Bu məqsədlə o qədər də çətin olmayan görmə simvolları dünya miqyasında geniş yayılmışdır. Bu cür simvolları aeroportlarda, avtotraslarda daha çox rast gəlmək olur. Həmin simvolların köməyi ilə insanlar dayanacaq, yeməxanalar, yanacaq və təmir yerləri və s. barədə məlumat əldə edirlər. Qeyri – verbal ünsiyyət vasitəsi kimi geniş yayılmış vasitələrə üzün və bədənin ifadəli hərəkətlərini xüsusilə qeyd etmək lazım gəlir. Üzün ifadəli hərəkətlərindən (mimikadan), jestlərdən istifadə etməklə insanlar bir – birinə razılıq və narazılıqlarını, sevinc və kədərini və s. məlumatları çatdırı bilirlər. Lakin heç də jest və mimikalar həmişə vahid şəkildə, eyni cür başa düşülmür və şərh olunmur. Müxtəlif mədəniyyət və sosial inkişaf pilləsinə malik olan insanlar bunları müxtəlif şəkildə dərk edirlər. Məsələn, başımızı yuxarıdan aşağıya hərəkət etdirdikdə razılıq, təsdiq, yanlara hərəkət etdirdikdə narazılıq, inkar kimi başa düşülür, şərh olunur. Əksər xalqlarda başın həmin hərəkətləri məhz bu cür də şərh olunur.(3,26). Lakin bolqarlar da bu tamamilə əksinə başa düşülür.

Bununla belə psixoloqlar aşkara çıxarmışlar ki, çox vaxt bədənin, üzün ifadəli hərəkətləri, qeyri – verbal yolla çatdırılan məlumatlar həmsöhbətə verbal yoldan daha güclü təsir göstərir. Məsələn, insan sevincdən doğan göz yaşları ilə dostlarını inandırmağa çalışsa ki, «Məndə hər şey yaxşıdır!» onlar onun sözüünə deyil, daha çox göz yaşına inanacaq. İnsanların müxtəlif birliyində, o cümlədən dərslər zamanı qeyri – verbal ünsiyyət vasitəsi kimi müxtəlif intonasiyadan, bir anlığa danışığı dayandırmaqdan, öskürməkdən və s. dən istifadə edilir. Məsələn, mühazirə zamanı tələbələrin müəyyən hərəkətlərinə narazılığını bildirmək üçün müəllimin səs tonunu yüksəltməsi, alçaltması, bir anlığa danışığını dayandırması, öskürməsi tələbələrin sakitləşməsinə, müəllimin nə demək istədiyini başa düşmələrinə səbəb olur. İnsanın geyi-

mi, paltarı da onu əhatə edənlərə onun əhvalı, hissləri, nə demək istəməsi, ədası barədə məlumat verir. İnsanlar onları əhatə edən adamlara öz mənasibətlərini tək-cə geyimləri, ədaları ilə deyil, həmin adamlarla ünsiyyət zamanı hansı distansiyanı, məsafəni tutmalarına əsasən də çatdırırlar. Bu yolla bir növ qeyri – verbal şəkildə ətrafdakılara öz münasibət tərzlərini çatdırırlar.

Ədəbiyyat

- 1) Nərmin Rəcəbova. “Qrammatik səviyyədə dilin struktur modelləri”. Bakı - 2009, səh 48.
- 2) Aybəniz Məhərrəmqızı. “Dil quruculuğunun yeni mərhələsi”. Bakı, Azər-nəşr – 2004. səh 102
- 3) Dil vahidlərinin funksional struktur təhlili. BDU nəşriyyatı, Bakı – 1988, səh 26.

Z.Efendiyeva

Types of speech and their functions

Summary

The process of communication between people through the language of this kind is called a speech. Said in a speech to the process of communication between people through language. People like the idea of speech communication process, which allows the exchange of experiences. Its function clearly shows the importance of the speech itself. Speech functions, as well as the specific forms and types of features are available. The presence of the speaker and the listener in the speech process is not always the same. Speaking and listening in a speech practice is practically the same: asking questions, listening to feedback, giving feedback, the interviewer expressing his or her attitude. In another form of speech, the listener does not intervene or intervene in the interviewer's speech because of the need or lack of opportunity. Its function clearly demonstrates the importance of the speech itself. There are certain speech functions as well as certain types of features.

Speech is divided into situative and contextual speeches. Written speech mostly is contextual speech. The written word is conveyed with the help of the word, intonation in the oral speech, and directly through the visual perception of the situation.

In addition to the features of the speech, there are different forms and types of speech.

The article deals with the types of speech and its functions and can be helpful to anyone who wants to learn more about it.

Key words: speech, language, intercourse, dialogic, monologue, form, feature, verbal

З.А.Эфендиева

Виды речи и их функции

Резюме

Процесс общения между людьми посредством такого языка называется речью. Сказано в речи о процессе общения между людьми через язык. Людям нравится идея процесса речевого общения, позволяющая обмениваться опытом. Его функция ясно показывает важность самой речи. Функции речи, а также конкретные формы и типы функций доступны. Присутствие говорящего и слушателя в речевом процессе не всегда одинаково. Говорить и слушать в речевой практике практически одинаково: задавать вопросы, слушать отзывы, давать отзывы, интервьюер выражает свое отношение. В другой форме речи слушатель не вмешивается или не вмешивается в речь интервьюера из-за необходимости или отсутствия возможности. Его функция ясно демонстрирует важность самой речи. Существуют определенные речевые функции, а также определенные типы функций.

Речь делится на ситуативные и контекстные речи. Письменная речь в основном является контекстной речью. Письменное слово передается с помощью слова, интонации в устной речи и непосредственно через визуальное восприятие ситуации.

Помимо особенностей речи, существуют разные формы и типы речи.

Статья посвящена типам речи и ее функциям и может быть полезна всем, кто хочет узнать о ней больше. нственные (или как вещи физически сочетаются друг с другом).

Ключевые слова: речь, язык, общение, диалогический, монолог, форма, особенность, словесный

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 24.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 26.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNEL SÜLEYMANOVA

ADPU

Üzeyir Hacıbəyov

E-mail: gunelorxan91@gmail.com

ORTA MƏKTƏB TƏLİMİNDƏ TERMINLƏRİN MƏNİMSƏDİLMƏSİ İMKANLARI VƏ ONLAR ELMİ ÜSLUBUN ƏSASI KİMİ

Xülasə

Məqalədə terminlərin görünüşünün xüsusiyyətləri, onların növləri və stilistik funksiyaları barədə də məlumat verilir. Mətnlərlə işləmə müddətində terminlərin mənimsənilməsi imkanları araşdırılır. Termin və terminologiya anlayış baxımından yaxın görünərsə də fərqli tərəfləri, fərqli nüansları da vardır. Əgər termin müxtəlif elmi anlayışları ifadə etmək üçün yaranan sözdürsə, terminologiya terminlərin yaranmasını, nizamlanmasını, tənzimlənməsini öyrənən elm sahəsidir. Terminoloji leksika elə standartlaşdırılmalı, elə sistemləşdirilməlidir ki, bir dildən digərinə asanlıqla tərcümə edilə bilsin, bir ölkədə yaranan termin digər ölkənin sahə mütəxəssisi üçün qaranlıq qalmasın. Hər inkişaf etmiş dildə minlərlə termin vardır ki, onlar lüğətçilik baxımından düzgün şərh edilməsə dildə hərcmərclik, paralellik, dubletlik artar və bu da elmi üslubun bütün parametrlərini sıradan çıxara bilər. Hər hansı bir elm sahəsində praktik işlə məşğul olanlar, praktik elmi nailiyyətlərin nəticəsindən bəhrələnenlər fəaliyyət sahələrinə aid terminologiyaları dərinlən bilməlidir. Məsələn, pedaqoq pedaqoji terminləri, dilçi dilçilik terminlərini, fizik öz sahəsinə aid terminoloji sistemi dərinlən bilməsə, heç bir uğur qazana bilməz. Terminologiyada paralellik qüsurlu cəhət sayılsa da, müəyyən dövr üçün əhəmiyyətli cəhət sayılmalıdır. Belə hala daha çox terminoloji sistemin formalaşmadığı zamanlarda rast gəlinir bə dəqiq ifadə edən termin meydana gələndə qədər anlayışları izah etməyə xidmət edir. *Tema-mövzu, məlumat-informasiya, mesaj-ismaric, polemika-mübahisə, infeksiya-yoluxucu* kimi paralel terminlər bu gün müəyyən izahata birlikdə xidmət edərsə, gələcəkdə onlardan biri daha konkret, dəqiq mənə ifadə edərək termin kimi stabilləşməsi.

Açar sözlər: mətn, termin, ümumişlək söz, lüğət, elmi üslub, təlim.

Müasir həyatda terminologiyaları bilmək çox vacibdir. Elmin, texnikanın, ədəbiyyatın, həyatın bütün inkişafda olan sahələrinin mahiyyətini dərinlən anlamaq, yeni elmi kəşflərə imza atmaq, qabaqcıl dünyanın nailiyyətləri ilə inteqrasiyada olmaq üçün informasiya axınının gətirdiyi terminlər sistemindən xəbərdar olmaq lazımdır. Bu gün xüsusi terminoloji sistemi bilmədən hər hansı bir elm sahəsində çalışan tələf-müqabillə normal, anlaşılıq ünsiyyət qurmaq mümkün deyildir. Elmin sürətli inkişafı

dildə də müəyyən problemlər yaradır və həmin problemlərin həlli bu sahə ilə məşğul olan mütəxəssislərdən, onun təlimi ilə məşğul müəllim təbəqəsindən çox asılıdır.

İlk olaraq “terminologiya” özü bir anlayış kimi dilçi alimləri, lüğətçiliklə məşğul olanları düşündürmüş, onu müxtəlif aspektlərdən izah etmişlər.

Məsələn, H.Həsənov özünün “Azərbaycan dilinin leksikologiyası” adlı dərslərində bu məsələni belə şərh edir: “Müxtəlif bilik sahələrinə aid anlayışları ifadə edən terminlər sistemi terminologiya adlanır. Hər bir dilin terminoloji sistemində bu və ya digər elmlər sahəsinin məfhumlar sistemi öz əksini tapır. Dilçilikdə terminologiya anlayışı iki mənada işlədilir: 1.müstəqil bir elm sahəsi; 2. leksikanın bir sahəsi-terminlər sistemi” (7, 177). O, həmin dərslərdə dilimizin elmi leksikasını təşkil edən sözləri də 3 qrupa bölmür: 1. ümumişlək leksika; 2. ümumi elmi leksika; 3. terminoloji leksika (7, 178).

Professor B.Xəlilov da “Müasir Azərbaycan dilin leksikologiyası” adlı monoqrafiyasında bölgünün sayını olduğu kimi saxlayır, ancaq onları bu adlar altında qruplaşdırır: “1. ancaq adi söz olanlar; 2. həm adi söz, həm də termin kimi olanlar; 3. yalnız termin olanlar” (8, 105).

S.Cəfərov isə terminologiya anlayışını şərh etmədən terminlərə belə bir tərif verir “ Elmin müxtəlif sahələrinə aid hər hansı bir əşya və ya mücərrəd anlayış məfhumunu bildirən söz və ya söz birləşməsi termin adlanır” (6, 74).

Dilimizin terminoloji sistemində ərəb-fars, rus-Avropa mənşəli sözlərin çoxluq təşkil etməsi, xüsusilə, yunan-latin mənşəli semantika üzərində izah edilməsi elmi-texniki tərəqqinin inkişaf məkanı ilə, inkişaf dövrləri ilə əlaqəlidir. Orta məktəbdə tədris olunan fənlərin də müxtəlif elm sahələrinə aid olduğunu, hər birinin öz inkişaf, tərəqqi tarixi olduğunu da nəzərə alsaq, yalnız dil təlimində deyil, digər fənlərin tədrisində də müəyyən məfhumları dəqiq anlamaq üçün terminlər sisteminin səciyyəvi cəhətlərini, mahiyyətini dərinləndirərək dərk etmək lazım gəlir.

Orta məktəb təlimində terminlərin ümumişlək sözlərdən sonra mənimsədilməsi və ya üslublar haqqında danışarkən terminləri elmi üslubdan sonra təlim edilməsi təsadüfi bir hal deyil, bir təlim qanunauyğunluğudur.

Şagird ümumişlək sözləri öyrənərkən anlayır ki, bu tip sözlər leksikanın neytral qatıdır və burada ekspressivliyə, aktivliyə, emosional ifadə etməyə yer var. Ümumişlək sözlər hamı tərəfindən anlaşılan, dərk edilən sözlərdir və bu sözlərin iştirakı olmadan ünsiyyətin qurulması mümkün deyildir. Ünsiyyət prosesində bunların terminlərdən fərqləndirilə bilməsi anlayışları düzgün ifadə etməyə, fikri daha konkret, daha dəqiq çatdırmağa imkan verir. Məsələn, az qala ümumişlək sözlər qrupuna daxil olan *fakultativ (fakültativ)*, *kollec (kollej)*, *kurikulum (kurrikulum)* kimi sözlər mənşəyinə və terminoloji xarakterinə görə düzgün izah edilsə, belə sözlərin iki formada yazılmasına da rast gəlmərik.

Ümumilikdə terminlər sistemi üçün istər fonosemantik, istərsə də sintaktik çoxvariantlılıq, dubletlik yaxşı hal deyildir. Dilimizdə morfologiya, sintaksis bir ter-

min kimi oturuşduqdan sonra, hansı bir elmi məqalədə, şərhdə yenidən sərf, nəhf kimi mi ərəb-fars mənşəli terminlərə müraciət etməyə ehtiyac yoxdur.

Orta məktəb təlimində bütün bu şərh etdiklərimizi və toxunmadığımız bir çox məsələləri mənimsətmək mümkün olmasa da, həm dil dərslərində, həm də digər fənlərin tədrisində terminlərlə işi, onun hərtərəfli şərhini unutmamaq olmaz. Çünki bu sözlər şagirdlərin aktiv lüğət fonduna tam daxil olmasa da, müəyyən elmi məsələlərin şərhində, hökm və isbatlarda lazım olan sözlərdir.

Termin anlayışı ilə şagird ilk dəfə V sinifdə leksikologiyaya aid bir dil qaydası kimi rastlaşsa da, o mərhələyədək bəzi sözlərin gündəlik məişətdə işlədiyi sözlərdən fərqləndiyini hiss edir. Məsələn, anlayır ki, bir insanın *sifəti* ilə nitq hiisəsi olan *sifət*, bazardan alınıb evə gətirilən *köklə* sözün kökü anlayışındakı *kök* fərqli anlayışları ehtiva edən sözlərdir.

V sinifdə şagirdlər “Sərhədsis internet” mətni üzərində işləyərkən *internet*, *virtual*, *orbit*, *peyk*, *soyuq müharibə*, *mesaj*, *loqin*, *sayt*, *kommersiya*, *multimedia* və s. kimi terminlərlə tanış olur. Bu sözləri lüğətin, müəllimin köməyi ilə izah etdikdə görür ki, həmin sözlər *yeni*, *bağlı*, *hazır*, *məktub* və s. kimi onlarla sözdən fərqlənir. Bu fərqlilik mətn vasitəsilə dərk edildikdən sonra dil qaydası olaraq terminlər mənimsənilir. Motivasiya elementi kimi internet sözünün özü götürülür və şagirdlər *e-mail*, *facebook*, *sayt*, *skype*, *loqin* sözlərini anlayışı tapma elementi kimi görür, o nəticəyə gəlirlər ki, məchul, axtarılan söz *internet* sözüdür (3, 89). Bu dərstdən əvvəl fəndaxili inteqrasiyanın köməyi ilə “*Qarabağ*”, “*Kenquri*”, “*Troya atı*” kimi söz və ifadələrin etimoloji şərhini yada salmaqla terminlərin də müəyyən etimoloji cəhətə malik olduğunu bilirlər. Nəzəri qaydanı mənimsədikdən sonra 8-ci tapşırıq üzərində iş aparılır və ayrı-ayrı fənlərə adi terminlərdən tədqimat hazırlayırlar. Orta məktəb pilləsində termin, terminlogiya, terminlər sistemi anlayışının təkrar, daha sistemli mənimsənilməsinə isə Azərbaycan dilinin üslubları, xüsusilə, elmi üslub öyrədilərkən qayıdır. “Xəzər dənizi” mətni üzrə iş prosesində 1.2.1., 1.2.2., 1.2.3., 2.1.1., 2.1.2. 3.1.1. məzmun standartları reallaşdırılır (5, 110). Şagird oxudu mətni üslubuna görə fərqləndirir, fikirini əsaslandırma bilir və terminoloji baxımdan sözləri, ifadələri fərqləndirir. Nəticə olaraq bu qənaətə gəlir ki, elmi üslub aparıcı üslublardandır və onun əsas göstərici elementi, məhək daşı terminlərdir.

Növbəti dərstdə 4.1.1., 4.2.2. standartları reallaşdırılarkən (5, 111) şagird terminlər haqqında bir dil qaydası olaraq məlumatını, biliyini dərinləşdirir. Terminlərdən istifadə etməklə elmi məqalə, rəy yazmağı bacarır və elmi üslubda fikrini tərəfmüqabilinə şatdıra bilir. Beləliklə, terminlərin elmi üslubun fundamental əsası olduğu dərk edilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild. Bakı, 2011, 799 s.
2. Azərbaycan dili – 5. Dərslük. Bakı, 2012, 199 s.

3. Azərbaycan dili – 5. Metodik vəsait, Bakı, 2012, 199 s.
4. Azərbaycan dili – 10. Dərslik, Bakı, 2017, 208 s.
5. Azərbaycan dili – 10. Metodik vəsait. Bakı, 2017, 208 s.
6. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə, Leksika. Bakı, 2007, 191 s.
7. Hüseynov H. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988, 306 s.
8. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Bakı, 2008, 441 s.
9. İsmayılova M. Terminşünaslığın əsas məsələləri. Bakı, 1999, 99 s.
10. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, 2011, 380 s.

Г.Сулейманова

Возможности освоения терминов в вузе и они являются
основой научного стиля

Резюме

В статье затрагиваются некоторые вопросы словарной составной части речи. Анализируются термины, общеупотребительные слова и их появления. Термины оцениваются как фундаментальные элементы научного стиля. Изучены возможности усвоения терминов в текстах. Хотя термин и терминология кажутся близкими к понятию, они имеют разные стороны и нюансы. Если термин - это слово, используемое для выражения различных научных понятий, терминология - это область науки, которая учится создавать, регулировать, регулировать термины. Терминологический словарь должен быть стандартизирован, чтобы его можно было легко перевести с одного языка на другой, в то время как термин в одной стране не остается темным для полевого эксперта в другой стране. Существуют тысячи терминов на каждом продвинутом языке, которые, если их неправильно интерпретировать с точки зрения словарного запаса, увеличат язык, согласованность и дублирование языка, что может подорвать все параметры научного метода. Те, кто практикуют в любой области науки и получают пользу от практических научных достижений, должны глубоко понимать терминологию своей сферы деятельности. Например, если педагог не имеет глубокого понимания терминов педагогики, лингвистической лингвистики и терминологии физического поля своего поля, он не может добиться успеха. Хотя параллелизм считается недостатком в терминологии, он должен считаться важным для данного периода. Это часто тот случай, когда терминологическая система не сформирована, и она служит для уточнения определений до появления термина. В то время как параллельные термины, такие как предмет, информационное сообщение, публикация сообщения, полемический спор, инфекционная инфекция, служат

сегодня общим определением, одним из них является стабилизация как более точный, окончательный термин.

Ключевые слова: текст, термин, общеупотребительные слова, словарь, научный стиль,, обучение.

G. Suleymanova

Opportunities for mastering terms in high school
education and they are the basis of scientific style
Summary

The article touches on some issues of the vocabulary component of speech. The terms, common words and their appearance are analyzed. Terms are evaluated as fundamental elements of a scientific style. The possibilities of assimilation of terms in texts are studied. Although the term and terminology seem close to the concept, they have different sides and nuances. If a term is a word used to express various scientific concepts, terminology is a field of science that learns to create, regulate, regulate terms. The terminology dictionary must be standardized so that it can be easily translated from one language to another, while a term in one country does not remain dark for a field expert in another country. There are thousands of terms in each advanced language that, if misinterpreted in terms of vocabulary, will increase the language, consistency and duplication of the language, which can undermine all the parameters of the scientific method. Those who practice in any field of science and benefit from practical scientific achievements should deeply understand the terminology of their field of activity.

For example, if a teacher does not have a deep understanding of the terms of pedagogy, linguistic linguistics and the terminology of the physical field of his field, he cannot succeed. Although concurrency is considered a flaw in terminology, it should be considered important for a given period. This is often the case when the terminological system is not formed, and it serves to clarify the definitions before the term appears. While concurrent terms such as subject matter, informational message, publication of a message, polemic dispute, infectious infection are today a general definition, one of them is stabilization as a more precise, definitive term.

Key words: text, term, common words, dictionary, scientific style, training.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adil Balyev tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur

ƏSMƏGÜL MURADOVA
Azərbaycan Diller Universiteti,
Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küç. 2.
Email: esma.emirbeyova@mail.ru

İCTİMAİ-SİYASİ TERMINLƏRİN TARİXİ QAYNAQLARI

Xülasə

Termin bu və ya digər məfhumu sadəcə olaraq ifadə etmir, həm də öz növbəsində məfhumu təsir edir, onu dəqiqləşdirir, aralıq hadisələrdən ayırır. Elm və texnikanın bu və ya digər sahəsinin terminologiyasını bilmədən, həmin sahəni lazımi dərəcədə öyrənmək mümkün deyildir. Elmi fikrin inkişafı terminologiyanın inkişafı ilə sıx əlaqədardır. Terminologiya elm öyrənməyin açarıdır. Dilimizin mühüm hissəsini təşkil edən terminlər öz-özünə yaranmır və dəyişmir.

Yeni yaranan və dəyişən terminlərin leksikonumuza daxil olmasında mətbuatın da mühüm rolu var. Mətbuat yalnız yaşadığımız ictimai-siyasi və mədəni həyatın deyil, həm də ana dilimizin aynasıdır. Dilimizin zənginləşməsi, yeni sözlərin ümumişləklilik qazanması mətbuatın inkişafı ilə bağlıdır.

Dilin lüğət tərkibində olan ictimai-siyasi terminlərin zənginləşməsində çoxmənalılığın da rolu danılmazdır. Bəzi sözlər kontekst daxilində digər sözlərlə birləşib termin əmələ gətirir.

Bu cəhət çox zaman terminin hansı dillərin vahidləri əsasında formalaşmasından irəli gəlir. Əsasında latın və yunan dillərinə aid kök morfemlərin durduğu sözlərin başqa dillərə keçməsi və həmin dillərin normalarına uyğunlaşması ilkin kökdə bəzi dəyişikliklər yaradır. Bu dəyişmələr terminin müxtəlif səviyyələrdə mənimsənilməsi ilə bağlı əmələ gəlir.

Müasir dövrdə termin kimi işlənən spiker, lobbi, ekologiya, internet və s. sözlərin ümumişlək sözlərə çevrilmə prosesi gedir. Lakin bu proses elmi, ictimai-siyasi anlayışları əks etdirən bütün terminlərə aid edilə bilməz. Elə terminlər var ki, onlar uzun müddətdən sonra belə öz funksiyasını qoruyub saxlaya bilər. Mətbuatda işlək olan bu terminlər ümumxalq dilinə, məişət leksikonuna daxil ola bilmir. Koalisiya, reputasiya, sindrom, inteqrasiya, sfera terminləri kütləvi informasiya vasitələrində tez-tez işlənsə də, termin olaraq qalır.

Elm və texnologiya sahələrindəki inkişafı əlaqədar olaraq, bir çox əcnəbi terminlər dilə daxil olur. Amma əcnəbi terminləri qəbul etməzdən əvvəl dilin mövcud imkanlarını araşdırmaq lazımdır. İngilis dilində alınmaların sayı kifayət qədər çox olduğu kimi, bu sözlərin arasında ictimai-siyasi terminlərə də rast gəlmək mümkündür.

Açar sözlər: ictimai-siyasi terminlər, ingilis dili, milli sözlər, alınma terminlər

İctimai-siyasi terminlərin dilin lüğət tərkibində çox geniş yer alması faktı da-
nılmazdır. Xüsusilə də son dövrlərdə kütləvi informasiya vasitələrinin insanların hə-
yatında misilsiz rol oynadığı bir dövrdə bu mövzunun tədqiqi daha çox diqqəti cəlb
edir, çünki ictimai-siyasi terminlərin istifadə dairəsinin əhatəliliyi məhz elə kütləvi
informasiya vasitələrinin işi ilə birbaşa əlaqəlidir. İlk olaraq qeyd edək ki, istər ingi-
lis dili olsun, istərsə də Azərbaycan dilində digər sahə terminləri kimi ictimai-siyasi
terminlər də iki yolla yaranır və bunlar ictimai siyasi leksikanın zənginləşməsi üçün
əsas rol oynayıb.

1) daxili imkanlar hesabına;

2) alınmalar hesabına.

İngilis dilinin lüğət tərkibindən əhatəli şəkildə danışan V.Arnold da lüğət tər-
kibində özünəməxsus yerə malik olan terminlərdən danışmış, onların müvafiq sahə
daxilində işləndiyini, həmin sahənin insanları üçün anlaşılıqlı olması fikrini bir daha
qeyd etmişdir.

V.Arnold digər dillərdən alınma terminlərdən danışarkən xüsusilə qeyd edir
ki, bu tipli sözlər keçdiyi dilin öz xüsusiyyətlərini, həmçinin həmin dili daşıyan in-
sanların mədəniyyətini də özündə qoruyub saxlaya bilər, çünki dil və mədəniyyətin
bir-birindən ayrılmaz olduğu məlumdur. Alimin sözlərinə görə, dildə yaranan bəzi
terminlər hər hansı millətlə, xalqla deyil, hətta konkret şəxslərlə əlaqələndirilə bilər.
Yəni terminologiya sahəsində işlədilən terminlərin yaranma səbəbi ayrı-ayrı şəxslə-
rin adı ilə bağlı ola bilər, amma həmin şəxslərin bu termini nəyə görə dilə daxil etdi-
yinin əsaslı şəkildə əsaslandırılması lazımdır [7, s.176].

Bununla bərabər, V.Arnold onu da qeyd etmişdir ki, terminlərin daha çox bu
və ya digər konkret sahələrdə işlənməsi faktı o demək deyil ki, onlar yalnız həmin sa-
hənin adamları tərəfindən anlaşılmalıdır. Çünki illər keçdikcə müəyyən sahəni əhatə
edən terminlər asanlıqla ümümlük sözlərə çevrilə bilər, və hər kəs tərəfindən anlaşı-
la bilər. Məsələn, bir zamanlar yalnız radio - televiziya sahəsində işlədilən terminlər-
“antenna(antena)”, “transistor(yarımkeçirici)” indiki dövrdə hamı tərəfindən işlə-
nə bilər, çünki bu anlayışlar artıq hamıya məlumdur. Söz yaradıcılığının leksik, morfo-
loji, sintaktik yolu ictimai-siyasi leksikada terminlərin meydana gəlməsi zamanı ge-
nişlənərək yeni imkanlar üçün şərait yaradır [7, s.124].

İngilis dilinin ictimai-siyasi terminologiyasında alınma Avropa mənşəli ter-
minlər, əsasən, latın, fransız, alman, italyan, yunan dillərinə məxsus terminlərdir. Bu-
rada kəmiyyətə latın və fransız alınmaları daha çox qeydə alınır.

Bununla bərabər bu faktı vurğulamaq yerinə düşər ki, İngilis dilində ictimai-
siyasi terminologiyada latın mənşəli alınmalar fransız dilindən alınmalarla bir möv-
qedə durur və bəlkə də fransız dilindən alınmaları üstələyir. Qeyd olunduğu kimi, bir
sıra latın mənşəli söz və terminlər də ingilis dilinə fransız dili vasitəsilə keçmişdir.

Azərbaycan dilində istifadə olunan *agent, akt, affirmasiya, acio, aksept, akselera-tor, aksiz, aktiv, aliment, audit, auiksion, avers, bonus, defisit, depozit, deponent, de-valyasiya, deviz, faktura, frank, immunitet, import, indeks, inflyasiya* və bir çox başqa terminləri latın mənşəli olub, ingilis dilində formalaşmış, sabitləşmiş, sonralar rus di-li vasitəsilə və ya birbaşa Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyasına keç-mişdir. Hazırda belə terminlər terminologiyada geniş istifadə olunur. Onların bir qis-mi termin səciyyəsi almışdır.

Akt - 1) hüquqi gücə malik rəsmi sənəd (dövlət aktı, normativ akt və s.)

2) hər hansı subyektin hüquq pozuntusu ilə müşayət olunan hərəkəti, fəaliyyə-ti və ya bu fəaliyyət nəticəsində törədilən hadisə. Bu termin latın dilində olan “ak-tus”-hərəkət, fəaliyyət bildirən söz əsasında formalaşmışdır. Latın dilinə məxsus “ak-tum”-sənəd sözündən sənəd növü olan “akt” termini əmələ gəlmişdir.

Aktiv - (lat. *activus*-fəaliyyət göstərən, hərəkət edən). İngilis dilində “aktiv” sözü formasını almış, sonralar maliyyə termini kimi formalaşaraq başqa dillərə keç-mişdir.

Embarqo-(ispanca *embargo*-həbs qoymaq, qadağa etmək). Hər hansı ölkəyə mal aparılmasının dövlət tərəfindən qadağan edilməsi deməkdir.

Bununla bərabər müasir ingilis dilində müxtəlif dillərdən alınmalar var. İngi-lis dili özünün çoxəsrlik tarixində bir çox dillərlə qarşılıqlı əlaqədə olmuş, bu dillər-dən söz almışdır. Alınma sözlərin dildə artması çoxlu dubletlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. İngilis dilində latın-roman mənşəli alınma sözlərin əsas əlaməti aşağıdakı-lardır: *-ab, -ad, -corn, -dis, -ex, -un, -il, -sub* və s. şəkilşilərin olması

Latın dilindən alınma sözlərin müəyyən hissəsi bu və ya başqa fonetik cilddə, qrammatik quruluşda və mənada bir çox dillərdə rast gəlindiyindən internasional söz-lər cərgəsində yer tutur. Internasional sözlərin əsas hissəsi latın mənşəlidir. Müasir elmlərin çoxunda latın mənşəli terminlər istifadə olunur.

Terminlərin bir dildən başqa dilə keçməsi prosesində terminləri təşkil edən leksik komponentlərin də dilə keçməsi hadisəsi baş verir. L.Borisova yazır: “Alın-ma prosesi bir dilə başqa bir dilin elementlərinin keçməsidir. Alınma elementlər ya-xud alınmalar fonem, morfem, söz, söz strukturu, söz birləşməsi ola bilər. Termino-logiyada termin yaradıcılığının bir sıra vasitələri də beynəlmiləl fond yaratmış olur.

İngilis dilində ictimai-siyasi terminlərdən danışarkən fikrimizi daha dolğun izah etmək üçün Azərbaycan dilinə müraciət etmək daha məqsədəuyğundur. Buna görə də terminlərin yaranması haqqında bir çox alimlərin fikirlərinə nəzər salaq. M. Qasımov Azərbaycan dilində yeni terminlərin yaranması üçün aşağıdakı üsulları gös-tərir:

- 1) semantik üsul;
- 2) morfoloji üsul;
- 3) sintaktik üsul;
- 4) kalka üsulu;
- 5) sözlərin ixtisarı və qısaldılması [6, s.189].

Amma İ.Hacıyeva qeyd edir ki, kalka üsulu ilə sözlərin ixtisarı və qısaldılması (abreviatürlər) üsulları da semantik üsula daxil edilsə, daha məqsədəuyğun olar. İstər İngilis dili, istərsə də Azərbaycan dilində terminləşmə zamanı sözlər hazır vahidlər kimi götürülür. Amma terminə verilən tələblər nəzərə alınmalıdır. Terminə verilən tələblər isə aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- termin dəqiq olmalı, nəzərdə tutulan anlayışın əsas mahiyyətini ifadə etməlidir;

- termin qısa və aydın olmalıdır;

- termin müəyyən sistemləşdirici rol oynamalıdır [4, s.178].

“Dövlət” sözü sərvət, mülk, əmlak mənasında daha geniş və konkret bir mənaya millətin müəyyən ərazi, dil, din və mədəniyyət birliyinə söykənən ayrıca fərqləndirici atributlara malik beynəlxalq yuridik vahidə çevrilir və ictimai-siyasi leksikada terminləşir.

“Sinif” dərs keçilən otaq mənasından cəmiyyətdəki müəyyən zümrənin adını işarələyən vahid kimi çıxış etməyə başlayır. “Elçi” oğlan evindən qız evinə razılışma üçün göndərilən adam və ya heyətə deyilir ama indi “səfir” sözünü əvəzləyib geniş mənada işləyə bilər. İctimai siyasi proseslər milli dilin lüğət tərkibində ayrı ayrı terminlərin yeni mənə kəsb etməsinə, semantikasını genişləndirməsinə, səbəb olur, dil vahidinin termin kimi statusu möhkəmlənir müəyyən fikrin ifadəsində zəruri elementə çevrilir.

İngilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibində olan sözlərin müəyyən qismi ictimai dəyişikliklər nəticəsində yeni mənə kəsb etmiş və ya mənaca genişlənməmişdir. Milyonçu, milyon, istismar, müqəddəs, şəhid, mübarizə, yarış. Dilin lüğət tərkibində olan sözlər ya mənə daralması ya da müəyyən obyektiv zərurət nəticəsində əvvəlki semantik tutumunu itirərək başqa sahəyə keçir. Məsələn bizim dildə olan “bəy”, “xanım” tipli sözlər əvvəl imtiyaz sahibi bildirən şəxsi bildirdiyi halda, müasir dövrdə daha çox müraciət şəklində istifadə olunur [2, s. 156].

Dilin lüğət tərkibində olan ictimai-siyasi terminlərin zənginləşməsində çoxmənalılığın da rolu danılmazdır. Bəzi sözlər kontekst daxilində digər sözlərlə birləşib termin əmələ gətirir. Məsələn: azad - azadpərvər, azadlıq hüququ, din azadlığı; vergi - vergi haqqı, gəlir vergisi, gömrük vergisi; milli - milli haqlar, milli mübarizə, milli mənafe, milli mədəniyyət, milli mənlilik.

Bu cəhət çox zaman terminin hansı dillərin vahidləri əsasında formalaşmasından irəli gəlir. Əsasında latın və yunan dillərinə aid kök morfemlərin durduğu sözlərin başqa dillərə keçməsi və həmin dillərin normalarına uyğunlaşması ilkin kökdə bəzi dəyişikliklər yaradır. Bu dəyişmələr terminin müxtəlif səviyyələrdə mənimsənilməsi ilə bağlı əmələ gəlir. Məsələn, *democrat* və *demokratiya* sözlərində kök morfem yunan dilindəki “demos” köküdür. Bu kök əsasında yaranan yeni terminlərdə “s” səsinin düşməsi özünü göstərir. Bunun müqabilində ingilis dilində işlənən sözdə “cr” ünsürü vardır. Halbuki, ingilis dilində “-at” affiks morfeiminin artırılması müşahidə edilir. Belə olan halda, “cr” ünsürünün nə üçün işlənməsini izah etmək çətinlik törə

dir. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində “c” qrafemi “e”, “y”, “i” qrafemlərindən əvvəl işləndikdə “s” səsini verir. Bu baxımdan “demos” kökünün “democ” şəklinə düşməsinə də ehtimal etmək mümkündür [1, s.127].

Dilin öz daxili imkanları hesabına zənginləşmə mənbələrindən biri də omonimləşmədir. Leksik qrammatik omonimlik təşkil edən terminlərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

vergi(rüsum)-vergi(istedad);

qurğu(hiylə)- qurğu(alət).

İngilis dilində isə omonimlik hallarına daha çox rast gəlmək mümkündür, çünki məlumdur ki, İngilis dilinin lüğət tərkibində bir söz həddindən artıq çox mənaya malik ola bilər, bu mənalar bir-birilə əlaqəli ola da bilər, tamamilə bir birindən fərqli mənalar da ola bilər. Məsələn:

right (qanun, qayda) - right (istiqlalət mənasında sağ) - right (düz);

law (qanun) - law (məhkəmə);

social (ictimai) - social (ünsiyyətçi);

party(partiya, qrup) - party (qonaqlıq);

sentence (höküm) - sentence (cümlə) və s.

Lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edən ictimai-siyasi terminlərin sinonimik yaratmasını 2 yolla göstərmək olar:

1) digər dildən alınma ilə milli dildəki sözün sinonimliyi. Məsələn: heysiyyət - mənilik, xarici - yadelli, səfir - elçi, müasir - çağdaş.

2) özgə dildəki sözlərin öz aralarındakı sinonimlik . Məsələn: populyar - məşhur, barbar - vəhşi, qələbə - zəfər, inkişaf - tərəqqi.

Dildə antonim yaradan sözlər də lüğət tərkibinin öz daxili imkanları hesabına zənginləşməsində, ictimai-siyasi terminlərin sayının artmasında mənbə rolunu oynaya bilər : məsələn İngilis dilində: democracy (demokratiya) - anarchy (anarxiya); judge (hakim) - convict (məhkum); master (sahib,ağa) - footman (nökər)

Azərbaycan dilində həmin sözlərin qarşılıqları eyni qaydada antonimlik yarada bilər: anarxiya - demokratiya, hakim - məhkum, ağa - nökr eləcə də məsələn : vətən - qürbət və s.

Dildə morfoloji üsulla, yəni mövcud sözlərə müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması yolu ilə yaradılan terminlərin sayı daha çoxdur. Məsələn, Azərbaycan dilində tərcüməçi, çimərlik, saygac və s., İngilis dilində development (inkişaf), politician (siyasətçi), monarchy (monarxiya) və s kimi yüzlərcə termin məhz həmin yolla meydana gəlmişdir. Bu yolla yeni terminlərin yaradılmasına aid nümunələrə daha sonra geniş yer veriləcək. Ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə söz birləşmələri şəkilindəki terminlər də mühüm yer tutur. Məsələn, müqabil plan, idarəetmə mərkəzi, sağlamlıq zonası və s. İngilis dilində isə: social policy (sosial siyasət), national policy (milli demokratiya), Prime Minister (Baş Nazir) və s. Müəyyən hallarda termin yaratmaq üçün kalka üsulundan da istifadə olunur [4, s.156].

Kalkalar başqa bir dilə məxsus sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərkib hissələrini ana dilinin müvafiq sözləri və söz birləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün onların modeli üzrə qurulan sözlərdir. Məsələn, əgər Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalka edilən termin sözdüzəldici şəkilçi vasitəsilə yaranmış düzəltmə sözdürsə, tərcümə zamanı həmin sözün dəqiq qarşılığı və həmin şəkilçiyə uyğun şəkilçi götürülür. Məsələn: samokritika - özünütənqid, rukopis-alyazması və s. Amma elə sözlər də vardır ki, onlar aid olduqları məfhumlarla birlikdə bir ölkədən digərinə, bir dildən başqasına keçərək beynəlxalq terminlərə çevrilirlər.

Termin bu və ya digər məfhumu sadəcə olaraq ifadə etmir, həm də öz növbəsində məfhumu təsir edir, onu dəqiqləşdirir, aralıq hadisələrdən ayırır. Elm və texnikanın bu və ya digər sahəsinin terminologiyasını bilmədən, həmin sahəni lazımi dərəcədə öyrənmək mümkün deyildir. Elmi fikrin inkişafı terminologiyanın inkişafı ilə sıx əlaqədardır. Terminologiya elm öyrənməyin açarıdır. Dilimizin mühüm hissəsini təşkil edən terminlər öz-özünə yaranmır və dəyişmir. Yeni yaranan və dəyişən terminlərin leksikonumuza daxil olmasında mətbuatın da mühüm rolu var. Mətbuat yalnız yaşadığımız ictimai-siyasi və mədəni həyatın deyil, həm də ana dilimizin aynasıdır. Dilimizin zənginləşməsi, yeni sözlərin ümumişləklilik qazanması mətbuatın inkişafı ilə bağlıdır.

Müstəqillik qazandıqdan sonra respublikamızın başqa ölkələrlə həm iqtisadi, həm də siyasi əlaqələrinin genişlənməsi dilimizin terminologiyasını yeni sözlərlə zənginləşdirmişdir. İstər mətbuatda, istərsə də məişətdə bu terminlərin bir qismi işlənməkdədir. Sponsor, parlament, imic, lider, kompyuter sözlərini başa düşməyən çox az adam tapılar. Bu sözlərin dilimizin lüğət tərkibinə və məişətimizə belə tez daxil olması və müntəzəm işlənmək hüququ qazanması daha çox informasiya vasitələrinin bolluğu ilə bağlıdır.

Müasir dövrdə termin kimi işlənən spiker, lobbi, ekologiya, internet və s. sözlərin ümumişlək sözlərə çevrilmə prosesi gedir. Lakin bu proses elmi, ictimai-siyasi anlayışları əks etdirən bütün terminlərə aid edilə bilməz. Elə terminlər var ki, onlar uzun müddətdən sonra belə öz funksiyasını qoruyub saxlaya bilər. Mətbuatda işlək olan bu terminlər ümumxalq dilinə, məişət leksikonuna daxil ola bilmir. Koalisiya, reputasiya, sindrom, integrasiya, sfera terminləri kütləvi informasiya vasitələrində tez-tez işlənsə də, termin olaraq qalır [5, s.117].

Bizim fikrimizcə, eyni anlayışları ifadə edən bu paralellərin birincisi işlənərsə, daha münasib olar. Çünki işlənmə məqamından asılı olaraq birincilər bəzən həm termin, həm də ümumişlək söz vəzifəsini daşıya bilər. Paralel terminlərin işlənməsi mətbuat dilini artıq sözlə yükləyir və anlaşılmazlıq yaradır. Bildiyimiz kimi, dil başqa dillərdən alınan sözlərlə zənginləşir. Elm və texnologiya sahələrindəki inkişaf əlaqədar olaraq, bir çox əcnəbi terminlər dilə daxil olur. Amma əcnəbi terminləri qəbul etməzdən əvvəl dilin mövcud imkanlarını araşdırmaq lazımdır. İngilis dilində alınmaların sayı kifayət qədər çox olduğu kimi, bu sözlərin arasında ictimai-siyasi terminlərə də rast gəlmək mümkündür.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, millətlər, dövlətlər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu kimi, dillər də bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir, daha da zənginləşir. İngilis dili də tarix boyu, eləcə də müasir dövrdə, alman, fransız, yunan, latın və s. dillərdən müxtəlif sözlər mənimsəmişdir. Bu dillər arasında fransız dilinin rolu xüsusilə diqqətəlayiqdir. İngilis dilində siyasət sahəsində işlənən fransız mənşəli sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

liberalism - liberalizm, capitalism - kapitalizm, materialism - materializm, nationalism - millətçilik, coup d'état - dövlət çevrilişi, regime - rejim, sovereignty - suverenlik, müstəqillik [3, s.178].

Azərbaycan dilinin quruluşu elmi terminləri qarşılayacaq xüsusiyyətə malikdir. O, öz-özünü kökündən yarada bilən, işləndikcə zənginləşən bir dildir. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrinin yaradılmasıdır. Ona görə də elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Axundov A. Dilimizə dövlət qayğısı. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi", № 3, 2001, s.290.
2. Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı, 1992, s.263.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: "Maarif", 1988. s.338
4. Hacıyeva İ. Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası(nam. dis) Bakı: "Elm", 1997, s. 289
5. İsrəfilova R.D Azərbaycan dili lüğət tərkibinin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsi və lüğətlərdə onun əks olunması (nam. Dis.) Bakı: 1971
6. Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı, Nurlan, 2000. s.127
7. Arnold I.V. The English word. M-L., 1966 7. George Orwell, "Politics and the English Language," 1946

A.Muradova

Historical sources of social-political terms

Summary

The fact that socio-political terms are so widespread in the vocabulary of the language is undeniable. Especially in recent times, when the media has played an unprecedented role in the lives of people, the study of this issue is of particular inte-

rest because the widespread use of social and political terms is directly related to the work of the media. As with any other term in English or in the Azeri language, socio-political terms appear in two ways, which play a major role in the enrichment of public political lexicon.

The press also plays an important role in bringing new and changing terms into our lexicon. The press is the mirror of not only the socio-political and cultural life we live in, but also our mother tongue. The enrichment of our language, the acquisition of new words, the development of the press.

The role of multidimensionality in enriching the socio-political terms contained in the dictionary of the language is undeniable. Some words combine with other words within the context to form a term.

This is due to the fact that the term is often formed on the basis of which language unit. Transforming the words of the Latin and Greek root morphemes into other languages and adapting them to the norms of those languages has some initial changes. These changes occur due to the assimilation of the term at various levels.

Speakers, lobbying, ecology, the Internet, etc., used as a term in modern times. the process of converting words into universal words. However, this process cannot be attributed to all terms that represent scientific, political, or political concepts. There are terms that are able to maintain their function even after a long period of time. These terms, which work in the press, cannot be included in the national language, household lexicon. The terms coalition, reputation, syndrome, integration, and sphere are often used in the media, but remain the term.

With the advancement of science and technology, many foreign terms are introduced. But it is necessary to study the possibilities of the language before adopting foreign terms. As the number of acquisitions in English is quite large, it is possible to find the terms in the political and social terms.

Key words: socio-political terms, English, national words, international terms

А,Мурадова

Исторические источники общественно-политических терминов

Резюме

Тот факт, что социально-политические термины так широко распространены в словаре языка, неоспорим. Особенно в последнее время, когда средства массовой информации сыграли беспрецедентную роль в жизни людей, изучение этого вопроса представляет особый интерес, поскольку широкое использование социальных и политических терминов напрямую связано с работой средств массовой информации. Как и в случае с любым другим термином в английском или азербайджанском языке, социально-политические термины

встречаются двумя способами, которые играют важную роль в обогащении публичного политического лексикона.

Пресса также играет важную роль в добавлении новых и меняющихся терминов в наш лексикон. Пресса является зеркалом не только социально-политической и культурной жизни, в которой мы живем, но и нашего родного языка. Обогащение нашего языка, приобретение новых слов, развитие прессы.

Роль многомерности в обогащении социально-политических терминов, содержащихся в словаре языка, также неоспорима. Некоторые слова объединяются с другими словами в контексте, чтобы сформировать термин.

Это связано с тем, что термин часто формируется на основе какой языковой единицы. Преобразование слов латинских и греческих корневых морфем в другие языки и адаптация их к нормам этих языков имеет некоторые первоначальные изменения. Эти изменения обусловлены разными уровнями усвоения термина.

Спикеры, лоббирование, экология, интернет и т. Д. Используются в качестве термина в современную эпоху. процесс преобразования слов в универсальные слова. Однако этот процесс нельзя отнести ко всем терминам, которые представляют научные, политические или политические концепции. Существуют термины, которые способны поддерживать свою функцию даже после длительного периода времени. Эти термины, которые работают в прессе, не могут быть включены в национальный язык, домашнюю лексику. Термины коалиция, репутация, синдром, интеграция и сфера часто используются в СМИ, но остаются термином.

С развитием науки и техники вводятся многие иностранные термины. Но прежде чем принимать иностранные термины, необходимо изучить возможности языка. Поскольку количество приобретений на английском языке достаточно велико, можно найти термины в политическом и социальном плане.

Ключевые слова: социально-политические термины, английский, национальные слова, международные термины

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 20.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məcidova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NAZAKƏT ALİYEVA
Azərbaycan Diller Universiteti,
Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küç. 2.
Email: nezaketaxundova1997@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ SİFƏTİN SUBSTANTİVLƏŞMƏSİ

Xülasə

Sifətlər əşyanın əlamətini, keyfiyyətini bildirdiyindən bilavasitə isimlə bağlı olur, isimlə yanaşma əlaqəsində olur, ismə yanaşır. Sifəti təsəvvür etmək olmaz. Əşya yoxdursa, onun əlaməti yoxdur. Sifət özü-özlüyündə denotata malik deyil, təyin olunan vasitəsilə denotatla əlaqəlidir. Semantik cəhətdən eynicinsli deyil, onun təsnifatı rəngarəngdir, o, həm sifətin mənasına, denotatların xüsusiyyətlərinə və zərflərin müxtəlif növləri ilə uyğunlaşaraq intensivifikasiyanın imkanlarına təsir edir. Lakin əslə və nisbi sifətlərə bölünməsi universaldır.

Əslə sifətlər klassik predikatlar sayılır, belə ki, predikativlikdən başqa digər sxemləri daxil etmir. Əslə sifətin mənası homogendir, o, denotatın tərkibindən asılı olaraq hərəkətliliyi ilə səciyyələnməyə az bölünür. Əslə sifətlər sistemi daxilində semantik münasibətlər daha çox siqnikfikatlara əsaslanır. Onlar üçün isə denotatların oxşarlığına deyil, siqnikfikatların yaxınlığına əsaslanan antinomiya və sinonimiyanın xüsusi xarakteri səciyyəvidir.

Sifətin semantik strukturunun əsasında keyfiyyət əlaməti intensivlik şkalasına görə dəyişə bilər. Bununla da sifətin iki semantik xüsusiyyəti ortaya çıxır: müqayisə dərəcələri xüsusiyyəti və onların intensivifikatorlara uyğunlaşma xüsusiyyəti. Hansı xüsusiyyətin ilkin olması iki fikri mübahisəli məsələ olaraq qalır.

Beləliklə, ev digər evlərlə müqayisədə böyük və ya balaca ola bilər. Bu zaman müqayisə dərəcəsinin öndə olduğunu müşahidə edə bilərik. Sifət ya predmetin keyfiyyətini, ya da bir predmetin digərinə münasibətdə nisbilik əlamətini bildirir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, ingilis dilində isim predmeti adlandırır və predmetin əlamətini təyin edir və sifət funksiyasını yerinə yetirə bilər.

Substantivləşməyə ən çox qabil olan sözlər təyinedici, qrammatik mənada əlamət, keyfiyyət, sifət bildiren sözlərdir. Söz substantivləşmərkən onun həmin keyfiyyəti substantivləşmə motivi kimi özünü göstərir. Qarşılaşdırılan hər iki dildə substantivləşən söz əlamət bildirmə xüsusiyyətini saxlamaqla müəyyən situasiya ilə bağlı olan isim kimi işlənir. Bu, substantivləşən sözün cümlədə onun ilkin mənasında qeyri-xarakterik, yəni işlənmə halında xarakterik olan mövqələrdə işlənməsi ilə müşayiət olunur.

Açar sözlər: substantivləşmə, sifət, morfoloji, ingilis dili, təsnifat

Sifət nitq hissəsi kimi bütün hind-Avropa dillərində dörd əsas nitq hissələrindən biridir. Sifətin morfoloji, sintaktik və semantik cəhətləri. Azərbaycan dilində sifət nitq hissəsi kimi üç meyara görə fərqləndirilir: semantik (cəhətin işarələnməsi), morfoloji (hal, say, əsl sifətlərin müqayisə dərəcəsinə, xüsusi sifət düzəldən şəkilçiləri) və sintaktik (təyin və isim xəbərin hissəsi kimi). Bildiyimiz kimi, ingilis dilində sifət isimlə uzlaşma formalarına malik deyil, nisbi sifətlərin bir qismi isə xüsusi sözdüzəldici suffikslə (wooden, sunny) göstərilir .

İngilis dilində sifət öz semantik və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə öna çəkilir. Morfoloji göstəricilərin olmaması söz birləşmələrində bir ismin digər ismə münasibətdə təyin rolunda iştirakını təmin edir (stone wall, glass door, education ministry, verb forms, winter session). Bu modeldə birinci komponent semantik və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə nisbi sifəti xatırladır, lakin bu birləşmələrdə birinci tərəfi sifət kimi nəzərdən keçirmək qeyri-mümkündür [3, s.99].

Beləliklə, morfoloji göstəricilərin azlığından nitq hissələri arasında (isim və sifət) sərhəd itir və bu planda ingilis dili təcrid olunmuş dillərlə yaxınlaşır. Bəzən iki isimlə birləşmədə mürəkkəb sözü birləşmədən ayırmaq çətinlik törədir; məsələn, schoolboy, schoolteacher, school building; gas-light, gas mask, gas and oil production [5, s.178].

Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, bu zaman söz və söz birləşməsi arasında sərhəd yoxa çıxır və ingilis dili inkorporlaşan dillərlə yaxınlaşır. Əsl sifətlərin müqayisə dərəcəsinə ingilis dilində həm sintetik (easier, shorter), həm də analitik (more interesting/important) formalardan istifadə olunursa, Azərbaycan dilində, əsasən, analitik (daha gözəl, lap gözəl, ən gözəl) formadan istifadə olunur. İngilis danışığı dilində analitik formadan ismi xəbərin hissəsi kimi istifadəsi nəzərə çarpır; məsələn:

This story is more funny / simple than ... This edition is more complete than ...; He was more happy / wealthy / polite / stupid than ...; He is more good than bad. Sintaktik forma isə sözdə təyinedici rolunda özünü büruzə verir. Məsələn: a funner / simpler story; a completer edition; a politer / happier person; the wealth

Sifətlər əşyanın əlamətini, keyfiyyətini bildirdiyindən bilavasitə isimlə bağlı olur, isimlə yanaşma əlaqəsində olur, ismə yanaşır. Sifəti təsəvvür etmək olmaz. Əşya yoxdursa, onun əlaməti yoxdur. Sifət özü-özlüyündə denotata malik deyil, təyin olunan vasitəsilə denotata əlaqəlidir. Semantik cəhətdən eynicinsli deyil, onun təsnifatı rəngarəngdir, o, həm sifətin mənasına, denotatların xüsusiyyətlərinə və zərflərin müxtəlif növləri ilə uyğunlaşaraq intensivləşmənin imkanlarına təsir edir. Lakin əsl və nisbi sifətlərə bölünməsi universaldır.

Əsl sifətlər klassik predikatlar sayılır, belə ki, predikativlikdən başqa digər semləri daxil etmir. Əsl sifətin mənası homogenidir, o, denotatın tərkibindən asılı olaraq hərəkətliliyi ilə səciyyələnməyə semlərə az bölünür. Əsl sifətlər sistemi daxilində semantik münasibətlər daha çox siqnikatlarla əsaslanır. Onlar üçün isə denotatların oxşarlığına deyil, siqnikatların yaxınlığına əsaslanan antinomiya və sinonimiyanın xüsusi zərfləri səciyyəvidir [3, s.117].

Sifətin semantik strukturunun əsasında keyfiyyət əlaməti intensivlik şkalasına görə dəyişə bilər. Bununla da sifətin iki semaetik xüsusiyyəti ortaya çıxır: müqayisə dərəcələri xüsusiyyəti və onların intensivikatorlara uyğunlaşma xüsusiyyəti. Hansı xüsusiyyətin ilkin olması iki fikri mübahisəli məsələ olaraq qalır.

Beləliklə, ev digər evlərlə müqayisədə böyük və ya balaca ola bilər. Bu zaman müqayisə dərəcəsinin öndə olduğunu müşahidə edə bilərik. Sifət ya predmetin keyfiyyətini, ya da bir predmetin digərinə münasibətdə nisbilik əlamətini bildirir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, ingilis dilində isim predmeti adlandırır və predmetin əlamətini təyin edir və sifət funksiyasını yerinə yetirə bilər.

Tədqiqatçılar dərəcə, intensivlik kateqoriyasından əlavə, atributivliyin/qeyri-atributivliyin sintaktik kateqoriyasını, əlamətin predikativlik/qeyri-predikativliyinin səciyyəsinə də ayırırlar. Bu kateqoriyalar sifətin artibutiv və predikativlik imkanlarını əks etdirir. Bu qrupa H.Svit artikl və əvəzlilik-sifətdən (adjective pronouns) savayı, mücərrəd isimlə bağlı hər hansı bir sifəti aid edir. “Great man” birləşməsində “great” atribut sifət funksiyasındadır, belə ki, ancaq konkret isimlər cəhət və keyfiyyətinə malik ola bilər. Lakin “great height”, “great stupidity” birləşməsində “great qualifying” sifət olur.

Henri Svit “Yeni ingilis dili qrammatikası” kitabında nitq hissələrinin substantivləşməsi haqqında belə yazır: “Biz “The snow is white.”(Qar ağdır.) demək əvəzinə “the whiteness of the snow” (qarın ağlığı) deyiriksə, onda “white”(ağ) sifətdən, “whiteness” (ağlıq, bəyazlıq) ismini onun sonuna “-ness” şəkilçisi əlavə etməklə düzəldirik. Amma başqa dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də biz sözü, heç bir dəyişiklik, əlavə olmadan, əlbəttə ki, vacib fleksiya dəyişikliyi istisna olaraq başqa nitq hissəsinə keçirə bilərik” [4, s.38].

Müəllif konversiyanın sözdüzəltmə forması kimi müəyyən xüsusiyyətlər daşdığını desə də, onun vasitəsilə heç bir yeni sözün yaranmamasını xüsusilə qeyd edir. Onun fikrincə, baxmayaraq ki, konversiya sözün mənasında heç bir dəyişiklik yaratmır, sözün müxtəlif nitq hissələri kimi istifadəsi, təbii olaraq məna şaxələnməsinə gətirib çıxarır və bir nitq hissəsindən digərinə keçən söz keçiyi nitq hissəsinin bütün xüsusiyyətlərini daşıyır [4, s.39]. Henri Svit ingilis dilçiliyində ilk dəfə olaraq konversiyanın sözyaratma kimi əsas vasitəsinin paradiqma olduğunu göstərmişdir.

Konversiya feil və isim yaratma vasitəsi kimi ilk dəfə XIII əsrdən başlayaraq ingilis dilinin xarakterik xüsusiyyəti kimi özünü göstərir. Bu hadisə orta əsr ingilis dili dövründə flektiv sistemin düşməsi nəticəsində baş qaldırır. Buna qədər bir-birindən səs strukturu ilə fərqlənən, məna cəhətcə yaxın isim və feillər orta əsrlərdə forma cəhətcə uyğun gəlməyə başladı. Bu isim və feillər arasında oxşarlıq, infinitivin (məsdər) suffiksəl göstəricilərinin itməsi anından mümkün olmağa başladı. Əsasən infinitiv suffiksini itməsi nəticəsində baş verən çoxlu sayda eyniköklü isim və feillərin fonetik uyğunluğu konversiyanın inkişafı üçün sözyaratma modelinin yaranmasına zəmin yaratdı].

E.Q.Mehrabova qeyd edir ki, H.Svit yeganə ingilis alimidir ki, sifətləri belə dərəcələrə bölmür, bu da bir növ əslə və nisbi sifətləri xatırladır (pure attribute-adjectives və concrete adjectives). Nesfield isə sifətləri 6 qrupa bölmür. Nesfield sifət kateqoriyasına daxil olan semantik qruplardan çıxış edərək bu təsnifatı qurur. Nitq hissələri problemi, onlar arasında sərhəddin həssas olması Nesfieldin təsnifatında öz əksini tapır.

Məlumdur ki, O.Yespersonun fikrincə, dərəcə üzrə sözlərin qrammatik bölünməsi çox optimal ideyadır. O.Yespersonun fikrincə, onlardan ən vacibləri məhdudlaşdırıcı və ya kvalifikativ (restrictive) adlandırdığı adyunktlardır ki, onların funksiyası birinci sözlərin (primary) məhdudlaşdırılmasıdır [7, s.119].

Beləliklə, “red rose” birləşməsində “red rose” sözünü “white, yellow rose” birləşmələrini çıxaraq, konkret yarım dərəcə üzrə işlənməsini məhdudlaşdırır. O.Yesperson məhdudlaşdırıcı adyunktlara “this rose, that rose, the rose” birləşmələrində olan “this, that, the” sözlərini daxil edir, bununla bərabər, onların ancaq dəqiqləşdirmə, spesifikasiləşmə funksiyasında işləndiyini də qeyd edir.

Substantivləşməyə ən çox qabil olan sözlər təyinedici, qrammatik mənada əlamət, keyfiyyət, sifət bildirən sözlərdir. Söz substantivləşmərkən onun həmin keyfiyyəti substantivləşmə motivi kimi özünü göstərir. Qarşılaşdırılan hər iki dildə substantivləşən söz əlamət bildirmə xüsusiyyətini saxlamaqla müəyyən situasiya ilə bağlı olan isim kimi işlənir. Bu, substantivləşən sözün cümlədə onun ilkin mənasında qeyri-xarakterik, yəni işlənmə halında xarakterik olan mövqələrdə işlənməsi ilə müşayiət olunur.

“İngilis dilinin qrammatikası” əsərində belə bir mülahizə ilə rastlaşırıq ki, substantivləşmiş sifətlərdə ismin bəzi, ya da bütün xüsusiyyətləri vardır; lakin onların sifət mənaşəyi özünü bu və ya digər dərəcədə hiss etdirir. Müəlliflər substantivləşmiş sifətləri tam substantivləşmiş və qismən substantivləşmiş olmaqla iki yerə bölürlər [2, s.118].

Tam substantivləşmiş sifətlərdə isimlərin bütün xüsusiyyətləri vardır: cəm forması, yiyəlik hal. Onlar ismə çevrildiklərinə görə artikillə işlənmə bilirlər: a native, the native, a native’s, natives. Tam substantivləşmiş sifətlərin bəzilərinin yalnız cəm forması olur: eatables: yeməli şeylər, ərzaq, ruzi; valuables: qiymətli şeylər, daş-qaş; ancients: qədim şeylər, əntiq şeylər; greens: göyərtilər, pəncər, göy. Qismən (natamam) substantivləşmiş sifətlər ismə məxsus bütün morfoloji xüsusiyyətləri deyil, onlardan ancaq bir qismini qəbul edə bilər. Bu qəbildən olan sifətlər müəyyənlik artikli ilə işlənmə bilən bütöv bir sinfə aid olan ismi bildirir. Məsələn: the rich-varlılar, zənginlər, the poor- yoxsullar, kasıblar, the captivated, the captured - əsir, əsirlər.

Onlar mücərrəd anlayışları da bildirə bilər: the good- xeyir, fayda, the evil- şər, zalım, the beautiful- gözəl, the singular- tək, the plural- cəm. Maraqlı burasıdır ki, eyni məna qrupundan olan sifətlərin bir qismi tam, bir qismi isə qismən substantivləşmiş olur. Məsələn:

Tam substantivləşmiş sifətlər: a Russian-Russians, a German-Germans;

Qismən substantivləşmiş sifətlər: the English, the French, the Chinese. Qismən substantivləşmiş sifətlər geniş şəkildə növ mənası kəsb edir və müəyyənlik artikli ilə

işlənir. Bu tip sifətlər insan qruplarını təsvir etmək üçün istifadə olunur və onların bütün qrupuna və ya sinfinə aid olur.

The young in spirit enjoy life. The rich are usually keen to travel.

Bir sıra mücərrəd sifətər də müəyyənlik artikli ilə işlənirlər. Bu hala adətən sabit birləşmələrdə rast gəlinir. Take the rough with the smooth. Work from the known to the unknown. T.Barabaş “İngilis dilinin qrammatikası” əsərində sifətlərin substantivləşməsinə konversiyanın bir növü hesab edir. Sifət substantivləşərkən özünə xas olan xüsusiyyətləri qismən və ya tam şəkildə itirir və ismə xas olan xüsusiyyətləri də qismən və ya tam şəkildə kəsb edir. Son nəticədə söhbət qismən və ya tam substantivləşmiş sifətlərdən gedir [5, s.117].

Müəllif qeyd edir ki, tam substantivləşmiş sifətlər cəmdə və yiyəlik halda işlənmə bilir. Onlar müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artiklləri ilə işlənir. Burada substantivləşmiş sifətlərin aşağıdakı qrupları qeyd olunur:

1) Adamların hansısa qruplara xas mənsubiyyətini bildirənlər: a native- yerli, a relative- qohum, a savage- dəli, vəhşi, a progressive- mütərəqqi (xadim), a reactionary- irticaçı, mürtəce, a criminal- cani, cinayətkar, a black- qaradərili (adam), a white- ağdərili (adam).

2) Millətlərin adını bildirənlər: a Russian-rus, an American- Amerikalı, a German- alman, a Greek- yunan, a Czech- çex. Müəllif göstərir ki, bu qrupdan olan “se” və “ss” ilə qurtaran sözlərin tək və cəm formaları olur: Chinese- çinli, çinlilər, Japanese – yapon, yaponlar, Sweissisveçrəli, Portugese – portəqiz, portəqizlər, (köhnə) potruqaliyalı, portuqaliyalılar. -ch və -sh ilə qurtaran və millət, xalq adlarını bildirən sözlər ümumi mənə daşıyır: the English- ingilislər, The French- fransızlar, the Scotch- şotlandlar, the Welsh- uelslilər, the Dutch- hollandiyalılar.

Sadalanan bu xüsusiyyətlər Azərbaycan dili üçün xarakterik deyildir. Azərbaycan dilində millət adları istisnasız olaraq isim kimi özünü göstərir. Bunlardan sifət kimi istifadə etmək mümkün deyildir. Azərbaycan dilində millət adları müstəsna hallarda ləqəb və səciyyəlandırıcı söz kimi işlənir.

3) Mücərrəd anlayışları bildirən sözlər: the good- fayda, the beautiful – gözəl, the useful - faydalı, the contrary- tərs, the opposite- əkslik, the impossibleqeyri-mümkün və s. I don't like to heat anybody suggesting the contrary. – Mən bunun əksini söyləyəni sevmirəm. The unlikely happened more often than one would be disposed to believe - Ağlasığmaz şeylər adamın inanmaq istədiyindən daha tez-tez baş verir.

Müəlliflər kollektivinin hazırladığı N.Kobrina əsərində substantivləşmiş sifətləri ləksik mənalarına və malik olduqları ismi xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara bölürlər:

1. Bəzi substantivləşmiş sifətlərin yalnız tək forması olur. Mənələrindən asılı olaraq ya tək, ya da cəm uzlaşması olur. Bunlar aşağıdakılardır:

a) ümumiləşdirilmiş, yaxud mücərrəd anlayışlar bildirənlər. Onlar müəyyənlik bildirən artikllə və tək sayda işlənir: the unseen- görünməz, görülməmiş (Azərbaycan

dilində görməmiş), the fabulos- ağlasığmaz, ağlagəlməz, the unreal- saxta, qeyri-real, the unknown- naməlum, məchul, the invisible- gözəgörünməz, sezilməz və s.

b) dillərin adını bildirən substantivləşmiş sifətlər artiklsız işlənir, ancaq çox vaxt əvəzliliklə təyin edilir. Qeyd edək ki, azərbaycanca bu cür demək olmur. Həmin məzmunu azərbaycanca belə vermək olar: “Mən ispanca az-maz bilirəm”.

c) şəxslər (fərdlər) qrupunu bildiren substantivləşmiş sifətlər the artikli ilə işlənir və cəm mənası kəsb edir. The old- qocalar, the poor- kasıblar, the richvarlılar və s. - Onlar öz ölkələrinin yoxsullarını çapıb-talayırdılar.

2. Yalnız cəm forması olan sifətlər. Bunlar aşağıdakılardır: Bəzi substantivləşmiş sifətlərin həm tək, həm də cəm forması olur (bu o deməkdir ki, onların kəmiyyət kateqoriyası var). Bura aşağıdakılar daxildir:

a) sosial təbəqə və ya mövqə, hərbi rütbə, partiyaya münasibət, dini məqam, cins, milliyət, irqi mənsubiyyət, müxtəlif vaxtlara və dövrlərə mənsub olan şəxslər qrupu və s. bildiren substantivləşmiş sifətlər: nobles, equals, superiors, commercials, domestics, privates, Europeans, Asiatics, Judians, blacks, whites və s. Bu tip sözlər ayrı-ayrı fərdləri bildirərkən qeyri-müəyyənlik artikli ilə işlənirlər: a noble, a private, a regular, an ordinary, a cristian, a leberal və s.

b) heyvan və bitki adlarını bildiren substantivləşmiş sifətlər: evergreenshəmişəyaşıl (ağaclar), thoroughbreds - cins (at).

3. Bəzi substantivləşmiş sifətlər də müəyyən xüsusiyyətlərə görə qruplara ayrılır:

a) tədris prosesi və imtahanlar ilə bağlı anlayışları bildiren substantivləşmiş sifətlər. Bunlar bir anlayışı, yaxud anlayışlar cəmini bildirməkdən asılı olaraq tək və ya cəmdə işlənə bilər: classics, finals, midsessionals və s.

b) əşya, maddə və ərzaq bildiren substantivləşmiş sifətlər. Bunların bəziləri həm tək, həm də cəmdə olan uzlaşmaya (chemicals, movables, necessaries, valuables, eatables, greens), bəziləri isə yalnız tək və cəmdə olan uzlaşmaya (bitters) yol verir.

c) bədən üzvlərini bildiren substantivləşmiş sifətlər the artikli ilə işlənib, yalnız cəmdə olan xəbərlə uzlaşır: the vitals, the whites (of the eyes). Beləliklə, nəzərdən keçirilən elmi-metodik vəsaitlərdə bir-birini təkrar edən materiallarla yanaşı, yəni, təkrar olunmayan materiallar da öz əksini tapmışdır.

Müasir ingilis dilində sifət müqayisə və üstünlük dərəcələrində substantivləşmə və ismin xüsusiyyətlərini qəbul edə bilər. Substantivləşmə Azərbaycan dili materiallarında da müşahidə edilir:

Sifətin substantivləşməsi leksik –sintaktik hadisədir. Hər bir sifət müəyyən əlamətləri ifadə edir. Hər bir varlıq müəyyən əlamətlərlə özünü göstərir. Əlamət bildirmə xüsusiyyəti isimlərin formalaşmasında daxili forma kimi görünür. Substantivləşmiş sifətlər Y.Qordon və İ.Krılovanın “A Grammar of present-day English” kitabında da tədqiq olunmuşdur [6, s.118]. Müəlliflər sifətin bəzən substantivləşməyə işləndiklərini qeyd edirlər. Belə ki, onlar isim kimi işlənir və həmişə onlardan əvvəl müəyyən artikl işlənir.

Aparığımız tədqiqat zamanı belə nəticəyə gəldik ki, ingilis və Azərbaycan dillərində sifətlərin isim mövqeyində işlənməsi feillərə nisbətən daha tez-tez müşahidə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Seyidov Y. Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 1978, 282 s.
2. Fries Ch. The Structure of English. London, Longmans, 1961, s.152.
3. Roderick A. Jacobs., Peter S. Rosenbaum. English transformational grammar. London: Blaisdell Publishing Company, 1968, 290 pp.
4. Sweet H. A new English grammar. Oxford: Clarendon Press, 1892, 534 pp
5. Барабаш Е.В. Грамматика английского языка. М.: Высшая школа, 1983, 313 с.
6. Горбачевский А. А. Теория языка. М.: Флинта, 2011, 279 с.
7. Есперсен О. Философия грамматики. М.: Издательство Иностранной литературы, 1954, 404 с.

Н.Алиева

Обоснование качества на английском языке

Резюме

Слова, которые, скорее всего, будут обоснованы, - это слова, грамматически определяют качество. Когда слово становится обоснованным, его качество также служит мотивацией для обоснования. В обоих языках обосновываемое слово используется как существительное по отношению к конкретной ситуации, сохраняя при этом характеристику знака. Это сопровождается тем, что субстантивное слово используется в позициях, которые присущи его первоначальному значению, то есть характеристике развития.

Прилагательные оригинала считаются классическими предикатами, поэтому не включают в себя другие схемы, кроме сказуемого. Значение оригинального лица однородно, оно мало делится на семечки, характеризующиеся подвижностью в зависимости от состава денотата. Семантические отношения в системе прилагательных ASL основаны на большей сигнализации. Для них характерен специфический характер антонимии и синонимии, основанной не на сходстве денотатов, а на близости сигнатур.

Знак качества на основе семантической структуры лица может изменяться по шкале интенсивности. Тем самым раскрываются две семантические особенности прилагательного: характеристика сравнительных степеней и их приспособленность к усилителям. Две идеи о том, какая черта является начальной, остаются спорным вопросом.

Таким образом, дом может быть большим или маленьким по сравнению с другими домами. В это время мы можем наблюдать, что ставка сравнения является ОЕ. Прилагательное обозначает либо качество предмета, либо признак относительности одного предмета по отношению к другому. Отсюда можно сделать вывод, что существительное в английском языке называется подлежащим и обозначает признак предмета и может выполнять функцию прилагательного.

Наиболее приемлемыми для субстантивации являются слова, обозначающие признак, качество, прилагательное в определительном, грамматическом смысле. Это качество проявляется как мотивация к субстантивации, когда слово становится субстантивированным. Субстантивируемое слово в обоих языках обрабатывается как существительное, связанное с определенной ситуацией, сохраняя функцию обозначения знака. Это сопровождается обработкой субстантивированного слова в предложении в его первоначальном значении в не характерных, то есть в тех позициях, которые характерны в случае обработки.

Keywords: substantiation, adjective, morphology, English, classification

N.Aliyeva

Substantiation of quality in the english language
Summary

Words that are most likely to be substantivated are words that define, grammatically, signify quality, or quality. When a word becomes substantiated, its quality also acts as a motivation for substantiation. In both languages, the word being substantiated is used as a noun in relation to a particular situation while maintaining the characteristic of the sign. This is accompanied by the fact that the substantive word is used in positions that are inherent in its original meaning, that is, characteristic of development.

The original adjectives are considered classical predicates, so they do not include other schemes, except for the predicate. The meaning of the original adjective is homogeneous, it is slightly divided into semilines, characterized by mobility, depending on the composition of the denotate. Semantic relations within the original system of adjectives are more based on signifiers. For them, however, a special characterization of antinomy and synonymy is characteristic, based not on the similarity of denotations, but on the proximity of signals.

On the basis of the semantic structure of the adjective, the quality sign can vary according to the scale of intensity. Thus, two semantics of the adjective are revealed: the degree of comparison and the degree of their adaptation to intensifiers. Which is the initial two ideas remain controversial.

Thus, the house can be large or small compared to other houses. At this time, we can observe that the degree of comparison is ahead. The adjective denotes either the quality of the subject, or the sign of relativity of one subject in relation to another. From here it is possible to draw such a conclusion that in English the noun pronounces the predicate and determines the sign of the predicate and can perform the adjective function.

The words most capable of substantivization are the words *Tayin* sign, quality, adjective in the definable, grammatical sense. When the word is substantivized, its quality manifests itself as the motive of substantivization. *Qarsh* keep the feature of sign notification of the word substantivized in both languages that is encountered is processed as a noun that is associated with a certain situation. This is accompanied by *ishlanmasi* in the positions of the substantive word, which in the sentence is non-characteristic in its initial meaning, that is, characteristic in the case of processing.

Ключевые слова: обоснование, прилагательное, морфология, английский, классификация

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sahilə Mustafayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞƏRAFƏT ƏLİYEVƏ
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid pr.25.
şarafatalieva@com.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN FRANSIZ MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZLƏRİN DİLƏ DAXİL OLMA YOLLARI VƏ SƏBƏBLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində işlənən fransız dili mənşəli sözlərin elmi araşdırılması Azərbaycan dilçiliyində ən aktual məsələlərdən biri hesab olunur. Bu problem Azərbaycan dilində böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Biz Azərbaycan dilində işlənən fransız dilinə məxsus sözləri öyrənərkən həmin ölkənin siyasi-mədəni və iqtisadi həyatı ilə yxından tanış oluruq.

Elm, təhsil və texnika – bütün bunlar Azərbaycanda xalqın xidmətinə verilmişdir. Elm və texnikanın, ədəbiyyat və incəsənətin xalqla yaxınlaşması ölkənin demokratikləşməsi və rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olan Qərbi Avropa, o cümlədən fransız dili mənşəli söz və terminlərin aktiv mənimsənilməsi prosesi ilə müəyyənləşir. Dilimizə daxil olan elmi-texniki, ictimai-siyasi, həmçinin incəsənət sahəsinə aid fransız dili mənşəli alınmalar dilimizdə kifayət qədərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində ən çox geniş yayılan və dildə daha çox işlənən o alınmalardır ki, onlar Azərbaycan xalqının həyat və fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır, onun gündəlik məişət həyatına geniş şəkildə daxil olmuşlar.

Bununla belə, xalqın həyatında baş verən hadisələr, olaylar və bunlardan irəli gələn məfhumlar, anlayışlar bir çox əcnəbi söz və terminlərin, o cümlədən fransız dilinə məxsus alınmaların Azərbaycan dilinə daxil olanmasına zəmin yartamış, səbəb olmuşdur.

Azərbaycan dilinə fransız dilinə məxsus alınmalar daxil olmazdan əvvəl onlar saf-çürük edilir, dilin daxili qanunauyğunluqlarına tabe etdirilir, həmçinin, dilin leksik-semantik və fonetik strukturasına uyğunlaşdırılır.

Fransız dili mənşəli alınma söz və terminlər Azərbaycan dilində yeni mövzularda işləndikdə həmin alınmaların yeni-yeni nüansları, mənə çalarları meydana çıxacaqdır. Yeni mənə o vaxt yaranır ki, həmin alınma söz dildə müxtəlif sahələrdə işlənə bilsin və yeni məfhum və anlayışlar yarada bilsin.

Açar sözlər: Fransız dili,alınma söz,semantika,termin,Azərbaycan dili,lüğət tərkibi.

Bəzən alınma söz Azərbaycan dilində yeni sözlər yaranır, o söz yuvası olaraq ondan sonra morfoloji üsulla yeni sözlər əmələ gətirir və bütün lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edir.

Məs: modern – modern- modernləşmə- modernləşdirmə-modernləşdirici- modernləşmək və s.

Nəticədə fransız dilindən alınma sözlər Azərbaycan dilində möhkəmlənir, dilin qrammatik quruluşunda, söz yaradıcılığında və onun leksik-semantik sistemində dərin kök atmağa başlayır.

Məsələn: numero – nömrə; abonnement – abunə; distillation – destillə.

Aydın olur ki, fransız dilindən alınma sözlərin Azərbaycan dilində formalaşması prosesi milli dilin strukturuna və terminoloji sistemə uyğun olaraq aparılır.

Y.A.Belçikov yazır: «Bu sözləri müəyyənləşdirən amillər haqqında onu demək mümkündür ki, leksikaya, semantikaya və frazeologiyaya aid söz və terminlər bir-birilə bu və ya digər dərəcədə bağlıdırlar, sıx əlaqədədirlər. Söz əgər leksik-stilistik sistemində özünə yer tapmırsa, o dildə qala bilməz».(1,s.135)

Bu haqda prof.N.Məmmədli yazır:”Aparılan bu tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində fransız dili mənşəli sözlərin öyrənilməsidir. Əsərin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsi, həmçinin terminoloji sistemin dəqiqləşməsi öyrənilir. Xüsusilə bu ona görə vacibdir ki, aydınlaşdırılsın ki, hansı alınmalar uzun yol keçmişlər və sonra onlar Azərbaycan dilinin sərvətinə çevrilmişdir. Bizim apardığımız bu elmi-tədqiqat işinin nəticəsi o dərəcədə faydalı ola bilər ki, bir fransız dili mənşəli alınma sözlərin Azərbaycan dilinin sintaktik birləşmələrindən və semantik sistemində yeri və rolu öyrənilsin”.(2,s.89-93)

Fransız dili mənşəli alınma sözlərin tədqiqatı və elmi araşdırılması bizə imkan verir ki, onların Azərbaycan dilinə daxilolma səbəbləri, dildə möhkəmlənməsi və yaxud dildən çıxması məsələləri öyrənilir.

a)Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində fransız dili mənşəli sözlərin daxil olması tarixi

Fransız dili mənşəli Azərbaycan dilinin terminoloji sistemə daxil olaraq Azərbaycan xalqının siyasi, mədəni, elmi-texniki ailə-məişət və bir çox başqa sahələrdə işlənən məfhum və anlayışları ifadə edir.

Həmin dövr Azərbaycan tarixində milli mədəniyyətin oyanışı, həmçinin elm və texnikanın inkişafı ilə səciyyələnir. Azərbaycan xalqının bu sahələrdə uğurları nəinki Şərqdə, həmçinin Rusiya və Qərbdə də böyük şöhrət qazanmışdır. Bu barədə filoloji elmlər doktoru, professor **R.İsmaylov** yazır: “Azərbaycan fransa mədəni, elmi, ədəbi-bədii əlaqələrinin 300 illik bir tarixi olub. Hər iki xalqın bir-birilə sıx əlaqələri və bütün sahələrdə yaxınlaşmaq və birbaşa ünsiyyət yaratmaq imkanları olmuşdur. Fransa Azərbaycan xalqının klassik ədəbiyyatının və folklor abidəsinin öyrənilməsi barədə təcrübəyə və zəngin ənənəyə malikdir”.(3,67)

Azərbaycan terminologiyasında fransız dili mənşəli alınma sözlərin daxilolma səbəblərindən onu demək olar ki, o dövrdə baş verən ictimai-siyasi, elm-mədəni sahələrdə frontal inkişaf baş vermiş və hər iki xalqın bir-birinə yaxınlaşması və əməkdaşlığıdır.

Bir çox əsrlər bundan əvvəl rus xalqı beynəlxalq arenaya çıxaraq bütün sahələrdə insanın fəaliyyətinin inkişafına, həmçinin, humanitar sahədə də böyük köməklik göstərmişdir.

Belə bir durumu nəzərə alan professor **R.Ə.İsmayılov** yazır: «Hər gün yeni-yeni qəzet və jurnallar həyat üzü görür, kitabların nəşri çoxalır, müasir məktəblər açılır, teatr həyatı fəallaşır və təzələnir». Bu mərhələdə Azərbaycanın həyatında Azərbaycan dilindən fransız dilinə və əksinə fransız dilindən Azərbaycan dilinə bəzi elmi və bədii əsərlər tərcümə edilmişdir.

Fransız dili üzrə mütəxəssiz, tədqiqatçı alim R.Cəfərov yazır: "Azərbaycan fransız ədəbi əlaqələri XX əsrin əvvəllərində bəxzi spesifik xüsusiyyətləri olmuşdur. Həmin dövrdə Azərbaycan dilinə fransız dramaturgiyasının əsərləri, şeir və hekayələr tərcümə edilir, fransız dramaturgiyasının bir çox əsərləri Azərbaycan səhnəsində qoyulur, mətbuatda ayrı-ayrı fransız yazıçıları haqqında Azərbaycan tənqibçilərinin məqalələri, həmçinin Azərbaycan dövrü mətbuatında fransız ictimai fikrinə, həmçinin fransız burjuaziya demokratik inqilablarının tarixinə həsr olunmuş yazılar dərc olunmağa başlamışdır." (4, s.123).

Müharibə illərindən sonra Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində fransız dilindən alınma sözlərin içərisində aşağıdakıları qruplaşdırmaq olar:

1. Azərbaycan dilinin terminologiyasına birbaşa daxil olan sözlər: savon-sabun; virgul-vergül; boulevard-bulvar.

2. Rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinin terminologiyasına daxil olan fransız dili mənşəli alınma sözlər: aksiya, aksir, vanil, unitar, etajerka, favorit, staj, miraj və s.

3. Türk dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə daxil olan alınma sözlər: meuble-möblə; bouffer- bufer.

Fransız dili mənşəli sözlər Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, elmi-texniki, mədəni-məişət, idman, incəsənət və başqa həyat və fəaliyyət sahələrini əhatə edir. həmin alınma sözlər ictimai elmlər, siyasət, publisistika sahələrindən daha çox elmi-texniki ədəbiyyatda rast gəlinir.

Ədəbiyyat:

- 1.Y.A.Belçikov. Rus dilində beynəlmiləl sözlər. M. 1959, s.135.
- 2.N.Məmmədli. Alınma terminlər. Bakı, «Elm», 1997,s.89-93..
- 3.R.Ə.İsmayılov. Azərbaycan-fransız ədəbi əlaqələri. Bakı, 1983, s. 67.
- 4.R.C.Cəfərov. Fransız dili dərslisi. Bakı."Nurlan" nəşr.2006, s.123.

CH.Alieva

Ways and reasons for inclusion of French words of origin in the Azerbaijani language

Summary

The French borrowings in the English language are a great source for stylistic differentiation between English - French synonymsw. Studying this synonymy practically is very important.

In this article it has been advanced an idea about the formation of the fundamentals of French terminological lexics as well as it deals with the specific nature of special French terminology used in science-technical literature, journals and other articles.

The French borrowings in the English language are a great source for stylistic differentiation between English - French synonymsw. Studying this synonymy practically is very important.

In the article the faculties of the universities in non-specialized the teaching of the verbs in French is touched upon. Now the using of the prepositions after the processing of the verbs is investigated.

The article deals about the possessive pronouns are used before nouns in French language. The possessive pronouns change in the singular and plural case. At the same time they (the possessive pronouns- change according to kind (the gender)

The article speaks about the forming of words in French helping of grammar method, appearance of the new words and their translation into Azerbaijani meant multimeaningual kinds of expression in various aspects in Azerbaijani reality. The article also speaks about morphologisms in French, presents ideas and thoughts of scientists and investigators, analyses suffixes and prefixes in morphological system of French, also word formation by means of morphological method in the lexics of French, and some words and forms formed with the help of morphologisms.

Key words: French, derived word, semantics, terminology, Azerbaijani, dictionary

Ш.Алиева

Способы и причины включения французских слов в азербайджанский язык

Резюме

Французские заимствования в английском языке являясь большим источником стилистической дифференциации англо-французских лексических параллеллов. Изучение данной синонимии имеет практическое значение в английской лексикологии.

Подчинительные союзы в современном французском и в азербайджанском языках в сложноподчинительном предложении служат для связи главной и придаточной части. В обоих языках подчинительные союзы, соединяя одно предложение с другим, создают подчинительное отношение, одна из частей является главной, другая – придаточной, образуя сложноподчинительное предложение. В этих двух языках союзы, объединяя слова и предложения, помогают установлению связи между ними. Это прodelывается не только внешне, но и для внутренней связи смысла и понятий.

Сравниваемые подчинительные союзы обоих языков используются в различных типах сложноподчиненных предложений. Можно прийти к такому выводу, что подчинительные союзы имеют не только реальное значение, но и формально-грамматическое содержание. В обоих языках связанные подчинительной связью стороны, никогда не бывают равными.

Французские заимствования в английском языке являясь большим источником стилистической дифференциации англо-французских лексических параллеллов. Изучение данной синонимии имеет практическое значение в английской лексикологии.

В статье рассказывается о вопросах обучения времена глагола французского языка на факультетах не по специальности в высших устных заведениях. Ведется исследование использования предлогов после глаголов.

Ключевые слова: французский язык, заимствованные слово, семантика, терминология, азербайджанский язык, содержание словаря.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 20.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Süleymanov.tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZENFİRA MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
S.Vurğun küç.167.
zenfiramammadova@com.ru

AFFİKSLƏRİN VƏ PREFİKSLƏRİN İNGİLİS DİLİNDƏ YENİ SÖZ YARADICILIĞINDA ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

İngilis dilində affikslr hələ lap qədim dövrlərdən işlənməyə başlanmışdı. Qədim ingilis dilinə aid yazılı mənbələrin azlığı sözyaratma yollarının məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmasını aydınlaşdırmağı bir qədər cətinləşdirir. Bu dövrdə prefikslər və suffikslər vasitəsilə yeni sözlər yaranırdı. Müxtəlif prefikslər sayəsində eyni köklü feillər ayrı-ayrı mənalarda işlənirdi: 3an – go; ā-3an – goaway; be- 3an – goaround; fore- 3an – precede; ofer- 3an – traverse. Qədim ingilis dilində tez-tez işlənən və məhsuldar olduğu güman edilən prefikslər bunlar idi: ā-, be-, for-, fore-, ze-, ofer-, un-. Bəzi feillərlə prefikslərin mənası o qədər zəif və cüzi idi ki, prefikslə olan feillə prefiksiz arasında heç bir fərq görünmürdü. Məsələn, ābidan və bidan “await”, swerian və āswerian “swear”, yəni eyni mənəali idi. Başqa feillər isə həmin prefikslərlə işlə-nərkən mənə dəyişikliyinə məruz qalırdı. Müasir ingilis dilində bu feillərin bir qismi hələ də işlənir və demək olar ki, lüğət tərkibinin əsas hissəsi olaraq tam hüquqlu sözlər sırasına daxildir. Bu “ā” prefiksi tək-cə feillərlə deyil, başqa nitq hissələri ilə də işlənir.

A.A.Axundov “Dilçiliyə giriş” əsərində yazır: “Qədim ingilis dilində suffikslər sözdüzəltmənin məhsuldar forması hesab olunurdu. Suffikslər əksər hallarda isim və sifət yaradılmasına, nadir hallarda isə feil düzəltməyə xidmət editrdi: ere suffiksində fiscere - fisher, leornere – learner və s. Sözlərdə, ung/ing suffikslərinə feillərdən mücərrəd isimlər düzəltməklə istifadə olunurdu: bodian – bodung (preach, preaching), earnian-earning (earn, earning). (1,280)

Orta ingilis dilin dövründə affikslər vasitəsilə sözdüzəltmə yalnız feildə deyil, başqa nitq hissələrində də əksəriyyət təşkil edirdi. Ayrı-ayrı affikslərdən söhbət açarkən onların qədim ingilis dili dövründə işlənmə tezliyi və məhsuldarlığı haqqında danışmağa çalışacağıq. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər affiksin aydın şəkildə semantik dəyəri varsa, o həmin dildə qalır. Qədim ingilis dilində bəzi prefiksli feillərin heç bir yeni mənə verməməsi və kök feillərlə sinonim kimi işlənməsi həmin prefikslə yaranan yeni düzəltmə feillərin deyil, sadə feillərin dildə qalmasına səbəb oldu. Feil prefikslərinin aradan götürülməsinin digər səbəbi isə feillərin zərflə bərabər işlə-nəkən yeni mənə kəsb etmələri idi. Məs; ā-drifan – drive away; ā-3an – go v

Açar sözlər: afikslər, suffikslər, prefikslər, məhsuldarlıq, İngilis dili.

Bu feillərin işlənməsi qədim skandinav dilinin təsiri idi. Başqa german dillərindən fərqli olaraq feil-zərf frazalarının geniş sürütlə işlənməsi Şimali German dil qrupuna daha çox xas idi. Bu inkişaf, dəyişiklik prefikslərin tamamilə yox olduğunu deyil, orta ingilis dili dövründə az məhsuldar olduğunu göstərir, lakin erkən yeni ingilis dili dövründə onların məhsuldarlığı yenidən artmağa başladı. Bu dövrdə **mis-** və **un-** inkar prefiksləri külli miqdarda yeni sözlərin yaranmasına səbəb oldu. XVI əsrə qədər **mis-** prefiksi o qədər məhsuldar deyildi, onun məhsuldarlığı erkən yeni ingilis dili dövründə artdı. Bu prefiks yerli və alınma sözlərə artırılaraq fel və isim əmələ gətirir.

It is a grotesque misapprehension which sees in art no more than a craft comprehensible perfectly only to the craftsmen.

Qədim ingilis dilindən **un-** prefiksi əsasən isim və sifətlər az hallarda feil ilə istifadə olunurdu və bütün dövrlərdə məhsuldarlığını saxlamışdır.

He set his cloak for the Virgin Queen to walk on than because he carried the English name to undiscovered countrie.

Qədim ingilis dili zərflərindən və sözlərindən inkişaf edərək yaranmış bəzi prefikslər orta və yeni ingilis dili dövrlərində daha çox sözlərə qoşularaq işlənməyə başladı. Bunlar aşağıdakılardır: qədim ingilis dilində *ūt, ofer, under*; orta ingilis dili dövründə *out, over, under* şəklində işlənmiş yerli və alınma sözlərə qoşularaq istifadə olunurlar.

Tables were overturned, glasses crashed to the ground.

İ.V. Arnold özünün “The English words” kitabında qeyd edir: “Erkən yeni ingilis dövründə **en-** prefiksi yüksək məhsuldarlıqla istifadə olunurdu, lakin o vaxtdan sonra bu prefiksi çox da geniş dairədə işlənmirdi, çünki onun “müəyyən bir vəziyyətə gətirmək” mənası adətən köməkçi feil və sifətlər vasitəsilə ifadə olunurdu.” (2, p. 206)

She strove to ensnare him with comfort and pathetic art.

I see already his muscular calves encased in the gaiters Episcopal.

Sifət prefiksi **in-** və onun variantları *in – im – ir* orta ingilis dili dövründə inkar mənasını verən çoxlu prefikslərdən biri idi; yerli *mis-*, *un-* haqqında əvvəl danışmışdıq, bundan əlavə alınma **non-** fransız-latin mənşəli olaraq çox məhsuldar bir ingilis prefiksi kimi inkişaf etmiş və sərbəst surətdə isim və sifətlərlə işlənir.

For a long time no critic has enjoyed in France a more incontestable outhority and it was impossible not to be impressed by the claims he made.

His sarcasm was not ineffective and he was indifferent to the susceptibilities of others

S.Ə. Cəfərov “Müasir Azərbaycan dili” əsərində yazır: “Mücərrəd isimlərin yaradılması üçün istifadə olunan qədim suffikslər *ap, op, p* artıq orta ingilis dili dövründə ölü suffikslər hesab olunurdular və onların əvəzinə daha məhsuldar olan yerli – *ness, –ing*, sonralar isə bir neçə alınma suffikslər mücərrəd isimlərin yaranmasında daha çox işlənilirdilər. –ness suffiksi tarixin bütün dövrlərində çox məhsuldar olmuş,

mənşəyindən asılı olmayaraq, əsasən, sifət köklərinə qoşularaq yeni isimlər yaradılırdılar: *darkness, seekness, narrowness, prettiness (yerli), alertness, consciousness, politeness* (alınma).”(3,s.206)

But the blindness of love led her to be lieve what she wanted to be true.

Qədim ingilis dilində **-iz** formasında olan, orta ingilis dili dövründə işlənən **-y** geniş işlənmə dairəsinə malik olan suffiks idi. Bu suffiks bütün dövrlərdə isim, feil və sifət köklərindən sifətlər yaradan hesab olunurdu.

He was a hefty fellow, in habit of standing no nonsense from customers.

Qədim ingilis dilində **-lic** və orta və yeni ingilis dili dövrlərində **-ly** suffiksi kök morfemdən yaranaraq nominal köklərdən sifət yaratmağa davam edirdi. ingilis dilinin bütün dövrlərində bu suffiks vasitəsilə yerli və alınma sözlərdən kifayət qədər yeni sifətlər yaranmışdır: *fatherly, manly, masterly, bustly, neighbourly.*

She had the same kindly expression and sedate, untroubled eyes.

Again the beastly stench almost made him faint.

Qədim ingilis dili isimdüzəldən suffikslərin arasında kök morfemlərdən əmələ gələn bir neçə yeni suffikslər var idi: **dom, lāc, hād, scipe**. Orta ingilis dili dövründə onlar nisbətən məhsuldar idilər, lakin sonrakı dövrlərdə onların məhsuldarlığı azalaraq yox oldu. Yeni *dom, ship və hood* törəmələri işləndiyi mətnlərə bütün tarixi dövrlərdə ras gəlmək olar: *sheriffdom, dukedom, boydom, churchdom, brotherhood, manhood* və s. Bunların arasında **-ship** ilə işlənən mücərrəd isimlər də digər suffikslərə işlənənlər kimi, çoxluq təşkiətmir: *hardship, courtship, editorship, relationship*. Bu suffikslərin mənaları çox da aydın deyil və bəzi hallarda bunlar daha məhsuldar suffiks **-ness** ilə (mucərrəd isimlər üçün) əvəz oluna bilər: *richdom – richness; fasledom – falseness.*

But at the moment he was all heartiness and good-fellowship.

I thing I should have shown a strong vocation in boyhood.

İngilis dilinin söz yaradıcılığında alınma suffikslər çox mühüm yer tuturlar. Prefikslər kimi, alınma suffikslər də ingilis dilinə alınma sözlərin iki böyük dalğası ilə gəlmişlər: orta ingilis dilində dilə axın edən fransız sözləri və erkən yeni ingilis dili dövründə klassik alınma sözlər onların assimilyasiyaya uğraması və söz yaratma sisteminə daxil olması alınma prefikslərdə olduğu kimidir. Alınma suffikslərin arasında müxtəlif nitq hissələri əmələ gətirənlər var. Sifət yaradan **-able** məhsuldar suffikslərdən sayılır: *agreeable, admittable, lovable, understandable.*

The quarter was not fashionable; it was not even respectable.

Sifətlərlə işlənən alınma suffikslər isim suffikslərinə nisbətən daha az məhsuldardır, bu, bəlkə də, yerli suffikslərin daha məhsuldar olmasından irəli gəlir. Bunların arasında *able, ous, al, ic, ive* və s. göstərmək olar.

To pursue his secret has something of the fascination of a detective story.

Dilçi alim,tədqiqatçı S.Maugham:"The Moon and sixprence" əsərində yazır:"Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi alınma affikslərin məhdud şəkildə işlənməsi heç də o demək deyildir ki, onlar ingilis dilinin sözyaratma sisteminə daxil olmamışlar;

onlardan bəziləri yerli affikslər qədər məhsuldardır. Alınma affikslərin çoxu semantik və üslubi baxımdan elm, ədəbiyyat, siyasət, fəlsəfə dilinə aiddir, yəni elə sahələrdir ki, burada alınma köklər çoxluq, yerli köklər isə azlıq təşkil edir.”(4,240).

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. A.Ümumi dilçilik, Bakı, Şərq-qərb, 2006 , 280 s.
2. Arnold İ.V. The English Word. Moscow, 1998, 296 p
3. Cəfərov S.Ə.Müasir Azərbaycan dili. Lenksika II hissə. Bakı, Elim, 1982, 216 s.
4. Maugham S. The Moon and Sixpence. Moscow, 1972, 240 p.

Z.Mammadova

The role of some affikes in the enrichment
of the english vocabulary

Summary

This article is about the role of the affixes in word-formation and here native and borrowed prefixes and suffixes are given, their productivity from Old English till nowadays is analysed. The basic word-stock changes and eneriches in the process of a particular historical development. Enrichment occurs in the lexical and morphological ways, as well as through borrowing. Some OE prefixes were used as word-building means and their productivity grew in late ME and Early NE. The negative prefixes *mis-* and *un-* produced a great number of new words. Some new prefixes began to be employed in word derivation in English and these foreign prefixes were taken from French, Latin and Greek. This article deals with the adjectives whing are formed by suffixes. The adjective has a great place in English grammar, thus they have great roles in word- building. Suffixation has remained the most productive way of word derivation through all historical periods. Suffixes, as well as prefixes may be native and borrowed. Borrowed suffixes are usually included in the English language from the Latin, French and Greek. Suffixes can be varied according to their being productive and non productive. They enrich English language for their wordbuilding character and almost owns the borrowed words. Since, technics develop in the society new words appear in the language. In these cases the role of suffixes is great. Suffixes will be important and helpful element for building adjectives in the English language in the future.

Key words: affixes, suffixes, prefixes, productivity, English

З.Маммедова

Роль некоторых аффиксов и префиксов в обогащении словарного
состава английского языка

Резюме

В статье по отдельности рассматриваются префиксы и суффиксы, их продуктивность начиная со староанглийского периода до наших дней. Основной словарный фонд меняется и обогащается в процессе конкретного исторического развития, а также за счет заимствования. Обогащения происходит лексическими и морфологическими путями.

Староанглийские местные префиксы использовались как словообразования и стали более продуктивными в конце среднеанглийского и в начале новоанглийского периодов. Отрицательные префиксы *mis-* и *in-* использовались для образования множества слов. В тот же период многие префиксы из латинского, французского и греческого языков вошли в английский язык и использовались в новых словообразованиях. Между 1200 и 1500 годами в английский язык вошли много французских слов как с префиксом *re*, так и с со многими другими префиксами.

Суффиксы являются самым продуктивным способом словообразования в течение всех периодов английского языка. Суффиксы также как и префиксы бывают местные и заимствованные. Заимствованные суффиксы обычно входили в английский язык из латинского, французского и греческого языков. Суффиксы могут различаться своей продуктивностью и непродуктивностью. Они обогащают английский язык словообразующим характером и почти присваивают заимствованные слова.

Ключевые слова: аффиксы, префиксы, суффиксы, продуктивность, Английский язык.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 2012.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 10.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülarə Teymurova tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur

LAURA MURTUZAYEVA
BAAU
Ak.Həsən Əliyev, 135 A
abilova.lara@mail.ru

SİYASİ MƏTNLƏRİN TƏSNİFATI VƏ STRUKTURU

Xülasə

Məqalədə siyasi mətnlərin struktur cəhətdən necə olması, onların hansı quruluşda verilməsi, kimlərin bu mövzu haqqında nələri deməsini özündə əks etdirir. Mətnin qurulması prosesində ilk növbədə cümlə üzvləri arasındakı məntiqi əlaqə, sözlərin düzgün sıralanması, qrammatik qaydalara, ədəbi dil normalarına riayət olunması gözlənilir. Mətnin qurulmasında əsas vasitələrdən biri də, məntiqi vurğudur. Ümumiyyətlə hər bir dilin ünsiyyət imkanları, sözlərin cümlələrdə, cümlələrin isə məntiqi ardıcılıqla mətnə yerləşməsidir. Bütövlükdə bu, mətnin qurulma texnikasıdır.

Məqalənin məqsədi "siyasi diskurs" anlayışının əhatə dairəsini aydınlaşdırmaq və onun quruluş prinsiplərini nəzərdən keçirməkdir. Bu məqsədə çatmağın ən təsirli üsulu, fikrimizcə, bütün diskurslar üçün dəyişməz olan, müəyyən bir diskurs tipinin quruluşunu təhlil edərkən daha da dəqiqləşdirmə tələb edən universal təsnifatın yaradılması ola bilər. Bu, birincisi, diskursların ümumi tipologiyasında siyasi diskursun yerini müəyyənləşdirməyə kömək edəcək, ikincisi, digər növlərlə müqayisədə siyasi diskursun spesifikliyini nümayiş etdirəcəkdir. Bu baxımdan, fikrimizcə, bizi maraqlandıran hadisənin sərhədlərini müəyyənləşdirməyə kömək edə biləcək "siyasət" sözünün təriflərini təhlil etmək məqsədəuyğun görünür. Bir sıra izahlı lüğətlərin təhlili göstərir ki, bu konsepsiya dar və geniş mənada istifadə edilə bilər. Etimoloji təhlil zamanı bu sözün qədim yunan sözü πολιτική – dən əmələ gəldiyi bildirilir. Mənası "şəhər, dövlət, sosial sənət və iqtisadi münasibətlərdən asılı olan hökumət sənəti, dövlət orqanlarının fəaliyyəti deməkdir" (3, səh.2) Bu müəyyən şəkildə dövlətin və ya sosial qrupların müxtəlif sahələrdə fəaliyyətinə yönəldilmişdir: iqtisadiyyat, sosial və milli münasibətlər, demoqrafiya, təhlükəsizlik və s. Bundan əlavə, "siyasət" sözü ictimai, dövlət həyatının problemləri və hadisələrini ifadə edə bilər. Bu, dövlətin konsepsiyası və funksiyaları ilə əlaqəli dar bir mənadır. Geniş mənada "siyasət" sözü bir fəaliyyət proqramı, insan fəaliyyətinin müxtəlif növləri, kiməsə və ya bir şeyin idarə edilməsi üçün ictimai bir instituta işarə etmək üçün istifadə olunur. Bu vəziyyətdə təşkilatın siyasəti, şəhər bələdiyyəsi səviyyəsində təhsil siyasəti, ailə siyasəti və s. haqqında danışa bilərik.

Son vaxtlar həm də müxtəlif nəzəriyyələr qeyd edilmiş və bu məqalədə biz həmin nəzəriyyələrin bəzilərini də təhlil etmişik. Bunlar Teun A. van Dyuk, Jacob Torfing, Marianne Jorgensen və Louise Phillips təsnifatlarıdır.

Məqalədə müqayisə, müşahidə və təsvir üsullarından istifadə olunur.

Açar sözlər: diskurs, struktur, siyasi mətn, siyasət, təsnifat.

Dilçiliyin digər sahələri ilə müqayisədə mətnin strukturu, quruluşu daha gec tədqiq olunmuşdur. Onun tədqiqinə XX əsrdən başlanılmışdır. Lakin yerli alimlərimiz mətnin sintaksisi problemini bir sıra müxtəlif üsullarla təhlil etmişlər (Ə.Cavadov, K.Əliyev, K.Abdullayev, N.Novruzova və.b.).

Qeyd edək ki, ingilis dilində bir-birinə yaxın olan bir neçə eyniköklü sözlər var – policy, politics, polity. Policy(siyasət) sözü "siyasət, davranış xətti, münasibət, strategiya, həmçinin siyasi kurs" mənasında işlənir. Politics (siyasət) ifadəsinin semantik quruluşu aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: siyasət, idarəetmə sənəti, üslub və davranış prinsipləri; siyasi həyat, fəaliyyət, hadisələr, görüşlər, inanclar; siyasi xətt və.s. (4,səh.9). Bu ifadə ayrıca bir şəxsin və ya bütövlükdə cəmiyyətin fikirlərinə və inanclarına necə təsir edəcəyinə dair sənət və ya elm deməkdir. Və nəhayət, polity (hökumət) idarəetmə formasını, ictimai və ya siyasi sistemi, izah edir.

Konsepsiyanın fəlsəfi təfsiri sosioloji cəhətdən yaxındır və ancaq dövlətə yönəlmişdir. V.S. Tarasov “Ən yeni fəlsəfi lüğət” dəki məqaləsində bu anlayışa aşağıdakı tərif verir: “siyasət bir dövlət daxilində və dövlətlər arasında hakimiyyətin bölüşdürülməsi və həyata keçirilməsi ilə əlaqəli insan fəaliyyət sahəsidir. Siyasət ictimai fəaliyyətin xüsusi bir forması olaraq hökmranlıq və tabeçilik münasibətləri arasındakı aydın fərq əsasında cəmiyyətdə vətəndaş nizamının təmin edilməsi üçün qurulmuş dövlət və iyerarxik hakimiyyət sistemi ilə birlikdə meydana gəlir ” (5,səh.2). “Siyasət” termininin mənşəyi Aristotelin eyni adlı dövlətə, və hökumətə aid idarəsi ilə əlaqələndirilir (3. səh.2). Terminin politoloji təsviri üç komponenti əhatə edir: 1) ümumi və şəxsi maraqların əlaqələndirilməsinə, hökmranlıq və nizam-intizamın qorunmasına, insanların ümumiyyətlə əhəmiyyətli məqsədlərinin və rəhbərliyinin həyata keçirilməsinə, habelə resursların tənzimlənməsinə və ictimai işlərin idarə olunmasına xidmət edən ictimai həyatın müəyyən bir sahəsi; 2) sosial aktyorların birgə və fərdi fəaliyyət üsulu, fəaliyyət növü və sosial davranış; 3) sosial münasibətlərin növü (şəxslər, qruplar və s.), insanla ünsiyyət növü. "Siyasət" fenomenini izah edən politoloqlar ingilis dilində istifadə olunan polity, policy, politics anlayışlarına müraciət edirlər. Beləliklə, polity anlayışı konstitusiya, parlamentlər, ixtisaslaşdırılmış dövlət orqanları sistemi (məhkəmə sistemi) və s. ilə müəyyən edilmiş institusional siyasətlə əlaqələndirilir. Policy anlayışı bir siyasi kurs, davranış strategiyasını təmsil edir. Və nəhayət, politics bir siyasi terminin proses xarakterini, intellektual, qiymətləndirici və sosial-psixoloji formaları qəbul edə biləcək siyasi iradəni ifadə edir.

“Siyasət, institusional ictimai həyat sahəsindəki fəaliyyətlər kimi müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilə bilər: 1) yerli məsələlərin həllini özündə cəmləşdirən ən aşağı səviyyədə: mənzil şəraiti, bələdiyyə, ictimai nəqliyyat və s. ; 2) hökumətin

müdaxiləsini əhatə edən yerli və ya regional səviyyədə; bu səviyyədə siyasət öz bölgələrinin inkişafında maraqlı olan qruplar və qurumlar tərəfindən həyata keçirilir; 3) siyasət nəzəriyyəsində mərkəzi yer tutan, dövlətin resursların bölüşdürülməsi üçün əsas qurum kimi mövqeyi ilə müəyyən edilən milli səviyyədə; 4) suveren dövlətlərin siyasi fəaliyyətin əsas subyektləri olduğu beynəlxalq səviyyədə” (3,səh.4) . Buna görə, dünya, xarici, daxili, regional, hərbi, iqtisadi, demoqrafik, hüquqi, ekoloji və digər siyasət növləri fərqləndirirlər. "Siyasət" anlayışının əhatə dairəsini müəyyənləşdirmək üçün politoloqların ictimai həyatın xüsusi bir sahəsi kimi üç xüsusiyyətlə müəyyən olunduğunu qeyd etmələri vacibdir: universallıq – hərtərəfli təbiəti, həyatın istənilən tərəfinə, cəmiyyətin elementlərinə, münasibətlərə, hadisələrə təsir etmək qabiliyyəti; daxil olmaq və ya nüfuz – bütün sahələrə qeyri-məhdud nüfuz etmə ehtimalı, atribut – qeyri-siyasi ictimai hadisələr, münasibətlər və sahələrlə birləşmək bacarığı” (6,səh.18).

Siyasi mətnin dar tərfi Van Dyuka məxsusdur. Belə ki, o, demişdir: “siyasi mətn siyasət sənədləri, hökumət sənədləri, parlament müzakirələri, partiya proqramları, siyasətçilərin çıxışları şəklində həyata keçirdiyi bir diskursdur. S.N.Plotnikova siyasi diskussiyanı siyasətçilərin müzakirəsinə və cavab diskursuna bölməyi təklif edir. "Cavab müzakirəsi" termini siyasətçinin nitqinə cavab olaraq ortaya çıxan hər hansı bir diskussiya deməkdir. Cavab müzakirəsi, cavabdeh şəxsin hər zaman məsul şəxs kimi çıxış etməsi mənasında siyasi müzakirələrdən biridir. Siyasət mübahisəsi institusionaldırsa, cavab mübahisəsi qeyri-institusionaldır.

“Ümumiyyətlə fəaliyyət sahəsinə görə və məzmunu əsasən mətnin növlərini belə vermək olar: dini, ekoloji, siyasi, fəlsəfi, elmi, ədəbi, bədii, journalist və.s. Bundan əlavə, mətnin həyata keçirildiyi müxtəlif spesifik rabitə vəziyyətlərini müəyyən etmək üçün onun janr (məlumat, etiket, vacib, qiymətləndirici) xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bir janrın çoxölçülü fenomen olması da təsnifatda öz əksini tapmalıdır. Janrlar, əlavə olaraq, məlumat ötürmə forması baxımından da nəzərə alınır: şifahi, yazılı” (2.səh.2).

Bəzi mənbələrdə siyasi mətnlərin bir sıra növlərini göstərir. Siyasətçilər tərəfindən birbaşa yaradılan və siyasi ünsiyyətdə istifadə olunan (siyasi sənədlər, parlamentdəki çıxışlar və debatlar, ictimai çıxışlar və siyasi liderlərin reportajları və s.) institusional siyasi diskurs. Buraya, dövlət aparatının işçiləri üçün nəzərdə tutulmuş mətnlərin yaradıldığı, texniki rabitə ilə bağlı rəsmi siyasi diskussiya da daxildir; jurnalistlər tərəfindən yaradılan və mətbuatda, televiziya, radioda və internetdə yayılan siyasi mətnlərdən istifadə olunan kütləvi informasiya vasitələri (KİV); peşəkar siyasətçi və ya jurnalist olmasa da, bəzən siyasi ünsiyyətdə iştirak edən "adi vətəndaşların" yaratdığı mətnlər. Bu siyasətçilərə və ya dövlət qurumlarına ünvanlanan hər cür məktub və müraciətlər, siyasi hadisələrlə əlaqəli mediaya məktublər və s. ola bilər; (siyasi dedektivlər, siyasi poeziya, habelə siyasi memuarların mətnləri; elmi ünsiyyət haqqında siyasi mətnlər).

Son illərdə mövcud diskurs və diskurs təhlil nəzəriyyələrini sistemləşdirmək və təsnif etmək üçün dəfələrlə müxtəlif cəhdlər edilmişdir. Bunların içərisində ən

maraqlısı, fikrimizcə, təklif olunan metodoloji yanaşmalar baxımından Teun A. van Dyuk, Jacob Torfing, Marianne Jorgensen və Louise Phillips təsnifatlarıdır.

Van Dyuk təsnifatı –Van Dyuk, diskussiya təhlilini yeni bir çarpaz intizam olaraq təqdim edir. Bundan əlavə, diskurs təhlilinin mövzu sahəsinin genişləndirilməsi integrativ fənlərarası proseslərin nəticəsi olaraq van Dyuk tərəfindən nəzərdən keçirilir. Diskussiya təhlili mövzusunun genişlənməsi prosesi, Van Dyuka görə, bəzi fənlərdən götürülmüş yeni metodoloji yanaşmaların diskurs nəzəriyyəsinə gətirilməsi ilə müşayiət olunur. Van Dyuk, diskussiya təhlilinin inkişafının ilkin mərhələsini ədəbi əsərlərin və mədəni miflərin öyrənilməsi ilə əlaqələndirir. Düşüncələrin struktur analizinin ilk nəzəri təcrübələrini Vladimir Proppın "Xalq nağılının morfoloqiyası" (1928) əsəri və XX əsrin 30-cu illərində Levi-Strausun ibtidai mifologiyasının strukturist tədqiqatları hesab etmək olar (1). Van Dyuk'a görə intizam vəziyyətində diskurs təhlilinin yaranması 1972-1974 illərinə təsadüf edir. 1970-ci illərin əvvəllərində fənlərarası bilik sahəsi olaraq diskurs təhlilinə tam və ya qismən həsr olunmuş ilk monoqrafiyalar və kollektiv əsərlər meydana çıxdı. Bunlardan seçilənləri Van Dyuka görə 1970-ci illərdə yeni diskurs nəzəriyyələrinin ortaya çıxmasına əhəmiyyətli bir töhfə verdi, bunlar koqnitiv psixologiya və kompüter elmləridir. Kompüter elminin inkişafı biliklərin süni yaddaşda bərpasını izah edən yeni bir kateqoriyalı aparatla diskussiya təhlilini zənginləşdirdi. Van Dyukə görə 1974-1985-ci illəri əhatə edən on il ərzində diskurs təhlili sahəsində intizam integrasiyası güclənmişdir. Diskurs təhlili, hüquqi sənədləri, mətn və dialoq xarakterli münasibətləri araşdırmalarının mövzusu halına gətirərək, hüquqi məkana nüfuz edir. Burada, semiotiklərdə olduğu kimi, yalnız şifahi deyil, həm də vizual diskurslar sistemə təhlil olunur - fotoşəkillər, filmlər, komikslər və s. 1980-ci illərin ortaları, Van Dyukun sözlərinə görə, diskussiya təhlili sektordaxili ixtisaslaşmanın inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Xüsusilə diskurs nəzəriyyələri ortaya çıxır, məsələn, ideoloji diskussiya nəzəriyyəsi, etnik diskurslar nəzəriyyəsi, sosial azlıqların diskurs nəzəriyyəsi, irqçilik diskursiyası nəzəriyyəsi və s. Diskurs təhlilində yeni ideoloji və nəzəri istiqamətlər meydana çıxır. Ən geniş istiqamətlərdən biri tənqidi diskurs təhlilidir. Siyasi diskursun təhlili müəyyən bir sənədə aiddir.

Jacob Torfing diskursunun nəzəriyyələrinin təsnifatı. Diskurs nəzəriyyəsinin əsas məqsədi sosial, siyasi və mədəni kimliyin qurulması yollarının araşdırılmasında yeni analitik perspektiv təklif etməkdir. Diskurs nəzəriyyəsi müxtəlif tədqiqat əhəmətləri, fənlər və ontoloji konsepsiyalarda təqdim olunur. Ümumiyyətlə, diskurs nəzəriyyəsi beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri, Avropa kimliyi, dövlət idarəçiliyi, kütləvi informasiya vasitələrinin təhlili, mədəni coğrafiya və şəhərşünaslıq da daxil olmaqla bir çox fənlərin metodoloji əsasının yeniləməsinə öz töhfəsini verdi. Torfing qeyd edir ki, diskurs nəzəriyyəsi bir çox aparıcı nəzəriyyəçiləri bilik paradıqması, şəxsiyyətin formalaşması, normaların, dəyərlərin və simvolların diskursiv qurulması kimi problemlərə diqqət yetirməyə inandırdı. Torfing tərəfindən irəli sürülən diskurs nəzəriyyələrinin təsnifatında əsas meyar, linqvistik mətnşünaslıqdan

poststrukturalizmə qədər olan diskursun şərtlərinin genişliyi dayanır. Torfing üç nəsillik diskurs nəzəriyyəsi və ya üç əsnənəvi diskurs analizini qeyd edir. Birinci nəsillik diskurs nəzəriyyələri disursu dar dilçilik mənasında şərh edir, yəni onu danışıq və yazılı dilin mətn vahidi kimi müəyyənləşdirir. Birinci nəsillik diskurs nəzəriyyələri əsasən ayrı-ayrı aktyorların və ya "dil fərdlərinin" dil vəziyyətlərini sosial vəziyyətlərini nəzərə alaraq təhlil edir. Məsələn, sosiolinqvistik natiqin sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə lüğəti arasındakı əlaqəni təhlil edir. Diskurs nəzəriyyələrinin ikinci nəsillik Torfinqə görə, danışıq və yazılı dil ilə məhdudlaşdırmadan daha geniş şərh edir. Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq, diskurs nəzəriyyələrini təsnifləşdirmək üçün üç əsas meyarı ayırmaq olar: 1) konkret diskurs nəzəriyyələrinin ortaya çıxması üçün fənlərarası kompleksin xarakteri və məzmunu; 2) bir sıra diskurs nəzəriyyələri üçün zehni xəritə rolunu oynamış spesifik tədqiqat, metodika və ideoloji əsnənə; 3) diskurs nəzəriyyəsinin inkişafında konkret müəlliflərin innovativ nailiyyətləri. Təqdim etdiyimiz diskurs nəzəriyyələrinin bütün təsnifatları diskurs nəzəriyyələri üçün intizam və ya fokus-obyekt məhdudiyyətlərinin olmadığını göstərir və təsdiqləyir. Diskurs nəzəriyyələrinin metodoloji bazası əsaslı dərəcədə mürəkkəbdir və bu nəzəriyyələrin mövzu sahəsi hər zaman daha da genişlənməyə açıqdır. Ümumilikdə isə, diskursun çoxsaylı nəzəriyyələri elmi tədqiqatların intensiv və ekstensiv inkişafını, müasir elmi tədqiqatların fənlərarası istiqamətini özündə əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца XX века. М., 1995.
2. Карамова А.А. Структура политического дискурса. Бирск, Россия.
3. Н.М.Перельгут Е.Б.Сухоцкая О структуре понятия «политический дискурс. Нижневартговск, Россия 2013
4. О. Ф. Русакова. Основные разновидности современных теорий политического дискурса: опыт классификаций. Россия. 2006
5. Репина.Е.А. Политический текст как средство речевого воздействия. Москва. 2012
6. Шакова Белла Мулидовна.Различные подходы к исследованию политического дискурса. Россия.2013

Л. Муртузаева

Классификация и структура политических текстов

Резюме

Статья отражает структуру политических текстов, мнение различных ученых, поэтому поводу в процессе создания текста, соблюдаются, следующие правил логические отношения между членами предложения, порядок построение следюших предложение, грамматические правила и соблюдение литературного

языка. Одним из основных инструментов построение текста является логический акцент. Способы общения на любом языке заключаются в предложениях в логическом порядке. Это и есть техника редактирования текста.

Целью данной статьи является - прояснить суть понятия «политический дискурс» и рассмотреть его принципы. Наиболее эффективным способом достижения этой цели может быть создание универсальной классификации, которая, по нашему мнению, инвариантна для всех дискурсов и требует дальнейшего уточнения при анализе структуры дискурса определенного типа. Во-первых, это поможет определить место политического дискурса в общей типологии дискурсов, а во-вторых, продемонстрирует специфику политического дискурса по сравнению с другими типами. С этой точки зрения представляется целесообразным проанализировать определения слова «политика», которые могут помочь нам определить границы интересующего нас события. Анализ ряда толковых словарей показывает, что это понятие можно использовать в узком и широком смысле. Этимологический анализ показывает, что это слово произошло от древнегреческого слова *πολιτική*. Под значением «правительственное искусство, которое зависит от городских, государственных, социальных и экономических отношений, понимается деятельность государственных органов» (3, с. 2). Он каким-то образом сфокусирован на деятельности государства или социальных групп в различных областях: экономика, социальные и национальные отношения, демография, безопасность и так далее. Кроме того, слово «политика» может относиться к проблемам и событиям общественной, государственной жизни. Оно имеет узкое значение, связанное с понятием и функциями государства. В самом широком смысле слово «политика» используется для обозначения программы действий, другого вида человеческой деятельности, государственного учреждения для управления кем-то или чем-либо. В этом случае политика организации, мы можем поговорить о политика в области образования на муниципальном уровне, семейная политика и так далее. Недавно были упомянуты различные теории, и в этой статье мы проанализировали некоторые из них. Это классификации Теун А. ван Дюка, Джейкоба Торфинга, Марианны Йоргенсен и Луизы Филлипс. В статье используются методы сравнения, наблюдения и иллюстрации.

Ключевые слова: дискурс, структура, политический текст, политика, классификация.

L.Murtuzayeva

Classification and structure of political texts

Summary

The article reflects how the political texts are structured, opinions of scientifics about this issue, and they say. In the process of creating text, it is expected that, first

of all, the logical connections between the members of the sentence, the correct spelling of words, the grammatical rules and the rules of literary language are expected. One of the main tools in creating text is logical emphasis. Generally speaking, the ability to communicate in any language is to place words in sentences and sentences in logical order. In general, this is a text editing technique.

The purpose of this article is to clarify the scope of the concept of "political discourse" and to consider its principles. The most effective way of achieving this goal may be to create a universal classification that, in our opinion, is invariant to all discourses and requires further refinement when analyzing the structure of a particular type of discourse. First, it will help determine the location of the political discourse in the general typology of discourses, and secondly, it will demonstrate the specificity of the political discourse compared to other types. From this point of view, it seems advisable to analyze the definitions of the word "policy", which may help us to define the boundaries of an event of interest to us. An analysis of a number of explanatory dictionaries shows that this concept can be used in a narrow and broad sense. "The etymological analysis reveals that this word came from the ancient Greek word πολιτική. Meaning "Government art, which is dependent on urban, state, social and economic relations, means the activities of government agencies" (3, p. 2) This is specifically aimed at the activities of the state or social groups in various fields: economy, social and national relations, demographics, security etc. In addition, the word "policy" can refer to the problems and events of public, state life, which is narrowly related to the concept and functions of the state. In the broadest sense, the word "policy" is a program of action, different types of human activity. or to refer to a public institution for the management of something, in which case we can talk about the organization's policies, education policies at the municipal level, family policy. Recently, various theories have been mentioned, and in this article we have analyzed some of these. These are the classifications of Teun A. van Duke, Jacob Torfing, Marianne Jorgensen and Louise Phillips.

The article uses comparisons, observation and illustration techniques.

Keywords: discourse, structure, political text, politics, classification.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 2012.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 10.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rzayeva S.R. tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SOLTANXANIM MUSAYEVA
H.Əliyev ad.Azərbaycan Ali Zığ
şossesi,Admiral Naximov küç.18.
soltanxanim@gmail.ru

MÜASİR İNGİLİS ƏDƏBİ DİLİNDƏ SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK GRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Xülasə

Məqalədə müasir ingilis dilində sözlərin leksik-qrammatik mənalari araşdırilir. Dilin morfemləri həm ayrılıqda, həm də daha böyük dil vahidlərinin tərkibində leksemlərdə birləşərək ünsiyyətə daxil olurlar. Ənənəvi dilçilikdə sözləri qruplarda və ya siniflərdə qruplaşdırırdılar, yəni isim, sifət, say və s. Bu qruplaşmalar müəyyən əlamətlər əsasında həyata keçirilirdi və bu əlamətlər ümumi ad altında kateqoriyalarda birləşdirilirdi.

Məsələn: ismin halı, kəmiyyət, feilin zamanları, şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarını fərqləndirirdilər. Dildə olan hər bir sözün öz mənası vardır. Sözün forması və mənası arasındakı əlaqə ixtiyari hesab edilir. Bu da işarələyənə işarələnən arasında birbaşa əlaqə olmadığını göstərir. Əks halda eyni reallıqlar müxtəlif dillərdə eyni cür səslənərdi. Sözün bir neçə mənası da ola bilər ki, bu da bir söz = bir məna formulunun doğru olmadığını göstəricisidir. Sözlər cəmiyyətin dilə olan ehtiyacının ödəmək üçündür və dildə olan sözlər bir-birlə bağlıdır.

Bunlar ya tarixi qohumluğu, ya da müasir dildə semantik və fonetik oxşarlığa əsaslanır. F.Veysəlli yazır ki, hər bir sözü onunla semantik cəhətdən bağlı olan sözlərlə bir sırada qoymaq olar. Sözlər forma etibarlı ilə qruplaşdırılı bilərlər. Burada əsas əlamət kimi sözün strukturu götürülür. Məlum olduğu kimi, quruluşuna görə sözlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb ola bilər. Sözlər həmçinin fəal və qeyri-fəallığa görə də bölünə bilər.Fəal sözlər daha çox və tez-tez işlədilən sözlər hesab edilir.

Geniş mənada bu və ya digər sözün işlənməsi məqamdan, ətraf mühitə münasibətdən və danışanın intellektual səviyyəsindən asılıdır. Sözlərin sintaqmatik planda seçilməsi və birləşmədə işlədilməsi çox mühüm məsələ hesab edilir. Bu zaman sözlər arasında leksik həmrəylik olmalıdır.Qeyri-fəal sözlər isə yalnız konkret danışmaq məqamında və danışanın elmi səviyyəsindən asılı olaraq reallaşır.Sözlər bəzən bir-birinə elə qovuşur ki, onlar bütöv cümlə təsiri belə bağışlaya bilərlər.

Açar sözlər: İngilis dili, semantika, termin, semantika, grammatika, intellektual.

Burada diqqət verilməli məsələlərdən biri odur ki, ingilis dilində istənilən isim digər bir ismin əvvəlində işlənərək sözlərini əvəz edə bilər. Məsələn: bus stop = a stop for buses, shoe polish = a polish for shoes və s. Bu cür sözləri ilə əvəz olunan

sözlərin siyahısını artırma biləri. Məsələn: bus stop girl, bus stop girl inquiry, bus stop girl inquiry row və s. İngilis dilində bir neçə sinifə aid olan sözlər çoxdur. Məsələn: love ‘sevmək; sevgi’ və work ‘işləmək; iş’ kimi sözləri götürək. Bu sözlər hər isim, həm də feil kimi işləyə bilər. Yaxud: safe ‘təhlükəsiz’ və choice ‘seçim’ sözlərini götürək. Bu sözlər sifət və isim kimi işlənilə bilər. Yaxud: round ‘dəyirmi, yumuru, dairəvi, girdə və s.’ sözü. Bu söz situasiyadan asılı olaraq isim, sifət, feil, sözlü və zərf kimi işləyə bilər.

Məsələn: A round of toast ‘dəyirmi tost’, a round of ball ‘yumuru top’, to round the Horn ‘buynuzu fırlatmaq’, round the mulberry bush ‘tut ağacının başına dolanmaq’, Make it go round! ‘Kef et; boş ver!’ Beləliklə, sözün sadəcə olaraq vahid mənalar ifadə etməsini iddia etmək düzgün deyildir. Digər tərəfdən, ingilis dilində sit down ‘əyləş’ və stand up ‘ayağa dur’ söz birləşmələrini mənaca tərkib hissələrinə bölmək mümkün deyildir. Çox idiomlar və frazeoloji birləşmələr var ki, onların mənasının ayrı-ayrı komponentlərdən ibarət olduğunu demək olmaz.

Belə olduqda L.Blumfildin “söz ən kiçik sərbəst formadır” tərifini doğrultmur. Çünki heç vaxt ayrılıqda işləyən formalar ən kiçik sərbəst formada ola bilməzlər (4, s.45). İsimlər də adətən iki formada mövcud olur. Məsələn: cat –cats ‘pişik-pişiklər’, bag-bags ‘çanta-çantalar’ və s. Lakin brother ‘qardaş’ sözünün cəmdə iki forması vardır: brothers ‘qardaşlar’, brethren ‘əqidə qardaşları’ və s.

Beləliklə, məlum olur ki, sözlərin tərkibində elə elementlər var ki, onların hər biri öz qrammatik mənalarını qoruyub saxlaya bilər. Sözlərin tərkibində olan element, yaxud fleksiya sintaksisə xidmət edir. Ənənəvi dilçilikdə və qrammatikada mənə əsas götürülür və sözlər səkkiz qrupda ümumiləşdirilir: isim, əvəzlik, sifət, feil, bağlayıcı, sözlü, nida, zərf. Ənənəvi qrammatika adətən “nitq hissələri”-nin təqdimatı ilə başlayır. “Nitq hissələri” termini müasir qrammatika kitablarında “söz sinifləri” (word classes) adı altında təqdim edilir (7, s.58).

Sözlərin bu cür təsnif edilməsi qədim yunan filosofları Platon, Aristotel və digərlərinin nitq hissələrinin bölgüsü barədə fikirləri ilə üst-üstə düşür. Məsələn, qədim yunan alimi Deonius da 2000 il bundan əvvəl nitq hissələrinin səkkiz bölgüsünü vermişdir. Onlardan altısı yuxarıda yazdığımızla eynidir. Digər ikisi isə participle (feili sifət) və article (artikl) adlandırılmışdır.

Deoniusun bölgüsü bütövlükdə morfolojiyaya əsaslanırdı. Sözün mənasının fərqləndirilməsində funksiya da vacib rol oynayır. Yəni sözün mübtədə, tamamlıq, təyin və s. kimi funksiyalarda olması da onun hansı sinifə aid olmasını şərtləndirən amillərdən hesab edilir. O.Musayev müasir ingilis dilində ismə aid olan qrammatik əlamətləri aşağıdakı kimi müəyyən etmişdir (4, s. 4):

1) İsim aşağıdakı bir sıra şəkilçilər vasitəsilə düzəldilə bilər: -er (-or), -ness, -ment, -hood, -ism, -ance, -ing və s. Məsələn: writer ‘yazıçı’, sailor ‘dənizçi’, government ‘hökumət’, darkness ‘qaranlıq’, girlhood ‘qızlıq’, heroism ‘qəhrəmanlıq’, attendance ‘davamiyyət’, the writing ‘yazı’ və s.

2) İsimlərin qarşısında adətən müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik artıqlı işlədilər bilər. Məsələn: An ocean 'okean', a lake 'göl', a woman 'qadın', a boy 'oğlan', the world 'dünya', the universe 'bəşəriyyət' və s. L.V.Kauşanskaya yazır ki, ismə aid olanın artikillə işlənmə səbəbinə görə, bəzən ancaq sözün qarşısında işlənmiş artıqlı onun isim olmasını bildirir (7, s. 120). Məsələn: A five is a mark. 'Beş qiymətdir'. The apple is on the table. 'Alma stolun üstündədir'.

3) İsim əşyalılıq bildirdiyi üçün onun qarşısında əlamət və ya keyfiyyət bildirən təyin işlənə bilər. Məsələn: A deep ocean 'qərin okean', a new blouse 'yeni köynək', a beautiful woman 'gözəl qadın', a kind man 'mehriban insan' və s.

4) İsim (sayıla bilən) tək və cəm formada işlənə bilər. Məsələn: A chair – chairs 'stul-stullar', a girl-girls 'qız-qızlar', a glass- glasses 'bardaq-bardaqlar' və s.

5) İsim sözünü ilə işlənilir. Məsələn: Of the garden 'bağçanın', to school 'məktəbə', in the street 'küçədə', in the park 'parkda', on the wall 'divarda', at the table 'stolun yanında', near the desk 'partanın yanında' və s.

6) O.Musayev yazır ki, isim cümlədə mübtədə, tamamlıq, predikativ, təyin, zərflilik (sözünü ilə birlikdə) funksiyasında işlənə bilər (4, s.14).

İngilis dilində isimlər morfoloji quruluşuna və mənasına görə müəyyən qruplara bölünür ki, bunlar da ismin təsnifi kimi qəbul edilir. Müasir ingilis dilində isimlər aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1) Sadə isimlər. Bu isimlər yalnız bir kökdən ibarət olur. Məsələn: A woman 'qadın', a chair 'stul', a flower 'gül', a tree 'ağac', a book 'kitab' və s.

2) Düzəltmə isimlər. Kök və affiksdən ibarət olan isimlərə düzəltmə isimlər deyilir. Məsələn: A worker 'fəhlə', friendship 'dostluq', freedom 'azadlıq', translation 'tərcümə', rerepair 'yenidən təmir' və s.

3) Mürəkkəb isimlər. İki və daha artıq kökdən ibarət olan isimlərə mürəkkəb isimlər deyilir. Məsələn: A pear tree 'armud ağacı', a bluebell 'zəngçiçəyi', a pick-pocket 'oğru', a playing boy 'oynayan oğlan', An English man 'ingilis' və s.

O.İ. Musayev kimi L.V.Kauşanskaya da isimləri sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla 3 qrupa bölür (4, s. 6):

1) Sadə isimlər nə ön şəkilçilər nə də son şəkilçilər qəbul edirlər. Məsələn: a chair 'stul', a table 'stol', a room 'otaq', a map 'xəritə', fish 'balıq' və s.

2) Düzəltmə isimlərdə öz və son şəkilçilərin, yaxud da hər ikisinin olması müşahidə edilir. Mürəkkəb isimlər iki və daha çox kökdən yaranır və onlarda adətən bir vurğu olur. Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb isimlərin mənalari onları təşkil edən komponentlərdən fərqlənir.

О лексико-грамматических средствах слова и терминов в современном
Английском языке
Резюме

В статье рассматриваются лексико-грамматические средства слова в современном английском языке. В нем говорится, что слова используются для обеспечения потребностей общества, а слова на языке связаны друг с другом. Они основываются либо на исторической относительности, либо на сходстве семантического и фонетического. В статье говорится, что слова могут быть сгруппированы по форме. Структура слов используется в качестве основного знака в этом случае.

Наблюдаемые слова, такие как существительные, делятся на несколько групп в соответствии с их морфологической структурой. Они следующие простые, производные и составные. В статье исследуется каждый из этих разделений на основе мнений разных лингвистов, таких как О.Мусаев, Л.В.Каушанская, Р.Ковнер, А.Гусейнов и других. Такие лингвисты, как Б.С.Хаймович, Б.И.Роговская, рассматривают категорию числа существительных как родственную систему из одного или нескольких объектов.

Однако эти авторы ссылаются на орфографические и арифметические правила количественной категории существительных, они никогда не говорят о классификацию простых существительных, таких как женщина, стул, дерево, книга и т. д.; Нижеследующее относится к производным существительным, таким как рабочий, свобода, перевод, ремонт и т. д.;

Составные существительные состоят из двух или более систем. Примеры к ним могут быть показаны следующим образом: яблоня, синий колокольчик, письменный стол и т. д. Ключевые слова: слово, значение, лексический, грамматический, существительное, простой, производный, комплекс дополнительном лексическом значении абстрактных существительных и существительных, обозначающих материалы во множественном числе.

В современном английском языке существительные могут быть классифицированы следующим образом: простые существительные, производные существительные и составные существительные. Следующие примеры могут проиллюстрировать классификацию простых существительных, таких как женщина, стул, дерево, книга и т.д

Нижеследующее относится к производным существительным, таким как рабочий, свобода, перевод, ремонт и т. д.; Составные существительные состоят из двух или более систем. Примеры к ним могут быть показаны следующим образом: яблоня, синий колокольчик, письменный стол и т. д. Ключевые слова:

слово, значение, лексический, грамматический, существительное, простой, производный, комплекс.

Ключевые слова: английский, семантика, терминология, семантика, грамматика, интеллектуал.

S.Mussaeva

On the lexical-grammatical means of words in modern English

Summary

The article deals with the lexical-grammatical means of words in modern English. It states that words are used to provide the need of the society, and the words that are in the language are related to each other. This is shown either on the historical relativeness, or on the similarity of semantic and phonetic. The article states that words can be grouped according to their form.

The structure of words is used as a main sign in this case. The words such as the nouns are observed to be divided into some groups according to their morphological structure. They are the following simple, derivative, and compound. The article investigates each of this division basing on the opinions of different linguists such as O.Musayev, L.V.Kaushanskaya, R.Kovner, A.Huseynov and others.

The linguists such as B.S.Khaymovich, B.I.Rogovskaya consider the category of number of nouns as a related system of one or more than one objects. However, these authors refer to the spelling and arithmetic rules of the quantitative of the category of nouns, they never speak about the additional lexical meaning of abstract nouns and the nouns denoting materials in the plural form. In modern English nouns can be classified like the following: simple nouns, derivative nouns, and compound nouns.

The following examples can illustrate the classification of the simple nouns such as a woman, a chair, a tree, a book etc.; The following refers to the derivative nouns such as a worker, freedom, translation, repair, etc.; The compounds nouns consist of two or more systems. The examples to them can be shown like the following: apple tree, blue bell, writing table, etc.

Key words: English, semantics, terminology, semantics, grammar, intellectual.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 20.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səbinə Alməmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MİNAXANIM MÖVLİYAROVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
H.Cavid pr.25.
minaxanum@com.ru

**MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏKİ ZAMAN MƏFUMLU BUDAQ
CÜMLƏLƏRİN MÜSTƏQİL CÜMLƏ KİMİ İŞLƏNMƏSİ**
(Fransız dili materialları əsasında)

Xülasə

Cümlə hər dilin özünəməxsus qanunları əsasında qrammatik cəhətdən formalaşan və bitmiş bir fikir ifadə edən nitq vahididir. Cümlə üçün üç mühüm əlamətin varlığı vacibdir: predaktivlik, intonasiya, modallıq. Ünsiyyət prosesində işlədilən cümlələr fikri ifadə etmək məqsədinə və eləcə də qrammatik quruluşuna görə müxtəlif olur. Buna müvafiq olaraq da cümlə ünsiyyətdəki məqsədinə və malik olduğu quruluşa görə təsnif edilir. Fransız dilində cümlələr quruluşuna görə iki əsas qrupa bölünür. 1) Sadə cümlələr; 2) Mürəkkəb cümlələr. Sadə cümlələr baş və ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olur. Mürəkkəb cümlələr isə iki və bir neçə sadə cümlənin birləşməsindən ibarətdir. Sadə cümlə sözlərdən və söz birləşmələrindən təşkil olunursa mürəkkəb cümlə sadə cümlələrdən və onların müxtəlif şəkildə birləşməsindən təşkil olunur. Sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlə arasındakı fərq, hər şeydən əvvəl quruluş fərqlidir. Eyni mənanı sadə cümlə ilə də, mürəkkəb cümlə ilə də ifadə etmək olar. Məsələn, aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək: J'ai entendu que quelqu'un parlait dans la cour. J'ai entendu quelqu'un qui parlait dans la cour. J'ai entendu quelqu'un parler dans la cour.

J'ai entendu quelqu'un parlant dans la cour.

Bu cümlələri müqayisə edərkən görürük ki, birinci cümlə tamamlıq budaq cümləsi, ikinci cümlə təyin budaq cümləsi, üçüncü cümlə məsdər tərkibli, dördüncü cümlə isə feili sifət sadə cümlədir.

Quruluşca bu cümlələr müxtəlif olsalar da müqayisələrdən belə bir nəticə çıxır ki, tərkibində feili

birləşmələr olan sadə cümlələrlə tabeli mürəkkəb cümlələr mənaca bir-birinə çox yaxındır, hətta bir-birinə sintaktik sinonim təşkil edirlər. Sadə cümlənin feili tərkiblərlə genişlənməsi onu tabeli mürəkkəb cümləyə yaxınlaşdırır, lakin feili birləşmələr predikativ mərkəz yaratmır.

Açar sözlər: sadə və mürəkkəb cümlələr, transformasiya, bağlayıcılar, sözönülər, məsdər, feili sifət, feili bağlama.

Hind-Avropa dillərinin sintaksisinin nəzəri problemləri ilə məşğul olan N.Y.Şvedova beş əsas sintaktik vahidin birinin sadə cümlədə olduğunu göstərərək

yazır ki, bu beş əsas vahid (söz forması, söz birləşməsi, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, mətn) bütöv sintaksisin qurulmasına xidmət edir. Bu məqaləmizdə biz zaman budaq cümlələrinin transformasiyasından, onun feli tərkib formasında və sözlülər vasitəsi ilə sadə cümləyə çevrilməsindən danışacağıq. (1, s. 120) Transformasiyanın məqsədi nədir? Nə üçün çevrilmələrdən istifadə etmək məqsədəuyğundur? Kommunikasiyada nitqi daha sadə, daha rəvan etmək üçün, zaman uzlaşmalarından qaçmaq üçün, müxtəlif bağlayıcılardan sonra müxtəlif şəkil zamanlarının işlənməsindən qaçmaq üçün mürəkkəb cümlələr sadə cümləyə çevirmək məqsədəuyğun hesab edilir.

Ünsiyyət zamanı nitqin daha qabarıq, daha asan başa düşülməsi, daha sadə şəkildə ifadə edilməsi üçün çevirmələrin edilməsi vacibdir.

Bildiyimiz kimi, tabeli mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında həm semantik, həm də funksional əlaqələr mövcuddur. Bu fikrə əsaslanaraq budaq cümlənin müvafiq cümlə üzvləri ilə sinonimlik təşkil etməsini qeyd etmək lazımdır. Budaq cümlələrin müvafiq cümlə üzvləri ilə əvəzlənməsi həm baş cümlə ilə budaq cümlə arasında işlənən bağlayıcılardan və bağlayıcılı ifadələrdən, həm mənadan, həm də yaranan şəraitdən asılı olur.

İndi isə zaman budaq cümlələrinin sadə cümləyə çevrilmələrinə diqqət yetirək. Bildiyimiz kimi, fransız dilində zaman budaq cümləsi baş cümlədəki işin vaxtını bildirir, baş cümləyə müxtəlif bağlayıcılarla bağlanır. Zaman budaq cümlələrində baş cümlə ilə budaq cümlə arasında üç zaman münasibəti mövcuddur:

- 1) budaq cümlə ilə baş cümlənin hərəkəti eyni zamanda baş verir və bu fransız dilində "simultanéité" adlanır;
- 2) budaq cümlənin hərəkəti baş cümlənin hərəkətindən əvvəl baş verir ki, bu da "antériorité" adlanır;
- 3) budaq cümlənin hərəkəti baş cümlənin hərəkətindən sonra baş verir ki, bu da "postériorité" adlanır.

Bu cümlələrdən görüldüyü kimi, feili bağlama tərkibi ilə əvəz olunan cümlə həm baş cümlədən əvvəl, həm də ondan sonra işləyə bilər.

3) *Lorsqu'il m'aperçut, il poussa un cri de surprise.*

En m'apercevant il poussa un cri de surprise.

J'ai vu mon amie Elisabeth quand elle lisait cette lettre.

J'ai vu mon amie Elisabeth lisant cette lettre.

J'ai croisé mon amie alors qu'elle courait vers un rendez-vous mystérieux.

J'ai croisé mon amie courant vers un rendez-vous mystérieux.

Bu cümlələrin hər ikisində budaq cümlələrin əvəz olunduqları feli sifət tərkibləri mübtədanın deyil, vasitəsiz tamamlığın hərəkətini bildirir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, zaman budaq cümləsinin hər hansı bir sadə cümləyə çevrilməsi həmçinin bağlayıcılarda da asılıdır. Bu cümlələrdə budaq cümlənin xəbəri məsdərlə əvəz olunaraq sözlülərlə baş cümləyə birləşir. Belə cümlələrdə iki şərt vacibdir: baş cümlə ilə məsdərin mübtədası eyni olmalıdır və bu cümlələrdəki

sözönülər zaman ifadə etməlidirlər. Belə sözönülərə "au moment de, après, avant de" və s. misal göstərmək olar. Məsələn:

Au moment où il traversait la rue, il entendit quelqu'un prononcer son nom.

Zaman budaq cümlələri haqqında prof. Bilal İsmayılov yazır: "Zaman budaq cümləsinin baş cümləsindəki hərəkət budaq cümlənin hərəkətindən sonrakı hərəkəti bildirirsə və mübtədalar eynidirsə onda budaq cümlənin xəbəri məsdərlə əvəz olunur və "après" sözönüsü ilə işlənir. Belə əvəzlənmə "quand, lorsque, dès que, après que, aussitôt que, une fois que" bağlayıcıları işlənən budaq cümlələrdə mümkündür." (2, s. 123)

A peine le déjeuner eut-il terminé qu'il chercha Sidonie, mais il ne la retrouva pas. – Le déjeuner à peine terminé, il chercha Sidonie, mais il ne la trouva pas.

Bu haqda prof. Basmanova A.G. və Tarasova A.N. qeyd edirlər: "Zaman budaq cümlələrinin sadə cümləyə, daha doğrusu məsdər, feli sifət, feli bağlama konstruksiyalarına çevrilməsi təkcə baş cümlə ilə budaq cümlə arasında olan zaman əlaqəsindən və ya mübtədaların eyni olub olmamasından deyil, həmçinin budaq cümləni baş cümləyə bağlayan bağlayıcılardan da asılıdır. Belə ki, bəzi bağlayıcılarla bağlanan zaman budaq cümləsi sözönü və budaq cümlənin mübtədası, tamamlığı və ya xəbərin substantivləşmiş forması ilə birlikdə sadə cümləyə transformasiya oluna bilər. Bu sözönülər özləri də baş cümlə ilə budaq cümlə arasında olan zaman əlaqəsindən asılı olaraq işlənirlər. (3, !6) Belə cümlələrdən asılı olaraq işlənirlər.

Belə cümlələrdə eynizamanlılığı göstərmək üçün "à, au moment de, dès, lors de, au cours de, pendant, durant de, par, depuis, au fur et à mesure de" və s. sözönülərdən istifadə olunur və isimlə birlikdə budaq cümlə zaman zərfliyinə transformasiya edilir. Məsələn:

Depuis que tu es parti, nous n'avons reçu que deux lettres. – Depuis ton départ, nous n'avons reçu que deux lettres.

Ədəbiyyat:

1. Шведов Н.Ю. Место семантики в описательной грамматике (синтаксис). Грамматическое описание славянских языков. Концепции и метода. М.: Наука, 1974, с. 120")
3. İsmayılov B.B. Fransız dilinin kommunikativ sintaksisi, Bakı, 1989, s. 123.
5. Basmanova A.G., Tarasova A.N. Syntaxe de la phrase française. M., 1986, s. 16.

M.Movliyarova

Independence of independent classes in critical judges
(Based on French language materials)

Summary

The article is devoted to peculiarities of formation of Russian diminutives from nouns. The problem of diminutives is one of the most complicated problems in linguistics. Though not all aspects of diminutives have been investigated yet the Russian language is rich in diminutives. Russian diminutives can be used in different communicative situations. Diminutives are found not only in the contexts connected with children but also in different other contexts. In Russian not only nouns, but also other parts of speech can be diminutives. The Russian language has a wide range of suffixes, both productive and unproductive, in order to make a diminutive form. Diminutive suffixes are not word-formers but word-building suffixes by means of which a wide variety of emotions are expressed. Most nouns have paired forms with suffixes -ок and -ик. Nouns of feminine and neuter genders have a large number of suffixes (mostly suffixes of subjective evaluation). In addition, in Russian, diminutives can be made from nouns but also from other parts of speech. In article investigated role and place in native language when studying Russian as foreign. Besides in article highlights the principle of support in native language pupils today is an universally recognized and don't causes special disagreements in method teaching foreign language. Explicated that is open treatment to the native language to pupil easy systematized and respectively use more expediently. But also implicit presence foreign language it should consciously and organized. Phenomenon when language system of native language turnout reason emergence error in studying language is called interference. So interference this phenomenon native language sign with minus but carry over sign with plus. Herewith in the work for training practical language proficiency comparison of techniques usually occupy a very humble place.

Key words: simple and composed sentences, transformation, conjunctions, propositions, infinitive, participle, gerund.

М.Мовлярова

Независимость независимых классов в критических суждах
(По материалам французского языка)

Резюме

Каждый язык состоит из соединений трех основных частей. Эти части – фонологические, грамматические и лексические системы. Благодаря соединению только этих трех элементов формируется язык, если хоть один из них будет отсутствовать, то никакой речи о формировании языка быть не может. Благодаря переводу языков можно узнать о новинках в современном мире, о развитии в политическом, медицинском, научном и экономическом сфере. Не смотря на существование многих языков перевод дает возможность людям передавать свои идеи и мысли. Богатство запасных слов, мировоззрение переводчика имеет большую роль при переводе. Переводный процесс - это сфера, требующая точность и ответственность. Люди, говорящие на разных языках, общаются с помощью перевода. Таким образом, они передают друг другу свои идеи и мысли. Несмотря на то, что перевод трудное дело, он появился в результате общения людей. На сегодняшний день перевод – эта современная наука. Этот процесс не подчиняется каким-то серьезным научным законам. Поэтому каждый человек осуществляет перевод по-своему. По последним исследованиям перевод не только наука и творчество, но и умение. Наука считается потому, что структура двух языков требует отличных знаний. Творчеством считается потому, что когда оригинальный текст преподносишь читателю, приходится заново переделать и это требует особого таланта. Но самое главное, перевод – это умение. Переводчик должен уметь не только переводить, но и находить замену тем словам, которые не имеются в другом языке. Этот трудный процесс невозможно осуществлять дословно.

Ключевые слова: простые и сложные предложения, трансформация, союзы, предлоги, инфинитив, причастие, деепричастие.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 20.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

YEGANƏ QƏHRƏMANOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti
solee_v@hotmail.com

BƏZİ PSIXOLINQVİSTİK MÜLAHİZƏLƏRİN TƏNQİDİ ANALİZİ

Xülasə

Məqalədə psixolinqvistikanın bəzi problemləri nəzərdən keçirilmiş və müəllifin bu məsələlərə münasibəti ifadə olunmuşdur. Psixolinqvistika psixologiya və dilçiliyin vəhdətindən yaranmış bir elm sahəsi kimi öyrənilir. Bu elm nitqin yaranması və mənimsənilməsini izah etmək məqsədilə ABŞ-da yaranmışdır Dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi, dilin yaranmasında təfəkkürün rolu və təfəkkür prosesində dilin rolunu araşdırmaq psixolinqvistika elminin səciyyəvi xüsusiyyətidir. İlk elm sahəsi kimi məhz psixolinqvistika nitqin həm yaranması, həm də dərk edilməsini tam elmi şəkildə izah etməyə cəhd etmişdir. Psixolinqvistika tarixində nitqin yaranması və mənimsənilməsinə aid müxtəlif nəzəriyyələr meydana çıxmışdır. Məqalənin məqsədi psixolinqvistika elminin yaranması və inkişafı ilə bağlı olan bəzi məktəb, nəzəriyyələr tərəfindən verilən şərhləri analiz etməkdir.

Bildiyimiz kimi, hələ qədim dövrlərdən dilin öyrənilməsilə bağlı müxtəlif cəhdlər göstərilmişdir. Bu cəhdlər daha çox natural fəlsəfə və dinə əsaslanırdı. Zaman keçdikcə yeni elmlər yaranıb inkişaf etmişdir. Bunun nəticəsində dilin mənimsənilməsi prosesi də yeni yaranan elmlərlə qarşılıqlı surətdə öyrənilməyə başlanılmışdır. Dilin psixoloji xüsusiyyətləri, nitqin yaranması, qavranılması və mənimsənilməsi prosesi də məqalədə araşdırılıb.

Məlum olduğu kimi, hələ psixolinqvistika elmi yaranmamışdan əvvəl dilin və dilçiliyin bəzi problemlərini psixoloji baxımdan araşdırmağa cəhdlər göstərilmişdir. Bu dövr V.Humboldtun, Potebnyanın, Şteyntalın və s. adı ilə bağlıdır. Onların dil haqqında bəzi fikirləri hələ də öz aktuallığını saxlayır və müasir dilçilər tərəfindən davam etdirilir.

Psixolinqvistika tarixində bir çox məktəb, istiqamət və nəzəriyyələr yaranmışdır. Bu məktəb, istiqamət və nəzəriyyələrin bəzi məqamları da məqalədə nəzərdən keçirilib. Behaviorizm, Neobehaviorizm, Nitq fəaliyyəti və Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyələrinin xüsusiyyətləri, uğurları və çatışmazlıqları qeyd olunmuşdur. Bu nəzəriyyələrin nümayəndələrinin verdikləri şərhərdən istifadə edərək müəllif öz fikrini bildirmişdir. Məqalədə psixolinqvistikanın bir elm sahəsi kimi yaranmasından əvvəlki dövrdən başlamış konkret istiqamətlər üzrə tədqiqatların aparıldığı dövrə qədər müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülən bəzi nəzəri fikir və mülahizələrin şərhini verməyə cəhd edilmişdir.

Açar sözlər: psixolinqvistika, nitq, təfəkkür, nitq fəaliyyəti.

Nitqin yaranma və qavranılması prosesini öyrənən psixolinqvistika elmi psixologiya və dilçiliyin vəhdətindən yaranmışdır. Psixolinqvistika elmi XX əsrin ortalarında ABŞ-da nitqin yaranması və mənimsənilməsi prosesinin izah edilməsi məqsədilə yaradılmışdır. 1953-cü ildə Amerika psixoloqları C.Keroll və Ç.Osqudun təşkil etdiyi və bir çox dilçilərin də iştirak etdiyi elmi seminarın nəticəsində “Psixolinqvistika” adlanan kitab nəşr olundu. Bu kitab iki ay davam edən elmi seminardakı müzakirələrin nəticəsi idi.

Hələ bu dövrə kimi dilin psixoloji problemlərini bir çox dilçilər, psixoloqlar müxtəlif şəkildə tədqiq etmişlər. Bu tədqiqatların yaranmasını 3 mərhələyə bölmək olar:

1) psixolinqvistikanın bir elm sahəsi kimi rəsmən yaradılmasının elan olunduğu tarixə qədərki dövr, 1950-ci illərə qədərki dövr;

2) Amerikada, Qərbi və Şərqi Avropada, Yaxın və Uzaq Şərqdə psixolinqvistik tədqiqatların əsas nəzəri bazasının yaradıldığı dövr, 1950-1970-ci illər;

3) konkret istiqamətlər üzrə psixolinqvistik tədqiqatların aparıldığı son illər, 1980-ci və sonrakı illər[1,29].

Dilin psixoloji problemləri ilə bağlı ilkin tədqiqatların V.Humboldtun adı ilə bağlı olduğunu deyə bilərik. V.Humboldtun elmi əsərləri həm dilçilikdə, həm də psixologiyada bir çox sahələrin inkişafına istiqamət vermişdir. Hətta A.Potebnya öz əsərlərində V.Humboldtun ideyalarını davam etdirmişdir. A.Potebnyanın, F.Sössürün, L.Şerbanın əsərlərində ifadə olunmuş V.Humboldtun fəaliyyət ideyasına psixolinqvistikanın yeni məktəbi “Nitq fəaliyyəti” nəzəriyyəsində də rast gəlinir.

Psixologiya ilə dilçilik elminin həmişə vəhdətdə olduğunun elmi şərhini ilk dəfə V.Humboldt vermişdir ki, bu fikirləri də psixologiyada L.Vıqotski, dilçilikdə isə A.Potebnya davam etdirmişdir. V.Humboldt qeyd edir ki, fikri formalaşdıran orqan dildir. İntellektual fəaliyyət səs vasitəsilə materialaşır və hiss orqanları vasitəsilə qəbul edilir. İntellektual fəaliyyətin ruhi olduğunu və onun nitqdə səsin vasitəsilə materialaşdığını deyən V.Humboldt intellektual fəaliyyətlə dilin həmişə vəhdətdə olduğunu hesab edirdi.

V.Humboldt nitqi həm səslərin, həm də hissi təəssüratların və ruhi fəaliyyətin məcmusu hesab edirdi. Dili xalq ruhunun ifadəsi kimi başa düşən V.Humboldta görə xalq dil vasitəsilə təbiət və cəmiyyətlə ünsiyyətdə olur. Hər bir xalqın mədəniyyəti, tarixi və digər mənəvi dəyərləri onun dilində əks olunur. Doğurdan da heç bir xalq dil olmadan yarana bilməz və öz mədəniyyət və tarixini qura bilməz.

V.Humboldt öz konsepsiyalarında qeyd edir ki, dilin özünəməxsus mahiyyət yaratma qabiliyyəti vardır ki, bu xüsusiyyət də yalnız dərk etmə aktı çərçivəsində mövcud olur. Lakin V.Humboldt dilin təfəkkürdən asılı olmadığını hesab edirdi. Bu fikirlə razılaşmaq düzgün olmaz. Çünki dilin yaranması təfəkkürlə birbaşa bağlı olan

prosesdir. M.Əsgərovun haqlı olaraq dediyi kimi təfəkkürdən kənar olan dil və onun vahidləri mənasız əyri xətlərdən başqa bir şey deyildir.

Nitqin məqsədini psixoloji və maddi qüvvələrin köməyi ilə məzmunun ifadəsində görün H.Şteyntal dilçiliyi psixoloji elm, dili isə psixi fenomen hesab edirdi. Psixologiya ilə linqvistikanın əlaqəsini yalnız nəzəri elmlər səviyyəsində qəbul edən H.Şteyntal dilçilikdən bəhs etdikdə “danışiq, danışiq qabiliyyəti” kimi psixoloji anlayışlardan istifadə etmişdir. Psixologiya ilə dilçiliyin əlaqəsini qeyri-müvafiq şəkildə analiz edən H.Şteyntal dilə psixoloji anlam kimi yanaşmışdır. Bu cür yanaşma ilə H.Şteyntal ümumi dilçilik ilə psixologiyayı eyniləşdirmişdir.

Dilə bir proses, insanın zehni fəaliyyətinin bir hissəsi və sosial hadisə kimi yanaşan Şteyntal onu daim davam edən fəaliyyət kimi təsəvvür edirdi. Həqiqətən də Şteyntalın çox düzgün qeyd etdiyi kimi dil insanın zehni fəaliyyətinin nəticəsidir və sosial mühitdə reallaşır.

Dilçilik məsələləri ilə məşğul olan psixoloqlardan biri V.Vundt psixoloji analiz sxemlərindən istifadə yolu ilə dərketmə və nitq proseslərini tədqiq etmişdir. V.Vundt dili həm sistem, həm də qabiliyyət kimi nəzərdən keçirmişdir. Öz tədqiqatlarında dilin qabiliyyət olmasını qavranılan obyekt haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq, bu təsəvvürü hissələrə ayırmaq və onları sözlə ifadə etməklə izah edirdi.

V.Vundt nitqin dərk olunmasını şərh edərkən onun xarici formasını əsas hesab edirdi. Nitqin xarici forması dedikdə cümlənin sintaktik strukturu, cümlə qurarkən kommunikantın sözlə ifadə etdiyi məlumatı nəzərdə tuturdu.

Nitqin funksiyalarına gəldikdə isə, V.Vundt qeyd edir ki, nitqin əsas funksiyası aktiv kommunikantın obyektə bağlı ümumi təsəvvürlərini passiv kommunikanta ötürməkdən ibarətdir. V.Vundt nitqə qədərki və sonrakı fəaliyyətləri təfəkkür hesab edirdi. Onun nitqin yaranması və mənimsənilməsi məsələləri ilə bağlı ideyalarına N.Xomskinin konsepsiyalarında da rast gəlmək olur.

Psixolinqvistika elminin ilkin psixoloji əsasını Behaviorizm nəzəriyyəsi təşkil edir. D.Uotsona aid olan bu nəzəriyyəyə görə psixoloji fəaliyyət stimula qarşı göstərilən reaksiyadır. Nitqin yaranması prosesi də stimula qarşı reaksiya hesab olunur. Behavioristlərin tədqiqat obyektləri insanın yalnız xarici fəaliyyəti və xarici faktora qarşı göstərdiyi reaksiya olmuşdur. Daxili psixoloji prosesləri tədqiqatlarına daxil etməyən behavioristlər “stimul-reaksiya” sxemi ilə kifayətlənmişlər. Nitqin tədqiqini isə nitqyaradan reaksiyalar səviyyəsində qiymətləndirmişlər. Göründüyü kimi behavioristlərin apardığı tədqiqatlar yalnız psixoloji mahiyyət daşıyır və onlar nitq prosesini linqvistik baxımdan tədqiq etməmişlər.

İ.M.Seçenov behavioristlərin iki fazalı stimul-reaksiya sxemini üçmərhləli psixoloji akt olaraq inkişaf etdirmişdir: 1) insana göstərilən xarici təsir; 2) bu təsirlərin insanın daxilində yaratdığı proseslər; 3) xarici cavab fəaliyyətləri[1,40].

Behavioristlərdən fərqli olaraq, Seçenov insanın daxilində baş verən prosesləri də əsas götürmüşdür. Belə ki o, insan fəaliyyətinin refleksə əsaslandığını və istənilən psixoloji prosesin əsasında fizioloji proseslərin dayandığını sübut edirdi.

Nitq vasitəsilə reallaşan ünsiyyət haqqında tam təsəvvür yaradan L.Blumfild nitqdən əvvəl və sonra baş verən praktik hadisələri şərh etmişdir. Behaviorizmin “stimul-reaksiya” sxemini əsas götürən L.Blumfild insanın həyat ehtiyaclarının ödənilməsi üçün fəaliyyətlərin iki cür reaksiyada, praktik əməli və nitq vasitəsilə göstərilən reaksiyada ifadə olunduğunu qeyd etmişdir. İnsanlar fəaliyyətdə olarkən bir-birlərinə nitq vasitəsilə və praktik şəkildə təsir göstərə bilirlər ki, bu təsirlərə də onların reaksiyası nitq vasitəsilə və nitqdən kənar vasitələrlə baş verir. Blumfildə görə hər iki davranış tərzini, yəni həm əməli fəaliyyət, həm də əməli fəaliyyəti əvəz edən nitq qarşı tərəfin stimulusuna cavab olaraq meydana çıxır.

Behaviorizmdən sonra yeni psixolinqvistik nəzəriyyə hesab olunan Neobehavirozmin banisi Ç.Morris öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, insan həm işarəyə, həm də onun əvəz etdiyi əşyaya eyni reaksiyanı göstərir. Ç.Morris “dispozisiya” anlayışından istifadə edərək insanın əşyaya və onun işarəsinə verilən reaksiyanı müşahidə etməyin mümkün olmadığı halları izah etmişdir. Ç.Morris işarənin mənasını dispozisiyada, yəni stimula qarşı reaksiyaya hazırlıqda görürdü.

L.Vıqotski dilin həm linqvistik, həm psixoloji, həm sosioloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. L.Vıqotski nitq və təfəkkür proseslərindən danışarkən qeyd edir ki, bu prosesdə şüurun müxtəlif fəaliyyətləri meydana çıxır. Bu fəaliyyət növlərində əsas məsələ fikrin sözə olan münasibətidir, qalanlar isə ikinci dərəcəlidir. Vıqotskiyə görə ikinci dərəcəli məsələlərin həlli birbaşa birincidən asılıdır. L.Vıqotski təfəkkür və nitqi tərkib hissələrinə bölməyin deyil, onları bütün xüsusiyyətləri özündə əks etdirən vahidlər əsasında öyrənməyin tərəfdarı idi. Vıqotski sözü nitq vasitəsilə düşünmənin vahidi hesab edirdi. Ona görə də “tam” dedikdə nitq ilə təfəkkürün vəhdətini, “vahidi” dedikdə isə sözü nəzərdə tuturdu.

Təfəkkür ilə nitq arasındakı əlaqəni insanabənzər meymunlar üzərində araşdırmağa çalışan L.Vıqotski belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, 1) *təfəkkür və nitq müxtəlif genetik köklərə malikdir*; 2) *təfəkkür və nitq müxtəlif olaraq inkişaf edir və bir-birindən asılı deyil*; 3) *təfəkkür ilə nitq arasındakı əlaqə heç vaxt bir-birindən tənəsüb asılılığında olmur*; 4) *antropoidlərdə insani intellekt bir növ münasibətlər nəticəsində, insani nitq isə tamamilə fərqli münasibətlər nəticəsində əmələ gəlir*; 5) *insanlara aid təfəkkür və nitq arasındakı əlaqə antropoidlərdə mövcud deyil*; 6) *intellektin dilə qədərki inkişafı və nitqin intellektə qədərki fazası mövcuddur* [1,49].

L.Vıqotski fikir ilə söz arasındakı əlaqədən danışarkən yazır: “*Əsas fikir ümumi bir formul ilə ifadə edilə bilər. Düşüncənin sözlə əlaqəsi ilk növbədə bir prosesdir və bu prosesdə münasibət düşüncədən sözə və ya əksinə olan hərəkətdir. Bu düşüncə axını bir sıra planlar vasitəsilə daxili bir fəaliyyət kimi həyata keçirilir*”[2,56]. Bu fikirlərdən də aydın olur ki, ən ali varlıq hesab edilən insanda nitq və təfəkkür bir-birinin inkişafını sürətləndirir. L.Vıqotski qeyd edir ki, söz vasitəsilə intellektin inkişafında böyük irəliləyiş yaranır.

Sözü təfəkkürün vahidi hesab edən L.Vıqotski həm də onu ümumiləşdirmə və ünsiyyətin vahidi hesab edirdi. Söz konkret tək bir əşyaya deyil, əşyalar toplusuna

aid olur. Məsələn, kitab sözü mövzusunun, rəngindən, həcmindən asılı olmayaraq bütün kitabları əhatə edir. Buna görə də hər bir söz ümumiləşdirmə hesab olunur.

Sözün ümumiləşdirici mahiyyətindən danışanda L.Vıqotski qeyd edir ki, bəzi əşyalar haqqında uşaqlara məlumat vermək mümkün deyil. Çünki hələ onlarda həmin əşyaların ümumi mənası formalaşmamışdır. Məsələn, kitabın nə olduğunu bilməyən uşağa qırmızı kitabın, nağıllar kitabının nə olduğunu başa salmaq mümkün deyil. Ancaq kitabın nə olduğunu dərk edən uşaq qırmızı kitabın, nağıllar kitabının nə olduğunu anlayacaq.

Özünü dərəkətmə prosesinə də Vıqotski fərqli yanaşaraq *“Biz başqalarını dərk etdiyimizə görə özümüzü dərk edə bilirik. Başqalarında gördüyümüzü özümüzə axtarıb tapırıq. Özümüzdə kənardan baxa bilirik və anlayırıq”* deyərək şərh etmişdir[1,53].

Vıqotskiyə görə dil iki funksiya yerinə yetirir: 1) sosial vasitə funksiyası; 2) düşüncənin aləti funksiyası. Sosial funksiya olaraq dil insanlar arasında təcrübə və fəaliyyətin paylaşılmasına xidmət edir. Düşüncə aləti olaraq L.Vıqotski hesab edir ki, bir qayda olaraq, biz düşündükdə müəyyən bir dildə düşünürük. L.Vıqotskiyə dərin rəğbətimize baxmayaraq bu fikirlə razılaşa bilmirik. Bu fikrin təkzibi Kamal Abulla və Mayıl Əsgərov tərəfindən kifayət qədər inandırıcı şəkildə qeyd edilmişdir[3,151.5,124].

Assosiativ psixolinqvistikanın yaradıcısı olan Ç.Osqud xarici faktorları təhlil edərək və stimulyasiya modeli ilə bərabər, stimulyasiya və reaksiyaları bir-birinə yaxınlaşdıran psixoloji proseslərin iki və üç pilləli modelindən istifadə edərək nitq fəaliyyətini təsvir etmişdir. 1965-ci ildə nəşr olunan Osqudun *“Psixolinqvistika”* kitabında dil və nitq fəaliyyəti, nitqin öyrənilməsi üsulları, nitq fəaliyyətinin quruluşu, mənanın psixolinqvistik problemləri, nitq fəaliyyətinin qeyri-dil şərtləri kimi məsələlər şərh edilmişdir.

N.Xomskinin yaratdığı transformativ qrammatika formal dil strukturlarının mənimlənməsi və onların istifadəsi məsələləri araşdırılır. Dilin mənimlənməsi prosesində qrammatik qaydaların öyrənilməsi ilə baş verir. Uşaqlarda qrammatik biliklərin anadangəlmə olması və dilin öyrənilməsi ilə anadangəlmə biliklərin aktivləşməsi qeyd edilmişdir.

N.Xomski öz tədqiqatlarında yaradıcı qrammatikanı dildən istifadə üçün əsas amil hesab edir. Lakin buna baxmayaraq yaradıcı qrammatika nitq yaratma və nitq mənimlənmə funksiyalarını yerinə yetirmir. N.Xomski yaradıcı qrammatika deyərək cümlələrin struktur təsvirini verən sadə qaydalar sistemini nəzərdə tuturdu. Hər hansı bir dildə danışan insanın həmin dilin qrammatik qaydalarını tam bilməsi demək deyildir. Belə ki, öz ana dilinin qrammatik qaydalarını bilməyən 4-5 yaşlı uşaq öz ana dilində sərbəst danışır. Düzdür uşaq qrammatik cəhətdən dildən düzgün istifadə edir, lakin bu qeyri-ixtiyari mənimlənmə hesab edilir.

Xomskinin transformativ qrammatikada irəli sürdüyü *“cümlələrin yaradılması ilə nitq prosesində cümlənin qurulması eyni şey deyil və onları eyniləşdirmək də olmaz”* [4,58] fikiri digər dilçilər tərəfindən kəskin tənqiddə məruz qalmışdır.

A.Leontyev psixolinqvistikanın tədqiqat obyektindən danışarkən nitq fəaliyyətinin təbiəti və öyrənilməsi üsulları, nitq fəaliyyətinin ierarxik quruluşu, nitq mexanizmi, daxili nitq, davamlılığın psixolinqvistikası, semantikanın psixolinqvistik problemləri və psixolinqvistik xüsusiyyətlərin qeyri-dil şərtləri məsələlərini qeyd edir. A.Leontyev tərəfindən irəli sürülən psixolinqvistikanın problemləri həm say, həm də ad baxımından Ç.Osqudun tədqiqatları ilə çox yaxındır.

Nitq fəaliyyətindən danışarkən A.Leontyev qeyd edir ki, bura həm dilə malik olan fərdlərin birbaşa ünsiyyətə xidmət edən fəaliyyətləri, həm də ünsiyyətə xidmət etməyən fəaliyyətləri aiddir. Lakin insan düşündə heç də həmişə söz və ya nitq vasitəsilə düşünür. M.Əsgərovun qeyd etdiyi kimi düşünmə prosesinin əksəriyyəti söz və ya dildən daha yüksəkdə olan intellekt kod və obrazlar vasitəsilə həyata keçirilir.

A.Leontyev Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin ondan əvvəlki məktəblərdən fərqi də qeyd etmişdir. Onun qənaətinə görə Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin əsas predmeti cümlə, sözlər və ya ayrılıqda söz deyil, bütövlükdə onların yaradılmasına xidmət edən proseslərin özüdür və ya cəmidir. Nitq fəaliyyətində proseslərin hansı elementlərə parçalanması yox, hansı vahidlərdən yaranması məsələsi də əsas götürülür.

Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin yaradıcıları və həmin məktəbin nümayəndələri psixolinqvistik problemlərə təkcə psixoloji mövqedən yanaşmaları tənqid etsələr də, əslində onların özləri də həmin mövqedə olmuşlar. Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin inkişaf tendensiyalarından danışarkən E.F.Tarasov yazır: *“Artıq qeyd etdiyimiz kimi nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin tədqiqat predmeti dilin yaranması, başa düşülməsi və mənimsənilməsi prosesləridir, tədqiqatın vahidi psixoloji proses, nitqin analiz kateqoriyası isə psixoloji kateqoriyadır, dilçilik kateqoriyası deyil və bu səbəbdən də fəaliyyətin hansı dil elementlərindən ibarət olması əksər hallarda ikinci dərəcəli məsələdir.”* [1,76].

Bütün bu mülahizələr bir daha göstərir ki, Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin nümayəndələri dilə psixoloji mövqedən yanaşmışlar və linqvistik cəhətlərə toxunmamışlar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz nəzəriyyələrdən fərqli olaraq, Mayıl Əsgərov müəllifi olduğu Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsində təkcə nitqin deyil, bütövlükdə dil sisteminin yaranma və mənimsənilməsi prosesini yeni elmi əsaslarla izah etmişdir. Bu nəzəriyyədə dərk etmə prosesi, sözün, nitqin yaranması, qəbulu və mənimsənilməsi və dilin psixolinqvistik xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. M.Əsgərov sözün yaranması üçün əsas iki şərtin olduğunu qeyd edir. Birinci şərt ondan ibarətdir ki, adın veriləcəyi gerçəklik vahidi dərk olunmalıdır. İkinci isə, onunla bağlı məlumat vermək ehtiyacı olmalıdır. Bu şərtlərdən əgər biri olmazsa, o zaman söz yarana bilməz. Müəllif sözü gerçəklik vahidinə verilən şərti ad hesab edir, gerçəklik vahidinin real obrazına ekvivalent olan və bu obrazların yaddaşda qalmasını təmin edən təfəkkür vahidini isə intellekt obrazı adlandırır.

Gerçəklik elementi və intellekt obrazlarının birləşməsi nəticəsində yaranan intellekt kodları dərk etmə, qavrama, təfəkkür və düşünmə proseslərini həyata keçirir. İntellekt kodlarının iki növü vardır, iki elementli və dörd elementli. Adı bilinmə-

yən gerçəklik vahidlərinin dərk edilməsi zamanı yaranan kodlar iki elementli kodlardır. Dörd elementli kodlar isə həm özü, həm də adı bilinən gerçəklik vahidinin dərk edilməsilə yaranır.

Bizi əhatə edən gerçəklik hesab etdiyimiz ətraf aləm sonsuz vahidlərdən ibarətdir ki, bizim gerçəkliyin vahidlərini tam dərk etməyimiz mümkün deyildir. Hər bir gerçəklik vahidi özünün əsas, vacib olan xüsusiyyətləri ilə dərk olunur. Gerçəklik vahidinin ən əsas xüsusiyyəti onunla bağlı “*dərk olunan minimal vahid*” kimi mənimlənilib yaddaşa qeyd edilir. Dərk olunan minimal vahidi gerçəklik elementi kimi qəbul edirik[5,47]. Gerçəklik elementi dedikdə bizi əhatə edən aləmdə mövcud olan real əşya, cisim, hadisə və onların əlamət və xüsusiyyətlərini başa düşürük. Başa düşdüyümüz, dərk etdiyimiz və yaddaşıımızda saxladığımız hər bir şey gerçəklik elementi hesab edilir.

Psixolinqvistika ilə bağlı yaranan nəzəriyyələrdə nitqin yaranmasının yalnız psixoloji kökləri öyrənilməli halda, M.Əsgərov isə öz nəzəriyyəsində dilin bütün vahidlərinin həm linqvistik, həm də psixoloji əsaslarını tədqiq etmişdir.

Müəllif tədqiqatında kommunikativ nitqin dərkətmə prosesinin dördüncü fazasında baş verən total modullaşma yolu ilə, intellektual nitqin isə ümumi dərkətmə prosesinin ikinci aktında reallaşan sinktual dərkətmə yolu ilə yaranmasını şərh etmişdir. Bundan əlavə, M.Əsgərov dil və dərkətmə proseslərinə fərqli yanaşmışdır. Dili və dərkətməni eyni tipli sistem kimi qəbul etsə də, onları bərabərləşdirməmişdir. Dərkətmə sistemindən kənarında olan dili ölü dil və yaxud bilinməyən dil hesab edən M.Əsgərov belə dil vahidlərini də ağ kağız üzərində mənasız əyri xətlərdən və ya efir boşluqlarındakı maqnit dalğaları selindən başqa bir şey saymamışdır.

M.Əsgərovun təqdim etdiyi Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi yuxarıda qeyd etdiyimiz psixolinqvistik nəzəriyyə və istiqamətlərdən faydalanıb, onlardakı nöqsanları aradan qaldırmaq və nitq və dilin təkcə psixoloji deyil, həm də linqvistik əsaslarını tədqiq etmək üçün yaranmışdır. Bundan əvvəlki nəzəriyyə və məktəblər də psixolinqvistik problemlərin həllinə çox yaxınlaşaraq həm psixoloji, həm də linqvistik baxımdan bəzi məsələləri öyrənməyə çox cəhd etmişlər. Bütün bu mülahizələr psixolinqvistika elminin inkişafına təkan vermişdir və hal-hazırda da dilçi alimlər bu mənbələrdən bəhrələnilirlər.

Ədəbiyyat

1. M.B.Əsgərov. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı-2011.
2. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики.1997
3. Abdullayev K. Dilçiliyə səyahət.2010.
4. Хомский Н. Синтаксические структуры.1962.
5. M.B.Əsgərov. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı.2015..
6. A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı.2006.

Critical analysis of some theoretical views related
to psycholinguistics problems

Summary

The article deals with some of the problems of psycholinguistics and the author's attitude to these issues. Psycholinguistics is studied as a science, which is formed from the unity of psychology and linguistics. This science was created in the United States to explain speech creation and assimilation. The interrelationship of language and thinking, the role of thinking in the formation of language and the role of language in the process of thinking is a characteristic feature of psycholinguistics. As the first science, psycholinguistics tried to explain in detail the origin and perception of speech. Various theories have emerged in the history of psycholinguistics concerning the formation and assimilation of speech. The purpose of the article is to analyze the comments made by some schools and theories related to the origin and development of psycholinguistics science.

As we know, various attempts have been made to study the language since ancient times. These efforts were mainly based on natural philosophy and religion. After a while new sciences have emerged and developed. As a result, the process of language assimilation has also begun to interact with new sciences. Psychological features of language, the process of formation, perception and assimilation of speech are investigated in the article.

As it is known, even before the emergence of psycholinguistics science, there have been attempts to psychologically investigate some of the problems of language and linguistics. This period was associated with name of V. Humboldt, Potebnya, Shtaintal, etc. Some of their ideas about the language are still actual and are being continued by modern linguists.

Many schools, directions and theories have emerged in the history of psycholinguistics. Some aspects of this school, direction and theories are also covered in the article. The characteristics, successes and failures of Behaviorism, Neobehaviorism, Speech Activity, and Linguo-Psychological Unity Theory are mentioned here. The author expressed his opinion using the comments made by the representatives of these theories. In the article attempts have been made to interpret some of the theoretical ideas and considerations put forward by various researchers prior to the study of specific areas the period before the formation of psycholinguistics as a science.

Key words: psycholinguistics, speech, thinking, speech activity.

Е.Гахраманова

Критический анализ некоторые теоретических взглядов связанных с
проблемами психолингвистики

Резюме

В статье рассматриваются некоторые проблемы психолингвистики и отношение автора к этим вопросам. Психолингвистика изучается как наука, которая формируется из единства психологии и лингвистики. Эта наука была создана в Соединенных Штатах для объяснения создания и ассимиляции речи. Взаимосвязь языка и мышления, роль мышления в формировании языка и роль языка в процессе мышления является характерной чертой психолингвистики. Как первая наука, психолингвистика пыталась подробно объяснить происхождение и восприятие речи. В истории психолингвистики возникли различные теории, касающиеся формирования и ассимиляции речи. Целью статьи является анализ комментариев, высказанных некоторыми школами, и теорий, касающихся возникновения и развития психолингвистической науки.

Как известно, с древних времен предпринимались различные попытки изучения языка. Эти усилия были в основном основаны на естественной философии и религии. Через некоторое время появились и развивались новые науки. В результате процесс языковой ассимиляции также начал взаимодействовать с новыми науками. В статье исследуются психологические особенности языка, процесс формирования, восприятия и ассимиляции речи.

Как известно, еще до появления науки о психолингвистике предпринимались попытки психологически исследовать некоторые проблемы языка и лингвистики. Этот период был связан с именами В. Гумбольдта, Поттебни, Штайнтала и др. Некоторые их представления о языке до сих пор актуальны и продолжают современные лингвисты. Многие школы, направления и теории возникли в истории психолингвистики. Некоторые аспекты этой школы, направления и теории также рассматриваются в статье. Упоминаются особенности, успехи и неудачи бихевиоризма, необихевиоризма, речевой деятельности и теории лингвопсихологического единства. Автор высказал свое мнение, используя комментарии представителей этих теорий. В статье были предприняты попытки интерпретировать некоторые теоретические идеи и соображения, выдвинутые различными исследователями до изучения конкретных областей за период до становления психолингвистики как науки.

Ключевые слова: психолингвистика, речь, мышление, речевая деятельность.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 01.09.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Mayil Əsgərov tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur

NAILƏ CƏFƏROVA
Bakı Slavyan Universiteti
Suleyman Rustəm küçəsi 25
Kazimova. naile@mail.ru

ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Xülasə

Bu məqalə, çoxmənəliliklərin mövcud tərəflərinin çatışmazlıqları nəzərə alınmaqla tədqiqinin hazırkı vəziyyətinə həsr edilmişdir. Elm, tərcümə, terminologiya və idrak terminologiyası nöqtəyi-nəzərindən bu fenomenin öyrənilməsində mövcud olan bəzi sahələrin nəzərdən keçirilməsi bir çox yeni çoxmənəli sözlərin yeni növlərini aşkar etməyə imkan verir. Baxmayaraq ki, polisemiya 25 əsrdən çoxdur ki, tanınıb və sözlər nəzəriyyəsinə qarşı bir dəlil kimi istifadə olunur. Polisemiya ilə bağlı hələ də bəzi qaranlıq məqamlar var.

Bu məqalədə polisemantik sözlər və bənzər sözlər arasındakı fərq və Azərbaycan və ingilis polisemantik sözləri arasındakı fərq də əks olunur. Eyni zamanda, ümumiyyətlə bilinməyən və yaxşı başa düşülməyən polisemiya növləri var.

Ümumiyyətlə, bu məqalədə çoxmənəlilikə diaxronik və sinxronik yanaşma tarixi müzakirə olunur. Sinxronik cəhətdən yanaşma biz sözü mənalar şəbəkəsi olaraq təsvir edir. Əgər çoxmənəli sözlər diaxronik cəhətdən qiymətləndirilərsə, bu ümumilikdə artım və inkişaf kimi və yaxud da sözün semantik quruluşundakı dəyişiklik kimi başa düşülür.

Müəllif çoxmənəli sözlərin öyrənilməsi ilə bağlı çətinliklərdən bəhs edir. İndi bəzi dillərdə, xüsusən slavyan dilində çoxmənəli sözlərlə bağlı müəyyən çətinliklər var.

Məqalənin əsas məqsədi bəzi əlaqəli sözlərin mənasını göstərmək və ingilis dilində polemantik sözlərin müqayisəli təhlilini verməkdir. Azərbaycan dilində mövcud olan çoxmənəli sözlər ingilis dilində olan çoxmənəli sözlərlə eyni xüsusiyyətlərə malikdir. Azərbaycan dilində polisemantik sözlərin ingilis dilində olduğu kimi bir neçə əlaqəli mənaları mövcuddur.

Ümumiyyətlə, polisemantik sözlərin öyrənilməsi indiki dövrdə aktual problemdir.

Açar sözlər: çoxmənəli, elm, mənə, söz, fenomen, izahı, linqvistik, leksik mənəsi, yanaşma, lüğət

Sözün çoxmənəliliyi dilin inkişaf etdiyini göstərən amillərdən biri olaraq, birdən-birə deyil, tarixi inkişaf prosesi zamanı, tədricən yaranıb. Çoxmənəli sözlər dildə olan sözlərin öz mənasını dəyişməsi, genişləndirməsi, bir sıra əlavə mənalar kəsb etməsi ilə, bir sözün öz əvvəlki mənasını saxlamaqla yanaşı, yeni mənalar əldə edərək həm köhnə, həm də yeni məfhumları ifadə etməsi, xalqın əmək fəaliyyəti, adət-ənənə

nələri, əşya və hadisələrin oxşar cəhətlərinin ümümləşdirilməsi, məntiqi amillərə əsasən oxşar əlamətlər əsasında məfhumların yaxınlaşdırılması, sözün əsas mənasının məcazlaşması yolu ilə meydana gəlir.

Çoxmənalılıq tarixi hadisədir. Məlumdur ki, müəyyən bir əşyanı, əlaməti, kəmiyyəti və ya hərəkəti ifadə edən sözlər dildə hazır şəkildə meydana gəlməmişdir. Bütün bunlar ictimai hadisələr, əlaqə və münasibətlər nəticəsində ortaya çıxmışdır. Belə ki, dildə mövcud olan bütün sözlərə nəzər yetirsək, hər sözün özünəməxsus tarixə malik olduğu müəyyən edilə bilər. Beləliklə, dildə sözlərin yaranma prosesi tarixi bir xarakterə malikdir.

Dilin mühüm vahidi olan söz həmişə inkişafdadı. Onun forması ilə yanaşı, mənası da dəyişir. Sözlərin tədqiqi tarixi ilə məşğul olan dilçilər müasir sözün forma və semantikasını tədqiq edərkən onun bugünkü forma və mənasının əvvəlki forma və mənalının məntiqi nəticəsi kimi qəbul etmişdilər. Doğrudan da, sözlərin məzmunu tarixi inkişaf prosesi zamanı ciddi dəyişikliklərə məruz qalır. Sözün lüğət tərkibində yeni söz və ifadələrin meydana gəlməsi ilə yanaşı, sözlərin semantik quruluşunda da müəyyən dəyişikliklər özünü göstərir. Bu da köhnə sözlərin yeni məna kəsb etmələri ilə əlaqədardır. Köhnə sözlər müəyyən ictimai- tarixi proseslərlə bağlı olaraq yeni mənada istifadə oluna bilər.

Dildə sözlərin fasiləsiz şəkildə artması qeyri-mümkündür, çünki əgər hər bir yeni məfhum yeni sözlə adlandırılarsa, dilin lüğət tərkibi hədsiz dərəcədə genişlənərək, elə bir vəziyyət alar ki, ondan istifadə etmək mümkün olmaz. Real varlığın hər bir hadisə və əşyasını adlandırmaq üçün insanlar dildə mövcud olan sözlərdən istifadə edirlər. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir məfhum digər məfhumlarla müəyyən münasibətdə və əlaqədədir. Məhz bu yaxınlıq və oxşarlıq sözləri asanlıqla başqa əşyaların adı ilə adlandırmağa imkan verir. Bu proses nəticəsində sözün semantik strukturu daha da mürəkkəbləşir. Sözdə həqiqi mənalara yanaşı, bir sıra məcazi mənalarda da meydana gəlir. Həqiqi nə məcazi mənalarda birlikdə sözün çoxmənalılığını yaradır.

Sözün çoxmənalı olması sözün ümumişlək və lazımlı olma dərəcəsindən, müxtəlif sözlərlə əlaqəyə girmə imkanından, bu və ya digər qrammatik kateqoriyaya aid olmasından, sözün quruluşundan, dildə olan ehtiyatın məhdudluğundan və məcazlaşmadan asılıdır.

Çoxmənalı sözlərdə, biz təkcə fərdi mənalara təhlili problemi ilə deyil, həmçinin ilk növbədə bir və ya eyni sözün semantik strukturunda müxtəlif mənalara qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığı ilə üzləşirik. Çoxmənalılıq yalnız dil vahidlərindən deyil, həm də eyni zamanda əşya və hadisələrin obyektiv oxşarlığından da asılıdır.

Dilçilikdə sözün çoxmənalılığı ən mübahisəli məsələlərdən biri hesab olunur. Belə ki, uzun müddət dilçilərin bir qismi çoxmənalılığın mövcud olmasını inkar etmişdilər. A.A. Potebnyanın fikrinə əsasən hər bir məna ayrıca sözə məxsusdur: "İki məna olan yerdə mutlq iki söz vardır." (1,128)

Sözün çoxmənəlliyini L.V. Serba da inkar edir. O qeyd edirdi:” Sözün bir neçə mənaya malik olmasını düşünmək belə düzün deyil. Çünki bu, forma və tipografik nöqtəyi-nəzərdir.Əslində sözlərin miqdarı fonetik bir sözün mənaları qədərdir.” (1, 132)

Çoxmənəli sözlərin mənə sistemi inkişafı bir prosesdir. Söz nə qədər qədimdirsə, semantik strukturu da bir o qədər yaxşı inkişaf etmiş olur. Söz təkmənəli formasından iki və ya üç mənə bildirən çoxmənəli formaya keçə bilər. Yeni mənaların ortaya çıxmasının iki üsulu vardır. Bunlardan ilki tarixi üsuldür. Belə ki, bir xalqın sosial həyatı, mədəniyyəti, texnologiyası, incəsənətində olunmuş dəyişikliklər söz bazasında boşluqlar ortaya çıxarır ki, onların doldurulması da bir zərurətə çevrilir. Yeni yaradılmış obyektlər, yeni konseptlər və hadisələr adlandırılmalıdır. Bu cəhətdən yeni sözlərin inkişafı, xüsusən də isimlərdə söz mənasının tam dəyişkənliyi, digər sözlərin təsiri vasitəsilə olur .Yeni mənaların inkişafı və ya dəyişməsi “keçid” (transference) termini ilə adlanır. Bəzi alimlər bunu yanlışlıqla “mənə keçidi” (transference of meaning) adlandırır. Bu cür keçid öz nəticəsində yeni bir mənə ortalığa çıxarır.

Dildəki əsas və ya koməkçi sözlər tək və ya çoxmənəli olur. Hər hansı bir sözün ilk mənəsindən əmələ gələn yeni onun mənə çalarlılığı adlanır. Müxtəlif mənə çalarlılığını ifadə edən bu qisim sözlərə çoxmənəli sözlər deyilir. Çoxmənəllilik yalnız dildə mövcud olur, buna görə də o nitq hadisəsi deyil, dil hadisəsi hesab olunur. Polisemiya (çoxmənəllilik) sözlərin tarixən yaranan müxtəlif mənalarının ilk mənə əsasında məcazlaşması yolu ilə qruplaşması və ümumiləşməsinin nəticəsidir.Çoxmənəli sözlər ingilis dili lüğətinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Çoxmənəli (polisemantik) sözlərdə mənaların bir çoxu ingilis dilinin inkişafının müəyyən bir mərhələsində mövcud olub. Bildiyimiz kimi, müəyyən bir dövərdə təkmənəli söz kimi işlənən bir sözün, bir neçə mənada işləmə bilməsi, yəni çoxmənəllilik kəsb etməsi prosesi bu gün dilin daxili inkişaf qanunlarından biridir.

Dilçilikdə sözün çoxmənəlliyi ən mürəkkəb və mübahisəli məsələlərdən biri hesab olunur. Belə ki, uzun müddət dilçilərin bir qismi çoxmənəlliliyin dildə mövcud olmasını inkar edirdilər. Sözün bir neçə mənaya malik olmasını qəbul etmək istəmirdilər. Hər bir mənənin ayrıca bir sözə məxsus olduğunu iddia edirdilər. Onların fikrincə, iki mənə olan yerdə mütləq iki söz olmalıdır. Sözün çoxmənəlliyini inkar etmək düzgün deyil, çünki o, insan təfəkkürünün hadisələri ümumiləşdirmə bacarığından irəli gəlir. Bunun nəticəsində bir sözlə bir neçə anlayış ifadə edilir. Çoxmənəllilik nominativ mənə əsasında əmələ gəlir. Sözün nominativ mənəsi digər mənələrin özülü kimi çıxış edir. Məcəzi mənə nominativ mənə olmadan mövcud ola bilməz. Məcəzi mənə həmişə həqiqi mənədən törəyir və ondan asılı olur. Çoxmənəli sözlərin mənaları qarşılıqlı əlaqə və əsaslandırma yolu ilə müəyyən olunur. Onun mənaları ümumi semantik əlaqə əsasında mənəca birləşir.

“Polysemy”(çoxmənəllilik) bir sözdə iki və daha artıq mənənin toplanması deməkdir. Bu termin Breal tərəfindən 1924-ci ildə yaradılıb. Bütün bu ötən zaman ərzində çoxmənəllilik ənənəvi bir linqvistik kateqoriyaya dönüb və dünyadakı bir çox

dilçi alimlər tərəfindən tətbiq olunmuşdur. Sözün bir çox mənasının olması mühüm cəhəti kimi özünü göstərir və dilin inkişafında əsas məna qanunu sayılır. Sözün bu xüsusi xüsusiyyətləri dil vasitələrinin daha qənaətlə işlənməsinə şərait yaradır. İnsan dərrakəsinin yaratdığı hər bir fikir, söz xüsusi səs kompleksi tələb etsə əgər, dilin lüğət tərkibi o qədər zənginləşərdi ki, onu başa düşməyə həmin dilə mənsub insanlar çətinlik çəkərdi. Bu da ünsiyyət zamanı qarşılıqlı anlaşılmazlığa gətirib çıxarardı.

Çoxmənalılıq qədim tarixə malikdir. Çoxmənalılıq Azərbaycan dilində dilimizin qədim və ən qədim dövrlərində başlayaraq mövcud olmuşdur. Bu barədə S.Cəfərov yazırdı: “Belə görünür ki, sözlərin çoxmənalılığı türk dillərində də hələ qədim dövrlərdə böyük rol oynamışdır. Hal-hazırda dilimizdə işlədilən türkün sözü ifadəsi bunu sübut edir”. O, türkün sözü ifadəsinə belə izah verirdi: “Türkün sözü ifadəsi dilimizdə hər hansı bir sözün başqa mənada, xüsusilə məcazi mənada başa düşülməməsi üçün işlədilir”.

Sözün çoxmənalı olması birdən-birə deyil, əksinə tarixi inkişaf prosesində tədricən yaranır. Çoxmənalı sözlərin təhlili zamanı biz yalnız fərdi mənaların təhlili problemi ilə deyil, həmçinin ilk növbədə bir və yaxud eyni sözün semantik strukturunda müxtəlif mənaların qarşılıqlı əlaqəsi problemi ilə qarşılaşırıq.

Çoxmənalılıq yalnız dil vasitələrindən deyil, hadisə və əşyaların obyektiv oxşarlığı, yaranmış gerçəklik nəticəsində yaranan oxşarlığın eyniliyindən də asılıdır. Dildə çoxmənalılığın yaranması, formalaşması əsasən iki amillə müəyyən edilir: məntiqi və dil

Məntiqi amil fikirdə yəni məfhumda ümumi xüsusiyyətlərin olması deməkdir. Məfhum çoxmənalı sözlərin əsası və mənbəyi hesab edilir. Sözün leksik mənası eyni zamanda insan təfəkkürü, düşüncəsi ilə sıx bağlıdır. Elə buna görə də, sözün əsasını məfhumun məzmunu təşkil edir.

Obyektiv aləmdəki hadisələr və əşyalar bir-biri ilə oxşar və yaxud eyni əlamətə görə əlaqəli olur. Bu əlamətlər fərqli əşya və yaxud hadisə və əşyaları ümumi bir adla adlandırmağa şərait yaradır. Çoxmənalılıq bu yollarla meydana gəlir. Eyni səs kompleksi ilə fərqli əşya və yaxud hadisələr səsləndirilir. Hər yeni yaranan fikir yeni sözün yaranmasına səbəb olur. Çoxmənalı sözlərin yaranması, inkişafı zamanı dil vasitələrinin qənaəti nəticəsindən daha çox, hadisələrin və əşyaların obyektiv oxşarlılığından asılıdır.

Çoxmənalılıq haqqında danışanda unutmmaq lazım deyildir ki, dilin əsas vahidi olan söz daima inkişafdadır. Onun forması ilə yanaşı mənası da dəyişkəndir. Söz uzun bir inkişaf yolu keçir. Sözlərin tədqiq tarixi ilə yaxından maraqlanan və məşğul olmuş Q.B.Antruşina bu haqda yazırdı: “Müasir bir sözün semantikasını tədqiq edərkən bir xüsusiyyəti yadda saxlamaq lazımdır ki, onun yeni, müasir halı yalnız ümumi inkişafın bir tərəfidir, onun bugünkü məna və forması əvvəlki mənalarının və formasının məntiqi nəticəsidir” (3,136)

Həqiqətən də sözlərin tərkibi, məzmunu inkişaf prosesində ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bəzi dilçilərin fikirlərinə əsasən insanlara aid fikirlər sabit deyil,

daima dəyişkəndir, hərəkətdədir, bir-birini əvəzləyir, biri digərinin əvəzinə işlənir, çünki bu olmadan cansız varlığı əks etdirmək mümkün deyil.

Dilin lüğət tərkibində yeni sözlər və ifadələrin ərsəyə gəlməsi ilə yanaşı sözlərin semantik quruluşunda da dəyişikliklər baş verir. Bu zaman köhnə sözlər yeni mənə kəsb edir. Köhnə sözlər ictimai tarixi proseslər zamanı yeni mənada istifadə oluna bilərlər.

Dildə çoxmənalılığın rolu olduqca əhəmiyyətli və böyükdür. Sözlün semantikasi artdıqca onun ifadəliliyi, qrammatik xüsusiyyətləri də artır və bunun nəticəsində başqa sözlərlə əlaqəsi də inkişaf edir. Buna görə də, sözdə çoxmənalılığın genişliyi onun leksik-semantik əlaqələrinin genişliyinə dəlalət edir.

Lakin artıq bizə məlumdur ki, sözlün bütün mənaları heç də eyni xüsusiyyətə malik deyil. Məsələn, sözlün həqiqi mənası bir qrup sözlərlə işləndiyi təqdirdə məcazi mənə ondan fərqli olaraq əlaqələrində bir qədər məhduddur. V.Vinoqradovun eynilə qeyd etdiyi kimi, “bu mənalar yalnız müəyyən qrup sözlərlə, yəni dar semantic münasibətlər çərçivəsində işlənərək, özünü büruzə verir”(5,75)

Dilçilik ədəbiyyatında sözlün mənaları qyri-müstəqil və müstəqil mənalara ayrılır. Əgər sözlün mənası geniş qrup sözlərlə əlaqəyə girib işlənə bilirsə, onda bu onun müstəqil mənası hesab edilir. Əksinə sözlün mənasının əlaqə dairəsi məhdud olarsa, bu zaman ona qeyri-müstəqil mənə deyilir. Çoxmənalı sözlün nominativ mənası geniş qrup sözlərlə əlaqəyə girdiyi üçün müstəqildir. Amma söz məcazlaşma nəticəsində frazeoloji birləşməyə çevrildikdə öz mənasından uzaqlaşır. Sözlün farzeoloji mənaları onun müstəqil mənasından qəti surətdə fəqrlənir.

Sözlün çoxmənalı olması sözlün ümumişlək və lazımlı olma dərəcəsiindən müxtəlif sözlərlə əlaqəyə girmək imkanından, bu və ya digər qrammatik kateqoriyaya aid olmasından, sözlün quruluşundan, dildə olan ehtiyatın məhdudluğu və təcrübənin sonsuz konkretliyi arasında olan əksiklərdən, məcazlaşmadan asılıdır.

Çoxmənalı sözlər dildə olan sözlərin öz mənasını dəyişməsi, genişləndirməsi, əlavə mənalar kəsb etməsi ilə, bir sözlün öz əvvəlki mənasını saxlamaqla yeni mənalar yaranaraq həm köhnə, həm də yeni fikirləri ifadə etməsi, xalqın əmək fəaliyyəti, bədii zövqü, adət-ənənələri, hadisələr və əşyaların ortaq cəhətlərinin ümumiləşdirilməsi, məntiqi amillərə əsasən oxşar əlamətlər əsasında fikirlərin yaxınlaşdırılması, sözlün əsas mənasının məcazlaşması və s. yollarla meydana gəlir. Dildə çoxmənalı sözlərin meydana gəlməsi daha çox məcazlaşma ilə əlaqədardır. Hər hansı bir sözlün əsas mənasından yaranan mənalar, əsasən, məcazlaşma yolu ilə əmələ gəlir. Məhz məcazlaşma çoxmənalı sözlərin yaranmasında əsas amil kimi hesab olunur. Buna görə də çoxmənalı sözlərdə məcazlaşma barəsində ayrıca danışmaq lazım gəlir.

Məcazlaşma ortaq əlamətlərin ümumiliyinə görə bir-biri ilə bağlı olan əşyalardan birinin adının digər oxşar əşyanın adına köçürülməsidir. Deməli, məcazi mənə əşyalar arasındakı əlaqəyə, funksiya və yaxınlıq ümumiliyinə əsasən mövcud olur. Çoxmənalılıq dildə yeni yaranan fikri ifadə etmək zərurətindən yaranır. Dil ənənəsindən kənar yeni söz yaratmaq mümkünsüzdür.

Çoxmənalılıq əlaqələri sinxronik və diaxronik olaraq araşdırılıb. Sinxronik cəhətdən yanaşma biz sözü mənalar şəbəkəsi olaraq təsvir edir. Sinxronik cəhətdən biz çoxmənalılığı ingilis dilinin müəyyən tarixi inkişafı dövründə eyni sözün müxtəlif mənalarının mövcudluğu kimi başa düşürük. Sinxronik yanaşmada biz sözün əsas və ikinci dərəcəli mənalarını fərqləndirməliyik.

Əgər çoxmənalı sözlər diaxronik cəhətdən qiymətləndirilərsə, bu ümumilikdə artım və inkişaf kimi və yaxud da sözün semantik quruluşundakı dəyişiklik kimi başa düşülür. Diaxronik nöqteyi-nəzərdən sözlərin mənaları dilin tarixi inkişafı dövründə müəyyən dəyişikliyə məruz qalır. Bu baxımdan sözün mənalarından biri əsas, yəni sözün birinci mənası kimi qəbul olunur.

Belə ki, sözün əsas mənası sinxronik nöqteyi-nəzərdən onun ikinci dərəcəli mənalarından biri ola bilər, diaxronik nöqteyi-nəzərdən ikinci dərəcəli (əlavə) mənə sözün əsas mənası kimi fəaliyyət göstərə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Səlim Cəfərov “ Müasir Azərbaycan dili” II hissə, 3-cü nəşr, Şərq- Qərb Bakı 2007
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına dilçilik İnstitutu – “ Müasir Azərbaycan dili” I cild “ Çıraq nəşriyyatı”
3. H. Ə. Həsənov “ Müasir Azərbaycan dilinin leksikası”
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”- Bakı Şərq- Qərb 2006
5. İ. V. Arnold” The English word”- 1986
6. V. V. Vinogradov “ Lexicology”
7. R. E. Asher “ The Encyclopedia of language and linguistics”
8. Lougman “New Universal dictionary”- 1982

N.Cafarova

Formation and development of polysemantic words

Summary

This paper focuses on the present state of investigation into polysemy, taking into account drawbacks of the existing definitions of this phenomenon. A brief survey of some of the existing

directions in the research of this phenomenon from the point of view of terminology science, translation, terminography and cognition makes it possible to identify some new types of polysemy. Though polysemy has known for more than 25 centuries, and used as an argument against the theory of words formed by the nature of object. There are still some unclear points about polysemy.

In this article, it is also reflected that the differentiation between polysemantic words and homonymous words and the difference between Azerbaijani and English polysemantic words. At the same time there are types of polysemy which are generally unknown and not sufficiently investigated.

In general, it is dealt with in this article the history of polysemy diachronic and synchronic approach to the polysemy. Diachronic investigation terminologies has led to the discovery of one more type of hidden polysemy. The author mention the problems of the difficulty in recognizing polysemy, transference of meanings. Nowadays there are certain difficulties with defining polysemy in some languages, especially Slavonic.

In the article, a few potential cases of polysemy are explored. The author examines various aspects of the phenomenon of polysemy. The author have looked at a variety of cases of polysemy.

The main goal of the article is to show some associated meanings of words and to provide comparative analyses of polysemantic words in the English language. Azerbaijani polysemantic words have same similar characteristics with English polysemantic words. In Azerbaijan language the polysemantic words have some connected meanings like English language.

Generally, the investigation of polysemantic words are actual problem now.

Key words: polysemy, science, meaning, word, phenomenon, definition, linguistics, lexical meaning, approach, vocabulary

Н.ДЖафарова

Создание и развитие многозначных слов

Резюме

Эта статья посвящена современному состоянию исследования полисемии с учетом недостатков существующих определений этого феномена. Краткий обзор некоторых из существующих направлений исследования этого феномена с точки зрения терминологии науки, перевода, терминологии и познания позволяют выявить некоторые новые типы многозначности. Хотя полисемия известна уже более 25 веков и использовалась в качестве аргумента против теории слов. Есть еще некоторые неясные моменты о полисемии.

В этой статье также отражено различие между многозначными словами и одноименными словами и различие между азербайджанскими и английскими многозначными словами. В то же время существуют типы многозначности, которые обычно неизвестны и недостаточно изучены.

В общем, в этой статье рассматривается история полисемии, диахронического и синхронного подхода к полисемии. Диахроническое исследование терминологии привело к открытию еще одного типа скрытой полисемии. Автор упоминает проблемы сложности распознавания многозначности и

переноса значений. В настоящее время существуют определенные трудности с определением полисемии в некоторых языках, особенно в славянском.

В статье рассматриваются несколько потенциальных случаев многозначности. Автор рассматривает различные аспекты феномена полисемии. Автор рассматривал различные случаи полисемии.

Основная цель статьи - показать некоторые связанные значения слов и дать сравнительный анализ многозначных слов в английском языке. Азербайджанские многозначные слова имеют те же характеристики, что и английские многозначные слова. В азербайджанском языке многозначные слова имеют несколько связанных значений, таких как английский язык.

Вообще, исследование многозначных слов является актуальной проблемой в настоящее время.

Ключевые слова: полисемия, наука, значение, слово, феномен, определение, лингвистика, лексическое значение, подход, словарный запас

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 20.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fizruzə Kərimova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur

ELVİRA BABAYEVA
AMEA, İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
AZ1073, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115
e.babayeva22@gmail.com

İNGİLİS DİLİ QRAMMATİKALARININ TARİXİNDƏ NOAM ÇOMSKİNİN ROLU

Xülasə

Qlobal dil kimi ingilis dilinin əhəmiyyəti hər ötən gün artmaqdadır. Bu dilin qrammatikasını tarixi prizmada gözdən keçirərkən müxtəlif yanaşmaların mövcudluğunun şahidi oluruq. Mahiyyət etibarilə taksonomik xarakter daşıyan ənənəvi qrammatikalarla müqayisədə müasir elmi qrammatikalar koqnitiv əhəmiyyətə malikdirlər. Bir sıra müasir elmi qrammatikaların ərsəyə gəlməsi Noam Çomskinin adı ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə başqa qrammatikaların da mövcudluğuna baxmayaraq, elmə gətirdiyi yeniliyə görə N.Çomskinin adı xüsusi olaraq vurğulanmalıdır. Belə ki, adı N.Çomski ilə bağlı olan Transformasional-generativ qrammatikadan əvvəlki ingilis dili qrammatikaları müxtəlif təsnifatlara əsasən tərtib olunmuşdu. Odur ki, bu qrammatikalar, əsasən, nəzəri xarakter daşıyırdı. Lakin əsası N.Çomski tərəfindən qoyulan müasir elmi qrammatikalar öz predmetinə görə fərqlənir. Bu qrammatikalarda tədqiqat obyektini kimi diqqət çəkən əsas məsələ dilin mənimsənilməsi prosesidir.

Yeni istiqamətin təməlini qoyan N.Çomskinin tədqiqatlarında yer alan əsas anlayışlar linqvistik səriştə və performansdır. Linqvistik səriştə deyərəkən müvafiq dil ilə bağlı biliklər nəzərdə tutulur. Linqvistik performans isə linqvistik səriştənin nitqədə reallaşmış, istifadəyə daxil olmuş formasıdır. Transformasional-generativ qrammatika ilə sintaksisdə bir növ çevriliş edən N.Çomski uşaq nitqini və onun necə formalaşdığını araşdırmışdır. Onun qrammatikalarında iki komponent – leksika və söyləm quruluşu fərqləndirilir. Leksika dildə yer alan sözlərin mənimsənilməsini, söyləm quruluşu isə müəyyən qaydalara əsasən düzgün hesab edilən sintaktik vahidlər qurulmasını ehtiva edir. N.Çomski bu məsələ barədə maraqlı şərhlər verərək, Universal qrammatikanın əsasını qoymuşdur. Universal qrammatika dilin mənimsənilməsi üçün ümumi cəhətləri ortaya qoyaraq, həm də dildə universallıq məsələsinin əhəmiyyətini gözlər önünə sərmişdir.

İngilis dili qrammatikalarının tarixində vacib məqamlardan biri də Minimalist Proqramın yaradılmasıdır. Bu anlayışı dilçilik elminə gətirən N.Çomskinin əsas məqsədi ənənəvi qrammatikada yer alan mürəkkəbliyə son qoymaq olmuşdur. N.Çomski-yə görə, linqvistik nəzəriyyələrin şərh üçün yaradılmış Minimalist Proqramı dilin qrammatikasını təsvir etmək üçün əsas rol oynayan deskriptiv alətdir.

Mahiyyət etibarilə fərqli olduğu qədər praktik cəhətdən də olduqca əhəmiyyətli olan qrammatikaları dilçilik elminə bəxş etdiyi üçün N.Çomskinin linqvistik fəaliyyətinin araşdırılması və şərh olunması olduqca əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: qrammatika, linqvistik səriştə, linqvistik performans, nitq, cümlə, komponent.

Ənənəvi qrammatika taksonomik sistem idi və buna görə də, onunla bağlı, demək olar ki, bütün mülahizə, fikir və yanaşmaların əsasını təsnifatlar təşkil edirdi. Bu qəbildən olan qrammatikalarda başlıca məqsəd cümlənin tərkib hissələrini müvafiq qrammatik kateqoriyalara görə fərqləndirmək və onların qrammatik cəhətdən hansı funksiyanı daşdığını müəyyənləşdirmək idi.

20-ci əsrin əvvəllərindən etibarən dilçilik sahəsində dil və onun mənimsənilməsi ilə əlaqədar bir sıra yeni qrammatik yanaşmalar meydana gəlmişdir. Yeni qrammatikalar arasında dilçilik elminin inkişafına verdiyi töhfə baxımdan əsası Noam Çomski tərəfindən qoyulmuş Transformasional-generativ qrammatika (daha sonra, Universal qrammatika) olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır. Ənənəvi qrammatikada yer alan taksonomik yanaşmadan fərqli olaraq, bu qrammatikanın əsasında koqnitiv yanaşma dayanır [5, s.11]. N.Çomskiyə görə bir dilçinin əsas məqsədi dil daşıyıcısının öz ana dilində danışmaq və anlamaq üçün müvafiq dil biliklərinə necə yiyələndiyini və bu biliklərin beyində necə təqdim olunduğunu müəyyənləşdirməkdir. Buna görə də o, hesab edir ki, dil öyrənərkən biz həm də koqnisianın xüsusi bir növünü – insan biliyini də öyrənmiş oluruq. Bu məqamda, istənilən bir dil daşıyıcısının öz ana dilinin qrammatikasını bildiyini deyə bilərik. Məsələn, bir ingilis asanlıqla */She likes you//* cümləsinin inkar formasının */She doesn't like you//* olduğunu, */She no likes you//* cümləsinin isə qrammatik cəhətdən yanlış olduğunu müəyyənləşdirə bilər. Bundan başqa, dil daşıyıcıları ana dilində heç bir çətinlik çəkmədən sözləri birgə işlədərkən hər cür söyləmə yarada bilirlər.

N.Çomski qrammatikası hər bir insanın dili mənimsəmək üçün daxili potensiala sahib olması ideyasına söykənir. Başqa sözlə desək, N.Çomski hesab edirdi ki, dil öyrənmə və linqvistik vahidləri təhlil edərək mənimsəmə bacarığı universal xarakter daşıyır və bu, hər bir insanda anadangəlmə mövcuddur. Transformasional-generativ qrammatikada bu bacarıq dilin mənimsənilməsi cihazı hesab edilir. N.Çomski V. fon Humboldtun “dilin yaradıcı aspekti”, yəni “dildə sonlu sayda elementlərdən sonsuz şəkildə istifadə imkanı” ideyasını müdafiə edərək, öz qrammatikasına daxil etmişdir. O, Ferdinand de Sössürün “dil - anlayışların sistemli inventarlaşdırılması” ideyasını rədd edir. Bütün bunlarla yanaşı, N.Çomskinin qrammatikasında, idrakin yaradıcı qüvvələrinin təsiri ilə dilin “təfəkkür aləti” rolu oynadığını düşünən Rene Dekartın təsiri də hiss olunur [11].

Transformasional-generativ qrammatika sonsuz sayda söyləmləri yaratmağa imkan verən məhdud qaydalar sistemidir. Bu sistem insana qrammatik baxımdan

düzgün olan hər növ cümləni qurmağa imkan verir. N. Çomskinin dili ilə desək, o, transformasional-generativ qrammatika deyərkən, cümlələrə dəqiq şəkildə struktur təsvirlər verən qaydalar sistemini nəzərdə tutulur.

Noam Çomskinin qrammatik fikirlərinin əsasında düzgün formalaşdırılmış cümlələr anlayışı dayanır. Çünki nəzəri baxımdan danışan şəxsin nitqini mühakimə edərkən, ilk növbədə onun qrammatik baxımdan düzgün olub-olmaması, başqa sözlə ifadə etsək, müvafiq qrammatikanın müəyyən qayda və tələblərinə nə dərəcədə cavab verməsi yoxlanılır. Bunun əksinə, əgər bir cümlə qrammatik baxımdan doğru deyilsə, o, müvafiq dilin qaydalarını da kobud şəkildə pozmuş olur.

Dilçilərin dilin sintaktik strukturlarını araşdırarkən irəli sürdükləri mühakimələr qrammatikaya söykənir. Transformasional-generativ qrammatikanın tərəfdarları hesab edirlər ki, dil daşıyıcısının ana dilində reallaşan qrammatika bir növ linqvistik intuisiyadır və danışanın anadangəlmə dil səriştəsini ehtiva edir. Elə bu səbəbdən dolayı, transformasional-generativ qrammatika bu qəbildən olan qrammatik mülahizələri əvvəlcədən proqnozlaşdırmağa çalışır.

Beləliklə, qrammatik baxımdan düzgün formalaşmış cümlələri yaratmağa qabil olub, yanlış cümlələri rədd edən nəzəriyyəyə Generativ qrammatika kimi istinad edilir [8]. Bu qrammatikanın əsas məğzi və başlıca məqsədi müvafiq dildə qrammatik baxımdan düzgün olan hər cür cümləni yaratmaqdır.

1950-ci illərdə öz qrammatik tədqiqatlarında N.Çomski aşağıda göstərilmiş üç meyarı müəyyənləşdirmiş və bildirmişdi ki, bir cümlənin qrammatik olub-olmamasını onlara əsasən müəyyən etmək olmaz:

- ✓ Cümlənin bir qəlibə daxil edilib-edilməməsi;
- ✓ Cümlənin mənalı olub-olmaması;
- ✓ Statistik olaraq cümlənin mümkün olub-olmaması. [8]

Öz fikrini əsaslandırmaq üçün N.Çomski heç bir mənası olmayan, hər hansı bir qəlibdə reallaşmayan, statistik olaraq aktuallaşması mümkünsüz olan bir cümlə təqdim etdi. Bununla belə, həmin cümlə ana dili ingilis dili olan istənilən dil daşıyıcı tərəfindən qrammatik baxımdan qəbuləilməzdir. N.Çomskinin məşhur cümləsinə diqqət yetirək:

Colorless green ideas sleep furiously. (Rəngsiz yaşıl ideyalar vəhşicəsinə yattır.) [2, s.15]

N.Çomskinin nümunəsindən də gördüyümüz kimi, bir cümlədə qrammatik əlaqələrin düzgün şəkildə qurulması, həmin cümlənin mənalı olması demək deyildir. Lakin dil daşıyıcıları bəzən belə cümlələri təbii intonasıya vasitəsi ilə anlama bilirlər. Bu, dil səriştəsi hesab edilən qrammatik intuisiyanın dil daşıyıcısında mövcud olması ilə bağlıdır.

Beləliklə, *dil səriştəsi və komponentləri*, Transformasional qrammatikada təməl anlayışlardır [5, s.12].

F.de Sössürün *dil və danışiq* qarşılaşdırmasından fərqli olaraq, N.Çomski dili *linqvistik səriştə və performansın* vəhdəti olaraq görür [7, s.3]. *Linqvistik səriştə* de-

dikdə, hər hansı bir dil daşıyıcısının öz ana dili ilə bağlı bilikləri nəzərdə tutulur. Bunun əksinə, dil daşıyıcısının ünsiyyət məqamında sərgilədiyi dil isə *lingvistik performans* adlanır. Dilçilik elminə bu anlayışları ilk dəfə 1960-cı ildə N.Çomski gətirmişdir. Bununla belə, sözügedən qrammatika ənənəsinin davamı kimi özünü göstərən bir çox qrammatika məktəblərinin əleyhdarları da bu anlayışları qəbul etmiş və öz elmi əsərlərində də istifadə etmişlər.

Transformasional-generativ qrammatikada *lingvistik səriştə* yeganə dil səviyyəsi hesab olunur. Bu qrammatika ənənəsinin tərəfdarları hesab edirlər ki, *lingvistik səriştə* bir dil səviyyəsi kimi Universal qrammatikanın da əsasını təşkil edir. Transformasional-generativ qrammatiklərə görə, Universal qrammatika bütün bəşər dillərinin fundamentidir. Sonralar təşəkkül tapmış Funksional qrammatika *lingvistik səriştə* və *lingvistik performans* arasında kəskin fərq qoymur, lakin bu iki anlayış arasında tədqiqat obyektini kimi birincinin araşdırılmasına üstünlük verilir [12].

N.Çomski hesab edir ki, *lingvistik səriştə* “ideal” bir dil sistemidir. Bu sistem dil daşıyıcısına öz ana dilində sonsuz sayda cümlələr qurmağa, habelə qrammatik baxımdan düzgün olan cümlələri düzgün olmayan cümlələrdən ayırmağa imkan verir. Lakin burada danışmaq məqamında qurulan və qrammatik cəhətdən düzgün olmayan cümlələr nəzərdə tutulmur. N.Çomski *lingvistik səriştəni* “ideal dil” kimi qəbul edərək, onu danışmaq məqamında reallaşan *lingvistik performansdan* fərqləndirir. O, hesab edir ki, *lingvistik səriştə* danışan və dinləyən bir insanın ana dili haqqında bütün biliklərinin məcmusudur. Həmin biliklər, *dilçilik* kimi xarakterizə olunan dil istifadəsinin bütün aspektlərinə cavabdehdir. N.Çomskiyə görə bir dilçinin *lingvistik səriştəni* tədqiq edərkən yekun məqsədi dil daşıyıcısının daxili dilinin təbiətini və mahiyyətini (I-language) xarakterizə etməkdir. O, bildirir ki, istənilən bir dilin qrammatikası əslində elə “daxili dilin nəzəriyyəsi” deməkdir.

Transformasional-generativ qrammatikada iki komponent fərqləndirilir:

- Söyləm quruluşu (PS – phrase structure)
- leksikon (lexicon)

Söyləm quruluşu komponenti (PS) – qrammatik cəhətdən düzgün formaya malik cümlələrin təsviri üçün başlıca meyardır. Bu cür düzgün cümlələri yaratmaq üçün düzgün və təkmil qaydalar sistemi tələb olunur. Məhz bu cür sistem *söyləm quruluşu qaydaları* hesab olunur. *Söyləm quruluşu qaydaları* deyərək dilin sintaksisini təsvir etmək üçün istifadə olunan qaydalar toplusunun yenidən işlənmiş versiyası nəzərdə tutulur [5, s.14]. Bu qaydalar 1957-ci ildə N.Çomskinin təqdim etdiyi Transformasional-generativ qrammatikanın ilkin mərhələsində öz əksini tapmışdı. Bu qaydalardan təbii dil cümlələrini tərkib hissələrinə ayırmaq üçün istifadə olunur. Sözügedən tərkib hissələri isə öz növbəsində sintaktik kateqoriyalar, o cümlədən, leksik (nitq hissələri) və frazeoloji kateqoriyalar adlandırılır.

Transformasional-generativ qrammatikanın ikinci komponenti *leksikondur*. Dilin leksik vahidləri ilə bağlı məlumatları (fonoloji, morfoloji, sintaktik və seman-

tik) ehtiva edən *leksikon, söyləm quruluşu* ilə sıx əlaqədə olur. Odur ki, *söyləm quruluşu və leksikon* Transformasional-generativ qrammatika və ondan törəyən bütün qrammatikaların özəyini təşkil edir.

N.Çomskinin başlıca hədəfi bütün bəşər dillərinin müvafiq “daxili dil”ini ümumiləşdirən Universal Qrammatika nəzəriyyəsini ərsəyə gətirmək idi. Ona görə Universal Qrammatika (1986) daxili dillərin ümumi qrammatik nəzəriyyəsidir. Universal Qrammatika daxili dilin qrammatikasının hansı meyarlara əsasən müəyyənləşdiyini öyrənməyə çalışır. Universal Qrammatikanın tələblərinə cavab verən bir neçə meyar vardır. Onlardan biri universallıqdır ki, məhz bu meyara əsasən Universal Qrammatika istənilən daxili dilin (I-language) müvafiq qrammatikasını təsvir etmək üçün vasitələr təqdim etməlidir.

Universal Qrammatika təbii insan dilini xarakterizə etməklə məşğul olduğundan bəri, dilçilər üçün təbii insan dilinin digər süni dillərdən və ya heyvanların ünsiyyət qurmaq üçün istifadə etdikləri digər vasitələrdən necə və nə üçün fərqləndiyi olduqca maraqlı məsələ olmuşdur. Bu səbəbdən dolayı Universal Qrammatikanın təmin etdiyi deskriptiv alət dilçilərə nəinki təbii insan dillərinin qrammatikasını, həm də kompyuter dilini və ya heyvanların istifadə etdiyi ünsiyyət sistemlərini təsvir etməyə imkan verir. Beləliklə, burada tələb olunan ikinci şərt qrammatikanın məhdudluğudur. Müəyyən yollarla məhdudlaşdırılmış qrammatika məhz nə üçün müəyyən sintaktik stukturların və ya əməliyyatların təbii dillərdə aşkarlanmadığını izah etməlidir. Qrammatikanı məhdudlaşdırmağın bir yolu qrammatik əməliyyatların müəyyən linqvistik prinsiplərə əsasən cərəyan etdiyini, prinsiplərə zidd olan istənilən əməliyyatın səhvə aparacağını fərz etməkdir. Qrammatika mümkün qədər sadə olmalıdır. Erkən qrammatikaların sintaksisində olduqca qarışıq və mürəkkəb quruluş və prinsiplər yer alırdı. Ənənəvi qrammatikalarda yer alan bu mürəkkəbliyə son qoymaq məqsədilə N.Çomski nəzəri və təsviri baxımdan sadələşdirməyə yol açan *Linqvistik Nəzəriyyə üçün Minimalist Proqramı* təqdim etdi [9]. O, dilin optimal dizaynda mükəmməl bir sistem olduğunu və bundan dolayı dilin qrammatikasının insan zəkasının komponentlərini, o cümlədən nitqlə düşüncəni əlaqələndirəcək strukturlar yaratmağa qabil olduğunu bildirərək, “Dil səs və mənanı əlaqələndirmək üçün ən optimal yoldur” ideyasını irəli sürmüşdür.

Sözgedən linqvistik nəzəriyyənin izləməli olduğu üçüncü şərt dilin öyrənilə bilməsidir. Öyrənilə bilmə məsələsi *dilin mənimsənilməsi nəzəriyyəsi*ni inkişaf etdirmək məqsədini nəzərdə saxlamağı şərtləndirir. *Dilin mənimsənilməsi nəzəriyyəsi* başlıca olaraq uşaqların ana dilinin qrammatikasını necə öyrəndiyini tədqiq edir. Uşaqlar təqribən on iki aylıq olarkən ilk məşhur sözlərini səsləndirirlər. Bu “tək sözlü” mərhələdə uşaqların nitqi ancaq fərqli situasiyalarda istifadə olunan, təcrid olunmuş sözlərdən ibarət olur. Növbəti aylarda artıq onların nitqində ilkin qrammatik biliklər nümayiş olunmağa başlayır.

Beləliklə, dilin mənimsənilməsi ilə bağlı istənilən nəzəriyyənin özəyində dayanan əsas sual odur ki, necə olur ki, aylar ərzində heç bir qrammatik qaydaların re-

allaşmadığı uşaq nitqində, təqribən on səkkiz aylıq ikən birdən-birə sadə qrammatik strukturlar, o cümlədən, ilkin linqvistik birləşmələr özünü göstərir? Uşaqların linqvistik inkişafında özünü göstərən bu vahidlik və sürətlilik dilin mənimsənilməsi ilə bağlı nəzəriyyənin araşdırılmalı olduğu başlıca məsələdir. N.Çomski ana dilinin mənimsənilməsində özünü göstərən bu məsələləri bioloji cəhətdən anadangəlmə hesab olunan *Dil Qabiliyyəti* (Faculty of Language/ FL) və ya *dilin mənimsənilməsi proqramı* ilə araşdırmağa səy göstərmişdir. Bu şərti proqram beyin daxilində olub, uşaqları genetik yolla ötürülmüş alqoritmlərlə təmin edir və nəticədə uşaqlar zamanla qəbul etdikləri leksik vahidləri öz nitqlərinə daxil edərək, qrammatikalarını inkişaf etdirirlər. N.Çomski dilin mənimsənilməsi prosesini əyani olaraq belə təqdim etmişdir:

Dil təcrübəsi → *Dil qabiliyyəti* → *Dilin qrammatikası*

Experience of L → *Faculty of Language/FL* → *Grammar of L* [5, s.16]

Dil öyrənən bir uşaq ətrafında o dildən istifadə edənləri müşahidə edir, eşidir və nəticədə dil təcrübəsi qazanmış olur. Bu təcrübə əvvəlcə dil qabiliyyətinin formalaşmasına, daha sonra isə Universal Qrammatikanın prinsiplərində də göstərilirdiyi kimi, mənimsənilən dilin qrammatikasını formalaşdırmağa xidmət edir.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, N.Çomskinin *dil qabiliyyəti* Universal Qrammatikada da öz əksini taparaq dildə reallaşan qrammatik əməliyyatların necə cərəyan etdiyini açıqlayır.

Beləliklə, İngilis dilinin qrammatikalarını tarixi prizmada gözdən keçirdərkən N. Çomskinin sələflərindən təmənilə fərqləndiyini görürük. Əvvəlki qrammatikalar həm yanaşma, həm də məzmun cəhətdən fərqli xarakter daşıyırdı. Nəticə etibarilə, N.Çomskinin, qrammatikanın, xüsusilə də sintaksisin tədqiqində təmənilə yeni bir cığır açdığını deyə bilərik. Çünki istər yaratmış olduğu qrammatikanın öz yeniliyi, istərsə də sonradan onun davamçıları kimi reallaşan bir sıra çağdaş qrammatikaların yaranmasına təkan verməsi, N.Çomskinin ingilis dili qrammatikalarının tarixində olduqca böyük rol oynadığını deməyə əsas verir.

Ədəbiyyat

1. Chomsky, N.W. Current Issues in Linguistic Theory / N.W.Chomsky. – The Hague: Mouton, – 1964. – 119 p.
2. Chomsky, N.W. Syntactic Structures / N.W.Chomsky. – The Hague: Mouton, – 1957. – 117 p.
3. Chomsky, N.W. Studies on Semantics in Generative Grammar / N.W.Chomsky. – The Hague: Mouton, - 1972. – 207 p.
4. Cook, V.J. Chomsky's Universal Grammar / V.J.Cook, M. Newson. – Oxford: Blackwell Publishing, – 2007. – 326 p.
5. Radford, A. An Introduction to English Sentence Structure / A.Radford. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 445 s.

6. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2013. – 420 s.
7. Veysəlova, A.H. Noam Xomskinin dil nəzəriyyəsinin əsasları: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoferatı. / – Bakı, 2009. – 19 s.
8. <https://en.wikipedia.org/wiki/Grammaticality>
9. https://en.wikipedia.org/wiki/Minimalist_program
10. https://en.wikipedia.org/wiki/Syntactic_Structures
11. <https://www.britannica.com/topic/universal-grammar>
12. https://en.wikipedia.org/wiki/Linguistic_competence

E.Babayeva

The role of Noam Chomsky in the history of English grammars

Summary

The importance of English as a global language increases with each passing day. As we investigate the grammar of this language historically, we confront various approaches connected with it. Contemporary scientific grammar is of cognitive importance compared to traditional grammar, which is essentially taxonomic. The development of modern scientific grammar is related to the name of Noam Chomsky. Despite the existence of other grammars in this area, N.Chomsky's name should be particularly emphasized for his novelty in science. Before N.Chomsky's Transformational-generative grammar, English grammars had been compiled according to different classifications. Therefore, these grammars were mostly theoretical. However, modern scientific grammars, founded by N. Chomsky, are quite different according to their subject matters. The main issue that these grammar-related subjects have as a research object is the process of language acquisition.

The main concepts in N.Chomsky's research are linguistic competence and linguistic performance. Linguistic competence means knowledge about the relevant language. Linguistic performance is a form of linguistic competence that has been put into practice. N. Chomski, who made some kind of transformation in syntax with transformative-generative grammar, investigated child speech and how it was formed. His grammar distinguishes two components - lexicon and phrase structure. The lexicon involves the mastering of words in the language, and phrase structure rules involves the construction of syntactic units that are thought to be correct according to those rules. He laid the foundations for Universal Grammar by providing interesting comments on the subject. Universal grammar has also highlighted the importance of universality in language, revealing common aspects of language acquisition.

One of the most significant points in the history of English grammar is the creation of the Minimalist Program. The main goal of N.Chomsky, who brought this concept to the linguistic science, was to end the complexity of traditional grammar.

According to N.Chomsky, the Minimalist Program for explaining linguistic theories is a descriptive tool for describing the grammar of the language.

It is very important to investigate and comment on N. Chomsky's linguistic activities, as he laid the foundations for different grammars, which are very important in practice.

Key words: grammar, linguistic competence, linguistic performance, speech, sentence, component.

Э.Бабаева

Роль Ноама Хомского в истории английских грамматик
Резюме

Важность английского языка как глобального языка возрастает с каждым днем. Исторически изучая грамматику этого языка, мы сталкиваемся с различными подходами, связанными с ним. Современная научная грамматика имеет познавательное значение по сравнению с традиционной грамматикой, которая по существу таксономична. Развитие современной научной грамматики связано с именем Ноама Хомского. Несмотря на существование других грамматик в этой области, имя Н.Чомского следует особо подчеркнуть за его новизну в науке. До Трансформационно-порождающей грамматики Н.Чомского английские грамматики составлялись по разным классификациям. Поэтому эти грамматики были в основном теоретическими. Однако современные научные грамматики, основанные Н. Хомским, сильно различаются по тематике. Основной проблемой, с которой эти предметы, связанные с грамматикой, являются объектом исследования, является процесс овладения языком.

Основными понятиями в исследовании Н.Хомского являются лингвистическая компетентность и языковая эффективность. Лингвистическая компетентность означает знание соответствующего языка. Лингвистическая эффективность - это одна из форм языковой компетенции, которая была применена на практике. Н. Хомский, который произвёл некую трансформацию в синтаксисе с помощью трансформационно-порождающей грамматики, исследовал детскую речь и то, как она формировалась. Его грамматика различает два компонента - лексику и структуру фразы. Лексикон включает в себя усвоение слов в языке, а правила структуры фраз - построение синтаксических единиц, которые считаются правильными в соответствии с этими правилами. Он заложил основы универсальной грамматики, предоставив интересные комментарии по этому вопросу. Универсальная грамматика также подчеркивает важность универсальности в языке, раскрывая общие аспекты овладения языком.

Одним из наиболее важных моментов в истории грамматики английского языка является создание минималистской программы. Главная цель Н.Хомского, который привнес эту концепцию в языковую науку, заключалась в том, чтобы положить конец сложности традиционной грамматики. По словам Н.Хомского, минималистская программа для объяснения лингвистических теорий является описательным инструментом для описания грамматики языка.

Очень важно исследовать и прокомментировать языковую деятельность Н. Хомского, поскольку он заложил основы для разных грамматик, которые очень важны на практике.

Ключевые слова: грамматика, лингвистическая компетентность, лингвистическая производительность, речь, предложение, компонент.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 20.01.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor İlham Tahirov tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur

RÜBABƏ MİRİYEVA
BDU
Zahid Xəlil küç.
riko.miriyeva.97@mail.ru

MÜASİR TƏLİM SİSTEMİ

Xülasə

Son illərdə təhsil sistemində müxtəlif islahatlar həyata keçirilmişdir. Tədqiqat işi də bu islahatlar və onların təlimdəki nəticələri ilə bağlıdır. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi əsas məsələlərdən biridir. Bunun üçün də təlimin fəal mərhələsi olan dərslərin səmərəli qurulması vacibdir. Təhsil sistemində əsas islahatlardan biri də kurikulum islahatı olmuşdur. Bu islahat dünyada XX əsrin başlanğıcından tətbiq olunmağa başlamışdır. Lakin ölkəmizdə keçən əsrin sonlarda tətbiq olunmuşdur. Kurikulum “*təhsil proqramı*”dır. Təlimin fəal və səmərəli təşkilinə və ardıcıl həyata keçirilməsinə ilə bağlıdır.

Dərs təlim prosesinin əsas formasıdır. Dərsləri müəyyən səviyyədə təşkil etmək üçün müəllim dərslərin tələblərini əsas tutmalı və onu düzgün qurmalıdır. Müasir dərslər əsasən təlimin fəal, interaktiv metodları üzərində qurulur.

Təhsil və təlim anlayışları üst-üstə düşür. Təlim sistemi müxtəlif yanaşmalara əsaslanır. Bunlardan əsas təlim sistemi müasir təlim sistemidir. Müasir təlim sistemi şəxsiyyətyönümlü olub, şagird fəallığını əsas tutur. Bu təlim sistemində müəllim az vaxt sərf etməklə yüksək nəticə əldə etmək üçün çalışır. Müasir təlim bir sıra prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplər inkişafetdirici, əməkdaşlıq, çeviklik, fəal idrak prinsipləri və s. olmaqla şagirdləri həyata hazırlayır. Müasir təlimin əsas məqsədi şagirdləri (uşaqları) gələcəyə tam, savadlı, dünyagörüşlü, azadfikirli bir şəxsiyyət olaraq hazırlamaqdır.

Açar sözlər: təhsil, islahat, kurikulum, dərs, təlim sistemi, prinsip, müasir təlim, şəxsiyyətyönümlülük.

Hazırda təhsil sistemimizin bütün istiqamətlərində islahat yönümlü tədbirlər həyata keçirilir. Bu aparılan tədbirlərdə məqsəd təhsilin inkişafını təmin etmək, keyfiyyətini daha da yüksəltməkdir. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsir edən ən vacib amillərdən biri də tədrisin səmərəli təşkilidir.

Son dövrlərdə bu istiqamətdə bir sıra tədqiqatçı işlər görülmüşdür. Təlimin əsas forması olan dərslərin təkmilləşdirilməsi, yenilənməsi, müasir fəal interaktiv təlim metodlarının tətbiqi, yeni texnologiyalardan tədrisdə istifadə aparılan işləri göz önünə sərir.

Təhsil sistemində önəmli yer tutan islahatlardan biri də kurikulum islahatı olmuşdur. “*Kurikulum*” latın sözü olub, mənası “*kurs*”, “*yol*” deməkdir. İlk kurikulumlar 1918-ci ildə yaranmışdır. Daha sonra sərhədləri genişlənərək inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində yayılıb tətbiq olunmuşdur.

Azərbaycanda isə keçən əsrin 90-cı illərindən etibarən tətbiq olunmağa başlamışdır. Dilimizə “*təhsil proqramı*” kimi də tərcümə oluna bilər. Mahiyyəti haqqında müxtəlif yanaşmalar olmuşdur. Hərəkət öz ölkəsinin ehtiyacları baxımından yanaşaraq, tələbatlarını nəzərə almışdır. Azərbaycanda isə belə qəbul olunmuşdur: “*Kurikulum təlim prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin səmərəli təşkilinə, məqsədyönlü və ardıcıl həyata keçirilməsinə imkan yaradan konseptual sənəddir*”.(2)

2006-cı ildə “*Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)*” hazırlanaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş, 2010-cu ildə “*Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)*” adı ilə təkmilləşdirilmişdir. Ümumi təhsilin fənn kurikulumları Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin əmri ilə təsdiqlənmiş, pedaqoji ictimaiyyətin istifadəsinə verilmişdir.

Kurikulumun yaranmasına səbəb kimi dünya təhsil sistemində inteqrasiya, informasiya əsrinin tələbləri, təhsildə yeni və fərqli baxışların yaranması və s. göstərə bilərik. Kurikulum müasir təlimi ənənəvi təlimdən fərqləndirir. Daha çox şagird üzərindən çalışır. Şagirdi yaradıcı təxəyyülə cəlb edir. Əzbəçilik üsullarını ləğv edir. Strukturu məzmun xətləri və onların standartlarından ibarətdir. Standartlar isə əsas və alt standartlar olaraq təsnif olunur. Bu standartları tətbiq etməklə təlim metodunu düzgün seçir və şagirddən yüksək nəticə alır. Kurikulum təhsilin səmərəliliyini, təlimin inkişafetdirici xüsusiyyətlərini, təlim texnologiyalarının interaktivliyini və şagirdlərin obyektiv qiymətləndirilməsini təmin edir.

Dərs təlim prosesində mühüm yer tutur. Şagirdlərə bilik, bacarıq və vərdislər dərs prosesində verilir. Onların şəxsiyyətinin formalaşması, ahəngdar tərbiyəsinin əsası da dərslərdə qoyulur. Buna görə də dərs prosesi təlim və tərbiyənin əsas təşkili forması hesab olunur. Təlimin bütün cəhətləri dərstdə əks olunur. Bunun üçün də müəllim dərslərin nəzəriyyə və təcrübəsinə dərinliklə yiyələnəli, onu müasir tələblər əsasında qurmalıdır. Özünəməxsus və düzgün metodlardan istifadə edərək şagirdlərə yaradıcı təxəyyüllə çalışmağa cəlb etməlidir.

Dərs sinif şəraitində sabit tərkibdə müəyyən rejimlə cərəyan edən, müəllim və şagirdlərin bilavasitə qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanan təlimin məqsədyönlü kollektiv təşkili formasıdır. (5)

Dərslərin lazımı səviyyədə qurmaq üçün onu düzgün təşkil etmək lazımdır. Dərs təlimin müxtəlif formaları üçün bünövrə təşkil edir. Dərs nə qədər yaxşı mənimsənilərsə, digər formaların da səmərəsi bir o qədər yüksək olar.

İslahatyönümlü istiqamətlərdə son illərdə aparılan ən mühüm yenilik isə tədrisdə müasir, fəal, interaktiv dərslərin tətbiqidir. Hal-hazırda, ümumtəhsil müəssisələrində çalışan müəllimlərin əksəriyyəti tədris prosesinə interaktiv dərs metodlarını tət-

biq edir. Qeyd edək ki, bütün müəllimlər bu prosesi tam düzgün şəkildə qura bilmir. Müasir dərsə verilən tələbləri tam yerinə yetirə bilmir, dərsin mərhələlərini ardıcıl təşkil edə bilmir, yeni təlim metodlarını mövzuya, sinfin səviyyəsinə uyğun seçə bilmir və buna görə də qarşıya qoyulan məqsədə çatmaqda çətinlik çəkirlər. Amma müəllimlər yenə də dayanmadan öz üzərlərində çalışaraq, özlərini inkişaf etdirir, yenilikləri mənimsəyərək tətbiq etməyə çalışırlar.

Qeyd etdik ki, dərs təlimin əsas formasıdır. Bəs təlim nədir?

Təlim şagirdlərin biliklər sistemini mənimsəmələrinə və həmin bilikləri təcübəyə tətbiq etmək üçün olan vərdiş və bacarıqlara yiyələnmələrinə yönəlmiş məqsədyönlü idrak fəaliyyətidir. Təlim dialektik anlayışdır. Təlim və təhsil anlayışı daim üst-üstə düşür. Təhsillə təlimin daxili oxşarlığı onlardakı eyniliyi göstərir. Təlimlə təhsilin eyni olmaması isə onlar arasındakı fərqi məhsuludur. Təlim prosesi sistemli yanaşmaya əsaslanır. Bu yanaşmaya əsasən qavrama və biliklərin başa düşülməsi və mənimsənilməsi bilik və bacarıqları praktiki yoxlanılması idrak prosesində (fəaliyyətində) üzvü surətdə birləşməlidir. Təlim prosesi öyrətmə (müəllimin fəaliyyəti) və öyrənmə (şagirdin fəaliyyəti) kimi iki tərəfin dialektik birliyindən ibarətdir.

Təlim şagirdlərin bilik, bacarıq, vərdiş və dəyərlərə yiyələndiyi pedaqoji prosesdir. Müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən təlim sistemində fərqli yanaşmalar olmuşdur. Əsas üç təlim sistemini fərqləndirək:

- 1) İ.F.Herbertin təlim sistemi;
- 2) C.Dyuinin təlim sistemi;
- 3) Müasir təlim sistemi.(4)

İ.F.Herbertin təlim sistemində görə, təlimin məqsədi şagirdlərə hazır biliklər verməkdən ibarətdir. Bu ənənəvi təlimə söykənərək müəllimin rolunu əsas götürür. Şagird əzbərləmə üsuluna daha çox meyl edir. C.Dyui isə şagirdlərin şəxsi fəallığını əsas götürürdü. Müəllim şagirdlərin maraqlarının inkişafını diqqətlə izləməli və qarşıya buna uyğun problemlər qoymalıdır.

Müasir təlim sisteminin əsasını materialist fəlsəfə təşkil edir. Müasir təlimin əsas məqsədi az vaxt və vəsait sərf etməklə, şagirdləri təlimin müəyyən olunmuş səviyyəsinə çatdırmaqdır. Müasir təlim sistemində tətbiq olunan əsas dərs forması fəal interaktiv dərs formasıdır. Təlimin əsas prinsipləri (həyatla əlaqələndirmə prinsipi, elmilik prinsipi, ardıcılıq prinsipi, əyanilik prinsipi, fəallıq prinsipi, müvafiqlik prinsipi, fərdi yanaşma prinsipi və s.) müasir təlim sistemində tətbiq olunan prinsiplər ilə birləşərək fəal dərsi səmərəli qurmağa kömək edir.

Müasir təlimdə əsas 7 prinsip var. (1) Bunlardan birincisi, şəxsiyyətə yönəlmiş təlim prinsipidir. Tədqiqatlar göstərir ki, uşaqlar məktəbəqədər yaş dövrlərində daha fəal olurlar. Onlar bu yaşa qədər hər şeyi sual verərək öyrənirlər. Uşaq onu əhatə edən dünyanı kəşf edərək öyrənməyə başlayır. Dünyanı müstəqil şəkildə dərk edirlər. Məktəbə daxil olarkən isə uşaq elə bir təlim mühitinə düşür ki, burada onun adət etdiyi öyrənmə metodundan əl çəkmək tələb olunur.

Müəllim uşaqdan ona diqqətlə qulaq asmasını, dediklərini yadda saxlamasını və tapşırıqlarını etməsini tapşırır. Şagirdə bu mövzudan əlavə suallar verə bilmə haqqı verilmir. Bununla da, şagird passiv mövqe tutaraq, mövzuya həvəssiz yanaşır. Müəllimin tapşırıqlarını məcbur olduğu üçün edir. Belə təlim prosesinin mərkəzi şagird yox, müəllim olur. Bu isə yanlışdır. Çünki nəticədə şagirdin dərkətmə qabiliyyəti zəifləyir. Onun maraqları nəzərə alınmır. Deməli, şagirdin fəallaşması üçün bir şəxsiyyət kimi təlim prosesinin mərkəzində olması vacibdir. Təlimin maraqları şagirdin maraq və tələbatları ilə üst-üstə düşməlidir. Müəllim şagirdə şəxsiyyət kimi yanaşmalı, onun fərdi cəhətlərini nəzərə almalıdır.

Fəal idrak prinsipi. Müəllim dərsi elə qurmalıdır ki, şagirddə təbii öyrənmə fəaliyyəti yaratsın. O, yeni "*kəşflər*" etdikcə onda yeni biliklərə yiyələnmə həvəsi yaranır. İdrak fəallığı təfəkkürün fəallaşdırılması əsasında yaranır. Buna nail olmaq üçün ilk olaraq təlim prosesində idrak fəallığını artıran problemlə situasiya yaratmaq lazımdır. Uşaqda bu problemi həll etmək üçün bütün idrak prosesləri fəallaşır və o, yeni bilikləri kəşf etməyə yönəlir.

İnkişafedici təlim prinsipi. Bu prinsipə əsasən təlim inkişafı qabaqlamalıdır. Bunun üçün xüsusi təlim şəraiti yaradılmalıdır. Buna nail olmaq üçün şagirdlərə imkanlarına uyğun, bir qədər də mürəkkəb tapşırıqları müstəqil həll etmək təklif olunmalıdır. Müəllim və valideynlər də istiqamətləndirici suallar verməklə onları problemin həllinə yönləndirməlidir. İnkişafedici təlim ilk növbədə təfəkkürü və təlimi formalaşdırmalıdır.

"*Qabaqlayıcı təlim*" prinsipi. Müasir dövrdə baş verən sürətli dəyişikliklər təlimin qarşısında şagirdlərin həyata hazırlanması məsələsini kəskin qoyur. Buna görə də təlim cəmiyyətin inkişaf meyillərini əks etdirməlidir. Şagirdləri gələcək həyat şəraitinə hazırlamalıdır. Bu təlim forması şagirdə lazım olan informasiyanı müstəqil əldə etməyi, onu yenidən işləməyi, düzgün istifadə və tətbiq etməyi öyrətməlidir.

Təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi prinsipi. Bu prinsip real şəraitlə uyğunlaşma qabiliyyətidir. Çevik təlim-tərbiyə sistemində, daha çox təlimin diferensiasiyasına, şagirdlər tərəfindən müxtəlif məlumatların işlənməsi və mənimsənilməsinə üstünlük verilir. Bu prinsip biliklərin yaradıcı və tətbiqi olmasında öz əksini tapır.

Əməkdaşlıq prinsipi. Əgər şagird təlim prosesində müəllimlə bərabərhüquqlu şəxs kimi çıxış edərsə, bu onun fəaliyyətində yeni bir keyfiyyət yaradır. Şagirdin özünə inamı artır, fikrini söyləməyə çəkinmir, öz potensial imkanlarını gerçəkləşdirir. Bu prinsipdə müəllim qiymətləndirmənin daha çox dəstəkləyici formasından istifadə etməlidir. Əməkdaşlıq prinsipi şagird üçün daha əlverişli, fəallaşdırıcı və ruhlandırıcı təlim şəraiti yaradır.

Dialogi təlim prinsipi. Məsələlərin birgə həlli gedişində özünün və qrup üzvlərinin fikirlərini, imkanlarını və təcrübələrini bölüşə bilmək və bundan qarşılıqlı faydalanmaq məqsədi ilə hər bir şagirdin müzakirələrdə və qrupun işində iştirakı təmin edilməlidir. (1)

Bu prinsiplərin həyata keçirilməsi şagirddə səmərəli həyat fəaliyyətinin formalaşması və onun dəyişən şəraitə uyğunlaşması üçün zəruri bacarıqların yaranmasına şərait yaradır. Bu prinsiplərin təlim prosesində ən dolğun tətbiqi fəal, interaktiv təlim metodları vasitəsilə mümkündür.

Beləliklə, müasir təlim şagirdlərə yönəlmiş olub, onları təlim prosesinin mərkəzinə qoyur. Onların şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşır.

Ədəbiyyat:

1. İnternet resursu – aztehsil.com
2. İnternet resursu – <https://az.wikipedia.org/wiki/Kurikulum>
3. İnternet resursu – <http://www.anl.az/el/s/s001/s001001/ud002.htm>
4. İnternet resursu – <https://bayramovau.wordpress.com/2017/03/05/telim-ve-tarbiye-nazariyesi-haqqinda-bazi-fikirlar/>
5. İnternet resursu – <https://kayzen.az/blog/pedaqoq/1542/ders-talimin-esas-tashkili-formasi-kimi.html>

R.Miriyeva

Modern training system Summary

Various reforms have been implemented in the education system in recent years. Research is also concerned with these reforms and their implications for learning. Improving the quality of education is one of the key issues. For this, it is important to effectively set up a course that is an active learning phase. One of the key reforms in the education system has been curriculum reform. This reform has been implemented in the world since the beginning of the 20th century. But it has been practiced in our country at the turn of the last century. The curriculum is an "*educational program*." This is due to the active and efficient organization of the training and its consistent implementation.

The lesson is the basic form of the learning process. In order to organize the lesson to a certain level, the teacher must base the course requirements and set it up correctly. Modern lessons are focused on active, interactive teaching methods.

The concepts of education and training coincide. The training system is based on different approaches. The main training system is modern training system. The modern training system is personality-centered and emphasizes student activity. In this learning system, the teacher strives to achieve high results by spending less time. Modern training is based on a number of principles. These principles include developmental, cooperative, agile, active cognitive principles and so on. It prepares students for life. The main purpose of modern teaching is to prepare students (children) for the future as a fully-educated, out-of-the-world, free-thinking personality.

Keywords: education, reform, curriculum, lesson, learning system, principle, modern training, personality orientation.

Р.Мирийева

Современная система обучения
Резюме

В последние годы в системе образования были проведены различные реформы. Исследования также связаны с этими реформами и их последствиями для обучения. Повышение качества образования является одним из ключевых вопросов. Для этого важно эффективно организовать курс, который является активной фазой обучения. Одной из ключевых реформ в системе образования была реформа учебной программы. Эта реформа была осуществлена в мире с начала двадцатого века. Но это практиковалось в нашей стране на рубеже прошлого века. Учебный план является *«образовательной программой»*. Это связано с активной и эффективной организацией тренинга и его последовательной реализацией.

Урок является основной формой учебного процесса. Чтобы организовать урок до определенного уровня, учитель должен обосновать требования курса и правильно его настроить. Современные уроки в основном сосредоточены на активных, интерактивных методах обучения.

Концепции образования и обучения совпадают. Система обучения основана на разных подходах. Основная система обучения - современная система обучения. Современная система обучения ориентирована на личность и подчеркивает активность студентов. В этой системе обучения учитель стремится достичь высоких результатов, проводя меньше времени. Современное обучение основано на ряде принципов. Эти принципы включают в себя развивающие, кооперативные, гибкие, активные когнитивные принципы и так далее. Он готовит студентов к жизни. Основной целью современного обучения является подготовка студентов (детей) к будущему как полностью образованной, свободно мыслящей личности.

Ключевые слова: образование, реформа, учебный план, урок, система обучения, принцип, современное обучение, личностная ориентация.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.01.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor Mətanət Abdullayeva *tərəfindən* çapa tövsiyə olunmuşdur

AYTƏN ƏKBƏRLİ
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlil küç.
aytenakber@gmail.com

BEYNƏLXALQ QIYMƏTLƏNDİRMƏ PROQRAMLARININ TƏHSİLİN KEYFIYYƏTİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ ROLU

Xülasə

Məqalədə beynəlxalq qiymətləndirmə proqramlarından, onların təhsilin keyfiyyətinin müəyyən olunmasındakı rolundan bəhs olunur. Şagird nəaliyyətlərinin düzgün, obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsi təhsildə keyfiyyətin müəyyən olunması üçün vacib şərtidir. Şagird nəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi dedikdə şagirdlərin milli, məktəbdaxili və eyni zamanda beynəlxalq səviyyədə qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Məktəblilərin təlim nailiyyətlərinin izlənilməsi çox geniş və əhatəli prosesdir. Müasir dövrdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində qiymətləndirmə mühüm pedaqoji vasitədir. Qiymətləndirmə keyfiyyəti idarə edən və ona nəzarəti təmin edən əsas amildir. Tədrisdə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qiymətləndirmə təlim prosesində aktivliyi yaratmaq, şagirdləri həvəsləndirmək, biliklərin nə dərəcədə mənimsənildiyini göstərməyə şərait yaradır. Təbii haldır ki, müasir dövrdə təhsilin keyfiyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaq, ondan faydalanmaq lazım gəlir. Bu işdə beynəlxalq qiymətləndirmə meyarları, beynəlxalq qiymətləndirmə proqramları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq qiymətləndirmənin əsas məqsədi bir ölkənin təhsil səviyyəsini müəyyən etmək deyil, təhsil prosesinin müxtəlif sahələrində dünya təcrübəsini müqayisəli şəkildə tədqiq etməkdir. Beynəlxalq qiymətləndirmə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və qiymətləndirilməsi funksiyalarını yerinə yetirir. Burada müqayisə etmə tədqiqatları monitorinqlər vasitəsilə aparılır, ölkədə təhsilin vəziyyəti haqqında məlumat əldə etmək, həlli tələb olunan əhəmiyyətli problemləri üzə çıxarmaq, onları araşdırmaq, nəticələri xarici ölkələrlə müqayisə etmək imkanı yaradılır. Bu proses təkcə müqayisəyə əsaslanmır. Bu proqramların vasitəsilə çatışmayan cəhətlər müəyyən olunur və davamlı inkişafa nail olmaq üçün informasiya mənbəyi kimi onlardan istifadə olunur. Məlumdur ki, təhsilin səviyyəsini dünya kontekstində öyrənən beynəlxalq tədqiqatda tətbiq edilən qiymətləndirmə vasitələrinin məzmunu və forması da ümumi olmaqla həmin məqsədə xidmət etməlidir. Keçən əsrin 50-ci illərindən beynəlxalq qiymətləndirmə tədqiqatlarının aparılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Beynəlxalq qiymətləndirmə ölkələrin təhsil sistemlərində ümumi olan və ümumi olduğuna görə də müqayisə edilə biləcək göstəriciləri araşdırır. Son nəticələr onların beynəlxalq bazarın tələblərinə uyğun olub-olmamasını öyrənir.

Açar sözlər: təhsil, beynəlxalq, qiymətləndirmə proqramları, keyfiyyət, şagird

Keyfiyyətli təhsil cəmiyyətin inkişafına təkan verən əsas qüvvədir. Təhsildə keyfiyyətin müəyyən olunması şagird nəliyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi ilə şərtlənir. Uğurun əldə olunması üçün isə cəmiyyətin fərdlərinin bilik və bacarıqlarının davamlı inkişafına nail olmaq vacib şərtidir. Təhsilin keyfiyyəti nədir və necə müəyyən olunur? Ümumiyyətlə, istənilən sahədə keyfiyyət müəyyən olunmuş standartlara uyğunluq ilə ölçülür. Obyektin və ya sistemin halını xarakterizə edən parametrlər standarta nə qədər yaxındırsa, keyfiyyət də bir o qədər yüksək hesab olunur. Təhsildə də belədir. Təhsilin keyfiyyəti əldə olunan nəticələrin əvvəlcədən müəyyən olunmuş meyarlara (standartlara) nisbəti ilə müəyyən olunur. Təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsində əsas göstərici şagirdin təlim nəticələridir və bu nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi keyfiyyəti üzə çıxaran etibarlı mənbə hesab olunur. Bura həm milli qiymətləndirmə, şagirdlərin məktəbdaxili qiymətləndirilməsi, həm də beynəlxalq qiymətləndirmə aiddir.

Beynəlxalq qiymətləndirmə proqramının məqsədləri aşağıdakılardır:

ölkədə təhsilin vəziyyəti haqqında məlumat əldə etmək, beynəlxalq səviyyəli müqayisələr aparmaq;

şagirdlərin nəticələrinə təsir edən mümkün amilləri təsvir etmək, nəticələr arasındakı fərqləri təyin etmək üçün şagirdlərin, onların ailələrinin, təhsil müəssisələri və tədris prosesinin xüsusiyyətlərini öyrənmək;

təhsilin məzmununun müəyyənləşdirilməsi və nəticəyönümlü yeni kurikulumun hazırlanması üçün əsas təlim məqsədlərini təyin etmək, gözlənilən və nail olunan təlim nəticələrini müqayisə etmək;

pedaqoji ölçmə nəzəriyyəsinin gündəlik təcrübədə istifadə olunan nəzəri və praktiki məsələlərini öyrənmək;

müasir qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanmasını, nəticələrin təhlili üsullarını və hesabatlar hazırlanması qaydalarını öyrənmək;

ölkədə təhsilin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sisteminin qurulması istiqamətində ümumi orta təhsilin məzmunu üzrə əsas prioritetlərin ictimaiyyət tərəfindən geniş müzakirəsini təşkil etmək.

Beynəlxalq qiymətləndirmə müqayisə etmək imkanı yaratmaqla yanaşı, çatışmayan cəhətlər nəzərə alınmaqla inkişafa, keyfiyyətə nəzarət üçün informasiya mənbəyi rolunu da oynayır. Qeyd edək ki, proqram iştirakçılarının əsas məqsədi beynəlxalq qiymətləndirmənin nəticələrinə əsasən ölkənin təhsil səviyyəsini qiymətləndirmək, attestasiya etmək deyil, dünya təcrübəsini öyrənməkdir.

Beynəlxalq qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi istiqamətində nəzərdə tutulan tədbirlər aşağıdakılardır:

qiymətləndirmə tədqiqatı üçün təlimatların, test və sorğu vərəqələrinin hazırlanması;

ölkə üzrə bütün məktəblərin siyahısının hazırlanması, məktəblərin və şagirdlərin seçimi qaydalarının təyin edilməsi;

keçirilən tədqiqat nəticəsində əlavə olunmuş məlumatların qiymətləndirməni həyata keçirən təşkilata göndərilməsini təmin etmək;

nəticələrin qiymətləndirən təşkilat tərəfindən təhlil edilməsi, müvafiq hesabatların hazırlanması və ictimaiyyətə çatdırılması.

Tədqiqatın qiymətləndirilməsi vasitələri xarici beynəlxalq ekspertlərin və iştirakçı ölkələrin aparıcı mütəxəssislərinin interaktiv birgə fəaliyyəti prosesində yaradılır. Riyazi savadlılığı, oxu savadını, təbiət elmləri üzrə savadlılığı və problemləri həll etmək bacarığını yoxlamaq üçün kompleks şəkildə qurulmuş tapşırıqlar işlənib hazırlanır. Hər bir tapşırıq müəyyən problemi şərh edən ayrıca mətndən və müxtəlif çətinlik dərəcəsi olan bir neçə sualdan ibarət olur. Tapşırıqların yerinə yetirilməsi nəticələrinə görə şagirdlərin mətndəki situasiya ilə bağlı problemləri dərk etmə və onları həll etmə qabiliyyətləri qiymətləndirilir.(1.)

Ölkəmizin indiyə qədər iştirak etdiyi PISA beynəlxalq qiymətləndirmə proqramı tətbiqi bacarıqları yoxlayan tədqiqatdır. Azərbaycan Respublikasının iştirak etdiyi PISA-2006 tədqiqatında dünyanın 57 ölkəsindən 400 minə yaxın şagirdin oxu, riyaziyyat və təbiət elmləri üzrə bacarıqları qiymətləndirilib. Bu reytingdə ölkəmiz oxu və qavrama üzrə 54-cü, riyaziyyat üzrə mənimsəməyə görə 4-cü, müvəffəqiyyət göstəricisinə görə isə 32-ci yeri tutub.(2.) Bu proqram dünyada təhsillə bağlı ən çox müzakirə olunan mövzulardan biridir. PISA (Programme for International Student Assessment) meyarı ilə dünyanın inkişaf etmiş ölkələri öz təhsil səviyyəsinə, inkişafa baxır.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) PISA proqramı 15 yaşlı şagirdlərin bilik və bacarıqlarını ölçür. Bu yaşda uşaqların riyaziyyat, oxuyub anlamaq və təbiət elmləri üzrə biliklərini müəyyən edən PISA ən etibarlı platforma hesab olunur. PISA-nın təhsildən sorğuladığı əsas suallar bunlardır - biliklərimizi necə istifadə edirik, əzbərləməyə əsaslanan təhsil nə qədər faydalıdır? və s.

2000-ci ildən başlayaraq hər 3 ildən bir keçirilən PISA sınaqlarında iştirakçı ölkələrin sayı getdikcə artır. Dünyanın 70-dən çox ölkəsindən 540 mindən çox şagird bu proqrama qatılır. PISA nəticələri ölkənin elm və texnologiya sahəsində gələcəyini işarə edir. PISA-nın qurucusu Andreas Şleyxer onu dünya səviyyəli təhsil agentliyi adlandırır və qeyd edir ki, hər 3 ildən bir keçirilən PISA testi təhsil sahəsindəki problemlərin birgə həllini və qlobal bacarıqları ölçür, ancaq 2021-ci ildə həm də şagirdlərin yaradıcı düşüncəsini də ölçməyə başlayacaq. PISA komandası həmçinin təhsilçilərinin 2024-cü il qiymətləndirməsinə hazır olması üçün onların rəqəmsal təliminin yoxlanılması üsulunu da hazırlayır.(3.) 2015-ci ildə PISA nəticələrinə görə, ilk yerdə Sinqapur durur. Sinqapur keyfiyyətli təhsil sistemini qurmaq üçün uzun məsafə qət edib və bunun üçün böyük investisiyalar qoyub. Ən əsası isə burada müəllim olacaq şəxslər məzunlarının ən bacarıqlılarından seçilir. PISA-da nəticələr qazanmaq üçün oxuyub anlamaq bacarığı, edərək öyrənmək, analitik düşünmə, tənqidi təfəkkür, esse yazmaq vərdisləri təməl şərtlərdir..

TIMSS, Beynəlxalq Təhsil Nəaliyyətlərinin Qiymətləndirilməsi Asosiasiyası (IEA) tərəfindən qurulan tədqiqatlardan biridir ki, dünya miqyasında şagirdlərin təhsil nailiyyətlərini müqayisə etməyə və effektiv təhsil siyasətinin hazırlanmasında başqalarının təcrübələrindən öyrənməyə imkan verir. Bu qiymətləndirmə ilk dəfə 1995-ci ildə aparılıb və hər dörd ildən bir tətbiq olunur. TIMSS 4 və 8-ci sinif şagirdlərini qiymətləndirir, TIMSS Advanced isə orta məktəbin son ilində qabaqcıl riyaziyyat və fizika fənləri üzrə şagirdləri qiymətləndirir. İştirak edən təhsil sistemlərinin hər birindən minimum 4500-5000 şagird qiymətləndirilir.

TIMSS proqramında test və açıq tipli suallardan istifadə olunur. Hər bir test tipli suala verilən düzgün cavab bir bal dəyərindədir. Bu suallar dörd variantda təqdim olunur və bir düzgün cavabı olur, səhv cavablar düzlərə təsir etmir. Açıq tipli suallarda isə şagird öz cavabını yazmalıdır. Burada şagird cavabını açıqlamalı, əsaslandırılmalıdır. Sualdan asılı olaraq cədvəllərdən də istifadə etmək olar.

TIMSS test maddələrinə düzgün cavab vermək üçün şagirdlər tədris proqramındakı məzmunla tanış olmaqdan əlavə bəzi bilik və bacarıqlara da sahib olmalıdırlar. Bu bacarıqların düzgün müəyyənləşdirilməsi dəqiq qiymətləndirmə üçün son dərəcə vacibdir. Şagirdlərin səviyyələrini ölçmək üçün məzmun sahələri ilə yanaşı idrak bacarıqları da ölçülməlidir. Bu bacarıqları müəyyən etmək üçün şagirdlərin biliyi (knowing), tətbiq etmək bacarığı (applying) və fikir irəli sürmək kimi qabiliyyətləri üzrə üç istiqamətdə qiymətləndirmə aparılır.

PIRLS dördüncü dərəcəli oxu (anlama) bacarıqlarını müəyyən edən beynəlxalq araşdırma proqramıdır. Bu Təhsil Uğurlarının Qiymətləndirilməsi Beynəlxalq Assosiasiyası (IEA) tərəfindən həyata keçirilir. PIRLS-2006 46 təhsil sistemindən 215.000 tələbəni sınaqdan keçirdi. PIRLS, hər beş ildən bir keçirilən və zamanla uşaqların oxu savadlılığının inkişaf tendensiyalarına baxan dünya miqyasında bir araşdırma layihəsidir. PIRLS beynəlxalq qiymətləndirmə proqramı dünyada 9 ilə 10 yaş arasında olan şagirdlərin bilik və bacarıqlarını qiymətləndirir və tədqiqatçılara şagirdlərin tədris şəraiti, tədrisin keyfiyyəti və məzmunu haqqında geniş məlumat toplamağa imkan verir. Toplanmış məlumatlardan təhsil siyasətçilərinə, məktəb rəhbərlərinə, müəllimlərə və tədqiqatçılara təhsil sistemlərinin necə işlədiyini izah etmək üçün istifadə edilə bilər. Bu proqram həm də oxu öyrətmək üçün istifadə olunan strategiyalar və onların inkişaf etdirilməsinin mümkün yolları haqqında məlumat verir.

PIRLS oxu bacarığından danışarkən iki əsas məqsədə diqqət yetirir:

1) ədəbi təcrübə üçün oxu

2) məlumat əldə etmək və istifadə etmək üçün oxumaq.

Burada həm də oxumağın dörd əsas anlama prosesi araşdırılır. Bunlar aşağıdakılardır:

1) mətnə açıq şəkildə bildirilən məlumatlara diqqət yetirmək və anlamaq;

2) mətnə ifadə olunmayan hissələri başa düşərək birbaşa mətnə düzəlişlər etmək;

3) fikir və məlumatları şərh edə bilmək;

4) mətnlərin məzmununu, dilini və xüsusiyyətlərini araşdırmaq və qiymətləndirmək.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Nazirlər Kabinetinin 9 nömrəli qərarı, 13 yanvar 2009
2. Edu.gov.az
3. devex.com <https://www.devex.com/news/pisa-founder-andreas-schleicher-on-the-future-of-the-education-ranking-94561>
4. <https://timssandpirls.bc.edu/>
5. arti.edu.az

A. Akbarli

Роль международных оценочных программ в определении качества образования

Резюме

В статье рассматриваются международные оценочные программы, их роль в определении качества образования. Точная, объективная оценка успеваемости учащихся является необходимым условием для определения качества образования. Отслеживание успеваемости учащихся - это оценивание национальном, школьном и международном уровне. Оценка является важным педагогическим инструментом в повышении качества образования в современную эпоху. Оценка является ключевым фактором в управлении качеством и обеспечении контроля. Оценка успеваемости студентов важна в обучении. Оценка позволяет вам создавать активность в процессе обучения, поощрять студентов и демонстрировать, насколько хорошо они усвоили знания. Вполне естественно, что в наше время для повышения качества образования необходимо использовать международный опыт, в котором особое значение имеют международные критерии оценки и международные программы оценки. Цель международного оценивание не является определением уровня образования какой либо страны, а цель является исследованием в процессе образования его различных сфер сравнивая международную практику. Международные оценки выполняют функции повышения качества образования и оценки. Недостатки этих программ выявляются и используются в качестве источника информации для устойчивого развития. Хорошо известно, что содержание и форма инструментов оценки, используемых в международных исследованиях, изучающих уровень образования в мировом контексте, также должны служить этой цели. Международные оценочные исследования сосредоточены на международных оценочных исследованиях с 50-х годов прошлого века.

Ключевые слова: Образование, международный, оценочные программы, качество, ученик

A.Akbarli

The role of international assessment programs in determining
the quality of education

Summary

The article is demonstrated about international assessment programs, their role in determining the quality of education. Accurately, the objective assessment of student performance is a provision for determining the quality of education. The evaluation of student achievement is a very comprehensive and essential process. Assessment is a significant pedagogical method in improving the quality of education in modern times. Quality management is the main factor that provides and controls it. Assessment of student achievement is significant in teaching. The assessment allows you to create activity in the learning process, encourage students, and demonstrate how well they have mastered the knowledge. It is natural that in the modern world, the quality of education should be based on international experience and should be used for a comparative study of the world experience. International assessments perform the functions of improving the quality of education and evaluating. The main purpose of international assessment is not only a determining the level of education of one country, but also to compare world experience in different areas of the educational process. International assessments accomplish the functions of improving the quality of education and evaluating. These programs are identified lack of education and used as a source of information for sustainable development. It is well-known that the content and form of assessment methods used in international research that study the level of education in the world context should serve this purpose as a whole. International assessment is increased in international assessment studies since the 50s of the last century. Examines indicators which are common in countries' educational systems and can be compared because of their familiarity. The latest results are determined the suitability of their capabilities to the requirements of the international market.

Key words: education, international, assessment programs, quality, student

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əhəd Cavadov tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNAY İSMAYILOVA
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlilov küç.
sunmoonismailova@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTEQRASIYA

Xülasə

Məqalədə inteqrasiya, onun Azərbaycan dilinin tədrisindəki mövqeyindən bəhs olunur. “İnteqrasiya” termini XX əsrin sonlarından daha fəal istifadə olunmağa başlamışdır. Buna baxmayaraq, onun ifadə etdiyi mahiyyət və məzmun həyat yarandığı gündən mövcud olmuş, onun varlığını təşkil etmişdir. Zaman-zaman fərqli yanaşmalar hissələrə bölünməni, ayrılımları tənzimlədiyi kimi, inteqrasiya prosesləri də bütövləşmələrin, tamamlanmaların nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Bütün elm sahələrində, o cümlədən sosialologiyada, pedaqogikada və inteqrasiya önəmli yer tutmuşdur. Ona görə də pedaqogikada “inteqrasiya”, “inteqrativlik”, həmçinin “təhsildə inteqrasiya” və s. anlayışlardan daha çox istifadə olunmağa başlanmışdır.

Təlim prosesində inteqrasiya mühüm yer tutur. İnteqrasiya fəndaxili və fənlərarası olmaqla, iki kateqoriyaya ayrılır.

Fəndaxili inteqrasiya müəyyən bir fənnin aşladığı anlayış, bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsi, fənn daxilindəki nizamsız faktların sistemləşdirilməsidir. Bu inteqrasiya tipindən Azərbaycan dili fənninin aşağı siniflər (V-VII) üzrə tədrisində daha çox istifadə olunur. Fəndaxili inteqrasiya da iki yerə ayrılır: üfüqi və şaquli inteqrasiya. Üfüqi inteqrasiya - fənn üzrə məzmun xətlərini əlaqələndirməklə, müvafiq məzmun standartlarının müəyyən tədris vahidlərində ifadə olunmasını təmin edir. Şaquli inteqrasiya - sinifdən-sinfə tədrisən dərinləşən və genişlənən məzmun xətləri arasında varisliyi təmin edir.

Fənlərarası inteqrasiya bir neçə fənnin əhatə etdiyi ortaq anlayış, bilik və bacarıqların sintezidir. Bir fənnə aid anlayışların və metodların digər bir fənnin öyrənilməsində istifadəsini nəzərdə tutur. Bu inteqrasiya müxtəlif fənlər arasında məntiqi əlaqələrin qurulmasına xidmət edir. Bu proses eyni bir bacarığın ayrı-ayrı fənlər vasitəsilə daha da təkmilləşdirilməsini təmin etməklə təlim prosesinin səmərəliliyinin artırılmasına şərait yaradır. Fənlərarası inteqrasiya zamanı müəllim şagirdlər arasında yaradıcı mühit təşkil etməli, şagirdləri mənalı öyrənməyə cəlb etməlidir.

Pedaqoji mətbuat və metodiki vəsaitlər inteqrasiyanı təhsilin məzmun komponentlərinin bir-biri ilə və həyatla sistemli şəkildə əlaqələndirilməsi kimi açıqlayır. Bu proses bir neçə istiqaməti özündə cəmləşdirir: yaradıcı təfəkkürün inkişafı, tənqidi təfəkkürün inkişafı, ünsiyyət bacarıqlarının aşılması, beynəlxalq arenaya inteqrasiya, İKT-nin tətbiqi.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, təlim, inteqrasiya, fəndaxili əlaqə, fənlərarası əlaqə

Təlimin inteqrasiyası şagirdlərdə müxtəlif qabiliyyət və yönümün vaxtında üzə çıxarılması, möhkəmləndirilməsi, materialın şüurlu surətdə mənimsədilməsi, onların idrak qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün önəmlidir. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)”nda təhsilin inteqrativliyi əsas prinsip kimi nəzərdə tutulmuşdur. İnteqrasiya şagirdyönümlü, humanistləşən təhsilin fəlsəfəsidir və təlim strategiyalarının qurulması işində böyük rol oynayır. Konsepsiyada ümumi təhsilin pillələri və bu pillələr arasında əlaqə və ardıcılığın gözlənilməsi, bilik, bacarıq və vərdişlərin təhsil pillələri üzrə konsentrik inkişaf etdirilməsi vacib pedaqoji tələb kimi qoyulmuşdur.

İnteqrasiya nəticəsində tədris materialının yığcamlılığı təmin edilir, təkrara yer verilmir, şagirdlər artıq yüklənmir və tədris vaxtına qənaət edilir. Onlar az vaxt içərisində çox, həm də bir-biri ilə üzvi əlaqədə formalaşmış biliklər əldə edirlər. Bu məqsədlə uşaqları inteqrativ biliklər əldə etməyə hazırlayan fənlərarası əlaqəyə geniş yer verilməlidir. Bunun təmin edilməsi üçün müəllim bütün fənlər üzrə proqram materiallarına yaxşı bələd olmalı, fənlərarası əlaqədən istifadə etməyin yollarını, onun metodikasını dərinlən bilməlidir.

Fənlərarası əlaqə prosesində tədris fənni şagirdlər tərəfindən yaxşı mənimsənilir, bir neçə fənn üzrə bilik, bacarıq və vərdişlər təkrarlanır, nəticədə, biliyin şagirdlər tərəfindən sistemli mənimsənilməsi təmin edilir.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, fənlərarası əlaqədən ardıcıl şəkildə istifadə etmək tədrisin səviyyəsini yüksəldir, şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirir, dünyagörüşünü genişləndirir. Buna görə də məktəblərdə təhsilə ayrı-ayrı fənlərin öyrədilməsi kimi deyil, XXI əsrin tələb etdiyi həyati bacarıqların inkişaf etdirilməsi prosesi kimi baxılmalı, şagirdlər həyat boyu öyrənməyə hazırlanmalıdır.

Azərbaycan dili humanitar fənlər içərisində olduğu üçün orta sıralarda yer almışdır. Riyaziyyat bütün elmlərin şahıdır. Fizika müasir texnika və avtomatikanın əsasıdır. Kimyanın isə möcüzələr dünyasını açarı olduğu bəllidir. Ancaq dil yaranmasaydı, onda heç bir elm sahəsi də yarana bilməzdi. Dilin yaranması insanı tərəqqi və inkişafı yanaşı həmçinin müxtəlif elmlərin də çiçəklənməsi prosesinə qoşaraq daima irəli getməyə sövq etmişdir. Bu halda bütün elmlər dilin daha önəmli, daha vacib olduğunu qəbul etməli, onun ən ilk sırada yer almağına layiq görməlidir.

Dil təfəkkürlə bağlı olduğundan bütün elmlərlə əlaqədardır. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin də müəyyən inkişaf qanunauyğunluqları vardır. Bunlardan biri metodika elminin daha qohum elmlərlə əlaqədə inkişaf etməsidir (2, 17). Azərbaycan dili fənni də həm fəndaxili, həm də fənlərarası inteqrasiyaya əsaslanır. Belə ki, Azərbaycan dili başlıca olaraq, ədəbiyyat, coğrafiya, biologiya, riyaziyyat, informatika, tarix, musiqi və başqa fənlərə inteqrasiya edilərək öyrədilir.

1. Dilin fonetika şöbəsinin digər elmlərlə əlaqəsi.

Danışıq səslərini yaradan danışıq üzvlərini bunlardır:-ağ ciyərlər,nəfəs borusu, səs telləri, qırtlaq, udlaq, boğaz və boğaz boşluğu, dil,damaq,diş,dodaqlar,alt çənəvə üst çənə,burun və burun boşluğu.

Lakin biri də var: ağ ciyərlərin hava tutumu. Ağ ciyərlərin hava tutumu mühüm əhəmiyyətə malikdir-yəni ağ ciyərlərin hava tutumu kifayət qədər olmadıqda uşaqlar [r] səsini düzgün tələffüz edə bilmirlər.Əgər buna əhəmiyyət verilməsə, həmin uşaqlar böyüyəndə dil cəhətdən qüsurlu sayılacaqlar.

Bəzən çox danışmaq insan səhhətinə ziyan vura bilər. Qəzaya uğrayan hər hansı bir şəxsi polislər istintaq etmək istəyəndə həkimlər ya icazə vermirlər, ya da yalnız məhdud suallar verilməsini məsləhət görürlər. Səbəbi budur ki, ağ ciyərlər orqanizmdə 2 mühüm funksiyanı yerinə yetirir:

1.Qanı oksigenlə təmin etmək. 2.Danışıq səslərini yaratmaq üçün qüvvə ayırmaq.

Əgər ağ ciyərlər danışıq səslərinə qüvvə ayıracaqsa,onda qanı oksigenlə təchiz edə bilməyəcək.

Nəticədə ,orqanizmdə asfiksiya yəni boğulma baş verəcəkdir. Bu haqda dahi Nizami belə yazırdı:

İnci tək sözlər seç ,az danış,az din.

Qoy az sözlərinlə dünya bəzənsin.

Bunlar dilin biologiya və tibb elmi ilə əlaqəsini sübut edir.

Müasir dövrdə psixoterapeya adlanan sahə dilin zənginliyinin, dilin ifadə vasitələrinin cazibəli və sehrlı aspektlərindən yararlanmaqla, xəstəni müalicə edib sağaltmaqla məşğul olur.

Danışıq səsi özü fizika elmi ilə bağlıdır. Çünki səs bu elmin tədqiqat obyektidir. Səs hər hansı bir qüvvənin təsiri ilə havanın dalğalanması hadisəsidir. Həmçinin onu da bilir ki, insan qulağı saniyədə 16-20000 hers səs eşitməyə qabildir. Lakin 16 hersdən aşağı səsler də vardır. O səsləri eşitmək üçün müxtəlif cihazlar da düzəldilmişdir.

2.Dilin morfologiya bəhsinin digər elmlərlə əlaqəsi.

Morfologiya bəhsində isimlərin xüsusi adlar - toponim adlar bölməsi vardır. Toponimlər coğrafiya elmi ilə bağlıdır. Bu elmdə də maraqlı dil faktları məlumdur:

Avropada Himalay dağının ən yüksək zirvəsinə Everest, şərqdə isə Comolunqma deyilir. İngilislər Londona Landın, Türkiyədə Londra, bizlər isə London deyirik.

Say ən çox riyaziyyat elmi ilə bağlıdır. Riyaziyyat elmi bu günlərdə öz təsirini dilə daha çox göstərməkdədir:

Şəkilçilərin üzərində onların neçə variantlı olduğunu göstərmək üçün qoyduğumuz rəqəmlər bu bağlılığın təzahürüdür (-ç⁴ , -la²).

Cümlə üzvlərinin sxematik işarələri də riyaziyyat elminin dilə inteqrasiyası hesab olunmalıdır. Söhbət mübtədanın, xəbərin, təyinin, tamamlığın və zərfliyin sxematik işarələrindən gedir.

Həmçinin sintaktik əlaqələrin də - yanaşma, uzlaşma və idarə əlaqələrinin də sxematik işarələri yenə də riyaziyyat elminin dilə gəlişini sübut edir.

Təyini söz birləşmələrinin sxemi ($1T0+2T0$) riyaziyyatdakı düsturları xatırladır.

Feillərin hamısı dilimizin öz sözləridir. Elə fellər vardır ki, dünyanın aparıcı hesab edilən dillərində eyni mənada və hətta eyni fonetik tərkibdədir. İngilis və Azərbaycan dillərindəki bəzi sözləri müqayisə edək:

Tell [tel]-demək

Tick[tik]-tıqqıldatmaq

Turn [tə:n]-dönmək

Go[gou]-getmək

Nümunədən aydın olur ki, elə ingilis dili də Azərbaycan dili ilə əlaqəlidir.

Hətta kompyuterlər də müvafiq texniki elmlərlə nə qədər bağlıdırsa, dillə də bir o qədər bağlıdır. Yəni bu və ya başqa dili bilmədən heç bir kompyuteri idarə etmək mümkün olmaz.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün Azərbaycan dili fəni üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu) (I-XI Siniflər). Bakı 2013.
2. Bəliyev A.H., Bəliyev H.B. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: "Qismət", 2014
3. Kərimov Y.Ş. "Ana dili tədrisi metodikası", "Nasir" nəşriyyatı, Bakı, 2003, 520 s.
4. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2006.

Г. Исмаилова

Аинтеграция в образовании языка азербайджан

Резюме

В статье рассматриваются вопросы интеграции, со своей позиции в преподавании азербайджанского языка. Термин «интеграция» используется более активно с конца 20-го века. Тем не менее, сущность и содержание, выраженные им, существуют со дня их создания и составляли его существование. Поскольку различные подходы время от времени регулируют процессы фрагментации, разделения и интеграции, появляются в результате взаимодополняемости и дополнения. Честность сыграла важную роль во всех областях науки, включая общественные науки, педагогику и интеграцию. Поэтому в педагогике необходимы «интеграция», «интеграция» и «интеграция в образовании». все больше и больше понятий используются.

Интеграция важна в процессе обучения. Интеграция делится на две категории, междисциплинарные и междисциплинарные.

Междисциплинарная интеграция - это координация знаний, навыков и систематизация противоречивых фактов внутри субъекта. Этот тип интеграции чаще всего используется при обучении азербайджанскому языку в младших классах (V-VII). Междисциплинарная интеграция также делится на две части: горизонтальная и вертикальная интеграция. Горизонтальная интеграция - связывание строк контента между дисциплинами, чтобы гарантировать, что соответствующие стандарты контента выражены в определенных учебных единицах. Вертикальная интеграция - наследует между строками контента, которые постепенно углубляются и расширяются от класса к классу.

Междисциплинарная интеграция - это синтез общего понимания, знаний и навыков, охватывающий несколько дисциплин. Это подразумевает использование понятий и методов, связанных с одним предметом, при изучении другого предмета. Эта интеграция служит для построения логических связей между различными дисциплинами. Этот процесс способствует повышению эффективности процесса обучения, обеспечивая дальнейшее развитие одного и того же навыка в различных дисциплинах. Во время междисциплинарной интеграции учитель должен создавать творческую среду для учащихся и вовлекать учащихся в конструктивное обучение.

Педагогическая пресса и методические материалы описывают интеграцию как систематическую связь между содержательными компонентами образования между собой и с жизнью. Этот процесс включает в себя несколько областей: развитие креативного мышления, развитие критического мышления, развитие коммуникативных навыков, интеграция на международной арене и применение ИКТ.

Ключевые слова: азербайджанский язык, обучение, интеграция, междисциплинарное общение, междисциплинарное общение

G.İsmayilova

Integration in the teaching of the Azerbaijani language
Summary

The article discusses integration from its position in teaching Azerbaijani. The term "integration" has been used more actively since the late 20th century. Nevertheless, the essence and content expressed by him have been in existence since the day he was created and made up his existence. As different approaches from time to time regulate fragmentation, separation, and integration processes have emerged as a result of complementarities and complements. Integrity has played an important role in all fields of science, including social science, pedagogy and integration.

Therefore, in pedagogy there is a need for 'integration', 'integration', and 'integration in education'. more and more concepts are being used.

Integration is important in the learning process. Integration is divided into two categories, interdisciplinary and interdisciplinary.

The interdisciplinary integration is the coordination of knowledge, skills, and the systematization of controversial facts within a subject. This type of integration is most commonly used in teaching the Azerbaijani language in lower grades (V-VII). Interdisciplinary integration is also divided into two parts: horizontal and vertical integration. Horizontal integration - linking content lines across disciplines to ensure that relevant content standards are expressed in certain educational units. Vertical integration - inherits between content lines that gradually deepen and expand from class to class.

Interdisciplinary integration is a synthesis of common understanding, knowledge and skills, encompassing several disciplines. It implies the use of concepts and methods related to one subject in the study of another subject. This integration serves to build logical connections between different disciplines. This process contributes to improving the effectiveness of the learning process by ensuring that the same skills are further enhanced through different disciplines. During interdisciplinary integration, the teacher should create a creative environment for the students and engage students in meaningful learning.

Pedagogical press and methodological materials describe integration as a systematic link between the content components of education with one another and with life. This process involves several areas: the development of creative thinking, the development of critical thinking, the development of communication skills, integration into the international arena, and the application of ICT.

Keywords: Azerbaijani language, training, integration, interdisciplinary communication, interdisciplinary communication

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 20.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəhilə Quliyeva tərəfindən

çapa tövsiyə olunmuşdur

LALƏ MUSAYEVA
ADPU

tagivevalale2019@gmail.com

OXU DƏRSLƏRİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİMİN TƏTBİQİ PROSESİNDƏ TƏHSİL İSLAHATININ TƏLƏBLƏRİ

Xülasə

Müəllim şagirdlərə bilik verərkən onları daim vacib olan tərəfə, əsas məsələyə yönəldir. Biliklərlə silahlandırılan şagird onu maraqlandıran, gələcək təhsil həyatı üçün ona gərəkli olan bacarıqları əldə etməklə vərdişlərə yiyələnir. Şagird bilik, bacarıq və vərdişlərə dərs prosesində interaktiv metodların tətbiqi ilə daha səmərəli şəkildə yiyələnə bilir. İnteraktiv metodların zənginliyi biliklərin öyrədilməsi prosesində öz praktik əhəmiyyətini bir daha sübut edir. İnteraktiv təlimdə başlıca məqsəd şagirdi təlimin subyekti etmək, onu oxumağa qabil insan kimi tərbiyə etməkdir. “İnteraktiv” ingiliscədən tərcümədə insanlararası qarşılıqlı anlaşma, əməkdaşlıq deməkdir.

Metod olaraq interaktivlik təlim prosesində müəllim və şagird arasında işin gedişindən – mövzudan, şərhədən, dialoqdan, rollu oyundan həmin anda meydana çıxan yanaşma, izah, dialoq və s. –dir. Yəni bu tərz irəlicədən planlaşdırılmır, işin – təlim prosesinin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və daha çox şagirdin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir. Digər tərəfdən, interaktivlik şagirdlərin özləri arasında da ola bilər. Əsas cəhət odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edən öyrənənlər və öyrədən olaraq təşkilatçı, məsləhətçi, fasilator funksiyasını yerinə yetirir: şagirdin işlərinə müdaxilə etmədən problemləri qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir və s. Amma təlim tapşırıqları üzərində uşaqlar özləri öz aralarında mübahisə edərək, diskussiya apararaq işləyirlər.

Deməli, interaktiv təlim dedikdə dərsdə yaranan, təlim prosesində meydana çıxan şagirdlərarası öyrənmə ünsiyyəti və əməkdaşlığı, müəllim – şagird birliyi nəzərdə tutulur. İnteraktiv metodlar isə həmin prosesdə öyrənmə və anlaşıma, eləcə də irəlində qeyd etdiyimiz bacarıq və keyfiyyətlərə şagirdlərin yiyələnməsini həyata keçirən üsullar, tərzlər, işlər, yanaşmalar, vasitələrdir.

İnteraktiv təlim dialoqa, qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yaradıcı fəaliyyətə əsaslanmaq deməkdir. Bu gün məktəb nə üçün interaktiv təlim sorğındadır? İbtidai təhsilin indiki mərhələsində əsas prioritet uşağın şəxsiyyətinin inkişafına verilir. Bu nədə özünü göstərir? Şəxsiyyətin ibtidai mərhələsində inkişafını təmin etmək, qabiliyyətini aşkara çıxarmaq: oxumaq, yazmaq bacarığı və vərdişlərini təlim fəaliyyətinin digər bacarıq və vərdişlərini əldə etmək; təfəkkürə, nitq inkişafına, sağlam həyat tərzini elementlərinə yiyələnməkdə və s. İnteraktiv təlimdə başlıca məqsəd şagirdi təlimin subyekti, onu oxumağa qabil insan kimi tərbiyə etməkdir.

Müxtəlif fənlər üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərin öyrədilməsi interaktiv metodlardan lazım gəldikdə istifadənin zəruriliyini təmin edir və bunun tətbiqi üçün bir çox üsulların meydana çıxmasına zəmin yaradır.

İnteraktiv metodlar dərstdə əyani vasitələrin zənginliyini tələb etdiyi üçün öyrənmə prosesi də məhz bunun nəticəsində səmərəli olur. Yəni məşhur Çin məsəlində deyildiyi kimi: “Mənə de mən yaddan çıxarım, məni öyrət mən yadda saxlayım, mənə göstər mən öyrənəm!”.

Açar sözlər: oxu dərsləri, interaktiv təlim, təhsil, islahat, metod

Hazırkı dövrdə təhsil sahəsində müəyyən yeniliklərin həyata keçirilməsinə zəruri ehtiyac duyulur ki, bunlardan ən başlıcası təhsilin məzmununun yaxşılaşdırılması və yeni təlim texnologiyalarının tətbiqidir. Təhsil İslahatına dair direktiv və proqram sənədlərində göstərilir ki, təhsilin məzmununun yaxşılaşdırılması, onun Avropa və Qərb təhsilinə inteqrasiya olunması üçün yeni iş prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsinə, dərslə verilən müasir tələblərin ciddi şəkildə gözlənilməsinə və yeni təlim texnologiyalarının tətbiq olunmasına zəruri ehtiyac vardır.

Müstəqillik yolu ilə irəliləyən respublikamızın gələcəkdə daha da inkişaf edib tərəqqi tapması üçün bizə müstəqil düşünməyi, düzgün nəticə çıxarmağı, təhliletmə və ümumiləşdirmə aparmağı bacaran şəxslər lazımdır. Hazırkı dövr ibtidai təlimdə də yeni texnologiyaların tətbiqini mühüm bir zərurət kimi irəli sürür. Bu gün müəllimlərdən şagirdlərin yaradıcı düşünmə, biliklərə sərbəst yiyələnmə qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə xidmət edən texnologiyalardan istifadə etmələri tələb olunur.

İbtidai siniflərdə yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqində əsas məqsəd şagird fəaliyyətinin interaktivliyini ön plana çəkməkdir. Yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi şəraitində təlimin başlıca ideyası nəyi isə birlikdə icra etmək deyil, birlikdə öyrənməkdir. Bu isə təbii olaraq müasir təlim metodlarından istifadəni tələb edir. Müşahidələr göstərir ki, təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsində interaktiv təlim metodlarından istifadə daha geniş imkanlara malikdir. Ona görə də hər bir ibtidai sinif müəlliminin müasir təlim metodlarından istifadənin imkanlarını düzgün araşdırması və onlardan səmərəli istifadə etməsi hazırkı dövrdə zəruri məsələlərdən biridir. Professor F.B.Sadiqov interaktiv təlim metodlarından istifadə haqqında fikrini belə ifadə etmişdir: «Unutmaq olmaz ki, interaktiv təlim metodları sinif kontingentinin bütün üzvlərinin aktivləşməsinə təmin etdiyi üçün hər bir mövzunun öyrədilməsində bilavasitə səciyyəvi xarakter daşıyan interaktiv metodlardan istifadə edilməsi məqsədəuyğun sayıla bilər. Bunun üçün isə hər şeydən əvvəl dərstdə son dərəcə ciddi demokratik mühit yaratmaq lazımdır. Yalnız belə mühitdə həm müəllim, həm də şagird özünü tam sərbəst hiss edə bilər. Ona görə də müəllim dərslə hazırlaşarkən hər şeyi ətraflı «ölçüb-biçməli», belə mühitin yaradılmasına mane olacaq səbəbləri əvvəlcədən aradan qaldırmalıdır.» (1, s. 67)

Hazırda bütün dünya müəllimlərinin diqqət mərkəzində olan və özünün aktuallığı ilə nəzər diqqəti cəlb edən interaktiv təlim metodlarından istifadəyə respublikamızın ibtidai sinif müəllimləri də maraq göstərirlər.

İnteraktiv təlim metodlarının köməyi ilə kiçikyaşlı məktəblilərin canlı ünsiyyəti üçün əlverişli şərait yaranır. Bu prosesdə onlar maksimum fəallaşır, düşünməyə, axtarışlar aparmağa vadar edilir və beləliklə, bir növ «tədqiqatçı»ya çevrilirlər. Təfəkkür fəaliyyəti üçün yaradılan əlverişli mühitdə şagirdlərin idrak fəaliyyəti daha da qüvvətlənir, onların psixi xüsusiyyətləri, xüsusən duyğu, qavrama qabiliyyəti, meyl və maraqları inkişaf edir. İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi həm də şagirdlərin yaradıcılıq potensiallarını üzə çıxarır. İnteraktiv təlim metodlarının köməyi ilə təlimin həm təhsilləndirici, həm inkişafetdirici, həm də tərbiyəedici funksiyaları özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Belə ki onların tətbiqi bu funksiyaların yerinə yetirilməsinə əlverişli şərait yaradır və onların məzmununun şagirdlərə düzgün çatdırılmasını təmin edir.

Ümumiyyətlə, interaktiv təlim metodları üçün aşağıdakılar daha xarakterikdir: müəllimin özünün aktivliyi ilə şagirdlərin yaradıcı fəallığa cəlb edilməsi; şagirdlərin aktiv fəaliyyəti və onlara elementar tədqiqatçılıq bacarığının aşılması; müəllimin şagirdlərlə və şagirdlərin bir-biri ilə əməkdaşlığı və s.

İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi zamanı müəllim şagirdlərə bu bacarıqların aşılmasına xüsusi diqqət yetirməlidir: müstəqil düşünmək və sərbəst fikir söyləməyi bacarmaq; özünün və yoldaşlarının işini qiymətləndirə bilmək bacarığı; başqaları ilə əməkdaşlıq etməyi və işləməyi bacarması; fikirlərini sübut edə bilmək bacarığı; birgə həll yollarını müəyyənləşdirə bilmək və qərar çıxarmağı bacarmaq və s.

Beləliklə, təlim şagirdlərin yaddaşının yeni elmi biliklərlə zənginləşməsinə deyil, düşünmə qabiliyyətinin və müstəqil olaraq bilik əldə etmək, onu mənimsəmək bacarığının sistematik olaraq inkişaf etdirilməsinə əsaslanır. İnteraktiv təlim metodlarına misal olaraq bunları göstərmək olar: rollu oyunlar, cütlər və qruplar, əqli hücum, işgüzar səs-küy, söz assosiasiyaları, diskussiya, debat, klaster, BİBO və s.

İnteraktiv təlim metodlarından səmərəli istifadə müəllimin nəzəri və praktiki hazırlıq səviyyəsindən, onun yaradıcı fəallığından və s. asılıdır. (3, s. 76)

İbtidai sinif müəllimləri oxu dərslərini səmərəli təşkil etməyə meyl göstərirlərsə də, bəzən bu məqsədə nail ola bilmirlər. Şagirdlərin interaktiv təlimə cəlb edilməsində onun metodikasına yaxşı bələd olmadıqlarından nöqsanlara yol verirlər. Biliklər şagirdlərə hazır şəkildə təqdim edilir və adətən, mətnin məzmunu əzbərlənir, eynilə şərh edilir. Bu isə şagirdləri düşünüb, mətni öz sözləri ilə danışmağa istiqamətləndirmir. Ona görə də şagirdlər çətin bir mövzunun məzmununu əzbər söyləyə bildikləri halda, onu təhlil etməkdə, ona nümunə göstərməkdə, başqa mətnlə müqayisə aparmaqda, öz fikrini sübut edib əsaslanmaqda çətinlik çəkirlər. Şagirdlər çox vaxt dərstdə fəaliyyətsiz qalır, ancaq müəllimə və cavab verən yoldaşlarına qulaq asır, ve-

rilməş tapşırığı mexaniki şəkildə yerinə yetirirlər. Nəticədə, onlar oxu dərslərində qazandıqları bilik, bacarıq və vərdişlərdən təcrübədə istifadə edə bilmirlər.

Oxu dərslərində interaktiv təlimin tətbiqi bütövlükdə tətqiqat obyektini olmaşdır və bu problem öz həllini gözləyir. Bu baxımdan ibtidai siniflərin oxu dərslərində interaktiv təlimin tətbiqi probleminin işlənməsi böyük praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Bildiyimiz kimi, təlimin əsasını müəllim tərəfindən məzmunun nəticəsi, tərkib hissəsi, şagird tərəfindən isə mənimsəmənin məhsulu kimi meydana çıxan bilik, bacarıq və vərdişlər təşkil edir. Bilik, bacarıq və vərdişlər isə hər biri sistemli şəkildə şagirdə verilməli (müəllim tərəfindən) və formalaşdırılmalıdır. Bunun üçün bilik, bacarıq və vərdişlərin məzmununa ayrılıqda nəzər yetirsək onların möhkəmləndirilməsi prosesində interaktiv metodlardan istifadə imkanlarını dəqiqləşdirə bilərik.

Müəllim şagirdlərə bilik verərkən onları daim vacib olan tərəfə, əsas məsələyə yönəldir. Biliklərlə silahlandırılan şagird onu maraqlandıran, gələcək təhsil həyatı üçün ona gərəkli olan bacarıqları əldə etməklə vərdişlərə yiyələnir. Şagird bilik, bacarıq və vərdişlərə dərs prosesində interaktiv metodların tətbiqi ilə daha səmərəli şəkildə yiyələnmə bilir. İnteraktiv metodların zənginliyi biliklərin öyrədilməsi prosesində öz praktik əhəmiyyətini bir daha sübut edir.

İnteraktiv təlimdə başlıca məqsəd şagirdi təlimin subyekti etmək, onu oxumağa qabil insan kimi tərbiyə etməkdir. “İnteraktiv” ingiliscədən tərcümədə insanlararası qarşılıqlı anlaşma, əməkdaşlıq deməkdir. (2, s. 94)

Metod olaraq interaktivlik təlim prosesində müəllim və şagird arasında işin gedişindən – mövzudan, şərhədən, dialoqdan, rollu oyundan həmin anda meydana çıxan yanaşma, izah, dialoq və s. –dir. Yəni bu tərz irəlicədən planlaşdırılmır, işin – təlim prosesinin gedişi bu məqamı ortaya çıxarır və daha çox şagirdin müstəqilliyi, müdaxiləsi ilə baş verir. Digər tərəfdən, interaktivlik şagirdlərin özləri arasında da ola bilər. Əsas cəhət odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edən öyrənənlər və öyrədən olaraq təşkilatçı, məsləhətçi, fasiliator funksiyasını yerinə yetirir: şagirdin işlərinə müdaxilə etmədən problemləri qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir və s. Amma təlim tapşırıqları üzərində uşaqlar özləri öz aralarında mübahisə edərək, diskussiya apararaq işləyirlər.

Deməli, interaktiv təlim dedikdə dərstdə yaranan, təlim prosesində meydana çıxan şagirdlərarası öyrənmə ünsiyyəti və əməkdaşlığı, müəllim – şagird birliyi nəzərdə tutulur. İnteraktiv metodlar isə həmin prosesdə öyrənmə və anlaşmaya, eləcə də irəlində qeyd etdiyimiz bacarıq və keyfiyyətlərə şagirdlərin yiyələnməsini həyata keçirən üsullar, tərzlər, işlər, yanaşmalar, vasitələrdir.

İnteraktiv təlim dialoqa, qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yaradıcı fəaliyyətə əsaslanmaq deməkdir. Bu gün məktəb nə üçün interaktiv təlim sorağındadır? İbtidai təhsilin indiki mərhələsində əsas prioritet uşağın şəxsiyyətinin inkişafına verilir. Bu nədə özünü göstərir? Şəxsiyyətin ibtidai mərhələsində inkişafını təmin etmək, qabiliyyətini aşkara çıxarmaq: oxumaq, yazmaq bacarığı və vərdişlərini təlim

fəaliyyətinin digər bacarıq və vərdişlərini əldə etmək; təfəkkürə, nitq inkişafına, sağlam həyat tərzini elementlərinə yiyələnməkdə və s. İnteraktiv təlimdə başlıca məqsəd şagirdi təlimin subyekti, onu oxumağa qabil insan kimi tərbiyə etməkdir.

Müxtəlif fənlər üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərin öyrədilməsi interaktiv metodlardan lazım gəldikdə istifadənin zəruriliyini təmin edir və bunun tətbiqi üçün bir çox üsulların meydana çıxmasına zəmin yaradır.

İnteraktiv metodlar dərstdə əyani vasitələrin zənginliyini tələb etdiyi üçün öyrənmə prosesi də məhz bunun nəticəsində səmərəli olur. Yəni məşhur Çin məsələsində deyildiyi kimi: “Mənə de mən yaddan çıxarım, mənə öyrət mən yadda saxlayım, mənə göstər mən öyrənəm!”.

Müstəqillik yolunda uğurla addımlayan Azərbaycan Respublikası bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də bir çox vəzifələr yerinə yetirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Ölkəmizdə start götürmüş geniş islahatçılıq hərəkatı çərçivəsində təhsil sistemində də dəyişikliklərin, yeniliklərin həyata keçirilməsi obyektiv tələbatdır.

Mövcud hadisələrlə əlaqədar hər sahədə tənəzzül yaşayan Azərbaycanın təhsil sistemi də böyük çətinliklər yaşayırdı. Lakin 1993-cü ilin iyunundan xalqın istəyi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etməsi nəticəsində təhsil sahəsində də tənəzzülün qarşısı alındı, milli təhsil sisteminin bərpası və yeni şəraitin tələblərinə uyğun daha da inkişaf etmiş və etdirilməsi zəruri olan əlverişli mühit yarandı. (5, s. 56)

Buna görə də ulu öndərimiz Heydər Əliyevin 30 mart 1998-ci il tarixli sərəncamı ilə yaradılmış təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının hazırladığı və 15 iyun 1999-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” qəbul olundu. (4, s. 55)

Həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan islahat proqramının qarşısında bir çox məqsəd və vəzifələr dururdu. İslahat proqramında məktəbin, təlim-tərbiyə prosesi zamanı müəllimin qarşısında qoyulmuş vəzifə, tapşırıqlar və metodik tövsiyələr haqqında bir çox məsələlər öz yerini tutmuşdur.

İslahat qarşısında duran əsas məqsəd təhsil alana münasibətin dəyişməsidir. Şagirdi subyekt kimi təhsil sisteminin mərkəzinə qoymaq, təhsildə baş verən dəyişiklikləri onun istək və arzularının həyata keçirilməsinə, inkişafına, formalaşmasına yönəltmək, onu təlim-tərbiyə prosesinin fəal iştirakçısına çevirmək əsas tələbdir. Belə olduqda təhsil sistemi humanist və demokratik prinsiplər əsasında idarə oluna bilər.

Bu gün bütün təhsil müəssisələrində dərslər prosesində uyğun gəldikdə interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməsi əsas tələb kimi meydana çıxır. İnteraktiv metodların tədris prosesinə daxil edilməsi şagirdlərin passivliyinin aradan qaldırılmasına, lazım olan təfəkkür xüsusiyyətlərinin, şagirdlərin müstəqil yaradıcılığının formalaşdırılması və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradaraq “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”nda

göstərilən demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, differensiallaşdırma, fərdiləşdirmə, inteqrasiya və humanitarlaşdırma kimi prinsipləri həyata keçirməyə imkan verir.

Təhsil islahatının əsas prinsipləri təhsil iştirakçılarından aşağıdakıları tələb edir:

1. Təhsil alanın, şagirdin, tələbənin şəxsiyyət kimi formalaşmasını, onun təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektinə çevrilməsini;

2. Onları milli zəminə, bəşəri dəyərlərə yönəltməyi. Bütün görülən işlərin hamısını şagirdlərin mənafeyinə xidmət etməyə istiqamətləndirməyi.

Bu tələblərə müvafiq olaraq pedaqoji prosesin təşkili üçün fəal – interaktiv təlimin təhsilimizdə tətbiqi vacibdir və təmin olunmalıdır. Təhsil islahatının uğurla həyata keçirilməsi interaktiv təlimin səmərəli təşkili ilə şərtlənir. Təhsil sistemində yeni təlimə keçilməsi ilə bağlı hər gün yeni-yeni layihələrə imza atılması interaktiv təlimlə keçirilən dərslərin vacibliyini bir daha sübut edir.

İnteraktiv təlim üzrə həyata keçirilən tədbirlərdə formalaşan materiallarda həmin prinsiplər aşağıdakı kimi təsnif olunmuşdur:

1. Şagirdə, şəxsiyyətə yönəlmiş təlim- dərslərində şagird subyekt kimi qəbul edilir, onun maraqları, tələbatları, imkan və qabiliyyətləri önə çəkilir;

2. İnkişafetdirici təlim- şagirdlərdə müstəqil iş zamanı və ya yaşlıların köməyi ilə hansı bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdiyini aşkara çıxarmaq və inkişafı ləngidən proseslərin qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulur;

3. Qabaqlayıcı təlim- cəmiyyətin, dövlətin sosial-iqtisadi, inkişaf meyllərini əks etdirməli və inkişaf edən gələcək nəsillər üçün hazırlanmalıdır;

4. Əməkdaşlıq prinsipi- təlim prosesi zamanı müəllim- şagird-valideyn üçlüyünü eynihüquqlu tərəflər kimi çıxış etməsi;

5. Qrup təlimi- bu təlimin əsas cəhəti şagirdlərin arasında əməkdaşlığı, birliyi, ünsiyyətini inkişaf etdirməsidir.

Ümumiyyətlə, yuxarıda göstərilən prinsiplər yüksək potensiala malik intellektual şəxsiyyətin formalaşması üçün yaradılmış əsas tələblərdir. Bu gün bir çox məktəblərdə təhsil islahatının tələblərinə uyğun olaraq dərslərdə interaktiv təlim metodlarından istifadə öz əksini tapır. Oxu dərsləri inteqrativ dərslər olduğu üçün burada interaktiv təlim metodlarının zəngin tətbiqi üçün bir çox imkanlar yaranır. Belə ki, təhsil islahatının tələbi olan intellektual, müstəqil düşünmə bacarığına malik şəxsiyyəti formalaşdıran şərait məhz oxu dərslərində özünü göstərir. Dərs zamanı müəllim interaktiv metodların müvafiq növlərindən istifadə edərək şagirdlərin marağına səbəb olur, onları müstəqil düşünməyə və fikir söyləməyə istiqamətləndirir. Hələ dərslərin başlanğıcında motivasiya mərhələsində şagird özü mövcud mövzu ilə əlaqədar ilk təsəvvürlərini müstəqil söyləməyə alışıdırılır. Burada şagird, tələbə idrakı qalib gəlir, o həm inkişaf edir, həm də gələcək üçün öz bilik bazasını zənginləşdirir.

Təhsil islahatının əsas tələblərinə cavab olaraq təhsilimiz öz sualına hələ ibtidai siniflər üçün tərtib olunmuş “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurrikulumu)” yaratdı. Bu hələ bir başlanğıcdır. Çünki dövlətin

qarşısında yuxarı siniflər və hətta ali məktəblər üçün kurikulumun yaradılması kimi məqsədlər durmuşdur.

Beləliklə, təhsil islahatları bu gün Azərbaycanı dünyada öz savadı, təhsili və bacarığı ilə təmsil edə bilən şəxsiyyətlər yetişdirmək üçün atılan əsas addımlardan biridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Sadıqov F.B. Pedaqogika. BU. nəşriyyatı, Bakı, 2006
2. Azərbaycan ibtidai məktəblərində I – IV siniflər üçün sosial fənlərin tədris planı (Kurrikulimu). Azərbaycan müəllimlərinin təlimi proqramı, Vinkonsin Universiteti, Madison. Bakı, 2007.
3. Əhmədov A., Abbasov Ə. Kurrikulumun hazırlanması və tətbiqi məsələləri. “Kövsər” nəşriyyatı, Bakı, 2008.
4. Həsənov M., Bəhmənova C. İbtidai siniflərdə fəal və interaktiv metodlardan istifadənin nəzəri – praktik məsələləri. Bakı, 2009.
5. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri “Mütərcim”, Bakı, 2007.

Л.Мусаева

Требования образовательной реформы в процессе применения интерактивного обучения на уроках чтения Резюме

Когда учитель передает знания ученикам, он всегда направляет их на важную сторону, на главный вопрос. Вооруженный знаниями, студент приобретает навыки, приобретая навыки, которые его интересуют и необходимы для его будущей учебной жизни. Студенты могут более эффективно приобретать знания, навыки и навыки, используя интерактивные методы в процессе обучения. Богатство интерактивных методов еще раз доказывает свою практическую значимость в процессе обучения знаниям. Основная цель интерактивного обучения - сделать ученика предметом обучения, воспитать его как человека, способного к чтению. «Интерактивный» в английском означает взаимопонимание и сотрудничество между людьми. Как метод, интерактивность - это подход, объяснение, диалог и т. д., возникающие в процессе работы между учителем и учеником в процессе обучения по теме, комментарий, диалог, ролевой игре. То есть этот стиль не запланирован заранее, ход учебного процесса выявляет этот момент, и чаще всего это происходит с самостоятельностью и вмешательством ученика. С другой стороны, интерактивность может быть между самими учениками. Главное, чтобы учащиеся, которые сотрудничают в этом процессе и выступают в роли

организаторов, консультантов, фасилитаторов: ставят задачи, руководят, контролируют и т. д., не мешая работе студента. Но дети работают над учебными заданиями, споря и обсуждая друг с другом.

Итак, интерактивное обучение означает межвузовское обучение общению и сотрудничеству, объединение учитель-ученик, которое возникает в классе и возникает в процессе обучения. Интерактивные методы - это методы, стили, работы, подходы, инструменты, которые позволяют учащимся приобретать знания и понимание в процессе, а также навыки и качества, которые мы упоминали ранее. Интерактивное обучение означает опору на диалог, творческую активность в процессе взаимодействия. Почему школа нуждается в интерактивном обучении сегодня? На современном этапе начального образования основной приоритет отдается развитию личности ребенка. Что это показывает? Обеспечить развитие личности на начальном этапе, выявить способность: приобретать навыки и навыки чтения, письма и другие навыки и навыки учебной деятельности; в овладении элементами мышления, развития речи, здорового образа жизни и т. д. Основной целью интерактивного обучения является воспитание студента как предмета обучения, как человека, умеющего читать. Обучение знаниям, навыкам и навыкам по различным предметам обеспечивает необходимость использования интерактивных методов, когда это необходимо, и создает основу для появления многих методов его применения. Поскольку интерактивные методы требуют большого количества наглядных пособий в классе, в результате процесс обучения эффективен. То есть, как гласит известная китайская пословица: «Скажи мне, я забуду, научи меня, я буду помнить, покажи мне, я научусь!»

Ключевые слова: уроки чтения, интерактивное обучение, образование, реформа, методика

L.Musaeva

The requirements of educational reform in the application of interactive learning in reading lessons

Summary

When a teacher transfers knowledge to students, he always directs them to the important side, to the main question. Armed with knowledge, a student gains skills by acquiring skills that interest him and are necessary for his future academic life. Students can more effectively acquire knowledge, skills and abilities, using interactive methods in the learning process. The wealth of interactive methods once again proves its practical value in the process of learning knowledge. The main goal of interactive learning is to make the student the subject of instruction, to educate

him as a person capable of reading. “Interactive” in English means understanding and collaboration between people. As a method, interactivity is an approach, explanation, dialogue, etc., arising in the process of work between a teacher and a student in the learning process on a topic, commentary, dialogue, role-playing game. That is, this style is not planned in advance, the course of the educational process reveals this moment, and most often this happens with the independence and intervention of the student. On the other hand, interactivity can be between the students themselves. The main thing is that students who collaborate in this process and act as organizers, consultants, facilitators: set tasks, supervise, supervise, etc., without interfering with the student’s work. But the children work on learning assignments, arguing and discussing with each other. So, interactive learning means inter-university teaching in communication and cooperation, a teacher-student association that arises in the classroom and arises in the learning process. Interactive methods are methods, styles, work, approaches, tools that allow students to acquire knowledge and understanding in the process, as well as the skills and qualities that we mentioned earlier. Interactive learning means reliance on dialogue, creative activity in the process of interaction. Why does the school need interactive learning today? At the present stage of primary education, the main priority is given to the development of the personality of the child. What does this show? To ensure the development of personality at the initial stage, to identify the ability to: acquire skills and reading skills, writing and other skills and learning activities; in mastering the elements of thinking, the development of speech, a healthy lifestyle, etc. The main purpose of interactive learning is to educate the student as a subject of instruction, as a person who can read. Teaching knowledge, skills and abilities in various subjects provides the need for interactive methods, when necessary, and creates the basis for the emergence of many methods of its application. Since interactive methods require a large number of visual aids in the classroom, as a result, the learning process is effective. That is, as the famous Chinese proverb says: “Tell me, I will forget, teach me, I will remember, show me, I will learn!”

Keywords: reading lessons, interactive learning, education, reform, method

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 24.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Svetlana Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYAT

HİKMƏT MEHDİYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

Naxçıvan Dövlət Universiteti

e-mail: info@ndu.edu.az

KƏMALƏNİN TARİXİ MÖVZUDA MƏNZUM PYESLƏRİ

Xülasə

Görkəmli Azərbaycan şairi Kəmalə (Ağayeva) qələmə aldığı səkkiz mənzum pyesdən ikisini tarixi mövzuya həsr etmişdir.

Bunlar – XI əsr Azərbaycan şairi Məhsəti Gəncəvinin həyat və yaradıcılığından bəhs edən “Məhsəti” dramı və XX yüzilliyin 40-cı illərində repressiyaya uğradılmış böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidə həsr edilmiş “Mənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir” mənzum pyesidir.

Hər iki əsərdə tairixi hadisələri və şəxsiyyətləri bir fon kimi götürən müəllif, faktlara sadıq qalmaqla müasiri olduğu cəmiyyəti düşündürən problemləri qoyub bədii həllini verməyə çalışmışdır.

Bu pyeslərdə Azərbaycan tarixinin taleyüklü bir kəsiyində milli dövlətçilik və milli-mənəvi konsensus aparıcı motivlər kimi götürülərək bədii biçimə salınmışdır.

Açar sözlər: Mənzum pyes, tarix və bədiiilik, milli bütövlük, mənəvi tərbiyə, ənənə və müasirlik.

Hər bir xalqın tarixi keçmişi müasirlik işığında müxtəlif yönərdən nəzərdən keçirilir və keçilmiş yoldan ibrət almaq üçün müəyyən nəticələr çıxarılır. Bu proses tarixi mövzuda yazılmış bədii əsərlərdə də öz əksini tapmaqdadır. Bu cür əsərləri təhlil edərkən qədim yunan filosofu, antik dövrün ensiklopedik zəkası və siyasi xadimi Aristotelin (E.Ə. 384-322) belə bir sözü yada düşür ki: “...Tarixçini və şairi bir-birindən fərqləndirən o deyil ki, biri vəznərdən istifadə edir, o biri isə etmir: Herodotun əsərlərini nəzmə çəkmək olardı, bununla belə, onlar vəznə də, vəznəsiz də yenə tarix əsəri olaraq qalardılar; onları fərqləndirən budur ki, birincisi həqiqətən olub-keçənlərdən, ikincisi isə mümkün ola bilən hadisələrdən bəhs edir. Buna görə də poeziya tarixdən daha fəlsəfi və daha ciddidir. Poeziya daha çox ümumidən, tarix isə xüsusi-dən bəhs edir.” (1, 63.) Daha sonra ümumi və xüsusi haqqında fikrini daha da açıqlayan alim əlavə edir: “Ümumi ondadır ki, müəyyən xarakterə malik adam ehtimal və ya zərurətə görə nə danışmalı və nə etməlidir, poeziya da qəhrəmanlara müəyyən ad-

lar verməklə elə bunu etməyə çalışır; xüsusi isə odur ki, məsələn, Alkviad nə eləyib və onun başına nə kimi əhvalat gəlir.” (1, 63-64.)

Beləliklə, tarixini və şairi bir-birindən fərqləndirmək üçün konkret əlamətlər və xüsusiyyətlər mövcuddur; bəs tarixi mövzuda əsər yazan sənətkarı öz bədii təxəyyülünə söykənərək əsər yaradan sənətkardan nə fərqləndirir? Əlbəttə, hər şeydən öncə, tarixi faktlara və şəxsiyyətlərə maksimum sədaqətlə yanaşı, həm də onları bir zamanda, əsərin yazıldığı cəmiyyətə müasirlik təşkil edən insanlar kimi təsvir edilməsidir. Bu baxımdan dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasının giriş hissəsində irəli sürdüyü nəzəri-estetik müddəaları ümumilikdə tarixi mövzudan yazan hər bir sənətkar üçün rəhbərlik saymaq olar. Böyük şair İskəndərin tarixini yazmağı qarşısına məqsəd qoymadığını qəti şəkildə elan edərək deyir:

Bu işdə həqiqət arasan bir az,
Nəzmdə həqiqət aramaq olmaz.
Şeirimdən atsaydım bəzəkli donu,
Azacıq zəhmətlə yazsaydım onu,
Bu böyük fatehin sərgüzəştindən
Bir vərəq yazmaqla bitirərdim mən. (2, s. 54.)

Əlbəttə, Nizami “bədii yalan” deyərək əsasən sözün obrazlı ifadə tərzini, kimsəni təkərləməyən, orijinal bənzətmələri, təbiət təsvirlərini və s. nəzərdə tutur, hadisələrin bədii təqdimində yanlış yol tutmağı mümkünsüz sayırdı. Buna görə də şair tarixi nəzmə çəkməyi deyil, nəzmdə tarixi hadisələrdən fon kimi istifadə etməyi məqbul sayaraq yazırdı:

Yazdığım sözlərə verməsəm zivər,
Yenilik verməz o köhnə nəğmələr.
Qələmə gərəkdir elə söz almaq,
Şüurdan, ağıldan olmasın uzaq.
Parlaq inci kimi düzülən sözlər
Ağıla sığmazsa, yalana bənzər. (2, s. 57.)

Görkəmli şair-dramaturq Kəmalə mənzum dram yaradıcılığına tarixi mövzuda qələmə aldığı “Məhsəti” əsəri ilə başlayıb. Tərsünas alim, professor İncilab Kərimov bu barədə yazır:

“Kəmalənin dramaturgiyası 60-cı illərdə (XX yüzilliyin 60-cı illəri – H.M.), Azərbaycanın ilk qadın şairəsi Məhsəti Gəncəvinin həyat və yaradıcılığından bəhs edən “Məhsəti” mənzum faciəsi ilə başlanıb. Bu tamaşa böyük müvəffəqiyyətlə qarşılanaraq, teatr tənqidçiləri və ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətini aldı. Mirzə İbrahimov, İlyas Əfəndiyev, Cəfər Cəfərov, Abbas Zamanov, Yaşar Qarayev, Mehdi

Hüseyn, Adil Babayev, Cabir Səfərov və başqaları mətbuat səhifələrində dəyərli fikirlər söylədilər.” (3, s. 3.)

Dramaturgiyada ilk qələm təcrübəsinin bu cür yüksək uğuru, təbii ki, gənc şairi ruhlandırmış və o, bu janrdə başqa əsərlərini qələmə almışdır. Şairənin ümumilikdə səkkiz mənzum pyesindən yalnız ikisi tarixi mövzuya həsr edilmişdir. XII yüzillik ədəbiyyatımızdan bəhs edən “Məhsəti” mənzum pyesi ilə yanaşı, Kəmalə Azərbaycan mənzum dramının banisi, dahi şair-dramaturq və mütəfəkkir Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığından bəhs edən “Mənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir” (1984) adlı mənzum dramını da qələmə almışdır.

“Məhsəti” mənzum pyesinin məziyyətlərindən danışmadan öncə qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatında bu dövr haqqında ilk dəfə böyük yazıçı və tarixi romanlar ustası Məmməd Səid Ordubadinin ikicildlik “Qılınc və qələm” romanında müraciət edilmişdir. Ərəb və fars dillərini bilən, tarixi qaynaqlardan birbaşa istifadə edən Məmməd Səid Ordubadi də, bir monoqrafiyaya material verə biləcək qədər sənəd və bəlgə topladıqdan sonra bu ağır mövzuya girişmiş və Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsərlərindən birini ərsəyə gətirməyə müvəffəq olmuşdur. Əsərin geniş tarixi panoramı, zəngin obrazlar qalereyası, yüksək bədii səviyyəsi bu mövzuya möhürünü vuracaq dərəcədə yüksək olduğundan, əlbəttə, həmin mövzuya bir daha qayıtmaq sənətkardan kifayət dərəcədə cəsarət tələb edirdi. Kəmalə də hər şeydən əvvəl, gözəl şairə olduğu üçün öz müraciət obyektinin ruhunu dərindən-dərinə anlayaraq onun təbii olduğu qədər də canlı obrazını yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Təbii ki, əsərdə Məhsəti Gəncəvi ilə yanaşı, onun dahi müasiri və həmyerlisi Nizami Gəncəvinin də obrazı geniş yer tutur. Burada o, öz adı ilə, İlyas adı ilə iştirak edir. Pyesin qələmə alındığı dövrdə Məhsəti Gəncəvi haqqında tarixi-ədəbi materiallar ancaq “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin birinci cildində yer aldığından, Kəmalənin də öz bədii əsərini yaradarkən məhz bu elmi qaynaqdan yararlandığını qətiyyətlə söyləmək mümkündür. Bununla yanaşı, məlumdur ki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda (o zaman Azərbaycan Respublikası Əlyazmalar Fondu – H.M.) fars dilində qələmə alınmış və müəllifi məlum olmayana “Əmir Əhməd və Məhsəti” dastanının unikal əlyazması da mühafizə olunurdu və klassik ədəbiyyatımızın ən böyük tədqiqatçılarından biri olan akademik Həmid Araslı da ədəbiyyat tarixlərində Məhsəti Gəncəvi haqqında yazdığı oçerklərdə bu qaynaqdan istifadə etmişdi. Pyesdə də Əmir Əhməd və onun atası Gəncə xətibə obrazlarının iştirak etməsi şairinin bu qaynaqdan xəbərdar olduğunu göstərməkdədir.

Bunlarla yanaşı, Kəmalənin mənzum dramında şair təxəyyülünün məhsulu olan Gəncə hökmdarı, Pərvər baba, Tərgül, Əşrəf, Rəna, Bəlx hökmdarı və başqa obrazlar da iştirak edir. Yuxarıda göstəriləyi kimi, bu obrazların ərsəyə gəlməsində Məmməd Səid Ordubadinin “Qılınc və qələm” tarixi romanının da az rolu olmamışdır.

Dörd pərdədən ibarət olan əsər Gəncənin Xərabat məhəlləsindəki bir evdə keçirilən şairlər məclisinin təsviri ilə başlayır. Keçən yüzilliyin 60-cı illərində, sosializm realizmi metodunun “bütün cəbhə boyu” tüğyan etdiyi bir dövrdə qələmə alınmış

əsərdə ideologiyanın tələbi ilə əsas motivlərdən biri də zəhmət mövzusu olmalı idi və təbii ki, gənc şairə də bu tələbə əməl eləməyə bilməzdi. Ona görə də Xanəndənin nəğməsindən, Rəna, İlyas və Məhsətinin qısa replikalarından sonra əsas yeri zəhmət adamları – bəna Pərvər baba və onun şagirdi və köməkçisi, eyni zamanda, ənənəyə uyğun olaraq, qızı Tərgülün nişanlısı Əşrəf arasında gedən və el müdrikliyini özündə ehtiva edən dialoqlar tutur.

Söz və memarlıq sənətini maraqlı şəkildə bir araya gətirən müəllif, sadə zəhmət adamlarının da şeirə-sənətə yüksək qiymət verməsi və yeri gələndə poeziyanın müdrik fikirlərindən bəhrələnməsi haqqında qənaətləri ümimilikdə onun vətənpərvərliyi, xalqın bütövlüyünü alqışlaması kimi anlaşıla bilər. Bu baxımdan şeir-sənət haqqında xalq düşüncələrinin ortodoksal dini tələblərlə uyğun gəlmədiyi barədə Pərvər baba ilə Əşrəf arasındakı dialoq maraqlı doğurur. Şairlər məclisi ilə zəhmət adamlarının hünər meydanının xronotop baxımından iç-içə təqdim edilməsi də buna bilavasitə şərait yaradır. Belə ki, eyni bir səhnədə həm Məhsəti çalğı çalıb öz şeirlərini söyləyir, həm də zəhmət adamları bu barədə öz mülahizələrini irəli sürürlər. Burada insanları şənliyə, həyatdan zövq almağa, Xərabata səsləyən Məhsəti ilə, onları tərki-dünyalığa, yas və kədərə, peşmançılığa, məscidə dəvət edən Xətib qarşı-qarşıya qoyulur və təbii ki, üstünlük birinciyə verilir:

Məhsəti

(çəng ilə)

Danış, danış, sən ey çəngin telləri,
Qoy bada getməsin ömrün illəri.
Qurbanı olduğum Gəncə elləri,
Nəğməni al dilə, Xərabata gəl. (3, s. 6-7.)

İnsanları günah kompleksi ilə yasa və bədbinliyə səsləyən azan səslərindən fərqli olaraq, musiqi və onu müşayiət edən gözəl nəğmə insanları yaşamağa, yaratmağa, həyatdan zövq almağa ruhlandırır və bunu biz əsərdəki zəhmət adamlarının şəxsi yaşantılarının təqdimindən öyrənirik:

Pərvər baba

Oğul, musiqinin hökmünə bax bir,
Qəlbə sevinc verir, qola güc verir.

Əşrəf

Yorulmaq bilməyir insan bu yerdə,
Görünməz əfsun var bu nəğmələrdə. (3, s. 7.)

Söz sənətkarı olan, musiqi alətində gözəl melodiylar ifa edən qadının orta əsrlərdəki sosial statusu haqqında Pərvər babanın dediklərində də həmin dövrün ictimai bələlərindən biri öz bədii şərhini tapmışdır. Əşrəfin: “Babacan, şairlik pis işdir məgər?” sualına Pərvər baba belə cavab verir:

Xətib söyləyir ki, çalmaq haramdır,
Oxumaq, əylənmək, gülmək haramdır.
Deyir ki, qadından şair olarmı?!
Qadın da oxuyub rübab çalarmı?!
Odur ki, adına kafər deyərlər. (3, s. 8.)

Bunun ardınca verilər Məhsəti rübaisi də sanki zəhmət adamının sözlərinə qüvvət vermiş olur. O da maraq doğurur ki, Kəmalə burada həm də Məhsəti rübailərinin ruhuna uyğun bir tərzdə onun dilindən verilən nəğmələri süsləyir:

Məhsəti

Hünərin suyuna qatdılar zəhər,
Solur bir gül kimi onu içənlər.
Fəqət bir gün gələr, hünər parlayar,
O, buluda girmiş günəşə bənzər. (3, s. 8.)

Əlbəttə, bu sözlərdə dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin ölməz “Leyli və Məcnun” poemasının girişində verdiyi məşhur şikayəti xatırlamamaq olmur.

Bir dövrəyəm ki, nəzm olub xar,
Əşar bulub kəsadi əsar.
Ol rütbədə qədri-nəzmdir dun,
Kim küfr oxunur kəlami-mövzun. (4, s. 34.)

Pyesin xeyir qüvvələrinin önündə gedən Pərvər baba müəllif tərəfindən həm də xalq müdrikliliyinin təcəssümü, həyat təcrübəsi məktəbindən keçmiş bir filosof kimi təqdim edilmişdir. Onun ümimlikdə insan xisləti, bəşər tarixinin faciəli səhifələrini lakonik şəkildə ümumiləşdirən bu sözləri, şübhəsiz ki, insanpərvər şairin öz fəlsəfi düşüncələridir:

Pərvər baba

Bəzən pis əməlin olub qurbanı,
İnsan arzuları qanatmayaydı.
Birinin əzabla yaratdığını
Birinin qəzəbi dağıtmayaydı. (3, s. 9.)

Pərvər babanın qızı Tərgülün Məhsətidən musiqi dərsi alması, onun yanında Azərbaycan muğamının incəliklərini öyrənməsi zəhmət və sənət adamlarını daha da yaxınlaşdırmış olur.

O da əlamətdardır ki, dövrün ideoloji-estetik tələblərinə görə az qala ateist kimi təqdim edilməli olan baş qəhrəman Məhsəti heç də bu formal amplyaya uyğun

gəlmir, əksinə, azan səsinə də Məhsəti ilahi bir ahəng görür, Tanrı qarşısında hər kəsin öz borcunu verməli olduğu fikrini irəli sürür:

Məhsəti

Dinləyin azanı, namaz vaxtıdır,
Namaz da göylərin uca taxtıdır.
Ulu Tanrımıza ibadət edək,
Ona şükr etməyi bir adət edək.
Bizləri qüdrətlə odur xəlq edən,
Belə nur içinə odur qərq edən. (3, s. 13-14.)

O da maraqlıdır ki, Kəmalənin “Məhsəti” mənzum dramını yazdığı dövrdə dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin az qala “ateizmin astanasında dayandığını” sübut etməyə çalışarkən, pyesin baş qəhrəmanlarından biri olan İlyas da azan səsinin ilahi xarakterini təsdiq edir. Zənnimizcə, bu qənaət Nizami poemalarının giriş hissələrində Tanrıya müraciət misralarının məzmunu ilə kifayət dərəcədə səsləşməkdədir. Məsciddən gələn səsi o, məhz belə xarakterizə edir:

Dinləyin bu səsi, göylər səsidir,
Sanki mələklərin təranəsidir.
Şirin ahənginə daldıqca könül,
Deyərsən bir ömür əfsanəsidir. (3, s. 14.)

Ümumiyyətlə, Kəmalənin “Məhsəti” mənzum pyesində şeir-sənət, musiqi, zəhmət və saf iman üçlüyü bir vəhdət təşkil etməsinə görə öz dövründə orijinal səslənir və əsəri quru sxematizmdən və ideoloji formalizmdən uzaqlaşdırırdı.

Ümumilikdə əsərdəki bu tendensiyaya dünya ilə dini həmahəng hala salmaq, sosial harmoniya yaratmaq cəhdi kimi də baxmaq olar. Dinin ikili anlamı Məhsəti-Vali dialoqunda bir ilahiyatçı-filosofla xurafatçı hakimin dialoqu kimi səslənir:

Vali

Məscidin yolunda bu büsatla sən
Mömin bəndələri yoldan edirsən!

Məhsəti

Din yolu Tanrının yoludur, qafil,
İnsan döndərməyə olarmı qabil?
Allahın istəyi düzlük, təmizlik;
Bacarsan, yanında vardır əzizlik. (3, s. 28.)

Təsadüfi deyil ki, əsərin əvvəlində Xətibin dünyəvi şeirə və musiqiyə qarşı mövqeyini tənqid edən müəllif, bir qədər sonra Xətibin oğlu Əmir Əhmədin özünün də, aldığı tərbiyəyə rəğmən şeir və sənət qarşısında baş əydiyini göstərməklə bir növ

ictimai konsensusa gətirmiş olur. Xərabatda gələn gözəl səslər qarşısında duruş gətirə bilməyən Əmir Əhmədın dərin sarsıntısı və tərəddüdü inandırıcı bədii boyalarla təqdim edilmişdir:

Əmir Əhməd
Ah! Məni qoynuna səslər bu cənnət...
(Dəlincəsinə məclisə keçmək istəyir)
Dayan! Nə edirsən, ey Əmir Əhməd?
Sən xətib oğlusan, bunu düşün bir,
Söylə, işlədiyin bu günah nədir?
Musiqi dinləmək rəzalət ikən,
Sən onun qoynuna getmək istərsən? (3, s. 17.)

Əmir Əhməd obrazının ziddiyyətli bir şəxsiyyət kimi ikiləşməsi və öz-özü ilə mübahisəsi dini nəzəriyyənin və sxolastik postulatların deyil, insanın gündəlik həyatının ona bəxş etdiyi zövq və sevincin xeyrinə həll edilir.

Bu sırada, əlbəttə, klassik poeziyanın çox yayılmış motivlərindən biri olan be-yin-ürək, ağıl-emosiya, düşüncə və coşqu qarşıdurması yada düşməyə bilmir. Böyük Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazehin müxtəlif dillərə tərcümə edilərək milyonların dilində əzbər olan məşhur şeiri də elə bu mövzunun çoxsaylı bədii interpretasiyalarından biridir:

Ağımla qəlbimin özgə yolu var:
Hərəsi bir yolda puç edər məni.
Birisi sevdadan uzaqlaşdırar,
O biri sevdaya tuş edər məni.

Ağlım gecə-gündüz yazıq qəlbimi
Daima danlayar, daima söyər.
Qəlbimsə sevdaya bir həris kimi
Daima istəyər, daima sevər. (5, s. 23.)

Pyesdə məhəbbət motivi bir neçə xətt üzrə inkişaf edir: Əmir Əhməd-Məhsəti, İlyas-Rəna, Əşrəf-Tərgül qadın-kişi məhəbbətini bütün gözəlliyi, məsumluğu və ülviliyi ilə təcəssüm etdirirlər. Hətta pyesin sonunda fədakarlıq dərəcəsinə qalxan məhəbbət yolunda aşıqların şirin candan belə tərəddüdsüz keçdiyini görmək mümkündür. Bununla yanaşı, bir də bütün xeyir qüvvələrin qəlbindəki Vətən məhəbbətini də yaddan çıxarmaq olmaz. Həm də bu məhəbbət patetik xarakter daşımayıb, lokal bir məkanın timsalında özünü büruzə verir. Bu simvolik məkan – qədim Gəncənin Xərabat məhəlləsidir ki, onun örnəyində ümumilikdə Vətən məhəbbəti özünün konkret bədii ifadəsini tapmışdır. Təsadüfi deyil ki, Xərabat əhlinin tərənnümündə bu məkan doğrudan da böyük Vətənin bütün ali cizgilərini özündə birləşdirməyə qadir olduğunu sübut edir:

Məhsəti

Bura Xərabatdır, sinəsi gülşən,
Gülür şairlərin nəğmələrindən.

Rəna

Xərabatsız keçən günlər qəmlidir.

İlyas

Xərabat min sözlü, min aləmlidir. (3, s. 19-20.)

Orijinal bir formada qələmə alınmış, çox güman ki, Hüseyn Cavidin Azərbaycanda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında yüksək səviyyədə keçirilmiş 100 illik yubileyinə həsr edilən “Mənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir” mənzum pyesinin əvvəlində müəllifin belə bir qeydi var: “Hüseyn Cavidin şeirləri və pyesləri əsasında, ssenari müəllifinin də şeirləri daxildir.”

Maraqlıdır ki, əsərdə ənənəvi “İştirakçılar” bölməsi də yoxdur və onun əvəzinə birbaşa belə bir remarka ilə başlayır:

“İştirakçılar zala daxil olurlar və öz yerlərini tuturlar. Cavid zaldan keçib səhnəyə qalxır, tamaşaçıları və iştirakçıları süzüb hücrəsinə daxil olur. İştirakçılar onu təqdim edərək fonogramla misiqi və səs yüksəlir.” (3, s. 181.)

Pyesin mətninə istinad etsək, iştirakçıların maraqlı adlarını qeyd edə bilərik: Səs, I aktyor (qarıxıq şəkildə XI aktyora qədər), Cavidin səsi, Cavid, Öksüz Ənvər, Axund, Qadın, Tələbə Aşiq, Gözəl Qız, Qız, Varlı Gənc, Korlar, Şeyx Sənan, Xumar, Nina, Xor, I, II, III dəstə, İblis, Hamı, Dilənçi, Xərabati, Sevda, Xəyyam, Alp Arslan, Yusif, Xacə Nizam, Cəllad.

Müəllif əsasən Cavid mətnlərinə müdaxilə etmədən, müxtəlif əsərlərdən götürülmüş epizodları vahid süjet ətrafında birləşdirməyə çalışmışdır. Vahid süjet, əlbəttə, burada şərti mənə daşıyır; əslində Cavid faciəsinin həm böyük dramaturqun öz yaratdığı obrazlar, həm də müəllifin poetik münasibəti vasitəsilə dramatik yöndə bədii təqdimi nəzərdə tutula bilər. Məsələn, “Səs” adlı obrazın dilindən verilən “Cavidim” rədifli şeir bütövlükdə Cavid sənətinə və şəxsiyyətinə verilən müəllif qiymətinin bədii ifadəsidir.

Neçin al səhərin duman büründü?
Şair gözlərində güman göründü.
Arxanca qəmli bir kaman süründü,
Oldu könül mülkün talan, Cavidim!

Sən nursan, bu nurla cahan dolmalı,
Sən odsan, bu oddan atəş almalı.
Sən gülşən, məskənin gülzar olmalı,
Görməyim hüsnünü solan, Cavidim! (3, s. 219.)

Bu bənd isə şairənin Hüseyn Cavidə həsr etdiyi başqa bir şeirdən götürülmüş, ancaq yenə də Səs obrazının dilindən verilmişdir:

Sənin qəmlərini qələm desəydi,

Kağız odlanardı, əl odlanardı.

Düşmən atəşini söndürməsəydi,

Yatdığın buzlar da, bil, odlanardı! (3, s. 220.)

Bu bənddə, Kəmalə şübhəsiz ki, kommunist rejiminin repressiyaya uğratdığı Hüseyn Cavidin 40 il Sibirin buzlu cəhənnəmində çilə çəkməsinə və nəhayət, xalqımızın qeyrətli oğlu, dahi Heydər Əliyevin səyi və bilavasitə rəhbərliyi altında Vətənə gətirilərək, doğma torpağa qovuşmasına işarə etmişdir.

Ümimilikdə daha çox oxu üçün yazılmış mənzum pyesdə müəllif Cavidin müxtəlif əsərlərindən alınmış obrazları üzvi şəkildə bir-birinə doğmalaşdırmağa nail olmuş və təsirli bir dram ərsəyə gətirərək, Cavidsevərlərə hədiyyə etmişdir. Şübhə yoxdur ki, istər ədəbiyyatşünaslarımız, istərsə də teatr xadimlərimiz bu gözəl əsər üzərinə bir daha qayıdacaq, onu bütün məziyyətləri ilə oxuculara və tamaşaçılara təqdim edəcəklər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Aristotel. Poetika. Bakı: Azərnəşr, 1974. – 143 s.
2. Nizami. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı: “Lider” nəşriyyat, 2004. – 432 s.
3. Kəmalə. Məhsəti (mənzum pyeslər). Bakı: Yazıçı Ədəbi Nəşrlər Evi, 2001. – 415 s.
4. Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, c. 2. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1996. – 368 s.
5. Mirzə Şəfi Vazeh. Nəğmələr. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2004. – 96 s.

H.Mehdiyev

Kamala's plays in verse on historical subject

Summary

Well-known Azerbaijan poet Kamala (Agayeva) has devoted two of her eight plays in verse to a historical theme. These are the “Mahsati” drama about the life and creativity of Mahsati Ganjavi, the poet of the XI century and “My God Is Beauty, Love”, a play dedicated to the great Azerbaijan poet and playwright Hussein Javid, who was repressed in the 40s of the XX century. In both works, the author, who takes on historical events and personalities as a backdrop, while adhering to the facts, sought to present an artistic solution by putting the problems of the society in perspective. In these plays, the fictional part of Azerbaijan's history is embodied in the artistic form of nationalism and national-moral consensus as the leading motives.

Keywords: Plays in verse, history and art, national integrity, spiritual education, tradition and modernity.

Хикмет Мехдиев

Стихотворные пьесы кямали в исторической теме

Резюме

Выдающаяся Азербайджанская поэтесса Кямаля (Агаева) посвятила две из восьми своих стихотворных пьес исторической теме. Одна из них драма «Мехсети», повествующая о жизни и творчестве Азербайджанского поэта XI века Мехсети Гянджеви, другая стихотворная пьеса «Мой Бог красота, любовь», посвящённая великому Азербайджанскому поэту и драматургу Гусейну Джавиду, который стал жертвой репрессии в 40-е годы XX столетия.

В обеих пьесах автор видящий на одном фоне исторические события и личности, оставаясь верным фактам, постарался дать художественное решение, оставив в стороне проблемы размышляющие общественность, в котором он был современником. На перекрёстке Азербайджанской истории, в обеих пьесах национальное государство и национально-духовный консенсус как ведущие мотивы были вставлены одинаково.

Ключевые слова: стихотворная пьеса, история и художественность, национальная целостность, духовное воспитание, традиция и современность.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.01.2020

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Teymur Kərimli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜNEL ŞƏMİYEVA
AMEA akad. Z. M. Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstıtutu
Hüseyn Cavid küç
2410gunel@gmail.com

SALMAN HERATI ŞEİRİNİN İDEYA-TEMATİK ƏSASLARI

Xülasə

Salman Herati inqılab dövrünün məşhur şairlərindəndir ki, şeirlərində yeni dil, düşüncə və baxış cılvələdir. Salmanın şeiri təbiət haqqında bədii təsvirlər, insanın daxili halları, Allahla əlaqəsi ilə özünə məxsus özəllik və intonasiya ilə izlənilir. Onun şeir dili səmimi və sadədir, o özünün bütün sədəqət və səmimiyyətini şeirlərinin qəlibinə tökmüşdür. Onun şeirləri təbiətlə çox sıx bağılıq, Allahla razüniyazla yanaşı ictimai və həyəcanlı məzmunlara malikdir.

Salmanın şeiri təbiət və həyat təsvirlərinin bəyanı və dilin sadəliyi baxımından Söhrab Səpehri şeirləri ilə oxşarlıqlara malikdir. Salman müxtəlif janrlarda şeirlər yazsa da, onların əksəriyyəti “şer-e sepid” janrındadır. Onun şeirlərində müasir şairlərin təsvirləri görünür ki, bunları təqlid adlandırmaq olmaz. Onun şeir dilində orijinallıq və şair yaradıcılığı, yenilikçi təsvir və düşüncələr aşkar görünür.

Şairin şeirlərində dini-etiqadi məsələlərdən danışarkən aşağıdakı məzmunlara diqqət yetirmək lazımdır. Bu istiqamətin əsas mövzularından biri də şəhid və şəhadət mövzudur ki, Salman Herati yaradıcılığında da bu mövzuya müraciət olunmasını görürük. Salman Heratinin bu mövzu ilə bağılı qələmə aldığı anımlar bunlardır: şəhidlərin əbədiliyi, şəhidlərin əzəmət və müqəddəsliyi, şəhidlər yolunun davamlığı.

Salman Herati yaradıcılığında siyasi məzmunlardan danışarkən daxili düşmənlərə etiraz ruhu diqqəti cəlb edir. Bu növ şeirlərdə qəhrəmanlıq və müqavimət ruhu, yaramaz hakimlər və riyakar rəhbərlərə etiraz öz əksini tapmışdır. Şair gah sadə və anlaşılan dildə, gah da satira və tənə dili ilə vətəni sevməyənləri və onların xüsusiyyətlərini sadalayır.

Açar sözlər: Salman Herati, poeziya, yaradıcılıq, məzmun

Salman Herati inqılab dövrünün məşhur şairlərindəndir ki, şeirlərində yeni dil, düşüncə və baxış cılvələdir. Salmanın şeiri təbiət haqqında bədii təsvirlər, insanın daxili halları, Allahla əlaqəsi ilə özünə məxsus özəllik və intonasiya ilə izlənilir. Onun şeir dili səmimi və sadədir, o özünün bütün sədəqət və səmimiyyətini şeirlərinin qəlibinə tökmüşdür. Onun şeirləri təbiətlə çox sıx bağılıq, Allahla razüniyazla yanaşı ictimai və həyəcanlı məzmunlara malikdir.

Salmanın şeiri təbiət və həyat təsvirlərinin bəyanı və dilin sadəliyi baxımından Söhrab Səpehri şeirləri ilə oxşarlıqlara malikdir. Salman müxtəlif janrlarda şeirlər

yazsa da, onların əksəriyyəti “şer-e sepid” janrındadır. Onun şeirlərində müasir şairlərin təsirləri görünür ki, bunları təqlid adlandırmaq olmaz. Onun şeir dilində orijinallıq və şair yaradıcılığı, yenilikçi təsvir və düşüncələr aşkar görünür.

Salman Herati şeirlərinin oxucusu ilk mərhələdə şairin ideologiyası ilə üzləşir. Salmanın şeirlərinin çoxu müstəqim ya qeyri-müstəqim şəkildə onun dünyagörüşü, siyasi və ictimai baxışlarının tərcümanı təsirini bağışlayır. Salman Herati şeiri özünün ictimai və hətta bəzən siyasi öhdəçiliyinin bəyanı üçün vasitə bilir. Salman vətəndən danışarkən məqsədi müasir İrandır və onu vəsf edərəkən nə tarixə baş çəkir, nə də milli mədəniyyət xüsusiyyətlərini qabardır, əksinə o İrandan danışır ki, küçələrinin adlarını şəhidlər seçmişlər, İranın Behişt-i Zəhrası vardır ki, yerin abıdır. Həmin yer İmama (r) ev sahibliyi etmiş və müharibə vasitəsilə bir neçə yaydır ki, qan içində və günəşin altında rəqs edir.

Salman Herati yaradıcılığının əsas istiqamətlərini müxtəlif baxımlardan qruplaşdırmaq olar. Lakin ümumi şəkildə biz onun şeirlərinə əsasən üç əsas məsələ haqqında araşdırma aparacağıq. Şairin yaradıcılığının əsas istiqamətləri bunlardır: Dini-etiqadi, ictimai və siyasi istiqamətlər.

Şairin şeirlərində dini-etiqadi məsələlərdən danışarkən aşağıdakı məzmunlara diqqət yetirmək lazımdır. Bu istiqamətin əsas mövzularından biri də şəhid və şəhadət mövzudur ki, Salman Herati yaradıcılığında da bu mövzuya müaracət olunmasını görürük. Salman Heratinin bu mövzu ilə bağlı qələmə aldığı anamlar bunlardır: şəhidlərin əbədiliyi, şəhidlərin əzəmət və müqəddəsliyi, şəhidlər yolunun davamlığı. Salman Herati aşağıdakı misralarda şəhidlərin əbədiliyinə işarə etmişdir.

شهیدان یک بهار جاودانند/که چون خورشید مهربانند/ میان دفتر نقاشی ما/ به یک لبخند صد گل می
فشانند. (1, s. 394)

Şəhidlər əbədi bir barahdırlar/Ki günəş kimi mehribandırlar/Bizim rəsm dəftərimizim arasında/Bir təbəssümə yüz gül səpirlər.

شهید/ رود سرخی است/ که تا ابدیت جاری است. (1, s.358)

Şəhid/Qırmızı çaydır/ ki, əbədiyyətə kimi axır.

دریغا تو رفتی!/هراسی ندارم، مهم نیست ای دوست/ خدا دستهای تو را منتشر کرد. (1, s. 126)

Təəssüf sən getdin/Qorxum yoxdur, mühüm deyil, ey dost/Allah sənin əllərini yaydı.

Salman Herati yağış, lalə, reyhan, sünbül, ərşe-ilahi kimi təbiət təzahürlərindən istifadə etməklə şəhidlərin fərqli xüsusiyyətlərini bəyan edir, həsrət və qibtə ilə batil cəbhə qarşısında şəhidlərin əzəmət və müqəddəsliyini təsvir edir:

بی مرگ سواران شب حادثه ها بید/خورشید نگاهید و در آفاق رهایید/ مرداب کجا فرصت پیدا شدنش
هست/ آنگاه که چون موج از این بحر برآید/ چون صخره صبورید شب شیطنت باد/ رنجوریتان نیست از
این فکر رهایید/ در سینه تان زهره صد موج نهفته است/ حالی که سبکبارتر از ابر شمایید/ شب تا برسد یاد
شما می رسد از راه/ در یاد شماییم که آیینه مایید/ آن روز نبودیم که این قافله می رفت/ با ما که نبودیم بگویید
کجایید/ ماندیم و نراندیم نشستیم و شکستیم/ رفتید و شنیدیم شهیدان خدایید. (1, s. 288)

Ölümsüz gecə hadisələrinin süvarilərısiz/Günəş baxışlısız və üfüqlərdə azadsız/Bataqlığın peyda olmaq fürsəti hardan var/Onda ki, bu dənizdən dalğa kimi

qalxırsınız/Qaya kimi səbirlisiz, gecə şeytanlığında/ Sizə əziyyət deyil ki, bu fikirdən azadsınız/Sinənizdə yüz dalğanın cəsarəti gizlənmişdir/İndi ki, buluddan da yüngül qanadlı sizsiniz/Gecə düşənə kimi sizin xatirəniz yoldan çatar/Sizi yad edirik ki, bizim aynamızsınız/O gün yox idik ki, bu karvan gedirdi/Bizimlə ki, deyildiniz, deyin hardasınız/Qaldıq və qovmadıq, oturduq və məğlub olduq/Getdiniz və eşitdik, Allahın şəhidlərisiniz.

Şairin şəhidlərin yolunun davamlığını göstərmək üçün təbiət ünsürlərindən istifadə etməsi diqqəti cəlb edir:

اینجا درخت و آب/ پرند و آفتاب/ و میلیونها دست/ آسمان را آکنده اند/ اینجا همیشه آوازی هست/ که تا کنون نشنیده ایم/ و مرتب گلهایی می شکوفند/ که نامشان/ در دایره المعارف گلهای نیست... (1, s. 250)

Burada ağac və su/quş və günəş/ Və milyonlarla əl/Asimanı doldurmuşlar/Burada həmişə bir avaz var/Ki, indiyə kimi eşitməmişik/ Və həmişə elə güllər açırlar / Ki, adları/ Güllər ensiklopediyasında yoxdur.

Müqavimət şeirində əksini tapan digər mövzu isə dünya və onun təzahürlərinə bağlanmamaqdır. Herati daxili həsrət və kədərlə dünyaya bağlanmamağı, ölümün və digər dünyanın əhəmiyyətini xatırladır.

یک روز مرا از این بیابان ببرید/ از خالی بهت شور هزاران ببرید/ تا محضر سبز آب را دریابیم/چشمان مرا به باغ باران ببرید. (1, s. 168)

Bir gün məni bu səhradan aparın/ Şoranlığın heyrət boşluğundan aparın/ Ta ki, suyun yaşıl dərgahını tapaq/ Mənim gözlərimi yağış bağına aparın.

زندگی ساعت تفریحی نیست / که فقط با بازی/ یا با خوردن آجیل و خوراک/بگذرانیم آن را/ هیچ میدانی آیا/ساعت بعد چه درسی داریم/ زنگ اول دینی/ آخرین زنگ حساب. (1, s. 351)

Həyat tənəffüs zəngi deyil/ Ki, yalnız oyun/ Ya çərəz və xörək yeməklə/ Onu keçirək/ Heç bilirsənmi/ ki, sonrakı saatda nə dərşimiz var/ Birinci zəng dini/ Sonuncu zəng hesab.

گفتم ای دل/ مشو غافل از مرگ/ دست دلبستگی را رها کن/ خویش را دست این هرزه مسپار/ آخر اینجا نشستن دوامی ندارد/ زندگانی درنگی است کوتاه/ چون فرود شتابان فواره تا خاک. (4, s. 62)

Dedim, ey qəlb/ Ölümdən qafil olma/ Bağlılıq əlini aç/ Özünü bu hərzənin əlinə tapşırma/ Axı burda oturmağın davamı yoxdur/ Həyat qısa bir ləngimədir/ Torpağa tələsən fəvvarə kimi.

هراس من این است/ فردا که زنگ حساب آمد/ با این کمینه چنین خواهند گفت/ باید هزار بار/ با شعله های آتش دوزخ فروروی/ اینت جریمه برو. (1, s. 68)

Mənim qorxum budur/ Sabah ki, hesab zəngi gəldi/ Bu dəyərsizə belə dəyəcəklər/ Gərək min dəfə/ Atəş şölələri ilə cəhənnəmə gedəsən/ Budur cərimən get.

Qəza və qədərə etiqad və Allahdan kömək istəmək Herati şeirlərinin əsas istiqamətini təşkil edir. Herati müqavimət yolunda ilahi iradə, sonsuz dərğaha təvəkkülü mənəvi qüvvə kimi xatırladır və onu zərifliklə oxucunun zehmində canlandırır. Misal üçün Herati şeirində ana səbr, iman, qənaətdən kömək istəyi ilə həyat problemlərinə daxil olur və bütün hallarda Allahın hüzzurunu xatırladır.

مادر می گوید/ با کی نیست اگر قند نیس/ خرما و کشمش هست/ اگر اینها هم نیست/ نخوردن هست، خدا هست.

Ana deyir/ Qorxu yoxdur, əgər qənd yoxdursa/ Əgər bunlar da yoxdur/ Yeməmək var/ Allah var

ای خدا/ آه دست بالاتر ای خوب/ جبهه با تو / مساوی با فتح...

Ey Allah/Nə yaxşı daha yuxarı əl/ Cəbhə sənini/ Fəthə bərabər...

Herati təfəkküründə ictimai məzmunlardan vətənpərvərlik və canından keçmə mövzusunda tez-tez rast gəlinir. Müqavimət ədəbiyyatında vətən sevgisinin və vətən uğrunda candan keçməyin parlaq keçmişi vardır. Şairlər Rəsuli-Əkrəmin (s) şərif hədisi ("Vətəni sevmək imandır") , həmçinin İmam Əlinin(ə) vətənlə bağlı sözlərinə istinad edərək onu aşiqanə şəkildə mədh edib öz həyatlarının əsas məqsədi sayırlar, onu canlı varlıq, sığınacaq bilirlər. Belə ki, vətənlə danışib yaşıl, ağ rəng çalarlarından istifadə etməklə onun əbədlilik və abadlığını istəyirlər. Bu istiqamətdə vətən uğrunda candan keçməyi vurğulamaqla onun müqəddəs və paklığının səbəbini aşıqların qanının onun üzərinə tökülməsində görür.

Ölkəsində və dünya cəmiyyətində ədalətsizlik və bərabərsizliyin təsviri. Müqavimət ədəbiyyatının şairləri cəmiyyətin islahı məqsədilə cəmiyyət, hətta dünya səviyyəsində mövcud ədalətsizlikləri təsvir etmiş, oxucusunu düşünməyə vadar etmişdir.

یک روز وقتی/ از زیر سایه های ملایم خوشبختی/ پرسه زنان به خانه برمی گشتیم/ آرشیتکت را دیدم/ از زیر سایه های مرتب مصنوعی مردان/ در صف کراوات/ چرت می زدند/... امروز در روزنامه خواندم/ ته سیگارهای چرچیل را/ به قیمت گزافی فروختند/ آه خدایا/ آدم برای سقوط/ چه شتابی دارد/ دیروز در باغ وحش / شمشیر ای دیدم/ که به نظریه ی داروین فکر می کرد/ چگونه می توان با این همه تفاوت/ بی تفاوت ماند؟/ پشت این حصار/ چه سیاهی عظیمی خوابیده است؟ با دلم گفتم: برگرد برای رفتن/ فکری کنیم(1, s. 76)

Bir gün/ Mülayim xoşbəxtlik kölgələrinin altından/Sülənə-sülənə evə qayıdanda/ Arxitektoru gördüm/İnsanların süni kölgələrinin altından/Qalstuk sırasında/-Mürğülüyirdilər/...Bu gün qəzətdə oxudum/Çərçilin siqaret kötöklərini/Mənasız qiymətə satdılar/ Ah ay Allah/ Adam süqut üçün/ Necə tələsir/Dünən heyvanxanad/ Bir şimpanze gördüm/ ki, Darvinin nəzəriyyəsini düşünürdü/ Necə bütün bu laqeydlilər/ Laqeyd qalmaz olar?/ Bu hasarın arxasında/Nə böyük qaralıq yatmışdır? Ürəyimə dedim: Qayıt getmək üçün/ Bir fikir edək.

چرا خدیجه نمی تواند به زیارت امام رضا برود؟ اما شهلا هر ماه برای خرید به اروپا می رود/ ... چرا شهلا این قدر خاطر جمع است؟ / و چرا ابرهای نگرانی در چشمهای خدیجه وسیع می شود/ (1, s. 199)

Nə üçün Xədicə İmam Rzanın ziyarətinə gedə bilmir? Amma Şəhla hər ay alış-verişə Avropaya gedir/... Niyə Şəhla bu qədər xatircəmdir?/ Və nə üçün Xədicənin gözlərində nigaranlıq buludları genişlənir?

Herati şeirinin ictimai məzmunlu şeirlərində əfsus və özünü ittiham əsas yer tutur. Çox zaman şair rəşadətləri müşahidə edərkən özünə acıqlanır, özünü ittiham edir

دلم برای جبهه تنگ شده است/... و ما هر روز به انتها می رسیم/... ما چقدر غافلیم/ ما که به بوی گیج
آسفالت/ عادت کرده ایم/ و نشسته ایم هر روز کسی بیاید/ زباله ها را ببرد. (1, s. 84)

Qəlbim cəbhə üçün daralmışdır/... Və biz hər gün sona çatırıq/... Biz nə qədər
qafilik/ Biz ki, asfaltın pis iyinə/ Adət etmişil/ Və oturmuşuq hər gün bir kəs gəlsin/
Zibilləri aparsın.

خواب بهانه زیبایی بود/ خواب دیدم/ دلم برای لمس آفتاب/ چونان نیلوفری/ بر قامت نیزه پیچید/ (2,

s. 34)

Yuxu gözəl bir bəhanə idi/ Yuxu gördüm/ Qəlbim günəşə toxunmaq üçün/
Nilufər kimi/ Nizənin qamətinə sarıldı.

Salman Herati şeirlərinin digər mövzusu şəhidlərin anaları və həyat
yoldaşlarının qəminə şərilikdir. O müharibə nəticəsində anaların, gəlinlərin və
yetimlərin səbrindən danışır. Herati şəhid analarının qəmini azaltmaq üçün epik və
faciənin qarışığı olan bir dildə yazır:

به مادرم گفتم/ چرا خدیجه گریه می کند؟/ گفت: چرا گریه نکند؟ / دو بار قلبش شکست. با تحمل دو

داغ/ به اندازه ی دو طلوع صبح ظهور را جلو انداخته است. (1, s. 199)

Anama dedim/ Niyə Xədicə ağlayır? Dedi: Nə üçün ağlamasın? / İki dəfə qəlbi
sındı. İki dağa dözməklə/ Sübhün iki doğuşu ölçüsündə zühuru qabağa atmışdır.

ای مادران شهید/ سوگوار که اید؟/ دلتنگیتان میاد/ آنان درختانند/ آنان نیلوفرانند/ که از حمایت

خدا برخوردارند/ آبی اند، آسمانی اند/ نه تو و نه من نمی دانیم/... فراتر از دانایی اند/ روشنایی اند. (2, s.

109)

Ey şəhid anaları/ Kimin yasındasınız?/ Darıxmayasınız/ Onlar ağaclarıdır/
Onlar nilufərlərdir/ ki, Allahın əllərinin himayəsindən bəhrələnilər/ Mavidirlər,
asimanidirlər/ Nə sən və nə mən bilmirik/ ... Bilicilikdən daha üstündürlər/ İşıqdırlar.

چرا مادر امروز/ این همه به آسمان شباهت دارد/ و شبها خواب گل سرخ می بیند/ شاید تو آن شقایقی

باشی/ که در دفتر فردای مادر می درخشی/ مادر. اما دوباره تنها می شود/ رو به روی آینه می ایستد/ به

آسمان نگاه می کند/ آبی می شود/ غمناک اما عمیق و صریح می گوید/ توکل بر خدا/ قربان درد دلت یا زهرا

(ع). (1, s. 213-124)

Nə üçün ana bu gün/ Bu qədər asimana bənzəyir/ Və gecələr qızılgül yuxusu
görür/ Bəlkə sən həmin lələ olasan/ Ki, Ananın sabahkı dəftərində parlayırsan./ Ana.
Amma yenidən tənha olur/ Aynanın qarşısında durur/ Asimana baxır/ Mavi olur/ Qəmli,
amma dərin və aydın deyir/ Allaha təvəkkül/ Qəlbinin dərdinə qurban olum ya Zəhra. (ə)

Müqavimət uşaqları və yeniyetmələri mövzusu da Salman Herati yaradıcılı-
ğında əsas yer tutur. O, uşaq və yeniyetmə zümrəsini müqavimət şeirinin mühüm
amillərindən biri sayır. Sadə və səmimi bəyan, mövcud şəraitin təsviri, gözəl şüarlara
tərəf hərəkət inqilab şeirinin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Misal üçün Herati öz
müəllim peşəsindən ilhamlanaraq “از این ستاره تا آن ستاره” (“Bu ulduzdan o ulduza
kimi”) şeir məcmuəsində uşaq və yeniyetmələrlə bağlı mövzuları gözəl şəkildə
qələmə almışdır:

دفتر کوچک نقاشی من/ داخل هر برگت/ طرح یک موج کشیدم با رنگ/ گفته بودم شاید/ بتوانم دریا

را بکشم/ آه افسوس نشد/ ... برگهای تو کم است/ موج اما بسیار. (3, s. 11)

Mənim kiçik rəsm dəftərim/ Hər vərəqinin daxilində/ Rənglə bir dalğanın eskizini çəkdim/ Demişdim bəlkə/ Bəlkə dənizi çəkə bilim/ Ah əfsus olmadı/... Sənin vərəqlərin azdır/ Dalğa amma çox.

با کودکان امسال/ مردان سالهای دیگر/ ... کودکانی روشن/ کودکانی از پشت آفتاب/ از صلب سخاوتمند بهار/ کودکانی که هر پنجشنبه عصر/ در بهشت شهیدان/ آینده وطنم را به شور می نشینند/ کودکانی که مسیر بهار را تعیین می کنند. (3, s. 45)

Bu ilin uşaqları ilə/ Digər illərin kişiləri/...Parlaq uşaqlar/ Uşaqlar günəşin arxasından/ Səxavətli bahar dağından/ O uşaqlar ki, hər cümə axşamı/ Şəhidlər beehiştində/ Vətənimin gələcəyini təlatümə gətirirlər/ O uşaqlar ki, baharın yolunu təyin edirlər.

Salmanın fikrincə uşaqların mübarizə silahı eşq məktəbinin təbəşiridir.

با من بیا نترس/ من یک جنوبی ام/ در فکر خوبی ام/ با من بجز حماسه نگو/ از من بجز تنگ نخواه/ زیرا معلم/ فرمانده من است/ سنگر، کلاس ماست/ ما با گچ فشنگ/ همواره بی درنگ نوشتیم:/ "پیروز شویم"/ تخته سیاه ما/ قلب سیاه دشمن اسلام است. (1, s. 294)

Mənimlə gəl qorxma/ Mən bir cənubluyam/ Yaxşılıq fikrindəyəm/ Mənimlə yalnız qəhrəmanlıqdan danış/ Məndən yalnız tüfəng istə/ Çünki müəlliməm/ Komandan məndir/ Səngər bizim sinifdir/ Fişəng təbəşiri ilə/ Həmişə dərhal yazdıq:/ "Qalib olarıq"/ Bizim yazı taxtamız/ İslam düşməninə qara qəlbidir.

و جبهه مدرسه است/ کلاس ما آنجاست/ شتاب کن برویم/ که دیر خواهد شد/ تنگ را بردار/ امام می آید/ و امتحان نهایی شروع خواهد شد (1, s. 353)

Və cəbhə məktəbdir/ Bizim sinifimiz ordadır/ Tələs gedək/ Ki, gec olacaq/ Tüfəngi götür/ İmam gəlir/ Və sonuncu imtahan başlayacaq.

Salman Herati yaradıcılığında siyasi məzmunlardan danışarkən daxili düşmənlərə etiraz ruhu diqqəti cəlb edir. Bu növ şeirlərdə qəhrəmanlıq və müqavimət ruhu, yaramaz hakimlər və riyakar rəhbərlərə etiraz öz əksini tapmışdır. Şair gah sadə və anlaşılan dildə, gah da satira və tənə dili ilə vətəni sevməyənləri və onların xüsusiyyətlərini sadalayır. Belə xüsusiyyətlərdən biri də xalqa etinasızlıq və onların malının qəsbə məsələsidir.

وقتی جنوب را/ بمباران کردند/ تو در ویلای شمالی ات/ برای حل کدام جدول بغرنج/ از پنجره به دریا نگاه می کردی؟ (58, s. 58)

Cənubu/ Bombardman edəndə/ Sən şimaldakı villanda/ Hansı dolaşmaq cədvəlin həlli üçün/ Pəncərədən dənizə baxırdın?

تعارف کردی دوستان داری/ در نامه ای/ در پاکتی که به تمبری از/ آسمان خراشهای واشنگتن/ لوده بود. (1, s. 248)

Deyirdin bizi sevirsen/Vaşinqton göydələnlərindən bir marka ilə bulaşmış məktubda.

Belə düşmənlərin uzun müddət tab gətirməyib tezliklə aradan getməsi mövzusu Herati şeirlərində aydın şəkildə duyulur. Heratinin nalayiq insanları məzəmmət etməkdən məqsədi bu olmuşdur ki, onları da adi insanlar səviyyəsinə çatdırsın.

قلب تو ای پستونشین حقیر/ قلب تو مثل سکه های زمان طاغوت است/ یک روی آن به عکس شاه مزین است/ و روی دیگر آن عکس یک شغال/ تو تلفیقی از شاه و شغالی/ این سکه دیگر رایج نیست/ و آخرین مهلتش پریروز بود/ سرانجام توهم نزدیک است/ چرا که ما پشتمان/ از حضور مردم گرم است. (1, s. 99)

Sənin qəlbin ey həqir möhtəkir/ Sənin qəlbin tağut zamanının sikkələri kimidir/ Onun bir tərəfi şahın əksi ilə bəzədilmişdir/ Və onun digər tərəfində bir çaqqalın əksi/ Sən şah və çaqqalın qarışığısan/ Bu sikkə artıq işlənmir/ Və sonuncu möhləti sırağagün idi/ Nəhayət güman yaxındır/ Çünki bizim arxamız/ İnsanların iştirakı ilə istidir.

Salman Heratinin şeirlərində vətənin xarici düşmənlərinə qarşı etiraz mövzusunun da müşahidə edirik. Bura düşmənlərin təhqiri, onların ilahi əzabla qorxudulması məzmunlu şeirlər daxildir. Şair təbiət elementlərindən bəhrələnməklə oxucusunu düşmən qarşısında möhkəm durmağa dəvət edir, vətənin düşmənlərini aradan gedən toza, bataqlığa bənzədir.

ای مقتدای آبهای آشوب/ در روزگار جسارت مرداب/ گستاخی قارچهای مسموم/ طوفان آخیزی/ که بر گسترده ی خاک خواهد گذشت. (2, s. 25)

Ey qiyam sularının imamı/ Cəsarət dövründə bataqlıq/ Zəhərli göbələklərin qorxmazlığı/ Sonuncu tufan/ Ki, torpağın genişliyindən keçəcək.

Şair Hitler, Firon və Nəmrud kimi zülmkarların aqibətinə işarə etməklə vətənin düşmənlərini onlara bənzədir və məhvə məhkumluqlarını poetik bir dillə bəyan edir.

هیتلر در مآبی در هیئت گوریل/ موش صفت و آزمند/ فریبنده تر از شیطان نخستین/ بی خداتر از فرعون/ آتش افروزتر از نمرود. (3, s. 38)

Hitler qorillalar arasında, taunla/Siçan sifətli və tamahkar/ İlk şeytandan daha yalançı/ Firon dan daha allahsız/ Nəmruddan daha çox od qalayan.

Siyasi məzmunlu şeirlərdə İmama tabeçiliyə çağırışı da görmək mümkündür. Salman Herati İmam Xomeyninin rəhbərliyinin hərtərəfli olmasını vurğulamaqla onu güclü rəhbər, xalqın böyük ziyalısı sayır.

ای خیال تو رویای روحانی جاری آب/ ای سپیدار سبز گلستان محراب. (1, s. 302)

Ey sənin xəyalın suyun axan ruhanilik rəyası/Ey mehrab gülüstanının yaşıl söyüdü.

پیش از تو آب معنی دریا شدن نداشت/ شب مانده بود و جرئت فردا شدن نداشت. (1, s. 296)

Səndən əvvəl suyun dəniz olma mənası yox idi/ Gecə qalmışdı və səhər olmaq cürəti yox idi.

İnsanların kütləvi etirazı və müqavimətinin vurğulanmasını da siyasi məzmunlu şeirlərdən saymaq olar. İnsan qüvvəsi bir ölkənin düşmənlər qarşısında müdafiəsinin əsas amili sayılır. Belə ki, dini çağırışlar və ali inqilabi dəyərləri əsas tutmaqla onu birlik və vətənpərvərlik meyarı sayırlar. Başqa sözlə müqavilmət şairi özünü və həmvətənlərini təcavüzkarlar qarşısında dini və milli mübarizəyə çağırır.

جاده ها از حضور همواره کاروانیان معطر است/ درختان از سلامت سبز برخوردارند/ ... با کاروانهای "به کربلا می رویم"/ به جاده ها نگاه می کنیم/ حضور این کاروان/ چه شکوهی به خیابان داده است/ اینان با رفتاری پرنده وار/ و با حرارتی از تنفس سبز/ مرا می آموزند. (1, s. 220)

Yollar karvançılarının daimi iştirakından ətirlidir/ Ağaclar yaşıl sağlamlığa malikdirlər/... “Kərbəlaya gedirik” karvanları ilə/ Yollara baxırıq/ Bu karvanın olması/ Xiyabana necə əzəmət vermişdir/ Bunlar quşabənzər rəftarla/ Yaşıl tənəffüs hərərəti ilə/ Mənə öyrədirlər.

وقتی که عزم تو ماندن باشد/ حتی روز/ پنجره ها به سمت تاریکی/ باز می شوند/ اگر بتوانی موقع رسیدن را درک کنی/ برای رفتن همیشه فرصت هست.

Sənin istəyin qalmaq olanda/ Hətta gündüz/ Pəncərələr qaranlığa tərəf/ Açırlarlar/ Əgər çatmaq vaxtını dərk edə bilsən/ Getmək üçün həmişə fürsət var.

Şücaət və qəhrəmanlıq ruhiyyəsi möhkəmlənəndən sonra qələbə və gələcəyə ümid Herati şeirlərinin əsas mövzularındandır.

دیروز اگر سوخت ای دوست غم برگ و بار من و تو/ امروز می آید از باغ بوی بهار من و تو/ آن جا در آن برزخ سرد در کوچه های غم و درد/ غیر از شب آیا چه می دید چشمان تار من و تو؟/ دیروز در غربت باغ من بودم و یک چمن داغ/ امروز خورشید در دشت آینه دار من و تو/ غرق غباریم و غربت با من بیا سمت باران/ صد جویبار است اینجا در انتظار من و تو/ این فصل فصل من و توست فصل شکوفایی ما/ برخیز با گل بخوانیم اینک بهار من و تو/ با این نسیم سحرخیز برخیز اگر جان سپردیم/ در باغ می ماند یا دوست گل یادگار من و تو/ چون رود امیدوارم بی تابم و بی قرارم/ من می روم سوی دریا جای قرار من و تو. (1, s. 294)

Ey dost, dünən əgər mənim və sənin qəminin səmərəsi yandısı/Bu gün gələcək bağdan mən və sənin baharının qoxusu/ Orada, o soyuq bərzəxdə, qəm və dərd küçələrində/ Mən və sənin qaralmış gözlərin gecədən başqa nə görürdü?/Dünən bağ qürbətində mən idim və bir qızmar çəmən/Bu gün səhrada günəş sən və mənim güzgü tutanımdır/ Qubara qər q olmuşuq, ey qürbət bizimlə yağışa sarı gəl/ Burada mən və sənin intizarında yüz arx vardır/ Bu fəsil mən və sənin fəslindir, bizim çiçəklənmə fəslimiz/ Qalx güllə oxuyaq indi mən və sənin baharını/ Bu səhər nəsimi ilə qalx, əgər can tapşırıdın/ Bağda qalar ya gül dost, mən və sənin yadigarın/ Çay kimi ümidvaram, gücsüzəm, qərarızam/ Mən gedirəm dəryaya sarı, mən və sənin qalma yeri.

با من بیا نترس/ من یک جنوبی ام/ در فکر خوبی ام/ با من بجز حماسه نگو/ از من بجز تفنگ نخواه/ زیرا معلم/ فرمانده من است/ سنگر، کلاس ماست/ ما با گچ فشنگ/ همواره بی درنگ نوشتیم:/ "پیروز شویم"/ "تخته سیاه ما/ قلب سیاه دشمن اسلام است. (1, s. 294)

Mənimlə gəl qorxma/ Mən bir cənubluyam/ Yaxşılıq fikrindəyəm/ Mənimlə yalnız qəhrəmanlıqdan danış/ Məndən yalnız tüfəng istə/ Çünki müəlliməm/ Komandan məndir/ Səngər bizim sinifdir/ Fişəng təbəşiri ilə/ Həmişə dərhal yazdıq:/ “Qalib olarıq”/ Bizim yazı taxtamız/ İslam düşməninə qara qəlbidir.

Başqa bir yerdə şair əsrin İmamın (ə) zühuruna ümidini müstəqim şəkildə belə qələmə almışdır:

ما ظهور عطر را از غنچه تا به گل شدن/ انتظار می کشیم/ خاک تشنه است و ما از این کویر/ خندقی به سمت جویبار می کشیم.

Biz ətrın zühurunu qönçədən gül olana kimi gözləyirik/ Torpaq susamışdır və biz bu səhradan/ Arxa tərəf bir xəndək çəkirik.

Herati həmişə ittiham oxunu özünə tərəf yönəldir və sonra cəmiyyətin problemlərinə diqqət yetirir. O, cəmiyyətindən kənar dünyanı ittiham etmir. Salman Herati öz ictimai tənqidlərini çox böyük məharətlə bəyan edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. مجموعه کامل شعر های سلمان هراتی – تهران، 1380
2. هراتی سلمان از آسمان سبز. رشت، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی 1384
3. هراتی سلمان از این ستاره تا آن ستاره. تهران. حوزه هنری 1368
4. هراتی، سلمان /از این ستاره تا آن ستاره، تهران :سورة مهر 1387 .
5. هراتی سلمان دری به خانه خورشید. تهران، سروش 1367
6. هراتی، سلمان .مجموعه کامل شعر های سلمان هراتی، تهران :دفتر شعر جوان 1390 .

Г.Шамиева

Идеолого-тематическая основа стихотворения Салмана Герати

Резюме

Салман Герати – один из самых известных поэтов эпохи революции, чьи стихи привлекают новый язык, мышление и видение. Поэзия Салмана сопровождается художественными образами природы, внутреннего состояния человека, его собственной индивидуальности и интонации с его отношениями с Богом. Его поэтический язык искренен и прост, и он вложил всю свою преданность и искренность в сердце своей поэзии. Его стихи имеют очень тесную связь с природой, помимо удовольствия от Бога, а также социального и захватывающего содержания. Стихотворение Салмана имеет сходство со стихами Сохраба Сепехри с точки зрения природы и жизни и простоты языка. Хотя Салман писал стихи в разных жанрах, многие из них относятся к жанру «Поэт-сепид». Его стихи показывают влияние современных поэтов, которые нельзя назвать имитацией. Ее поэтический язык показывает оригинальность и поэтическое творчество, инновационные образы и мысли.

Основные направления работы Салмана Герати можно сгруппировать в разные точки зрения. Но в целом мы рассмотрим три ключевых вопроса на основе его стихов. Основными направлениями творчества поэта являются: религиозное, религиозное, общественное и политическое. При обсуждении религиозных и религиозных вопросов в поэтической поэзии важно обратить внимание на следующее содержание. Одной из главных тем в этой области является тема мученичества и свидетельства того, что мы видим использование этой темы в творениях Салмана Герати. Определения, которые Салман Герати написал на эту тему: вечность мучеников, величие и святость мучеников и непрерывность пути мученика. Говоря о политическом содержании в творчестве Салмана Герати, дух протеста привлекает внимание к внутренним врагам. Этот

тип поэзии находит свое отражение в духе героизма и сопротивления, а также протест против злых судей и лицемерных лидеров. Поэт слушает тех, кто не любит свою родину и их характеристики на простом и понятном языке, даже с сатирой и тонами.

Ключевые слова: Салман Герати, поэзия, творчество, содержание

G.Shamiyeva

Ideological-thematic basis of Salman Herati's poem
Summary

Salman Herati is one of the most famous poets of the Revolution era, whose poems draw new language, thinking and vision. Salman's poetry is followed by artistic images of nature, the inner state of man, his own individuality and intonation with his relationship with God. His poetic language is sincere and simple, and he has poured all his devotion and sincerity into the heart of his poetry. His poems have a very close relationship with nature, in addition to the pleasure of God, as well as social and exciting content. Salman's poem has similarities with Sohrab Sepehri's poems in terms of nature and life and the simplicity of language. Although Salman has written poems in various genres, many of them are in the "poet-e sepid" genre. His poems show the influence of modern poets, which cannot be called imitation. Her poetic language shows originality and poetic creativity, innovative imagery and thoughts.

The main areas of Salman Herati's work can be grouped into different perspectives. But in general, we will investigate three key issues based on his poems. The main directions of the poet's creativity are: religious, religious, social and political.

In relativism and relativism, in poetic poetry, and in the pursuit of supernatural content. The theme from the top of the list is the theme of mysticism and maturity, so that we can see the themes in Salmana Herati. Salman Herati's translation of the topic: The Mechanics of Happiness, The Prophecy and the Splendor of Muchenikov.

Take a look at the Politics of Sovereignty in the Salman Heratia, the Protestant Gains the Attention to Your Inner Tears. This type of poetry is the source of liberation in the sense of heroism and repression, as well as the protests against the judiciary and the licensed leaders. Look for the tech, the likes of the rodeo and the very characteristic of the prose and ponyatics, even with satire and tones.

Keywords: Salman Herati, poetry, creativity, content

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 20.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aygün Əlizadə tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SALATIN ƏLİYEVA
ADPU

Üzeyir Hacıbəyov 68
e-mail: asalatin@list.ru

**BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN “İSTİQLAL” POEMASININ
TƏDRİSİNDƏ ŞAĞIRDLƏRƏ MİLLİ İSTİQLAL,
MÜSTƏQİLLİK İDEALLARININ AŞILANMASI**

Xülasə

Ədəbiyyat dərslərində şairin yaradıcılığının yeni təfəkkür işığında, milli müstəqillik kontekstində sistemli araşdırılması, şagirdlərə azərbaycançılıq ideologiyasının aşılması, onların vətənpərvərlik hissələrinin inkişaf etdirilməsi yollarının düzgün müəyyənəşdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Problemlə bağlı apardığımız araşdırmalardan aydın oldu ki, ədəbiyyat dərslərində B.Vahabzadə poeziyasının tədrisi prosesində gənc nəslin vətənpərvərlik hissələrinin inkişaf etdirilməsində interaktiv metodlardan istifadə imkanlarının tədqiqi, optimal metodik yolların müəyyənəşdirilməsi zəruridir. Böyük Azərbaycan şairi, ədəbiyyatımızın böyük ustadları sırasında öz şərəfli yerini həmişəlik tutmuş B.Vahabzadənin poeziyasının tədrisi prosesində gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi problemi həllini tapır. B.Vahabzadə yaradıcılıq üslubunun ayrılmaz əlamətlərindən biri olan parlaq vətən, vətənpərvər insan obrazları ədəbiyyat dərslərində böyük tərbiyəvi potensiala malik obrazlar kimi təhlil olunmuşdur.

B.Vahabzadə poeziyasının tədrisi prosesində şagirdlərdə vətənpərvərlik hissənin inkişaf etdirilməsinin imkan və yolları müəyyənəşdirilmiş, elmi-metodik baxımdan əsaslandırılmışdır. Ümumtəhsil məktəblərində B.Vahabzadənin həyatının, poeziyasının öyrədilməsi prosesində şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün geniş imkanlar mövcuddur. Bütövlükdə ədibin yaradıcılığı xalqımızın mənəvi dəyərlərini əks etdirən zəngin xəzinədir. Şairin aforizmə çevrilmiş misraları, şeir və poemaları zəngin, qürur gətirən mənəvi dəyərlərimizdən xəbər verir. Tədqiqatın nəticələri göstərmişdir ki, qabaqcıl ədəbiyyat müəllimlərimiz şairin vətəndaş poeziyasının tədrisi prosesində şagirdlərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə edilməsində müəyyən uğurlar qazanmışlar.

Belə ki, şairin poeziyasının tədrisi zamanı şagirdlərin diqqəti dövlətçiliyimizə, xalqa, xalq işinə sədaqət, vətənpərvərlik ideyalarının daha qabarıq əks olunduğu bəddii əsərlərə yönəldilir. Həmin nümunələrdə əks olunmuş vətənpərvərlik düşüncəsi, soykökünə bağlılıq kimi milli-mənəvi dəyərlər vurğulanır. Şairin vətən mövzusunda əsərlərinin tədrisi zamanı xalqımıza xas olan cəsurluq, mərdlik, vətən qeyrətinin hər şeydən üstün tutulmasından, əsərlərində adı ehtiramla çəkilən Dədə Qorqud və Koroglundun ibrətamiz həyat yolundan söz açılmalıdır. Söz sənəti nümunələrinin öyrədilməsi 20 Yanvar şəhidlərinin, erməni işğalçılarına qarşı döyüşlərdə mərdlik, vətənpərvərlik nümunəsi göstərən igidlərin döyüş yolu ilə əlaqələndirilməlidir. B.Vahab-

zadənin həyat yolu, istiqlal mübarizəsi, poetik irsinin tədrisi prosesində şagirdlərə torpağa, elə, vətənə bağlılıq, millilik, milli dövlətçilik, dəyanət, müdriklik, yadellilərə qarşı mübarizə kimi mənəvi dəyərlərin aşılmasına daha çox diqqət verilməlidir.

Tədqiqat göstərmişdir ki, ədəbiyyat dərslərində şagirdlərə vətənpərvərlik hissini inkişaf etdirilməsində interaktiv təlim metodlarından istifadə daha yaxşı səmərə verir. Tədqiqat prosesində nəzəri cəlb edən cəhətlərdən biri də, mənəvi dəyərlərimizi şagirdlərə aşılaraq onların həyat təcrübəsindən, əvvəl qazanılmış biliklərdən istifadəyə də xüsusi diqqət yetirilməlidir. Milli-mənəvi dəyərlər şagirdlərə bu zəmində daha asan və səmərəli aşılanır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, vətənpərvərlik hissini məktəblilərə aşılmasında müəllim səriştəsi, müəllim yaradıcılığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllim təlim prosesində şagirdlərin müstəqillik və fəallığına, yaradıcılıq və təşəbbüskarlığına geniş yer verməlidir.

Açar sözlər: təhsil, ədəbiyyat, metod, dərs, milli istiqlal.

Azərbaycan Respublikasında aparılan təhsil islahatlarında vətənpərvərlik mühüm sosial dəyər, cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi birliyinin, dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsinin əsası kimi ön plana çəkilir. Ulu Öndər Heydər Əliyev gənc nəsilə vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasının əhəmiyyətini ön plana çəkərək qeyd edirdi: “Məktəb gənc şəxsiyyətin bir vətəndaş kimi təşəkkülündə, gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində böyük rol oynayır. Məktəbdə vətənpərvərlik işini daim təkmilləşdirmək, onun forma və metodlarının rəngarəngliyinə çalışmaq, yüksək səmərəliliyinə nail olmaq lazımdır. Hər bir gənc vətəndaş... öz ölkəsinin alovlu vətənpərvəri olmalıdır.” [1, s. 258-259.]

“Vətənlə, xalqla, ana dilimizlə qırılmaz tellərlə bağlı olan hər bir misranızdakı hikmət ölkəmizin müstəqilliyi uğrunda vətənpərvər mübarizələrin yetişməsində böyük rol oynamış və gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsində bir örnək olmuşdur.” [2, səh.352.]

Ümumtəhsil məktəblərinin IX sinfində şairin “İstiqlal” poemasının tədrisinə 4 saat ayrılmışdır. Həmin dərs saatlarından 2 saatı əsərin məzmunu üzrə işin aparılmasına, 2 dərs saatı isə poemanın təhlilinə nəzərdə tutulmuşdur. Birinci dərsdə müəllim üçün metodik vəsaitdə müəyyənləşdirilmiş aşağıdakı standartlar üzrə iş təşkil edilir:

Tapşırıq üzrə işdə şagirdlərin əsərin məzmununun dərinə qavramasına, hər misranın, sözün mənasına diqqət yetirməsinə imkan yaradır. Məlumat mübadiləsi və müzakirəsi mərhələsində kiçik qrupların təqdimatları dinlənir, müzakirə edilir. Əsərin məzmunundakı vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq ruhu şagirdlərə güclü təsir edir, onlarda azadlıq mübarizəsinin iştirakçılarna, şəhidlərə ehtiram hissi oyadır. Müzakirə zamanı müəllim istiqamətləndirici suallar vasitəsilə oxunmuş parçadakı hər misranın, sözün kəsb etdiyi dərin mənanı şagirdlərin müstəqil şərh etmələrinə zəmin yaratmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Təhsil. Bilik. Məktəb. Bakı: Müəllim, 2006.
2. Heydər Əliyev və mədəniyyət. Bakı: Nurlan, 2008.
3. Həsənli B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim, 2016. 450 s.
4. Həsənli B., Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat. IX sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, 2016. 224 s.
5. Həsənli B., Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat. IX sinif üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2016. 224 s.

S. Aliyeva

Initiating Bakhtiyar Vahabzade's "Liberty" poem to students
to promote ideals of national independence

Summary

In these lessons, it is important to find ways to develop patriotic emotions in the light of a new thought, in the context of national intolerance, in transferring the ideology of Azerbaijanism to students, and the creativity of the poet. It is clear from our research that, as a poetry study in the work of B. Vahabzade, interactive approaches to the emergence of patriotic feelings of the young generation are explored. The great Azerbaijani poet solves the problem of raising the patriot of the young generation under the teaching of the poetry of B. Vahabzade among the great masters of our literature. In the literary lessons Vahabzade is depicted as a bright homeland, patriotic human images with great educational potential. In general, the pride and patriotism of B. Vahabzade and patriotic, genocidal literary heroes in the fields of study in his homeland are a starting point for scientific and methodological research. Consequently, the opportunities and ways of developing patriotism for students in the teaching of poetry in B. Vahabzade's literature lessons are scientifically methodologically designed. There are great opportunities to educate patriots to teach B. Vahabzade's life and poetry in secondary schools. The creativity of the author is a rich treasure that reflects the maneuvering values of our people. The poet's aphorisms, poems and poems speak to us about our rich, proud maneuvers. The results of the research show that some of the leading teachers of poetry made some progress in teaching civil and ethnic values in their poems. The poet of the growing poet teaches students to focus on artistic work, reflecting the efforts of people, whose ideas are devoted to patriotism and patriotism. It emphasizes patriotism and genocide values. As a teaching of a poet in Anatolia, Dada Korgud and Koroğlu, who face the art of life, the beauty of people, their virtues and works, should talk about exemplary life. Brave men who show courage and patriotism in the war against the Armenians to teach the art of the

word should be connected to the circus arts of the 20 Horn. In the study of Vahabzade's lifestyle, intolerance and poetic heritage, students focus more on the development of the indigenous population such as homeland, nationalism, nationality, nobility, knowledge and foreigners. Research has shown that it has great benefit to use interactive learning methods to improve students' sense of patriotism in literature lessons. One of the important aspects of the research process is that when transferring our spiritual values to students, it is important to pay special attention to the use of life experiences and previously acquired knowledge. National-moral values are transferred to students on this basis more easily and more efficiently. Research results show that teacher education and teacher creativity play an important role in instilling patriotism in school children. The teacher should pay more attention to students' independence and participation in the learning process, creativity and initiative.

Key words: education, literature, method, lesson, national independence.

С.Алиева

Воспитание национальной независимости, идеалов независимости студентам в преподавании стихотворения Бахтияра Вахабзаде «Независимость»

Резюме

На уроках литературы важно систематически исследовать творчество поэта в свете нового мышления, в контексте национальной независимости, донести до студентов идеологию азербайджанства и правильно определить пути развития их патриотических чувств. Из нашего исследования выяснилось, что изучение возможностей использования интерактивных методов и определение оптимальных методологических подходов к развитию патриотических чувств молодого поколения в процессе преподавания поэзии в литературе Б. Вахабзаде. Великий азербайджанский поэт решает проблему патриотического воспитания молодого поколения в процессе преподавания поэзии Б.Вахабзаде, который всегда занимал почетное место среди великих мастеров нашей литературы. Б. Вахабзаде, неотъемлемый признак творческого стиля, изображается на уроках литературы как яркая родина, патриотичные человеческие образы с огромным образовательным потенциалом. Вообще, гордость и патриотизм Б. Вахабзаде, а также патриотические, геноцидные литературные герои в его произведениях на родине служат отправной точкой для научных и методологических исследований. В результате были выявлены возможности и пути развития патриотизма у студентов при обучении поэзии Б. Вахабзаде на уроках литературы, научно-методической. Существуют большие возможности для воспитания патриотов в процессе обучения жизни и поэзии Б.

Вахабзаде в средних школах. Таким образом, при обучении поэтической поэзии внимание студентов сосредоточено на художественных произведениях, которые отражают идеи лояльности и патриотизма к нашей государственности, к людям, к труду людей. Эти примеры подчеркивают национально-нравственные ценности, такие как патриотизм и геноцид. Во время преподавания произведений поэта на родине необходимо говорить о присущем мужеству, храбрости и благородстве людей, а также о образцовом образе жизни Дада Коргуда и Кероглу, чьи произведения пользуются уважением. Преподавание словарного запаса должно быть связано с боевыми искусствами мучеников 20 января, отважных людей, проявивших мужество и патриотизм в войне против армянских оккупантов. В процессе преподавания образа жизни, независимости и поэтического наследия Вахабзаде студенты должны уделять больше внимания развитию таких моральных ценностей, как земля, такие как родина, национализм, национальная государственность, благородство, мудрость и незнакомцы. Исследования показали, что использование интерактивных методов обучения для развития у учащихся чувства патриотизма на уроках литературы является большим преимуществом. Одним из важных аспектов исследовательского процесса является то, что важно уделять особое внимание использованию их жизненного опыта и ранее приобретенных знаний при передаче наших духовных ценностей студентам. Национально-нравственные ценности легче и эффективнее передаются студентам на этой основе. Результаты исследования показывают, что педагогическое образование и педагогическое творчество играют важную роль в воспитании патриотизма у школьников. Учитель должен уделять больше внимания самостоятельности и вовлеченности, творчеству и инициативе учащихся в процессе обучения.

Ключевые слова: образование, литература, метод, урок, национальной независимости.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Cəmilə Məhərrəmovə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLÜŞƏN QULUZADƏ

ADPU

guluzade.gulshan067@gmail.com

MÜASİR ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ S.VURĞUN YARADICILIĞININ ÖYRƏNİLMƏSİ

Xülasə

Xalq şairi Səməd Vurğunun həyat və yaradıcılığı tam orta məktəbin XI sinfində öyrənilir. Ədəbiyyat dərslərində müəllim mövzu ilə bağlı metodik tələbləri diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Mövzunun müasir təlim metodları ilə tədrisi ön plana çəkilməlidir. Bu dərslərdə şagirdlərdə böyük sənətkarın vətənpərvərliyi, poetik istedadı barədə dolğun təsəvvür yaradılmalıdır. Məktəblilərə aydın olmalıdır ki, Səməd Vurğun poeziyası mənəviyyat, xeyirxahlıq, humanizmi tərənnüm edir. O, insanı fəaliyyətə, həyatı daha da gözəlləşdirməyə səsləyir. Bu poeziya öz kökləri ilə xalqımızın həyatına, mənəvi dəyərlərinə, şifahi xalq ədəbiyyatına, klassik bədii irsə bağlıdır.

Əsərin dərslərdə müzakirəsi zamanı şagirdlər sənətkarın yaradıcılığı ilə bağlı fikirlərini söyləyirlər. Qeyd edilir ki, S.Vurğun realist sənətkardır. Onun əsərlərində həyat həqiqətləri yüksək sənətkarlıqla əks etdirilmişdir. Vətənpərvərlik S.Vurğun yaradıcılığının mərkəzi xəttini təşkil edir. Şairin elə bir əsərini tapmaq olmaz ki, onun öz dogma yurduna münasibəti öz əksini tapmasın. Həmin əsərlər oxucunu müqəddəs vətən anlayış üzərində düşünməyə sövq edir. Vətən ana rəmzidir. Çox vaxt bu iki söz birləşərək “Ana vətən” şəklində işlənir. Şair öz şeirlərində vətən anlayışını daha da ülviləşdirir, müqəddəsləşdirir.

Şagirdlər belə bir cəhəti də vurğulayırlar ki, şair vətənin hər guşəsinə sanki bələddir. Dogma yurdun hər qarışı, hər çayı, meşəsi ona əzizdir. Ən əsası isə şair bu yurdun mərd, əməksevər, qəhrəman insanlarına vurğundur. Şairi ilhama gətirən vətənin gözəlliyi ilə yanaşı, onun yüksək mənəviyyatlı insanlarıdır. Bu insan Azərbaycanın ən böyük sərvətidir.

Açar sözlər: şair, şeir, dərslər, müəllim, qrup, şagird, tədqiqat, yaradıcılıq, xalq, məktəb, metodik

Xalq şairi Səməd Vurğunun həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə həsr olunan ədəbiyyat dərslərində müəllim mövzu ilə bağlı metodik tələbləri diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Mövzunun müasir təlim metodları ilə tədrisi ön plana çəkilməlidir.

Müəllim giriş sözündə S. Vurğunun bədii irsinin ilk növbədə milli ruh, milli mənəviyyat poeziyası olmasından söz açaraq qeyd edir ki, şairin əsərləri xalqı səciyəyəldir, xalq həyatını, xalqın arzu və istəklərini, mənəvi dəyərlərini, estetik ideallarını yüksək sənətkarlıqla əks etdirir. Dərslərdə şagirdlərin fəal iştirakı ilə tədqiqat sualı mü-

əyyənləşdirilir: “Səməd Vurğunun şəxsiyyəti və yaradıcılığına el məhəbbətinin, illər keçsə də, xalqın yüksək dəyər verdiyi sənətkar olmasının səbəbini nədə görürsünüz?”

1. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirini haqqında yazır: “Səməd Vurğun yaradıcılığında Azərbaycan, onun keçmişi və bu günü, tarixi və gələcəyi, təbiəti və iqlimi əsas və baş mövzudur. “Azərbaycan” şeirində Vurğun insanı valeh edən musiqili və ahəngdar misraları ilə, oynaq, orijinal qafiyə və rədifləri ilə doğma vətəninə olan coşqun hisslərini, məhəbbət və arzularını ifadə etmişdir...”

“Azərbaycan” şeiri böyük bir operanın üvertürası, ağsaçlı bir xalqın milli himni kimi səslənir. Həcmcə kiçik olmasına baxmayaraq, bundan sonra yazdığı bir çox əsərlərinin ruhu “Azərbaycan” şeirindən gəlir. Bu şeir sanki şairin yaradıcılığının epigrafı, məramnaməsidir.” [s.56-57]

2. Akademik İsa Həbibbəylinin tədqiqatında Səməd Vurğun yaradıcılığında vətənpərvərlik motivləri təhlil edilmişdir: “Səməd Vurğun Azərbaycan ədəbiyyatında qartal qanadlı poeziyanın böyük yaradıcısı kimi qəbul olunur. Səməd Vurğunun 1935-ci ildə 29 yaşında ikən qələmə aldığı məşhur “Azərbaycan” şeiri böyük istedadla yazılmış ilhamlı poeziyanın nadir nümunəsidir. Çoxəsrlik Azərbaycan poeziyasında Vətən haqqında yazılmış “Azərbaycan” şeiri ilə müqayisə edilə biləcək şeir göstərmək çətindir. Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeiri milli azərbaycançı şeirin manifestidir... Səməd Vurğunun yaradıcılığı Azərbaycanın çoxəsrlik tarixinin və yeni həyatının böyük poetik dastanıdır. Səməd Vurğun şeiri Azərbaycan vətənpərvərlik poeziyasının klassik nümunəsidir və ən mükəmməl təcəssümüdür... Böyük istedad, qanadlı ilham, dərin ictimai dünyagörüş, vətənpərvərlik və müasirlik Səməd Vurğun şeirinin əsas mənbələridir.” [s.506-507]

3. Akademik N. Cəfərov şairin yaradıcılığında vətənpərvərlik motivlərini təhlil edərək yazır ki, böyük şair-mütəfəkkirin tərənnüm etdiyi Azərbaycan hər bir azərbaycanlı üçün həm tarixi keçmişi, həm qəhrəmanlıqlarla dolu olan bu günü, həm də parlaq istiqbalı olan bir ölkə- Vətəndir. Onun gözəl təbiəti hər bir Azərbaycan övladına ilham verir; başı qarlı dağları, ceyranlı düzləri, sonalı gölləri, bu torpaqda doğulmuş insanlara qürur, müdriklik şairinə duyğular bəxş edir. Nizamilər, Füzulilər, Vaqiflər yetirmiş bir məmləkəti sevməmək olarmı? ... Səməd Vurğun vətəni- Azərbaycanı, sadəcə tərənnüm etmədi, şair mütəfəkkir qələmi onun yazılmamış tarixini yazdı. O, Azərbaycan xalqının milli varlığını bütün dünyaya tanıtmğa çalışdı. [s.5-6]

Şagirdlər dərslərdəki məndən və təqdim edilən əlavə mənbələrdən istifadə edərək kiçik qruplarda şairin həyat və yaradıcılıq yolunu araşdırır, tədqiqat sualı ilə bağlı təqdimat hazırlayırlar.

“Vətən” qrupunun təqdimatında qeyd edilir ki, S.Vurğunun yaradıcılığı zəngin, çoxşaxəlidir. O, dillər əzbəri olan lirik şeirlər, , həyatı, insan taleyini geniş epik lövhələrlə əks etdirən poemalar, böyük tamaşaçı kütləsinin rəğbətini qazanmış dram

əsərləri yazmışdır. O, zəmanəsinin böyük sənətkarı kimi xalq tərəfindən sevilmiş, əsl xalq şairi kimi onun sevincinə, kədərinə şərik olmuşdur.

“Xalq” qrupunun təqdimatında şairin yaradıcılıq qaynaqlarına münasibət bildirilir: “Səməd Vurğun söz sənətinin sirlərini öyrənmək üçün xalqımızın yaratdığı şifahi söz sənəti incilərini, Nizami, Füzuli, Vaqif və digər klassiklərin yaradıcılığını dərinlən öyrənmiş, böyük sənət yolunda öz çıxırını açmışdır. Şairin ən böyük ilham mənbəyi xalqımızdır, onun qədirbilənliyi, zəhmətkeşliyi, insanpərvərliyidir. Ədib öz xalqına bəslədiyi hisləri, həyat həqiqətlərini, fəlsəfi düşüncələrini əsərlərində təsirli poetik vasitələrlə ifadə etmişdir.”

“El” qrupunun təqdimatında “Azərbaycan” şeirinin oyatdığı təəssüratdan söz açılır: “Şair oxucunu müqəddəs saydığı vətən anlayışı üzərində düşünməyə sövq edir. Vətən şairin nəzərində müqəddəs yer, vətənpərvərlik ülvi hissdır. Odur ki, ədib çox zaman “Ana” və “Vətən” sözlərini sinonim kimi işlədir:

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim sən,
Anam, doğma vətənim sən!
Ayrılarımı, könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!

Şagirdlərin mülahizələri ümumiləşdirilərək belə nəticə çıxarılır ki, Səməd Vurğun bütüb varlığı ilə vətəni Azərbaycana, dogma xalqına bağlı şairdir. Onun poeziyasındakı xəlqilik də bu bağlılıqdan doğur. Sənətin ən güclü meyarı olan xəlqilik xalqa bağlılığı, xalqın mənəviyyatına, dilinə, milli varlığına, ruhuna sədaqəti ön plana çəkir. Xəlqilik prinsipinə bütün yaradıcılığı boyu sadıq qalan şairin şeirlərində xalqın arzu və istəkləri, düşüncələri, qurub-yaratmaq şövqü, həyat fəlsəfəsi əks olunmuşdur.

Ən mürəkkəb, dərin düşüncə tələb edən məsələlər, fəlsəfi mətləblər şairin şeirlərində bütün oxucular üçün aydın, poetik bir dillə əks etdirilir. S. Vurğun poeziyasının qüdrəti xalqın tükənməz, zəngin söz xəzinəsindən istifadə məharəti ilə bağlıdır. Yaşayıb yaratdığı dövrdə olduğu kimi, bu gün də qədirbilən oxucular onu vətəni hərərətlə, qəlbədən gələn səmimi misralarla tərənnüm və təbliğ edən xalq şairi kimi dəyərləndirir.

Ədəbiyyat

1. Həbibbəyli İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
2. Həbibbəyli İ., Əliyev S., Həsənli B., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. XI sinif üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2018.
3. Həsənli B., Mustafayeva A., Əliyev S. Ədəbiyyat. XI sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2018.
4. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild. Bakı: Bakı Universiteti, 2007.

5. Vahabzadə B. Səməd Vurğun. Bakı: Azər nəşr, 1968.
6. Vurğun s. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çəşioğlu, 2004.

G. Quluzadə

Studying S. Vurgun's works at modern literature lessons in XI classes

Summary

The life and work of the national poet Samed Vurgun is studied in the 11th grade of a full secondary school. In the literature lesson, the teacher must take into account the methodological requirements of the subject. Teaching topics using modern teaching methods should be the focus of attention. In this course, students should have a complete understanding of the patriotism and poetic talent of the great poet. It should be clear to schoolchildren that the poetry of Samad Vurgun glorifies spirituality, kindness and humanism. He calls people to action to make life better. This poetry has its roots in life, spiritual values, oral folk literature, the classical artistic heritage of our people.

During class discussions, students express their views on the artist's work. It is noted that S. Vurgun is a realist. His works reflect the realities of life with high skill. Patriotism is the central line of creativity of S. Vurgun. It is impossible to find a work of the poet without his thoughts about his native land. These works prompt readers to think about their sacred homeland. Homeland is a symbol of motherhood. Often these two words are combined in the form of "Motherland".

Pupils also emphasize the fact that the poet is known in every corner of the homeland. He loves every patch of land in his country. And most importantly, the poet in his poems glorifies the brave, hardworking, heroic people of this country. In addition to the beauty of the homeland, the poet is also inspired by a person of high spirituality. This man is the greatest asset of Azerbaijan.

Key words: poet, poetry, lesson, teacher, group, student, research, creativity, people, school, methodology

Г. Гулузаде

Изучение творчества С. Вургунна на современных уроках

литературы в XI классах

Резюме

Жизнь и творчество народного поэта Самеда Вургунна изучается в 11 классе полной средней школы. На уроке литературы учитель должен учитывать методологические требования предмета. Преподавание темы с использованием современных методов обучения должно быть в центре

внимания. В этом курсе учащиеся должны иметь полное представление о патриотизме и поэтическом таланте великого поэта. Школьникам должно быть ясно, что поэзия Самеда Вургун прославляет духовность, доброту и гуманизм. Он призывает людей к действию, чтобы сделать жизнь лучше. Эта поэзия имеет свои корни в жизни, духовных ценностях, устной народной литературе, классическом художественном наследии нашего народа.

Во время обсуждения в классе учащиеся выражают свои взгляды на творчество художника. Отмечается, что С. Вургун - реалист. В его произведениях отражены реалии жизни с высоким мастерством. Патриотизм - центральная линия творчества С. Вургун. Невозможно найти произведение поэта без его размышлений о родной земле. Эти произведения побуждают читателя задуматься о священной родине. Родина - это символ материнства. Часто эти два слова объединяются в форме «Родина-мать».

Ученики также подчеркивают тот факт, что поэт известен в каждом уголке родины. Он любит каждый клочок земли своей страны. И самое главное, что поэт в своих стихах воспеваает смелых, трудолюбивых, героических людей этой страны. Помимо красоты родины, поэта вдохновляет еще и человек высокой духовности. Этот человек является величайшим достоянием Азербайджана.

Ключевые слова: поэт, поэзия, урок, учитель, группа, ученик, исследования, творчество, народ, школа, методика

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vaqif Əliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZÖHRƏ FƏRƏCOVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: ferecovazohre@rambler.ru

“İRŞAD” QƏZETİNDƏ KLASSİK ƏDƏBİYYATIN TƏDQIQI VƏ TƏHLİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan ədəbi-mədəni, ictimai fikir tarixində “İrşad” qəzetinin (1905-1908) müstəsna yeri vardır. İrşadçılar dövlətçilik, millət, vətən sevgisi, istiqlaliyyət düşüncəsinin ümumxalq düşüncəsi kimi formalaşmasında bədii ədəbiyyatın müstəsna xidmətləri olduğu qənaətində idilər.

Qəzetin ədəbi-bədii materialları ilə tanışlıq belə deməyə əsas verir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının klassik ənənələri, çağdaş inkişafı və yeni istiqamətlərindən xəbərdar olan, bəhrələnən müəlliflərin əsərlərinə “İrşad”da geniş yer verilirdi. Üslub rəngarəngliyi, janr müxtəlifliyi, mövzu zənginliyi qəzetin ədəbi-bədii nümunələrini daha da oxunaqlı etmişdir.

Yalnız Azərbaycan və Rusiya imperiyasının digər ərazilərində deyil, qonşu ölkələrdə də yayıldığını nəzərə alsaq, “İrşad”ın ədəbiyyatımızın təbliğində mühüm rol oynadığı bir daha aydın olur.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən maarif, milli mətbuat, müqəddəratını özü müəyyənləşdirən millət, qadın azadlığı, türkcülüyün, İslam dinin təbliği “İrşad”ın əsas mövzularından idi. Qəzetin ədəbiyyat nümunələrində dövrə uyğun olaraq, daha çox ictimai, siyasi, sosial problemlərdən bəhs edilirdi.

İrşadçılar bu düşüncədə idilər ki, avropalaşmaqla müsəlman və türk xalqlarının iqtisadi dirçəlişinə, mədəni və siyasi yetkinliyinə kömək etməklə yanaşı, türkcülük və islamçılıq ideyaları ilə onların milli mənlilik şüurunu oyatmaq olar. “İrşad” qəzetinin mövzu dairəsi geniş idi. Qəzet oxucularını təkcə Azərbaycanda deyil, həm də dünyanın bir sıra ölkələrində baş verən siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni hadisələrdən xəbərdar edirdi. Lakin nədən yazırsa-yazsın “İrşad” bir məqamı unutmurdu: gələcəyə əmin addımlarla irəliləməsi üçün xalqın inkişaf etməsi vacibdir. “İrşad”ın yazarları millətin mövcud problemlərini həll etməyin, onu əsarətdə saxlayan cəhalətdən qurtulmasının ən ümdə yolunu maarifçiliyin inkişafında gördükləri üçün bu məsələni daim diqqətdə saxlayırdılar.

Şübhəsiz ki, millətin uğurlu gələcəyini təmin edən amillərdən biri maarifçiliyin inkişafıdır. “İrşad” qəzetinin fəaliyyət göstərdiyi illərdə Azərbaycanda bu sahədə vəziyyət olduqca acınacaqlı idi. Qəzetinin yazarları böyük cəsarət və təəssübkeşliklə xalqı gerikdən, ətalətdən, cəhalətdən qurtulmağa çağırırdılar.

“İrşad” qəzetində klassik irsin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Qəzetin yazarları yalnız Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığına deyil, dünya mədəniyyətinə, qədim elmlərə, fəlsəfəyə öz baxışları, mülahizələri ilə seçildilər. İrşadçılar Qərbin inqilabi demokratik ruhlu, maarifçi ədiblərinin həyat və yaradıcılığını təqdir edir, yeri gəldikcə, yazılarında onlardan nümunələr verirdilər. Lakin onlar Şərqi möhtəşəm keçmişini, bütün sahələrdə tarixi nailiyyətlərini unuturdular. İrşadçılar klassik Şərq və Qərb mədəniyyətini, ədəbiyyatını vəhdətdə götürür, ümumilikdə dünya sivilizasiyası, ümumibəşəri mənəvi sərvət kimi baxırdılar. Bəşəriyyət üçün təbii əhəmiyyəti, mənəvi dəyərləri olan, ədəbiyyatın yüksək tələblərinə cavab verən hər bir əsəri və onun müəllifləri bu qəzetdə təqdir olunurdu.

Açar sözlər: ədəbiyyat, şeir, tarix, tərəqqi, mətbuat, maarifçilik

Klassik irsin öyrənilməsi, ona münasibət və istinad kimi mühüm məsələlərə “İrşad” qəzetində (1905-1908) böyük həssaslıqla yanaşılırdı. İrşadçılar klassik Şərq və Qərb mədəniyyətini, ədəbiyyatını vəhdətdə götürür, ümumilikdə dünya sivilizasiyasının nailiyyətləri, ümumibəşəri mənəvi sərvət kimi baxırdılar. Onlar Qərbin inqilabi demokratik ruhlu, maarifçi ədiblərinin həyat və yaradıcılığını təqdir edir, yeri gəldikcə, yazılarında onlardan nümunələr verirdilər. Azərbaycanın istiqlaliyyətini düşünən bu qələm əhli azadlıqsevər, mübariz xalqların mücadilə tarixlərini, ədəbiyyat nümunələrini yüksək tuturdu. Həmçinin “İrşad”ın nəşr olunduğu dövrdə elm, təhsil, mədəniyyət, mətbuat, səhiyyə və digər sahələrdə Qərbin Şərqdən öndə olması göz önündə idi. Bu reallıq qələm, söz adamlarının əksəriyyətinin yazılarında müxtəlif üslubda və tərzdə ifadə olunurdu. Lakin irşadçılar yalnız öz dövrlərinin mənzərəsindən çıxış etməyin tərəfdarı deyildilər. Onlar dünya sivilizasiyasının keçib gəlmiş yolu bütövlükdə və hərtərəfli nəzər salır, tərəqqinin Qərbdən başlamadığını tarixi faktlarla əsaslandırır. “İrşad”ın yazarları XX əsrin əvvəllərində elmin, texnikanın inkişafı baxımından Şərqi Qərbə güzəştə getməsinin səbəbini təhlil edərkən çox dərin mətləblər ortaya qoyurdular, burada birinci səbəb kimi əhəlinin cahilliyini göstərirdilər. Lakin xalq bu hala gətirən vəziyyətin özü də sonradan, tədricən yaranmışdı və araşdırıqca kökünün daha dərinlərə getdiyi aşkara çıxırdı. Ə. Ağaoğlu yazırdı: “Məşriqdə üsuli-hökumət fəqət qorxudur; hökumət və hakimlər ancaq əhalini qorxu ilə idarə etmişlər; qorxu məşriqdə ruhi-həyatdır; əgər dürüst diqqət olunsay, aşkar olunar ki, biz məşriqlilərin cümlə məişətimiz, cümlə asari-həyatımız qorxu üzrə binalanmışdır” (6, 1). Ə. Ağaoğlu yazırdı ki, bizdə uşağını sakitləşdirmək üçün ana cürbəcür xəyalatla - süpürgəsaqqallar, cinlər, hal anaları ilə beşikdən bağırqan edir. Bir az böyüdükdə isə o, yumruq, sillə, ağac və başqa cəzalar görür, ata-anasına məhəbbət əvəzinə qorxu, vahimə hiss edir. Mollaxanaya təhsil almaq üçün gedir, orada da molla lütf, şəfqət, mehribanlıq yerinə, çubuq, falaqqa, dəyənəklə “təbiiyə” edir. Yaşı artdıqca hakimlərdən, hökumətdən ədalət və insaf əvəzinə, güc, zor, zülm, cəfa, rüşvət görür. Bütün bunlara görə, Ə. Ağaoğlu düşünürdü ki, Məşriq, yəni Şərq insanı əzir, sıxır, şa-

nını, ehtiramını alır. Hara baxsa, zor və güc görünlər nəinki bir-birlərinə, hətta öz-öz-lərinə inanmırlar.

Ə.Ağaoğlunun Jan Jak Russonun, Volterin, Didronun və başqa fransız klassiklərinin, eləcə də yeni formalaşan azad ruhlu ədəbiyyat adamlarının yaradıcılıqlarını təhlil cəlb etməsinin çox mühüm səbəbləri vardı. O, real həyat hadisələrinin, ictimai problemlərin və mənəvi duyğuların təcəssümündən yaranan ədəbiyyatı bütövlükdə bəşəriyyətin sərvəti sayırdı. Ə.Ağaoğlu zülmə, əsarətə, istibdada qarşı çıxan ədibləri əsl qəhrəman kimi təqdim edirdi. O, İ.Höte, J.J.Russo və digər klassiklərin yalnız elmi, ədəbi-bədii yaradıcılığını təhlil etməklə kifayətlənməmiş, həm də onların öz mühitinə, müasirlərinə, eləcə də mənsub olduqları xalqlarla yanaşı, digər xalqların tarixinə böyük təsir göstərən fikirlərini xüsusi diqqətə çatdırmışdı.

Ümumilikdə Ə.Ağaoğlunun “İrşad”ında Şərq əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin qədimliyi, İslamın elmi-fəlsəfi görüşləri, humanizmi, insan azadlığı yüksək dəyərləndirilirdi. İrşadçılardan əksəriyyəti üçün Qərb tərəqqisi həmin cəmiyyətdəki maarifpərvərlik və azadfikirliliklə cəlbədicə və arzuolunan idi. Onların yazılarında Qərbin təqdiri, Şərqlin tənqidi qabarıq şəkildə əks olunurdu. Lakin bu duyğularda qətiyyətlə antişərq mövqeyi, təslimçilik ovqatı, eləcə də Qərbi ideallaşdırmaq cəhdləri duyulmur. “İrşad”ın yazarları öz dövrlərindən çıxış edərək Qərbin inkişafından nümunə götürməyi, elmi-texniki nailiyyətlərindən bəhrələnməyi gərəkli sayırdılar. Ə.Ağaoğlu yazırdı ki, Monteskye “Ruhəlpəvanın” kitabında “...bu fikri cari edir ki, dünyada üç cür hökumət olur; *birincisi, istibdaddır, belə hökumətdə külli ixtiyar bir şəxsin əlində olur; ikincisi məşrutədir, hakimlər müstəbid olsalar da, qanunlar hazırlayırlar, özləri də bu qanuna əməl edirlər; üçüncüsü, cümhuriyyət hökumətidir, belə hakimiyyətdə külli-ixtiyar xalqın əlində olur*” (3, 3).

İslam dininə və İslam mədəniyyətinə dərinləndirən bələd olan, yazılarında yeri gəldikcə, bu böyük dəyərlərin yalnız müsəlmanlar üçün deyil, ümumilikdə bəşəriyyətin müqəddəratı üçün müsbət təərəflərini diqqətə çatdıran Ə.Ağaoğlu bildirirdi: “...peyğəmbərimiz Məhəmməd əleyhüssəlam insanı insaniyyət dərəcəsinə qalxızmaqə qəddəm qoydu; insanın dərəcə və qədərini mələkdən daha uca dutub mələkəni insanə təziz etdirdi.

Və bu büsatı məşriqdə ələldəvam möhkəmləndirmək üçün əvvəlincə dəfə olaraq üsuli-hökuməti dəğişdirdi; cövr və zülm təntənə və həşəmət əvəzinə mizan ədəl və insaf qoydu” (6, 2).

Ə.Ağaoğlu yazılarında yeri düşdükcə, İslam ölkələrinin şanlı, şövkətli zamanlarını xatırlayaraq yazırdı: “Təəccüb şurasıdır ki, İslamın bu qədər yetişdirdiyi üləma, ürəfa, həkim və danişməndlər arasında birisi yoxdur ki, üsuli-hökumət və qəvaid idarə barəsində layiq etinə olan ciddi bir kitabçə və yainki risalə yazmış ola” (2, 2). O, mütiliyi təbliğ edən, monarxist idarə üsulunu tərifləyən, padşahları Yer üzündə Allahın kölgəsi sayan təfəkkürün müdafiçilərini tənqid atəşinə tuturdu: “Tariximizdə böylə bu məsələlərə işarə də yoxdur; cümləsi filan padşahın və ya filan əmirin etdikləri dəvaların, səfərlərin və övlad və əcdadların təriflərindən ibarətdir.

Cəmaət isə bilmərrə yaddan çıxır: əgər bir kəs istiyə ki, bizim tarixlərimizdən bir əsrin cəmaəti barəsində ittilaat hasil edə, mümkün olamaz.

Hər əsr ibarətdir ancaq onun padşah və əmirlərindən. Lakin bu əsrin cəmaəti nə cür güzəran edirdilər, nə halət və övzadə idilər, ticarətləri, ziraətləri, məhkəməyi-ədliyələri, verdigləri vergilərin qədəri, qaidə əxzi, məkatib və mədarisləri, üləma, şüara, ürəfaları barəsində əsla bir söz böylə dillənmiyor. Guya heç cəmaət yox imiş və külli dünya ibarət imiş padşah və əmirlərdən” (3, 2). Belə olduqda camaatın həyatının, güzəranının, səadətinin, müqəddəratının da padşahların qabiliyyəti, insafı, mürüvvəti ümidinə qaldığını qeyd edən Ə.Ağaoğlu öz dövrünün hesabı ilə iki yüz il əvvələ nəzər salır, o zaman Avropa əhalisinin İran və Çindən daha istibdadi-hökumətin əlində əsir olduqları, ruhanilərin Avropada xalqın cəhalətindən faydalandıqları, kralların guya Yer üzünə Allah tərəfindən təyin olunması fikrini ortaya atdıqları, əsilzadələrin vəziyyətdən öz xeyirlərinə istifadə etdikləri vaxtlarda əsl yazıçıların millətinin haqq səsinə çevrildiklərini bildirirdi. O, ilk dəfə Fransada cürət və hümmət sahibi yazıçıların meydana çıxdığını, hökumət barəsində müxtəlif kitablar, risalələr yazıb camaatın bəsrətini açmağa başladıklarını xatırladır, həmin kitablardan nümunələr gətirirdi: “O cümlədən Monteskyö adlanan bir şəxs “Ruhəlqəvanin” Esprit des Lois adını bir kitab, “İran məktubati” Persanes Lettres adını bir qeyr kitab və “Rum səltənətinin əzəmət və məzəlləti” Roman La grandeur et la decadence de l’empe adını üçüncü bir kitab nəşr etdi” (3, 2).

Ə.Ağaoğlu hər üç kitabda hökumət üsulu, dövlət quruluşları haqqında bəyan edilmiş fikirləri şərh edirdi. Daha sonra o, yazırdı: “Monteskyödən sonra məşhur “Volter” zühur etdi; bu yazıçının yazdığı kitablar o qədərdir ki, tədad ilə qurtarmaz; şiddətli və asarlı bir dil ilə bu atəşli yazıçı ruhanilərin, nücəbaların və ələlxüsus istibdadi və keyf mayişə hökumətin eyib və qüsuratını ənzar xəlqdə nüməyan etməyə şüru etdi; Volteri təqib və əziyyət etdilər; Volter yorulmadı; yazısılə də dəvam etdi; Volteri həbsə saldılar; genə mütənbihə olamayıb yazdı; Volteri vilayətdən xaric etdilər; qürbət ixtiyar edib başladı Firəngistanı risalələr ilə doldurmağa; krallar, padşahlar lərzəyə düşdülər; nəəlac Volteri yanlarına dəvət edib dostluq binasını qoyub onun rəy və tədbiri ilə dövlət işlərini tənzim və təshih etməyə şüru etdilər.

Lakin bunların cümləsindən artıq maəssər və nüfuzlu bu yazıçıların müasiri “Jan Jaq Russo” deyilən bir yazıçı idi.

Bu həkimin dedicinə görə, insan bilatəbii azad və hürrdür; bu azadlıq və hürrlük insanə təbiət və Allah verən bir xüsusiyyətdir; lakin bununla bərabər insan genə bilatəbii cəmiyyətdə; ictimaiə maildir” (3, 2).

Ə.Ağaoğlu Qərbə heyranlıq duysa da, ideallaşdırmırdı. O, din xadiminin əmrinə uyaraq öz alimini tonqallarda yandıran Qərbi yox, böyük fransız inqilabını meydana çıxaran və sonrakı yeni Qərbi təqdir və tərənnüm edirdi. Biz bilərəkdən təkcə Fransanın adını çəkmirik. Çünki müəllifin də diqqətə çatdırdığı kimi, böyük Fransa inqilabı yalnız bu ölkənin tarixində və fransız xalqının həyatında yeni bir başlanğıc yaratmamış, ümumilikdə Avropanı silkələyib oyatmışdı.

Ə.Ağaoğlu və digər irşadçılar öz əsərlərində müsəlman həmrəyliyinin vacibliyinə daim diqqət çəkirdilər. O dövrdə əksər İslam ölkələrinin, bu dinə riayət edənlərin Avropa və avropalılarla müqayisədə geridə qalmasından şikayətçi olan irşadçılar yazılarında tez-tez keçmişə xatırlayırdılar. Onlar tarixi faktlarla qərblilərə sübut edir, şərqilərin isə yadlarına salırdılar ki, vəziyyət əvvəldən belə olmamışdı. Ə.Ağaoğlu bu barədə yazırdı: “Elmcə dirilik, həyat məsələsi ən qarışıq, ən müşkül məsələlərdən birisidir. Keçmişdə üləmayi-islamiyyədən bu məsələyə layiqincə diqqət və etina edən, fəqət iki alim olub, birisi İbn Xəldun öz tarixinin müqəddiməsində, ikincisi - Nasir Tusi öz “Əxlaqi-Nasiriyyə”sində, lakin bu alimlər öz əsrlərinin səramədi olublarsa da, əsrin özünün fənn və elmcə təhqiqat və tədqiqatca qasir olduğundan bu alimlər, misal, həyatıyyəni; yəni, hər bir fərdin, hər bir tayifənin, millətin tərəqqi və tələsinin təzəllül və tədənnisinə əsbab və qəvanini mükəmməl bir surətdə bəyan etməyə nail olmamışlar, əsrlər, qərinələr keçəndən sonra qərb - yəni Yevropa üləması bu - işkalı həll etmişlər. Bunlar İslam üləmasının zəhmətlərindən bilaistifadə öz təhqiqat və tədqiqatları, öz təfəkkürat və təəqqüllatları sayəsində qəvainin həyatıyyəni mükəmməl bir surətdə təmin və bəyan etmişlər (4, 3).

Müxtəlif məzmunlu yazılarında irşadçılar dünya ədəbiyyatının nümayəndələrinə, yaxud onların qəhrəmanlarına, yeri gəldikcə, istinad edir, hansısa hadisələrlə bağlı onları yada salırdılar. Ə.Ağaoğlu “Tulu edən ay parçası” adlı silsilə məqaləsində yazırdı: “Əgər mənə böylə isə dünyada bir müsəlman, bir türk tapılmaz ki, böylə xəyal ilə uğraşsın! Əgər tapılsa böylə divanədir. Çünki müsəlmanların və türklərin şimdiki halında böylə fikirlərə alışımaq (Don Kixot) kibi yel dəgirmanilə vuruşmaq kibi-dir!!” (5, 3).

İrşadçılar klassik elmi-mədəni və ədəbi-bədii dəyərlərin müxtəlif xalqlar tərəfindən mənimsənilməsinə, təkmilləşdirilərək inkişaf etdirilməsinə təbii hesab edirdilər. Bu məsələ A.Surun ədəbi-tarixi tədqiqatlarında belə diqqətə çatdırılırdı: “Məlum olduğu vəchlə cümlə millətlər maarif və mədəniyyəti əsasən bir-birindən iqtibas edərək gəlmişdir... - qərb xristianları bugünkü mədəniyyətin ərəblərdən aldığı zatən bəlidir. Bir vəqt vardı ki, nəsra paşaları Əndəlüsdə ərəb maarifi kəsb edirdilər. Şərqdəki türklər, farslar həm də ərəb mədəniyyətini tərviçə çalışırlardı. Rus qövmü maarifi-ibtidaiyyəyi Qərbi Avropadan almadımı? Şimdiki türklər dəxi firənglərin maarifi-mədəniyyətindən istifadə etmədilərmi?” (1, 3).

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində ziyalılarımızın əksəriyyəti Qərbin, Avropanın tərəqqisini danmır, onlardan dərs almağı öyrənməyi zəruri hesab edir, bəzisi isə xüsusilə ədəbiyyatda və dilçilikdə İstanbula üz tutmağımızı məsləhət bilirdi. Əlbəttə, keçən XX əsrin əvvəllərində əsərləri bütün dünyada təqdim ediləcək səviyyədə olan Azərbaycan yazıçıları, şairləri, publisistləri vardı. Onların əksəriyyəti azərbaycançılığı milli düşüncədə əsas götürür, soykökünə sədaqət göstərir, əsərlərində bu duyğuları təcəssüm etdirirdi. İrşadçılar belə ədəbi-bədii nümunələri, onları söz xəsinə bəxş edən şair və yazıçıları təqdir edirdilər.

Klassik irsə münasibətdə də öz üslubuna, dəst-xəttinə sadıq qalan Ü.Hacıbəyli “Ordan-burdan” silsiləsindən Filankəs imzası ilə yazdığı “Sədini tənqid” adlı felyetonunda Sədinin nəsihətlərini xatırladır, dövrün “Gülüstan”, “Bustan” zəmanəsi olmadığını özünəməxsus bir üslubda yazırdı: “Adam oturub Sədinin “Gülüstan”ını, ya “Bustan”ını, ya bütün külliyyatını oxuduqca, özü-öz başına fikir eləyir və görür ki, hərçənd bu kişini bir belə tərifləyirlər, amma sözün doğrusu, mən and içirəm ki, Sədinin bu dünyadan bir belə də xəbəri yox imiş. Yalan ki, demirəm. Özünüz elə bir baxın, görün, məsələn, bu kişi nə yazır? “Bustan”ın bir yerində deyir ki,

Əgər ba pedər çəng cuyəd kəsi,
Pedər ra yəqin xişm girəd bəsi.

Yəni hər kəs atası ilə dava eləmək istəsə, yəqin ki, atasının bərk acığı tutar. Halbuki bizdə qayda belədir ki, hər kəs atası ilə dava eləmək istəsə, əvvəla, o saat onu vurub öldürər və acığı tutmağa da macal verməz; ya da ki, atası istəsə, bir adam tutub tapşırar ki, vurub oğlunu öldürsün” (7, 4).

Bu felyetonda Şərqi ailə qaydaları, ata-övlad münasibətlərində valideynə hörmətin, ehtiramın ön sırada dayandığını bildirən Sədinin fikirlərinə Ü.Hacıbəyli “düzəliş” edirdi. Əslində isə, o, yüksək dəyərlərinin zəifləməsindən, ailədə böyük-küçüklük məsələsinin unudulmağa başlamasından şikayətlənirdi. Bununla da millətin millət olmasında ən böyük amillərdən birinə - ailə tərbiyəsi, ata ilə oğul münasibətləri kimi olduqca mühüm məsələlərə diqqəti çəkirdi.

Ü.Hacıbəylinin başqa bir felyetonu - “Sədini tənqid, Hafizi tərif” “Sədini tənqid”in davamı təsiri bağışlayır. Müəllif şair Hafiz Şirazin: “Ay vaiz sən nə haydasan, xalq nə halda” beytini nümunə gətirərək, xalqı ittifaq və ittihad çağırır. (8, 4).

Sonda belə bir nəticəyə gəlirik ki, irşadçılar, ümumiyyətlə, bəşəriyyət üçün tərbiyəvi əhəmiyyəti, mənəvi dəyərləri olan, ədəbiyyatın yüksək tələblərinə cavab verən hər bir əsəri və onun müəlliflərini təqdir edirdilər. Odur ki, Azərbaycanın klassik şairləri, eləcə də dünya ədəbiyyatının görkəmli simaları Firdovsi, Nəsrəddin Tusi, Volter, Jan Jak Russo və digərləri arasında ayrı-seçkilik qoymadan, onları bəşər övladları kimi qiymətləndirirdilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. A.Sur: “Bir tövsiyyə”. “İrşad” qəzeti, 3 sentyabr 1906, №207
2. Əhməd bəy Ağayev. “Qosudarstvenni Duma (ya padşahlıq şura)”. “İrşad” qəzeti, 21 mart 1906, №73
3. Əhməd bəy Ağayev. “Qosudarstvenni Duma (ya padşahlıq şura)”. “İrşad” qəzeti, 26 mart 1906, №77
4. Əhməd bəy Ağayev. “Aləmi-islama bir nəzər”. “İrşad” qəzeti, 17 noyabr 1907, №116

5. Əhməd bəy Ağayev. "Tülu edən ay parçası", "İrşad" qəzeti, 22 mart 1906, №74
6. Əhməd Ağayev. "Qosudarstvenni Duma (ya padşahlıq şura)". "İrşad" qəzeti, 20 mart 1906, №72
7. Filankəs. "Ordan-burdan. Sədini tənqid". "İrşad" qəzeti, 24 may 1907, №96
8. Filankəs. "Ordan-burdan. Sədini tənqid, Haizi tərif". "İrşad" qəzeti, 25 may 1907, № 97

Z.Fərəcova

Research and analysis of the classical literary in the newspaper "Irshad"
Summary

The newspaper "Irshad" (1905-1908) has a special place in the literary-cultural and public opinion history of Azerbaijan. The "Irshad" adherents believed that the literature was an exceptional contribution to the formation of the idea of statehood, love for the country and nation, as well as to the formation of independence thought as a national idea. The firsthand acquaintance with the literary and fictional materials of the newspaper suggests that at the beginning of the 20th century, the works of authors who were aware of the classical traditions, modern development and new trends of Azerbaijani and world literature were widely published in the newspaper "Irshad". The variety of style, genre diversity and theme richness made the newspaper's literary and artistic examples even more readable.

Given that it was spread not only in Azerbaijan and other parts of the Russian Empire, but also in neighboring countries, it becomes clear that "Irshad" plays an important role in promotion of our literature.

At the beginning of the twentieth century, the main themes appeared in the pages of "Irshad" included education, national press, self-determination of the nation, women's freedom, Turkic patriotism and the propagation of Islam, having great importance for Azerbaijan. The literary examples of the newspaper were more concerned with social, political, and social problems of that period.

The staff of "Irshad" was of the opinion that mastering the European values will stimulate the economic development and cultural, as well as political maturity of the Muslim and Turkish peoples; on the other hand, it would be possible to arouse their national self-awareness with the ideas of Turkism and Islamism.

The subject sphere of the newspaper "Irshad" was political, social economical, cultural events taken place not only in Azerbaijan, but also in several countries of the world. But do write whatever it wants in "Irshad" didn't forget the suitable time: development of the people is very important to move forward while resolute stens. The writeres of the "Irshad" kept constantly much attention to this problem as they sow the main way solving people's available problem, the salvation of ignorance keeping them in bondage in the devetopment of the englightment.

No doubt, the development of the enlightenment is one of the factors ensuring happy future. In Azerbaijan the situation in this aspect was very sorrowful.

The writers of "Irshad" courageously and initiatively called the people to escape from ignorance, sluggishness and lagging behind.

In the newspaper "Irshad" great importance was paid to the study of the classical heritage. The writers of the newspaper were distinguished by their views and opinions not only on the work of the Azerbaijani classics, but also on world culture, the ancient sciences and philosophy. Supporters of the newspaper "Irshad" evaluated the life and work of literary enlighteners with the revolutionary democratic spirit of the West, and also gave examples of them in their works. However, they did not forget about the magnificent past of the East and historical achievements in all areas. Supporters of the newspaper "Irshad" united the culture and literature of the East and the West, and considered it as the world civilization, universal spiritual wealth. The authors and their works which meet the high demands of the literature, have educational significance and moral values for humanity, were evaluated in this newspaper.

Key words: literature, poem, history, progress, press, enlightenment

З.Фараджова

Исследование и анализ классической литературы в газете "Иршад" Резюме

Газета "Иршад" (1905-1908) занимает особое место в истории литературно-культурного и общественного мнения Азербайджана. Иршадисты считали, что художественная литература имеет исключительные заслуги в формировании идеи государственности, национальности, любви к Родине и независимости как национального мышления. Знакомство с литературно-художественными материалами газеты дает основание говорить о том, что в начале XX века в «Иршад» было уделено большое место произведениям авторов, которые знали о классических традициях, современном развитии и новых направлениях Азербайджанской и мировой литературы. Разнообразие стилей и жанров, тематическое богатство сделали литературно-художественные образцы газеты еще более читаемыми.

Учитывая, что он распространяется не только в Азербайджане и других частях Российской империи, но и в соседних странах, становится ясно, что «Иршад» играет важную роль в продвижении нашей литературы.

В начале XX века основными темами "Иршад" стали просвещение, национальная пресса, нация, которая сама решает свою судьбу, женская свобода, пропаганда тюркизма, Ислама, имеющие большое значение для

Азербайджана. В литературных образцах газеты согласно периоду все больше говорилось об общественных, политических, социальных проблемах.

Иршадисты придерживались такого мнения, что европеизируясь, наравне с помощью мусульманам и тюркским народам в экономическом возрождении, культурном и политическом развитии, возможно пробудить их национальное самосознание идеями тюркизма и исламизма.

Писатели газеты «Иршад» с большим мужеством и фанатизмом призывали народ к освобождению от отсталости, инертности, невежества. Иршадцы, видя выход развития народа, продвижения в будущее уверенными шагами в прогрессе образования и культуры, всегда ставили эту задачу в центре внимания.

В газете «Иршад» большое значение было уделено изучению классического наследия. Писатели газеты отличались своими взглядами и мнениями не только на творчество азербайджанских классиков, но и на мировую культуру, древним наукам и философии. Сторонники газеты «Иршад» оценивали жизнь и творчество литераторов-просветителей с революционно-демократическим духом Запада, также приводили примеры о них в своих произведениях. Однако они не забыли о великолепном прошлом Востока и исторических достижениях во всех областях. Сторонники газеты «Иршад» объединяли культуру и литературу Востока и Запада, и рассматривали как мировую цивилизацию, общечеловеческое духовное богатство. Авторы и их произведения, отвечающие высоким требованиям литературы, имеющие образовательное значение и моральные ценности для человечества, оценивались в этой газете.

Ключевые слова: литература, стихотворение, история, прогресс, пресса, просвещение

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şahbaz Musayev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLNARƏ RZAYEVA
Qərbi Kaspi Universiteti
istiqlaliyyət küçəsi
rzayevagulnara21@gmail.com

CHARLES DICKENS AS A SOCIAL CRITIC

Summary

The problem of poverty became a serious social and economic burden of English society of the late 19th century. This is why it is quite natural that Charles Dickens chose this theme as one of the central themes of his selected novels namely *Hard Times* (1854), *Bleak House* (1852) and *Oliver Twist* (1839). All the same, it is worthy of mention that, to a great extent, these selected texts play the role of a mirror which reflects the life of England of that epoch and the personal experience of Dickens that is realized in these novels especially *Bleak House*. Obviously, these novels represent English society of Victorian age which is full of contrasts where the poverty is next to enormous wealth, and where spiritual richness is often overshadowed by the material desperate social position of the characters of the novels. To underscore the poverty in Dickens's works, they are to be viewed in two dimensions including real or material and spiritual. It is to say that Charles Dickens attempts to realistically depict the severe life of all layers of English society of that epoch with a particular focus on the most deprived. As a matter of fact the novels rather represent a profound analysis of the great socio-economic problem of lower classes and, what is more, these works uncover the importance of the material well-being and wealth in the life of English society. On the other hand, it seems as if Dickens poses a question whether poverty is really a sin, or something really bad that makes people fall lower and lower in the social ladder, or probably, it is just a poor material position of individuals' lack of certain skills, abilities, knowledge, or even simple luck that do not touch the personality of individuals who sink in English society.

Key words: social criticism, poverty, industrialization, society, child labor

Understanding social criticism is a professional issue. There are some considerations, but an essential preface to any discussion of social criticism is in the works of Charles Dickens. Charles Dickens was one of the most influential social critic who used fiction in his works. Charles Dickens is famous as a writer of social criticism. In his novels of social criticism Dickens became a straightforward critic of economic and social conditions. Dickens was one of novelist to pay attention of the destitution of the lower classes in England. A novelist ecumenically associated with social issu-

es. In Dickens' fiction, most characters have a job, but he rarely shows them at work. His novels are centrally about social relationships.

For Dickens, the main message is that the poor are fortuneless because they are the victims of an tyrannic society. He criticizes the behavior of the middle class with the poor. The problem of poverty became a serious social and economic distress of English society of the late 19th century. This is why it is quite natural that Charles Dickens chose this theme as one of the central themes of his selected novels namely *Hard Times* (1854), *Bleak House* (1852) and *Oliver Twist* (1839). All the same, it is deserving of mention that, to a great content, these selected texts play the role of a mirror which reflects the life of England of that epoch and the individual experience of Dickens that is realized in these novels especially *Bleak House*. Apparently, these novels express English society of Victorian age which is full of contrasts where the poverty is next to great wealth, and where spiritual wealth is often overshadowed by the material desperate social position of the characters of the novels (68 p, 69.)

The principal purpose of this research is to study the poverty in Charles Dickens's *Hard Times*, *Bleak House* and *Oliver Twist* in social lenses as well as to critically analyze Dickens's representation of characters who are the underprivileged people of an industrialized society, a phenomenon which led to emerge new class of the capitalists. This study also shows that Dickens is a realist writer whose characters have been created with devotion to the realist and naturalist mode of writing. A realist reading of Dickens's novels proves that he depicts the oppressive nature of the 19th century society and its subjection of the poor and poverty (.p.13).

In addition to the poor, another group of underprivileged members of Victorian society in whom Dickens was interested were children. Dickens's childhood experience contributed to his sensitivity towards the oppression and neglecting the children by family and other members of society. He, himself as a victim of child labor, vehemently attacks the unpleasant experience, which shall be further explored through the course of this research study. He criticizes this phenomenon because of its debilitating effects to which he was subjected such as deprivation of education. Apart from the deprivation of education, other destructive effects include injuries sustained at the factories and exploitation through excessive working hours with little pay. His selected novels, especially *Oliver Twist*, attack the Poor Law Act and the workhouse system because of its harsh conditions which the children had to endure (4 p.46).

Dickens's concern for London slums, as well as his concern for the poor and his discussion surrounding the plight of children is why he has been chosen for this thesis. Dickens's novels and the issues are relevant to modern contemporary society due to the fact that these unprotected, exploited members are still the most vulnerable members in whole society. Furthermore, this research along with exploring the historical background of Dickens's works, is to criticize the industrialization and its destructive nature. This study shows also how industrial revolution effects on Dickens's through the writings and development of the Victorian novel, it shows also Dickens

was a social moralist and a writer who exposed the harsh reality of industrialization using realistic and naturalistic mode of writing. Even though Dickens came from a middle class family, he sympathized with the plight of the poor, and through his writing as he sought to bring awareness to Victorian society of the injustice and harsh condition of living experienced by the poor.

Consequently, this study ultimately seeks to prove that Charles Dickens's works had a social mission, to make the readers take note of the underprivileged people of the Victorian society so that they could take action to improve their plight.

The present thesis aims to socially study the poverty in Charles Dickens's *Oliver Twist*, *Bleak House* and *Hard Times*, the novels which portray the misery of lower class of England in late 19th century vividly. Dickens as a social commentator studies and criticizes the roots and reasons of poverty and using a realistic and naturalistic mode of writing awakens social conscience.

Dickens is a realist writer and his works are influenced by realism and naturalism. His novels are not solely subjected on Marxist view, but they can be viewed from the lenses on Marxism. Society and socio-economic conditions have impact on Dickens's writings and this new born impact of industrialization in Victorian Age led the author to create works somehow related to Marxist idea.

Dickens's selected novels represent poverty and social deprivation of the lower classes in England and show his view of capitalism which is the result of industrialization and urbanization. His novels provide his severe criticism on adverse of industrialization and its destructive nature such as formation of class divisions. Dickens's language and literature, as well as his mode of writings have had a direct impact on culture, awareness of Victorian society and social conscience.

Charles Dickens is a novelist of Victorian age that is greatly admired because of his ability to realistically express poverty and the poor during the Industrial Revolution. *Oliver Twist*, *Hard Times* and *Bleak House* are amongst his novels which well illustrate the situation and condition of the lower class concatenated against the prodigal lives of the middle class and the aristocracy. He uses fiction as an outlet for his enduring fascination with the darker side of human nature. The treatment of crime by Charles Dickens was far more than an authorial device; it was a focal point for his deep concern with social problems and played a significant role in his attempts to understand these social ills. His works are not only about crime, but they also raise questions on the Poor Law system and the living conditions of the working class (p. 28-99.)

His novels *Oliver Twist*, *Dombey and Son*, *Bleak House*, *Hard Times*, and ending with *Little Dorrit*, Dickens totally rejected the position of classical economics and showed his main consideration for the social life (p.121-122).

He attacks the defects of existing institutions and creates a fictive world that was a mirror in which the truths of the real world were reflected. Therefore, it can be noted that Charles Dickens's novels played magnificent role in the implementation of

policies that changed the lives of the poor. Apart from his works, Dickens's active involvement in promoting social reforms raised public awareness in the fight against poverty, deprivation of education, child labor and prostitution.

Ədəbiyyat

1. E.W. Knight, A Theory of the Classical Novel, (London, 1970), pp.68-69.
2. Harry Stone, ed., Charles Dickens' Uncollected Writings from Household Words, (Bloomington, 1968), I, p.13.
3. Humphrey House, The Dickens World, (London, 1960), 4p.46.
4. W.J. Dawson, The Makers of English Fiction, (New York, 1905), p. 28-99.
5. W.W. Crotch, Charles Dickens Social Reformer, (London, 1913), pp.121-122.

G.Rzayeva

Charles Dickens sosial tənqidçi kimi

Xülasə

Yoxsulluq problemi XIX əsrin sonlarında İngilis cəmiyyətinin ciddi bir sosial və iqtisadi yükünə çevrildi. Buna görə Çarlz Dikkensin bu mövzunu seçilmiş romanlarının əsas mövzularından biri - *Hard Times* (1854), *Bleak House* (1852) və *Oliver Twist* (1839) kimi seçməsi olduqca təbiidir. Eyni zamanda, bu seçilmiş mətnlərin bir çox hissəsində o dövrün İngiltərə həyatını və bu romanlarda, xüsusən də *Bleak Evin*-də gerçəkləşən Dikkensin şəxsi təcrübəsini əks etdirən bir güzgü rolunu oynaması da diqqətə layiqdir. Aydınır ki, bu romanlar, yoxsulluğun çox böyük sərvətin yanında olduğu və mənəvi zənginliyin tez-tez roman personajlarının maddi çıxılmaz sosial mövqeyi ilə kölgədə qaldığı ziddiyyətlərlə dolu olan Victoria əsrindəki İngilis cəmiyyətini təmsil edir. Dikkensin əsərlərindəki yoxsulluğunu vurğulamaq üçün onları həqiqi və ya maddi və mənəvi olmaqla iki cəhətdən araşdırmaq lazımdır. Çarlz Dikkens, o dövrün İngilis cəmiyyətinin bütün təbəqələrinin ağır həyatını ən çox məhrum olanlara xüsusi bir diqqət yetirməklə real şəkildə təsvir etməyə çalışdığını söyləməkdir. Əslində romanlar daha aşağı təbəqələrin böyük sosial-iqtisadi probleminin dərin təhlilini əks etdirir və üstəlik bu əsərlər ingilis cəmiyyətinin həyatındakı maddi rifahın və sərvətin əhəmiyyətini ortaya qoyur. Digər tərəfdən, sanki Dickens yoxsulluğun həqiqətən günah olduğunu və ya insanları sosial nərdivanda aşağı və aşağı düşməsinə şərtləndirən bir pis bir şey ortaya qoyur və ya, ehtimal ki, şəxslərin çatışmazlığının sadəcə maddi vəziyyətidir.

Açar sözlər: sosial tənqid, yoxsulluq, sənayeləşmə, cəmiyyət, uşaq əməyi

Г.Рзаева

Чарльз Диккенс как социальный критик

Резюме

Проблема бедности стала серьезным социально-экономическим бременем английского общества конца 19 века. Вот почему вполне естественно, что Чарльз Диккенс выбрал эту тему в качестве одной из центральных тем своих избранных романов, а именно: «Трудные времена» (1854), «Холодный дом» (1852) и «Оливер Твист» (1839). Тем не менее, стоит упомянуть, что в значительной степени эти отобранные тексты играют роль зеркала, отражающего жизнь Англии той эпохи и личный опыт Диккенса, который воплощен в этих романах, особенно в «Холодном доме». Очевидно, что эти романы представляют английское общество викторианской эпохи, которое полно контрастов, где бедность соседствует с огромным богатством, и где духовное богатство часто омрачено материальной отчаянной социальной позицией персонажей романов. Чтобы подчеркнуть бедность в работах Диккенса, их следует рассматривать в двух измерениях, включая реальное, материальное и духовное. Следует сказать, что Чарльз Диккенс пытается реалистично изобразить суровую жизнь всех слоев английского общества той эпохи с особым акцентом на самых обездоленных. На самом деле романы скорее представляют собой глубокий анализ великой социально-экономической проблемы низших классов, и, более того, эти работы раскрывают важность материального благополучия и богатства в жизни английского общества.

Ключевые слова: социальная критика, бедность, индустриализация, общество, детский труд

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor Şahin Xəlili tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

JALƏ BABAZADƏ
ADPU

Üzeyir Hacıbəyov
e-mail: jale.babazade@icloud.com

SƏNƏTKARIN HƏYAT VƏ YARADICILIĞININ ÖYRƏNİLMƏSİ ÜZRƏ ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ƏLAVƏ MƏNBƏLƏRDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI

Xülasə

Ədəbiyyat fənn kurikulumu üzrə dərslərin təşkilinə yeni yanaşma müasir təlimə verilən mühüm tələblərdəndir. Yeni yanaşma təlim materiallarının öyrənilməsi prosesində əlavə mənbələrdən istifadəni də nəzərdə tutur. V-IX siniflərdən fərqli olaraq, X-XI siniflərdə sənətkarın həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə ayrıca dərslər ayrılışdır. Yuxarı siniflər üçün müasir dərslərə sənətkarın həyat və yaradıcılığı üzrə yığcam istiqamətləndirici məlumatlar daxil edilmişdir. Müəllim mövzunu dərinləndirərək mənimsətmək məqsədilə şagirdləri əlavə mənbələrdən istifadəyə yönəltməlidir. Bu məsələ ilə əlaqədar müəllimin dərslərdə metodik tövsiyələrdən, eləcə də dərslərdəki sual və tapşırıqlardan yaradıcı istifadə etməsi zəruridir. Müasir dərslərdə biliklərin mənimsənilməsi yalnız dərslərdəki materialla məhdudlaşmamalıdır. Yeni biliyin mənimsənilməsi üzrə dərslər şagirdin tədqiqatçılığına, müstəqil fəaliyyətinə əsaslanmalıdır. Odur ki, dərslərdə sənətkarın həyat və yaradıcılığı, monoqrafik şəkildə öyrənilən əsərləri ilə bağlı əlavə materiallardan istifadə imkanlarının reallaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Ədəbiyyat dərslərində tərcümeyi-hal materiallarının öyrənilməsinin böyük təlim-tərbiyə əhəmiyyəti vardır. Sənətkarın ömür yolu, cəmiyyətdə tutduğu fəal həyat mövqeyi gənc nəsillər üçün nümunəyə çevrilir. Nümunə şagirdin milli mənəvi dəyərlərə yiyələnməsində, şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm vasitədir. Ədəbiyyat dərslərində müəllim bu imkandan səmərəli istifadə etməlidir.

X sinifdə “Mirzə Fətəli Axundzadənin həyat və yaradıcılığı” mövzusunda ədəbiyyat dərslərində əlavə mənbələrdən istifadə imkanları genişdir. Belə ki, F.Qasımlı, Ə.Dəmirçizadə, Y.Qarayev, N. Məmmədli, X.Əlimirzəyev, H.Əfəndiyev kimi görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərin M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş dəyərli tədqiqatları nəşr olunmuşdur. Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətinin təşkili üçün bu tədqiqatlardan seçilmiş fikirlərə münasibət bildirilməlidir. Şagirdlər ədəbiyyatşünas alimlərin tədqiqatlarından seçilmiş fikir və mülahizələrə öz münasibətlərini əsaslandırmalıdır. Bu məsələnin metodik baxımdan məqsədyönlü təşkili müəllimin başlıca vəzifələrindəndir. Müəllimin bələdçi rolu hə-

min dərslərdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ədəbiyyatşünaslıq materiallarının dili, üslubu şagirdlər üçün müəyyən çətinliklər də yarada bilər.

Qabaqcıl ədəbiyyat müəllimləri təlim prosesində əlavə mənbələrdən istifadə sahəsində müsbət təcrübə toplamışlar. Bu təcrübənin öyrənilməsi göstərir ki, müstəqil araşdırma təşkil olunan ədəbiyyat dərslərində şagirdlər daha fəal olurlar. Onlar öyrənilən mövzu, problem üzrə biliklərə dərinlən şagirdlər daha fəal olurlar. Əlavə mənbələr üzrə iş zamanı şagirdlərin ədəbi təhsili, tərbiyəsi, inkişafı vəzifələri həyata keçirilir. Onlar təlim prosesinin obyektini kimi yox, subyektini kimi fəaliyyət göstərirlər. Əlavə mənbələr üzrə iş məktəblilərdə mütləq, təhlil bacarıqlarının formalaşması baxımından da səmərəlidir.

Açar sözlər: dram, komediya, təlim, tənqid, müəllim, şagird, tədqiqat, metodik, mənbə, müstəqillik, fəallıq

Ədəbiyyat fənni kurikulumu üzrə dərslərin təşkilinə yeni yanaşma təlim materiallarının öyrənilməsi prosesində əlavə mənbələrdən istifadəni nəzərdə tutur. Ədəbiyyat fənninin dərinlən öyrənilməsi yuxarı siniflərdə sənətkarın həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə ayrıca dərslər saatları ayrılmışdır. Həmin siniflərin dərslərinə sənətkarın həyat və yaradıcılığı üzrə yığcam istiqamətləndirici mətnlər daxil edilmişdir. Məlumdur ki, dərslərdə mövzu ilə əlaqədar əhatəli məlumat vermək mümkün deyildir. Odur ki, müəllim üçün metodik tövsiyələrdə, eləcə də dərslərdəki sual və tapşırıqlarda şagirdlərin təlim materialı ilə məhdudlaşmaması, əlavə materiallardan istifadə etmələrinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Tərcümeyi-hal materiallarının öyrənilməsinin böyük təlim-tərbiyə əhəmiyyəti vardır. Böyük sənətkarın ömür yolu, cəmiyyətdə tutduğu fəal həyat mövqeyi gənc nəsillər üçün nümunəyə çevrilir. Belə nümunə şagirdin milli mədəni dəyərlərə yiyələnməsində, şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm vasitədir. Ədəbiyyat dərslərində müəllim bu imkandan səmərəli istifadə etməlidir.

X sinifdə Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı, yaradıcılıq yolunun öyrənilməsinə həsr olunan dərslərin motivasiya mərhələsində şagirdlərin ədəbi haqqında ilkin bilikləri aşıqara çıxarılır. Şagirdlərdə sənətkarın tərcümeyi-halına maraq oyatmaq məqsədilə Anarın ssenarisi əsasında rejissor Ramiz Həsənoğlunun çəkdiyi, daha mütəfəkkür Mirzə Fətəli Axundzadə haqqında filmdən (<https://www.youtube.com/watch?v=noijiDSwtd8&t=4s>) balaca Fətəlinin Xammə qəsəbəsindən vətəni qayıtmasından bəhs edən epizod nümayiş etdirilir.

Filmə nümayiş etdirilən epizodun müzakirəsi zamanı şagirdlərin diqqətinə çatdırılır ki,

ədəbiyyatımızın, ictimai fikrimizin yeni mərhələsi M.F.Axundzadə ilə başlayır. Təsədüfi deyil ki, ictimai fikrimizdə XIX əsr “Mirzə Fətəli əsri” kimi səciyyələndirilir. Bu dövrdə ədəbiyyatımız yeni inkişaf yoluna qədəm qoyur, söz sənətimizdə yeni janrlar, milli şüurda, ictimai fikirdə yeni ideyalar yaranır.

M.F.Axundzadə söz sənətimizdə dramaturgiyanın, yeni nəsrin yaradıcısıdır. Ədəbiyyatımızda ilk fəlsəfi traktatın, ədəbi tənqidin meydana gəlməsi də böyük ədibin adı ilə bağlıdır.

Mövzu ilə əlaqədar dərsdə tarix fənni ilə inteqrasiya imkanları reallaşdırılır. Bu məqsədlə məktəblilərin tarix fənni üzrə bilikləri yaddaşda canlandırılır. Müsahibə zamanı qeyd edilir ki, ədəbiyyatımızın inkişaf tarixində XIX yüzillik ictimai həyatda hadisələr, ədəbiyyatda mühüm yeniliklər, irəliləyişlərlə əlamətdardır. Bu mərhələdə söz sənətimiz yeni mövzu, məzmun və bədii keyfiyyətlər əxz etmişdir. Bütün bunlar ictimai şüura öz müsbət təsirini göstərmişdir. Yüzdəbirin əvvəllərində baş verən faciəli hadisə, vətənimizin iki od arasında qalması, İran və Rusiya arasında bölüşdürülməsi cəmiyyətin həyatına, ictimai-siyasi, ədəbi proseslərə təsirsiz ötüşmədi. Ölkənin cənubunun feodal üsul idarəsinin hökm sürdüyü İranın tərkibində qalması, Şimalı Azərbaycanın müstəmləkəçilik siyasəti yürüdən Rusiyaya ilhaq edilməsi ədəbiyyata, sənətkarların yaradıcılığına da öz təsirini göstərdi. Belə bir şəraitdə bədii yaradıcılığa başlayan M. F. Axundzadə yeni, demokratik, realist ədəbiyyatın yaradılması üçün mübarizə aparır, xalqın inkişaf, tərəqqi ilə bağlı arzu və istəklərini əks etdirən əsərlər yazırdı. Həmin əsərlər islam dünyasında, Şərqdə ictimai fikirdə, xüsusən İran və Orta Asiya xalqlarının ədəbiyyatında inkişafın mühüm amillərindən oldu.

M.F.Axundzadə yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçılarından prof. Nadir Məmmədli bu məsələdən bəhs edərək yazır: “Məlum bir faktdır ki, Azərbaycan realist ədəbiyyatı, xüsusən onun banisi M. F. Axundzadə İran ədəbiyyatında, eləcə də qardaş Orta Asiya xalqları ədəbiyyatında realizmin yaranması və inkişafına ciddi təsir göstərmişdir”. [7, s.39-40]

Dərsdə araşdırma üçün tədqiqat sualı müəyyənləşdirilir: “Mirzə Fətəli Axundzadənin həyat yolu və yaradıcılığında hansı mühüm məqamlar onu yaradıcı şəxsiyyət, fəal ictimai xadim kimi məşhurlaşdırmışdır?”

Tədqiqatın aparılması üçün kiçik qruplar yaradılır. Hər qrupa iş vərəqlərində sual və tapşırıqlar verilir.

“Müstəqillik” qrupunun sual və tapşırıqları:

1. M.F. Axundovun yaradıcılığını səciyyələndirən əsas cəhətləri müəyyənləşdirin.

2. Dramaturqun “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” əsərində başlıca tənqid hədəfləri kimlərdir?

“Azadlıq” qrupunun sual və tapşırıqları:

1. “Hekayəti-vəzir xani Lənkəran” əsərində əsas gülüş hədəflərini səciyyələndirin?

2. “Hekayəti-xırs quldurbasan” əsərinin mövzusu, problemi haqqında danışın.

“Demokratiya” qrupunun sual və tapşırıqları:

1. “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” əsərinin əhəmiyyətini nədə görürsünüz?

2. M.F.Axundzadənin bədii yaradıcılığının əhəmiyyətini şərh edin.

“İnkişaf” qrupunun sual və tapşırıqları:

1. Sənətkarın ədəbiyyatımıza gətirdiyi yeniliklər nədən ibarətdir?
2. “Hekayəti- mərdi xəsis” əsərinin tənqid hədəfləri kimlərdir?

Bu sual və tapşırıqlar üzrə tədqiqatın aparılması ədibin həyat və yaradıcılığı üzrə ədəbiyyatşünaslıq materialları, əlavə mənbələr üzrə araşdırma aparılmasını tələb edir. Kiçik qruplarda araşdırmanı yönləndirmək üçün M.F.Axundovun amalını əks etdirən aşağıdakı fikirlər şagirdlərin diqqətinə çatdırılır:”Mən xalqı sevən, canımı bu yolda qurban verməyə hazır olan bir adamam. ..Mənim qəsdim islam xalqlarını sarsıdan cəhaləti aradan qaldırmaq,elmi, sənəti inkişaf etdirmək, xalqımızın azadlığı, rifahı və sərvətlərinin artırılması üçün,vətənin abadlaşdırılması üçün ədalətlə rəvac verməkdir...Mənim məqsədim ancaq ondan ibarətdir ki, bütün müsəlman xalqları da başqa xalqlar kimi savad və elm sahibi olub məişət işlərindən lazımınca xəbərdar olsunlar”[3, s.7]

Sənətkarın “Hekayəti müsyö Jordan həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah cadükünü məşhur” komediyası və “Aldanmış kəvakib” povestinin öyrənilməsinə ayrıca dərs saatları ayrıldığından bu dərsdə həmin əsərlərin müzakirəsi aparılmır. Şagirdlər müəllimin tapşırığı ilə kitabxanadan seçilmiş əsərlərdən istifadə edərək təqdimat hazırlayırlar. İlk növbədə M.F. Axundzadənin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamına uyğun olaraq nəşr olunmuş və ölkə kitabxanalarına paylanılmış 3 cildlik əsərlərindən istifadə olunur.

Məktəb kitabxanasındakı bu mənbələrdən istifadə edərək təqdimatlar hazırlayan şagirdlərə müəllim zəruri tövsiyələr verir. Tövsiyələrdən və əlavə mənbələrdən bəhrələnen şagirdlərin təqdimatların müzakirəsində qeyd edilir ki, M.F.Axundzadə doğma ana dili ilə yanaşı, ərəb,fars, rus dillərini mükəmməl bilən, bu dillərdə yazıb-yaratmağı bacaran sənətkar daim xalqın inkişaf, tərəqqi yollarını arayırdı. Bu baxımdan ədəbiyyat və ictimai fikir tarixində onun ən böyük xidmətlərindən biri Qərbdə yaranmış ədəbi janrlar, mütərəqqi ictimai ideyalardan bəhrələnməsi və milli zəmində tətbiq etməsidir. Cəmiyyətdəki çatışmazlıqların tənqidi, komediya janrında əsərlərində ifşaedicü gülüş ədibin xalqı maarifləndirmək, savadlı görmək, cəhalətdən qurtulmasına nail olmaq niyyətindən irəli gəlirdi. Böyük mütəfəkkir, vətənpərvər öz xalqını dünyanın inkişaf etmiş xalqları sırasında görmək istəyir, bu məqsədlə öz qələmi ilə yorulmadan çalışır, milli tərəqqi naminə mücadil aparır, yazıb yaradırdı.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində böyük hadisəyə çevrilmiş məşhur komediyaları, povesti M.F.Axundzadəni söz sənətimizin qüdrətli nümayəndəsi, novator sənətkar kimi dəyərləndirməyə əsas verir. 1850-1855 ci illərdə o, söz sənətimizi zənginləşdirən, ədəbiyyatımızda hadisəyə çevrilən 6 komediya yazmışdır. “Hekayəti Molla İbrahimxəlil kimyagər”,Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah cadükünü-məşhur”,”Hekayəti-xırs quldurbasan”,”Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran”, ”Sərgüzəşti-mərdi səsis”(“Hacı Qara”),”Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” komediyaları ilə ədib ədəbiyyatımızda yeni bir istiqamət açdı. 1857-ci ildə yazdığı “Aldanmış kəvakib”povesti ilə söz sənətimizdə milli nəsrin əsası qoyuldu..

Şagirdlər əlavə mənbələr üzrə araşdırmalar aparaq bildirirlər ki, ədib bu komediyalarda ictimai həyatda, məişətdə, insan xarakterindəki qüsurları kəskin tənqid edir, gülüşdən, satiradan təsirli silah kimi istifadə edirdi.

Dərsin sonunda şagirdlərin M.F. Axundzadənin həyat yolu və yaradıcılığı haqqında söylədikləri fikirlər ümumiləşdirilir və nəticə çıxarılır.

Ədəbiyyat

7. Axundzadə M.F. Əsərləri. 3 cildə. I-II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
8. Dəmirçizadə Ə.M. F. Axundov dil haqqında və Axundovun dili. Bakı, 1940.
9. Əfəndiyev H. M. F. Axundovun nəsr. Bakı: Azərənşr, 1954.
10. Əlimirzəyev X. M.F. Axundovun ideal və sənət dünyası. Bakı: Nurlan, 2007.
11. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. X sinif üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 1917.
12. Qasımlı M. F. Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962.
13. Məmmədov M. F. Axundovun realizmi. Bakı: Elm, 1978.
14. Salamoğlu T. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-öçerklər. Bakı 2011.

J. Babazadə

Possibilities of using additional resources in literature lessons to study the artist's life and work Summary

A new approach to organizing lessons on the curriculum of literature is the requirements of modern learning. This approach also involves the use of additional resources in the learning process. In contrast to V-IX classes, X-XI classes have separate hours for studying the study of the artist's life and work. Modern textbooks for high school contain compact information about the life and work of the artist. The teacher should recommend that students use additional resources for in-depth study of the subject. It is important for the teacher to be creative in using methodological recommendations, as well as questions and tasks in the textbook. However, the acquisition of knowledge on the topic should not be limited to the textbook material. The modern lesson should be based on independent research activities of students. Therefore, special attention should be paid to the use of additional materials related to the life and work of the artist, and his monographs.

There are many opportunities to use additional resources in the X class in a literature lesson on the theme "Life and work of Mirza Fatali Akhundzade". Thus, valuable research on the life and work of Mirza Fatali Akhundzadeh was published.

The studies of F. Gasimzade, A. Demirchizade, Y. Garaev, N. Mammadli, H. Alimirzaev, H. Afandiev should be used in the learning process. Pupils should express their thoughts to samples selected from literary studies and substantiate their judgments. The methodical and purposeful organization of this work is the main task of the teacher. The role of the teacher is important in these lessons. It should be borne in mind that the language and style of literary materials can create difficulties for students.

Leading teachers of literature have gained positive experience in using additional resources in the educational process. The study of this experience shows that students are more actively involved in literature classes in which they conduct research. They gain in-depth knowledge of the studied problem. Work on additional resources contributes to literary education, upbringing and development of students. They act as subjects, and not as objects of the educational process. Working with additional sources is also effective in terms of developing students' analysis skills.

Key words: drama, comedy, teaching, criticism, teacher, student, research, methodical, source, independence, activity

Ж.Бабазаде

Возможности использования дополнительных ресурсов на уроках литературы по изучению жизни и творчества художника

Резюме

Новый подход к организации уроков по kurikulumу литературы требования современного обучения. Этот подход также предполагает использование дополнительных ресурсов в процессе обучения. В отличие от V-IX классов, X-XI классах к изучению жизни и творчества художника выделены отдельные часы. Современные учебники для старших классов содержат компактную информацию о жизни и творчестве художника. Учитель должен рекомендовать ученикам использование дополнительных ресурсов для углубленного изучения предмета. Для учителя важно проявлять творческий подход к использованию методических рекомендаций, а также вопросов и задач в учебнике. Однако приобретение знаний по теме не должно ограничиваться материалом учебника. Современный урок должен основываться на самостоятельной исследовательской деятельности учащихся. Поэтому особое внимание следует уделить использованию дополнительных материалов, связанных с жизнью и творчеством художника, и его монографий.

Существует много возможностей использовать дополнительные ресурсы в X классе на уроке литературы по теме «Жизнь и творчество Мирзы

Фатали Ахундзаде». Так, были опубликованы ценные исследования о жизни и творчестве Мирзы Фатали Ахундзаде.

Исследования Ф. Ф. Гасымзаде, А. Демирчизаде, Ю. Гараева, Н. Мамедли, Х. Алимйрзаева, Х. Афандиева должны использоваться в процессе обучения. Ученики должны выразить свои соображения образцам выбранным из литературных исследований и обосновывать свои суждения. Методическая и целенаправленная организация этой работы является главной задачей учителя. Роль учителя важна на этих уроках. Надо учитывать что, язык и стиль литературоведческих материалов могут создавать трудности для учащихся.

Ведущие учителя литературы приобрели положительный опыт использования дополнительных ресурсов в учебном процессе. Изучение этого опыта показывает, что учащиеся более активно участвуют на уроках литературы, в которых ведут исследовательские работы. Они получают глубокие знания по изученной проблеме. Работа над дополнительными ресурсами способствует литературному образованию, воспитанию и развитию учащихся. Они действуют как субъекты, а не как объекты учебного процесса. Работа с дополнительными источниками также эффективна с точки зрения развития у студентов навыков анализа.

Ключевые слова: драма, комедия, обучение, критика, учитель, ученик, исследование, методическая, источник, самостоятельность, активность

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Füzuli Əsgərli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏRGİZ QULİYEVA
E-mail: gulieva8@gmail.com
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Üzeyir Hacıb

**ALTINCI SINIF ÜÇÜN ƏDƏBİYYAT FƏNNİ ÜZRƏ DƏRSLİYİN
METODİK VƏSAİTİNDƏ TƏDQIQAT SUALLARININ QOYULMASINDA
NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK İSTIQAMƏTLƏR**

Xülasə

Ənənəvi dərslərdə müəllim subyekt, şagird isə obyekt idi. Şagirdlər müəllimin düşüncələrini və dərslərdə yazılanları əzbərləyirdilər. Belə təhsil şagirdləri passivləşdirirdi. Kurikuluma keçidin ən böyük üstünlüyü şagirdləri əzbərləməkdən xilas etmək oldu. Yeni təhsil sisteminə əsasən, integrativlik üstündür. p.ü.f.d.dos.Fəxrəddin Yusifov qeyd edir: “Təhsilin məzmun komponentlərinin bir-biri ilə və hə həyətla sistemli şəkildə əlaqələndirilməsidir”. Kurikulum kimi konseptual sənədə əsasən, təhsil və təlim vəhdətdə götürülür, şagirdlər nəaliyyətə çatmaq üçün müstəqil tədqiqatlar aparır, öz üzərlərində çalışırlar. Şagirdlərə öz üzərlərində çalışma və tədqiqatlar aparma şansını dərslərdə tədqiqat sualının qoyulması mərhələsi yaradır. Bu mərhələ motivasiya mərhələsindən sonra icra edilir. Lakin, tədqiqat suallarının qoyulması motivasiya mərhələsinin tərkib hissəsi kimi düşünülməli, ona ayrıca mərhələ kimi yanaşılmalıdır. Nəticələr göstərir ki, müəllim çatışmazlıqlarından biri də tədqiqat suallarına ayrıca mərhələ kimi yanaşılmasıdır. Tədqiqat sualları qoyularkən istiqamətləndirici suallardan da istifadə oluna bilər. Belə suallar şagirdlərin təfəkkürünün oyanmasına, diqqətlərinin mərkəzləşməsinə xidmət edir. Məktəblərdə aparılan araşdırmalara görə, tədqiqat suallarını təyin etməkdə müəllimlər çətinlik çəkirlər. Buna səbəb müəllimlərin tədqiqat suallarının ümumi qanunlarını bilməməsidir. Tədqiqat sualları mövzuya uyğun olmalı, yığcam olmalı, şagirdləri düşündürməli, şagirdlərin hamısı tədqiqata cəlb olunmalı, sualın cavabı dərhal tapılmamalı, sual tapşırığa parçalanmamalıdır.

Altıncı sinif ədəbiyyat fənni üçün metodik vəsaitə nəzər saldıq. Məlum oldu ki, metodik vəsaitdə tədqiqat sualları qoyulmamışdır. Dərsdə reallaşdırılacaq standartlardan yalnız bir neçəsi dərslərdəki mövzuların məzmununa və çalışmalara uyğundur. Qoyulmuş tədqiqat sualları isə, mənim öz təfəkkürümün məhsullarıdır. Həmin sualların tərtibində dərsdə reallaşdırılacaq dövlət standartları nəzərə alınmışdır. Məzmunu uyğunluq yoxlanılmışdır. Dərslərdəki çalışmanın məzmunu yoxlanılıb.

Açar sözlər: tədqiqat sualları, dərslərdəki çalışmanın məzmunu yoxlanılıb, praktik istiqamət.

Məlum olduğu kimi, ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, yeni təlim yetişən gənc nəslin təhsilində şagirdyönümlülük, nəticəyönümlülük, şəxsiyyətyönümlülüüyü əsas mövqə götürərək, təhsildə qabaqlayıcı prinsip kimi daima cəmiyyətin və texnologiyanın sürətli inkişafını izləyir Yeni təhsil sisteminə əsasən, integrativlik üstündür. p.ü.f.d.dos.Fəxrəddin Yusifov qeyd edir: “Təhsilin məzmun komponentlərinin bir-biri ilə və həyəatla sistemli şəkildə əlaqələndirilməsidir”. (5. s-106). Yeni təlim şagirdləri əzbərçilikdən uzaqlaşdıraraq, dərslər boyunca müəllim tərəfindən təqdim olunmuş suallara cavab axtarmağa, müxtəlif mövqeli fikirlər irəli sürməyə, onları əsl tədqiqatçı kimi yetişdirməyə xidmət edir. Bu baxımdan tədqiqat suallarının böyük əhəmiyyətinin olduğunu birinci məqaləmdə qeyd etmişdim.

Metodist alim p.ü.f.d. dos. Fəxrəddin Yusifov yeni təhsil sisteminə keçidi yüksək qiymətləndirərək qeyd edir: “Yeni təhsil proqramı “yaddaş” məktəbindən “düşüncə” məktəbinə keçidə əsaslanır” (5, s-105)

İlk məqalədə tədqiqat suallarının qoyulması problemlərindən danışarkən əsas çatışmazlıqlardan birinin də sinfin yaş səviyyəsinin nəzərə alınmaması məsələsi olduğunu vurğuladım.

Bu məqalə 6-cı sinif üzrə metodik ədəbiyyata və oradakı tədqiqat suallarına həsr olunduğundan qeyd etməliyəm ki, 6-cı sinif ümumi təhsil pilləsinin aşağı sinfi olduğundan bu mərhələdə şagirdlərin yaş səviyyəsi nəzərə alınaraq, ədəbiyyat dərslərinə daxil olan materiallar sadəcə bədii sözün əhəmiyyəti haqda məlumatı özündə əks etdirir, azyaşlı şagirdlərin nitq və təfəkkürünün inkişafına xidmət edir. Bu mövqedən çıxış edərək söyləmək olar ki, qoyulmuş tədqiqat sualları da məhz şagirdlərin yaşının nəzərə alınması ilə təyin olunmalı, gələcək mərhələlər üçün onların təfəkkür və nitqinin müəyyən dərəcədə inkişafına xidmət etməlidir.

Metodik vəsaitlər və onların əhəmiyyətindən danışarkən qeyd etdim ki, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən hazırlanan metodik vəsaitlər təhsil pillələri üzrə məzmun xətləri və standartların gözlənilməsi ilə tədqiqat suallarının qoyulması məsələsi baxımından ədəbiyyat müəllimlərinin işlərini xeyli dərəcədə asanlaşdırmışdır.

Tədqiqat suallarının nəzəri istiqamətlərindən danışarkən isə göstərdim ki, qoyulmuş tədqiqat sualı mövzuya uyğun olmalı, dərslərdə reallaşdırılacaq təhsil standartları ilə üst-üstə düşməli, tədqiqat suallarına uyğun dərslərdə çalışmaları təqdim olunmalı, metodik vəsaitdə bu haqda müəllimə tövsiyələr verilməlidir.

Tədqiqat suallarının praktik istiqaməti deyildikdə isə, tədqiqat sualları qoyularkən nəzəri istiqamət kimi təqdim olunmuş məsələlərə metodik vəsaitdə hansı dərəcədə riayət olunması araşdırılır.

Məzmun xətti və standartların mahiyyətindən danışan görkəmli metodist p.ü.f.d. dos.Fəxrəddin Yusifov müəllifi olduğu “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası” adlı kitabında yazır: “Məzmun standartının bilik komponentinə görə fərqli formalarda özünü göstərir.əlbətiliklər vardırki, o, fakt və hadisələri, məlumatları, tərif və anlayışlarıhatə edir,onlardan ibarət olur.” (5. S-116)

Afət Süleymanova və Təranə Bağirovanın iştirakı ilə hazırlanan 6-cı sinif üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərsləyin metodik vəsaitinə nəzər saldıqda görünür ki, dərsləkdə tədrisi nəzərdə tutulmuş heç bir mövzu üçün metodik vəsaitdə tədqiqat sualı qoyulmamışdır.

İlk mövzu kimi Rəşid bəy Əfəndiyevin “Elm tükənməz xəzinədir” adlı mövzusu keçirilir. Dərsləkdə mövzunun məzmununa və səh. 14-də təqdim olunmuş “Elmin, biliyin insan həyatında rolu adlı esse yazın” tapşırığına əsasən, belə bir tədqiqat sualı qoymaq olar: **“Sizcə, elmin cəmiyyətdə rolu nədir?”**.

Sonrakı mövzu Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu bilik-səadət gətirən elm” adlı əsəridir ki, tədrisinə iki saat vaxt ayrılmışdır: 1)Oxu prosesində reallaşdırılacaq standartlara daxildir: **1.1.1.**-Mətnə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərin köməkliyi ilə izah edir; **1.1.2.**-Əsəri ideya və məzmununa uyğun şəkildə ifadəli oxuyur; **2.1.1.**-Öyrəndiyi yeni sözləri müzakirələr zamanı işlədir; **2.2.1.**-Nəticələri dostları ilə birlikdə müzakirə edir, onların fikirlərinə əsaslanaraq təqdimat hazırlayır. Dərsləkdə səh. 19-da belə bir çalışmanın -“Şeiri bir daha oxuyun, onun məzmun və ideyasını müəyyənləşdirin” verilməsinə əsasən, demək olar ki, dərslə üzrə təqdim olunmuş standartlardan yalnız **1.1.2.** standartı reallaşdırılmışdır. Həm standartı, həm də dərsləkdəki çalışmanı nəzərə alaraq belə bir tədqiqat sualı qoya bilərik: **“Sizcə, elmin cəmiyyətdəki mövqeyi nədir?”**.

2)Növbəti saat əsərin yazı prosesinə həsr olunmuşdur. Dərslə reallaşdırılacaq standartlara daxildir: **3.1.3.**-Əsərin məzmununa uyğun 1-1,5 səhifə həcmində esse yazır; **3.1.2.**-Əsərdəki əsas məzmunu qavradığını nümayiş etdirir; **3.1.2.**-Mətnə sitatlar seçməklə onun məzmununu zənginləşdirir; **2.1.2.**-Əsərlə bağlı düşüncələrini çatdırarkən, obrazlı söz və ifadələrdən yararlanır. Dərsləkdə belə bir tapşırıq verilib ki, “1-1,5 həcmində mövzuya uyğun inşa yazın”. Verilmiş çalışmaya əsasən dərslə reallaşdırılacaq standartlardan yalnız ikisinin-**3.1.3.**-“Əsərin məzmununa uyğun 1-1,5 səhifə həcmində esse yazır” və **2.1.2.** “Əsərlə bağlı düşüncələrini çatdırarkən obrazlı söz və ifadələrdən istifadə edir” standartları reallaşdırılmışdır. Reallaşdırılacaq standartları və dərsləkdə təqdim olunmuş çalışmanı nəzərə alaraq, belə bir tədqiqat sualı qoyula bilərik: **“Fikirlərinizi məzmunu uyğun obrazlı söz və ifadələrin vasitəsilə necə ifadə edə bilərsiniz?”**.

Ədəbiyyat:

- 1.Həsənlı.B.A.-Ədəbiyyat tədrisi metodikası. “Müəllim”, Bakı -2016, 452 səh
- 2.Ümumtəhsil məktəblərinin VI sinfi üçün Ədəbiyyat dərsləyi, “Təhsil nəşriyyat-Polioqrafiya”, Bakı-2017, 243 səh
- 3.Ümumtəhsil məktəblərinin VI sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərsləyin metodik vəsaiti, Təhsil nəşriyyat-Polioqrafiya”, Bakı-2017, 239 səh
- 4.Yusifov.F.-Ədəbiyyatın tədrisi metodikasını, ali təhsilin bakalavriat təhsil səviyyəsi üçün proqram (050101-Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi ixtisası), Bakı-2011

5.Yusifov.F.-Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. “Polioqrafiya”, Bakı-2018, 349 səh

N.Кулиева

Теоретические и практические указания по исследовательским вопросам в методическом учебнике шестого класса учебника

Резюме

На традиционных уроках учитель был предметом, а ученик был объектом. Ученики запомнили мысли учителя и учебники. Это образование пассивно мотивирует учеников учить их присутствовать. Самое большое преимущество перехода на учебную программу чтобы спасти учеников от запоминания. На основе концептуального документа в качестве учебного плана, образование и обучение взять вместе, студенты проводят самостоятельные исследования для достижения действий. Возможность для студентов работать самостоятельно и проводить исследования создает вопрос исследования в уроках. За этим этапом следует этап мотивации. Тем не менее, вопросы исследования не следует рассматривать как неотъемлемую часть фазы мотивации, это не должно рассматриваться как отдельный этап. Результаты показывают, что одна из нехватки учителей подход к исследованию вопросов как отдельный шаг.

Задавая вопросы исследования руководящие вопросы также могут быть использованы. Такие вопросы помогают пробудить мышление учащихся и сосредоточить их внимание.

Согласно исследованиям, проведенным в школах в определении вопросов исследования учителя испытывают трудности. Это потому, что учителя не знают общих законов вопросов исследования. Вопросы исследования должны соответствовать теме, должен быть компактным, студенты должны думать, все суденты должны быть вовлечены в исследование, ответ не должен быть немедленно ответил, вопрос не должен быть разбит на задачу.

Мы изучили методическое пособие по литературе шестой класса. Оказалось, что не ставил вопросы исследования в методическом материале. Только несколько стандартов, которые будут реализованы на уроке, имеют отношение к содержанию и работе тем учебника.

Изложенные вопросы исследования являются продуктами моего собственного мышления. В дизайне этих вопросов принятые на уроке государственные стандарты были приняты во внимание. Контент проверен. Содержание учебника проверено.

Ключевые слова: вопросы исследования, руководство, методические средства, теоретическое направление, практическое направление.

Theoretical and practical directions for research questions in the methodological textbook of the sixth grade textbook

Summary

In traditional lessons the teacher was teacherthe subject but the pupil was the object. The students memorized the thoughts of the teacher and the textbook. Such education was passive students. The biggest advantage of switching to the curriculum was to save students from memorizing. In the conceptual document, such as thecurriculum education and training are often combined, student are doing independent research to achieve action, working on themselves. It gives students the opportunity to work on themselves and conduct research in the classroom. This phase is followed by the motivation phase. However, research questions should not be considered as an integral part of the motivation phase and should not be viewed as a separate phase. The results show that one of the theachers shortcomings is their approach to research questions as a separate stage.

Guide questions may also be used when conducting research questions. Such questions serve to awaken students thinking and focus their attention.

According to research done in schools teachers have difficulty identifying research questions. The reason for this teachers ignorance of general research questions. Research questions should be relevant to the topic,must be compact, students should think, all students should be involved in the research, the answer should not be immediately answerd, the question should not be broken down into a task.

We have looked at the methodological manual for the sixth grade literature subject. In turned out that there were no research questions in the methodology. Only a few of the standards to be implemented in the lesson correspond to the content of the textbook topics. The research questions posed are the products of my own thinking. These questions have taken into account the state standards to be implemented in the lesson. Content is checked. Content of the textbook work has been checked.

Key words: research questions, textbook, methodical means, theoretical direction, practical direction

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Fəxrəddin Yusifov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLAYƏ NƏCƏFOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Üzeyir Hacıbəyov
E-mail: necefovagulaya400@gmail.com

DRAM ƏSƏRLƏRİN TƏDRISİNİN ELMI METODİK ƏSASLARI

Xülasə

Dram əsərləri quruluş etibarı ilə digər ədəbi növlərdən və janrlardan fərqləndiyi üçün bu əsərlərin tədrisi də digərlərindən fərqlənməlidir. Eyni zamanda, dram əsərləri özünəməxsus terminologiyası, sujet və kompozisiya xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Burada əsas fikir dialoq və monoloqlar vasitəsi ilə oxucuya çatdırılır. Ona görə də, bu tip əsərlərin tədrisini maksimum dərəcədə ünsiyyət şəraitində qurmaq məqsəduşudur. Dram əsərlərinin tədrisi olduqca maraqlı və fərqlidir. Axı, dram əsərləri həyatı obrazlı şəkildə əks etdirir. Bu, dramatik növə daxil olan komediya, faciə və dram janrının hər birinə aiddir. Dramatik əsərlərdə hadisələr, surətlərin xarakteri daha çox dialoqların köməyi ilə üzə çıxır. Hərəkət, fəaliyyət mənasını ifadə edən dram əsərlərini şagirdlər kor-koranə oxuyub tanış olmur, hətta bunun canlı iştirakçısına çevrilirlər. Dram əsərlərinin mənimsənilməsi üçün müxtəlif metod və üsulları tətbiq etmək lazımdır. Bu da şagirdləri axtarışa sövq edir. Dramatik növə aid olan əsərlər səhnədə oynanılmaq üçün nəzərdə tutulur və monoloqlar, dialoqlar şəklində yazılır. Bu əsərlərdə müəllifin mövqeyi lirik, epik əsərlərə nisbətən daha çox gizlidir. Burada tərənnüm, təhkiyə deyil, qəhrəmanların hərəkəti və danışığı əsas yer tutur. Dramatik əsərdə bədii şərtlilik güclüdür. Odur ki, sujet xəttinə, qəhrəmanların nitqinə, jest və mimikalarına, hərəkət motivlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Oxucu, tamaşaçı müəllifin niyyətini remarka, dialoq, monoloq, replikalar vasitəsi ilə başa düşməyə çalışmalıdır. Dramatik əsərlər üzrə giriş məşğələləri təşkil olunmalı, əsər barədə yığcam da olsa məlumat verilməlidir. Müəllim giriş sözü, söhbəti vasitəsi ilə əsərdə təsvir edilən dövrü, mühiti səciyyələndirməli, tarixi məlumat çatdırmalıdır. Bu əsərlərin təhlili zamanı qəhrəmanlar arasında konfliktin məğzi şagirdlərə aydın olmalı, onlar əsərin müasir dövr üçün əhəmiyyətini tam dərk etməlidirlər.

Açar sözlər: ədəbiyyat, kurikulum, dramaturgiya, remarka, monoloq, dialoq

Hazırda təhsil sahəsində uğurla həyata keçirilən islahatlar, qəbul edilmiş qanunlar təhsilimizin dünya standartlarının tələblərinə cavab verməsi üçün yönəlmişdir. Bu baxımdan bir müəllim kimi qarşımızda duran məsuliyyətli işi başa düşürəm. Çünki gənc nəslin düzgün yetişdirilməsi məhz müəllimlərdən asılıdır. Düşünürəm ki, bunun üçün qarşımızda duran ilk amil pedaqoji ünsiyyətdir. Pedaqoji ünsiyyət zamanı müəllim - şagird münasibətləri şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına şərait yaradır.

“... İnteraktiv təlim metodları müəllimin bələdçiliyi ilə şagirdlərin fərqli informasiya mənbələri hesabına bilik əldə etmələrinə imkan verir. Bu yolla əldə edilən bilik daha da yadda qalan olur. Müəllim müasir tələblərə cavab verən dərs hazırlamaq üçün İKT-nin imkanlarından səmərəli istifadə etməyə çalışmalıdır. Bu məqsədlə elektron sinif otağı hazırlanması məqsədəuyğundur. Sinif otağı kompyuter, elektron lövhə, internet və proyektorla təchiz olunmalıdır. Nəticədə lazım olan məlumatı vaxtında təqdim etmək imkanı əldə etmək olar. Bu, şagirdlərdə dərsə maraq oyadır, dərsin daha maraqlı, canlı olmasına gətirib çıxarır. Ədəbiyyat dərslərində İKT-nin imkanlarından daha çox istifadə etmək lazımdır. Ədəblərin canlı səsinə dinlənməklə, onların haqqında olan sənədli filmlərdən, əsərlərə çəkilən kinofilmlərdən kiçik parçalar göstərməklə dərsin daha maraqlı keçməsinə şərait yaratmaq olar...”[1.213.]

Dram konfliktlə başlayır və bitir. Konflikt dramın bütün bədii toxumasına qan dağıdan bir ürəkdir. əsərdə hadisələri inkişafının əsasında qəhrəmanların mübarizəsində öz əksini tapan konflikt durur. əsərin sujeti və kompozisiyası bu konfliktlə bağlıdır. Dramatik əsərlərdə insan elə vəziyyətlərdə təsvir edilir ki, o, bütün qüvvəsini səfərbər etməli, gərgin fəaliyyət göstərməlidir. Bu xüsusiyyətlər dramatik əsərin məktəbdə təhlili zamanı nəzərə alınmalı, təhlilə konfliktin müəyyənləşdirilməsindən və onun inkişafının izlənilməsindən başlamaq lazımdır.

Qəhrəmanların xarakteri hadisələrin gedişində, onların əməllərində, nitqində üzə çıxır. Qəhrəmanın bədii portreti, özü haqqında dedikləri, digər obrazların söylədikləri onun haqqında dolğun təsəvvür yaranmasına kömək edir. Qəhrəmanın nitqi onun daxili aləmini, düşüncə tərzini, dünyagörüşünü başa düşməyə imkan verir.

“...Təcrübə göstərir ki, dram əsərlərində dramaturqun bədii portret yaratmaq sahəsində qarşısına çıxan çətinlikləri, ayrı-ayrı sənətkarların bu işdəki müvəffəqiyyətlərini nəsr və nəzm əsərləri vasitəsilə şagirdlərin əvəllər aldıkları bilik və bacarıqdan sonra, əsasən, X-XI siniflərdə öyrətmək lazımdır. Yuxarı siniflərdə keçilən dram əsərlərində obrazın portreti səhnədə canlanır, rejissor, onun işinə, sənətinə müvafiq geyimdən, qrimdən və s. istifadə edir. Bu əsərlərdə dramaturq həm də remarkalar və obrazların replikalari vasitəsilə öz qəhrəmanının bədii portretini yaratmaq imkanına malikdir. Görkəmli sənətkarlar bu imkanlardan bacarıqla istifadə edir, tamaşaçını və rejissoru obrazın xarakterini, onun təbliğ etdiyi ideyanı düzgün başa düşməyə istiqamətləndirir...”[4.]

Məktəbdə dram əsərlərin tədrisinə həsr olunan dərsləri üç mərhələdə qurmaq daha məqsədəuyğundur.

1. Məlumatın fərdi olaraq araşdırılması
2. Əldə edilmiş məlumatın çatdırılması
3. Əldə edilmiş məlumatın tətbiqi

1-ci mərhələdə şagirdlər keçiləcək yeni mövzu haqqında əvvəlcədən müəllim tərəfindən məlumatlandırılır. İKT-nin imkanlarından istifadə etməyi bacaran şagirdlər axtarışa cəlb edilir. 2-ci mərhələdə şagirdlər əldə etdikləri məlumatı yeni dərsdə digər yoldaşlarına da çatdırır və bu mövzuda sinifdə müzakirələr aparırlar. 3-cü mərhələ

lədə şagirdlər artıq dərslərdəki məlumatla da yüklənərək əsəri müzakirə edir, düşündürücü suallar verir, mövzunu daha geniş daşıyaraq mənimsəyirlər. Bu mərhələlərin yerinə yetirilməsi şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişafına şərait yaradır. Dram əsərini tədris edərkən əvvəlcə müəllifin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatı maraqlı qurmaq lazımdır ki, şagirdlərdə keçilən mövzuya maraqlı olmağa imkan yaradılsın.

“C.Cabbarlı əsərlərində dövrünü, dövrün tarixi xüsusiyyətlərini daha aydın şəkildə əks etdirdiyi üçün, tarix fənni ilə blok dərslər daha da maraqlı ola bilər. Bir dərslərdə bir neçə fənnə inteqrasiya şagirdlərin həyatı əhəmiyyətli olan bilik qazanmalarına, şəxsiyyətinin formalaşmasına imkan yaradır. Rollu oyunlar əsərin daha mükəmməl dərk edilməsinə yol açır. Dram əsərlərində obrazların xarakterlərini şagirdlər canlandırarkən, obrazların xarakterini, danışq tərzini, səsini, mimikasını, bədii portretini diqqət mərkəzinə çəkirəm. Əgər belə olarsa səhnəciklər daha maraqlı olar. Rollu oyunlar əsərin daha mükəmməl dərk edilməsinə yol açır”[2. 31.]

Məsələn: XI sinifdə şagirdlər Cəfər Cabbarlının dram əsərlərindən Azərbaycanda teatr sənətinin yaranması və formalaşmasından bəhs edən “Oqtay Eloğlu” əsəri ilə yaxından tanış olurlar. Cabbarlı bu əsərdə səhifələrindən fərqli olaraq yeni və ideal surət yaratmışdır. Bu surət yerli və milli xüsusiyyətləri də özündə cəmləşdirmişdir. Oqtayın, Firəngizin, Sevərin, Səmədin, Aslan bəyin və başqa obrazların xüsusiyyəti bərdə şagirdlər artıq məlumatlıdırlar. Əsərdə ən çox şagirdlərin diqqətini çəkən Oqtayın monoloqu, Oqtay və Aslan bəyin, Səməd və Oqtayın, Oqtay və Firəngizin dialoqu oldu. Şagirdlər “Oqtay Eloğlu” tamaşasından obrazların xüsusiyyətlərini izləyərək əsərlə tanış olmaq imkanı əldə edirlər.

Bundan başqa şagirdlər teatr tamaşasına gedərək, əsəri peşəkar aktyorların oyununu izləməklə tanış olurlar. Bu işə onlarda həmin obrazları canlandırmaq həvəsi oyadır. Bunun üçün dərslərdən əlavə məşğələlər təyin edilə bilər. Şagirdlər əsərdən parçalar üzərində işləməklə, rolları canlandırmaqla əsərə başqa mövqedən baxmaq imkanı əldə edirlər. Əslində əsərdəki sarsıdıcı faciənin insan əxlaqına, mənəviyyətinə necə müsbət təsir etdiyini öz rolları vasitəsilə şagirdlər başa düşürlər. Çünki faciənin qəhrəmanı və əsas surətləri nümunəvi obraz kimi götürülür. Komedyanın əsasını acı faciə təşkil edir ki, tənqid üsullarından ən qüvvətliyədir. Belə əsərlərdəki “gərgin mübarizə şəraitində” keçən faciə gələcək nəslin tərbiyəsində, formalaşmasında böyük iş görür.

Beləliklə, Azərbaycan dramaturgiyasının şah əsərlərindən olan “Oqtay Eloğlu” şagirdlər tərəfindən səhnələşdirilir və uğurla təqdim olunur. Nəticədə şagirdlər mövzunu fəal şəkildə mənimsəyir, bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə təcrübəsi əldə edirlər. Dram əsərlərinin bu şəkildə tədrisi şagirdlərin ədəbiyyata olan sevgisini artırmaqla yanaşı, onların dünya görüşünün artmasına da kömək edir. Eyni zamanda gələcək nəslin nitqinin inkişafında, onun cəmiyyət içərisində özünü müstəqil şəkildə düzgün ifadə etməsinə yardım edir.

Ədəbiyyat

1. Aslanov Yusif. – “Ədəbi axtarışlar və tədris”. S.D.U. Bakı. “Elm və təhsil” nəşriyyatı. 2013.
2. Əliyev S.H., Həsənov B.A., Həbibbəyli İ., Mustafayeva A. Ədəbiyyat 11 – ci sinif üçün dərslik. Bakınəşr. 2018. 212 s.
3. Əliyev S.H., Həsənov B.A., Həbibbəyli İ., Mustafayeva A. Ədəbiyyat – 11. Müəllim üçün metodik vəsait . Bakınəşr. 2018. 211 s.
4. Salamoğlu T. – Cəfər Cabbarlı dramaturgiyası. 525 – ci qəzet. 3 aprel 2019.

Г.Наджафова

Научно-методические основы обучени драматических произведений

Резюме

Так как драматические произведения по своей постановке отличаются от других видов и жанров и преподавание этих этих произведений должны отличаться от других. Одновременно драматические произведения привлекает внимание характерной терминалогией. Особенности сюжетов и композиций. Здесь основная мысль доводится до читателя с помощью диалогов и монологов. И поэтому обучение такого типа произведений целесообразно вести.максимально в обстановке общения.Обучение драме довольно интересно и отличается. В конце концов, драматические произведения представляют жизнь образным образом. Это относится к каждому драматическому типу комедии, трагедии и драмы. В драматических произведениях характер событий, характер образов раскрывается через диалог. Ученики не читают и не знакомятся с драматическими произведениями, которые представляют смысл действия и действия, даже становясь живым участником. Различные методы и методы должны быть использованы для освоения драмы. Это также подталкивает студентов к поиску.Драматические произведения предназначены для воспроизведения на сцене и записи в форме монологов и диалогов. В этих работах авторская позиция более лирическая, чем в эпических. Слава здесь, не острые ощущения, но движение и разговоры героев.В драматургии сильное художественное состояние. Поэтому особое внимание следует уделить сюжетным линиям, речи героев, жестам и мимике, мотивам. Читатель должен попытаться понять намерения автора с помощью ремарки, диалога, монолога и реплики.Вводные уроки по драматическим произведениям должны быть организованы, а сборник должен быть структурирован. Учитель должен

описать период, среду, описанную в работе, и историческую информацию в вступительной речи. Во время анализа этих работ, смысл конфликта между героями должен быть понятен студентам, и они должны полностью понимать важность работы для современности.

G.Nadjafova

Scientific and methodological bases of teaching of dramatic works.

Summary

Since dramatic works differ in their production from other types and genres, the teaching of these works must be different from others. At the same time, dramatic works attract attention with a characteristic terminology, features of plots and compositions. Here the main idea is brought to the reader through dialogues and monologues. Therefore, it is advisable to establish the teaching of this type of work in maximum communication. Teaching Drama is quite interesting and different. After all, dramatic works represent life in a figurative way. This applies to each of the dramatic types of comedy, tragedy and drama. In the dramatic works, the nature of events, the nature of the images is revealed through dialogue. Pupils do not read and acquaint themselves with dramatic works that represent the meaning of action and action, even becoming a lively participant. Different methods and techniques should be used to master the drama. This also pushes students to search.

Dramatic works are intended to be played on stage and recorded in the form of monologues and dialogues. In these works, the author's position is more lyrical than in epic works. Glory is here, not the thrill, but the movement and the talk of the heroes. In the dramatic work the artistic condition is strong. Therefore, special attention should be paid to plot lines, heroes' speech, gestures and facial expressions, and motives. The reader should try to understand the author's intentions through remarka, dialogue, monologue, and replica. Entry lessons on dramatic works should be organized, and the compilation should be briefed. The teacher should describe the period, the environment described in the work, and the historical information through the introductory speech. During the analysis of these works, the meaning of the conflict between the heroes must be clear to the students and they must fully understand the importance of the work for the present.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Pərixanım Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏFURƏ TƏHMƏZOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Üzeyir Hacıbəyov
sefure.tehmezova@mail.ru

TƏRCÜMEYİ – HAL MATERIALLARININ TƏDRİSİNİN METODİK ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Tərcümeyi – hal materiallarının tədrisi şagirdlərin inkişafında önəmli təlim və tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Bu materialların tədrisinin düzgün aparılması yazıçı və şairlərin əsərlərini də düzgün təhlil etməyə imkan verir. Ona görə də tərcümeyi – hal materiallarının tədrisinə və bu sənətkarların tədrisinə eyni zamanda diqqət yetirmək lazımdır. Belə olan təqdirdə bu materiallar şagirdlər üçün maksimum dərəcədə faydalı olur və səmərəli nəticələr də əldə olunur. Orta məktəblərin V – IX siniflərində sənətkarların həyat və yaradıcılığının tədrisinə o qədər də geniş yer verilmir. Bunun da əsas səbəbi bu dövr məktəblisinin bu faktlara o qədər də çox maraq göstərməməsidir. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, aşağı sinif şagirdlərinin beynini əlavə faktlarla doldurmaq onlara əsərin göstərəcəyi təsirin gücünü azalda bilər. Bu yaşlarda məktəblilər həyata, məişətə, vətənpərvərliyə aid mövzulara daha çox maraq göstərirlər. Bu siniflərdə hər mövzunun əvvəlində verilən kiçik həcmli məlumatlar isə onları sənətkarın şəxsiyyəti ilə tanış olmağa hazırlayır. Yuxarı siniflərdə isə vəziyyət əksinədir. X – XI siniflərdə tərcümeyi – hal daha geniş keçirildikdə bu məlumatlar xatırlanır, təkrarlanır, əlavə olaraq yeni faktlarla zənginləşdirilir. Tərcümeyi – hal materiallarını bir çox mənbədən araşdırmaq mümkündür. Yaşadığımız dövrdə bu məlumatları almaq üçün olduqca geniş şərait vardır. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı sayəsində televiziya və radiolar, internet şəbəkələri və s.-lər araşdırmalar üçün geniş şərait yaradır. Sənətkarın həyat yolunu əks etdirən videoroliklər, şəkillər, müxtəlif səs yazıları da bu mənbələrə daxildir. Eyni zamanda, sənətkarın müasirlərinin onun haqqında fikirləri, alınan müsahibələr, ev muzeyinə baxış, ədəbiyyat muzeyində yer alan əşyaları, onun adına salınan park, küçə, yaxud, abidə və bu kimi bir çox faydalı mənbələr vardır. Bundan başqa sənətkarların bioqrafiyasını əks etdirən bədii əsərlər, onların özlərinin həyatları haqqında yazdıqları memuar (xatirə) əsərləri də vardır ki, bunlar da olduqca vacib və faydalı mənbələr sayılır. Bu əsərləri oxumaq həm şagirdin mütaliə bacarıqlarının formalaşmasına şərait yaradar, həm də sənətkar haqqında bioqrafik məlumatlar alır. Ümumilikdə bu tip mənbələrin tədqiqatı şagirdin tədqiqatçı bacarıqlarının formalaşdırılması üçün də faydalıdır.

Açar sözlər: ədəbiyyat, kurikulum, satira, tərcümeyi - hal

Tərcümeyi – hal materiallarının tədrisi şagirdlərin inkişafı üçün həm təlim, həm də tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Bu materialların düzgün tədrisi həmin sənətkarların əsərlərinin də düzgün təhlilinə imkan yaradır. Buna görə də sənətkarların həyat və yaradıcılığının vəhdətdə tədris olunmasına diqqət etmək zəruridir. Bu zaman onların məktəbli üçün faydaları da daha yüksək səviyyədə olur və səmərəli nəticə əldə olunur. “Tərcümeyi – hal materiallarının öyrədilməsinin məktəbli üçün həm böyük təlim əhəmiyyəti vardır, həm də tərbiyəvi təsirləri olduqca güclüdür. Belə ki, əsərləri illərin sınağından keçib gəlmiş sənətkarın necə həyat yaşadığı, öz yaşadığı dövrə münasibəti, aldığı təhsil, tərbiyə, həyat amalı, ədəbiyyatdakı xidmətləri, yaşadığı həyatın əsərlərinə göstərdiyi təsir və bu kimi saymaqla bitməyən faktların şagirdlərdə oyadacağı hisslər, yaradacağı təəssüratlar onların da mənəvi inkişafına, sözsüz ki, təsirsiz ötüşməz” [1.] Əlbəttə ki, yuxarıda qeyd etdiklərimiz ümumiləşdirilmiş əksətdirmədir. Hər bir sənətkarın həyatında özünəməxsus, spesifik hadisələr vardır ki, bu hadisələrin hər biri oxucu qarşısında başqa formada təsirə malikdir. Bu siniflərdə hər mövzunun tədrisindən sonra şagirdlərə müəllifin həyatının və fəaliyyətinin araşdırılması tapşırıq (çalışma) kimi verilə bilər. Dərslərdə də bu kimi tapşırıqlar yer almaqdadır. Məsələn, “Müəllifin həyatına dair faktlara nəzər salın. Sizcə onun bu əsəri yazmasına səbəb nədir?” yaxud da, “Sənətkar əsərdə öz dövrünün mənzərəsini, yaşadığı yerlərin adət və ənənələri əks etdirə bilmişdirmi?” kimi suallar şagirdi həmin dövrə aparır və o dövrü, müəllifin həyatına dair faktları araşdırmağa sövq edir. X – XI siniflərdə tərcümeyi – hal materialları daha geniş tədris olunur və bu materiallar üçün ayrıca dərs saati ayrılır. Bunun səbəbi bu materialların məhz bu yaş dövründə olan şagirdlərə daha çox təsir göstərə biləcəyidir. Biz də bu yanaşmanı məqbul hesab edirik. Onsuz da dərslərdəki məlumatlarda sənətkarın həyatından danışılanda bədii irsini də onun gözünə qatırdılar.

Bu qrup mövzuların da orta məktəbdə öyrənilməsinin çox böyük təlim-tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Yeni təhsil proqramının tələbi ilə yazılan dərslik komplektində - müəllim üçün vəsaitdə bu tipli materialların öyrədilməsinə bir saat vaxt ayrılmışdır. Həmin başlıq altında olan mövzular X-XI siniflərdə yerləşdirilmişdir. Sənətkarın həyatı və yaradıcılıq yolu ilə bağlı materialları proqrama nə üçün daxil edilir və onların tədrisində hansı vəzifələri yerinə yetirmək nəzərdə tutulur? “...Yuxarı siniflərdə sənətkarın həyatı və yaradıcılıq yolu materialları öyrədiləndə bu kimi məsələlər həmişə müəllimin diqqət mərkəzində dayanmalıdır. Şagirdlər sənətkarların həyatına dərindən bələd olduqca onlarda belə bir əqidə yaranmalıdır ki, kaş yaxşı işlər görə biləydim və mən də həmin görkəmli şəxsiyyətlər kimi doğma, qədərbilən xalqın yaddaşında yüz illərlə qalaydım. Bugünkü günümüzdə bu cür düşüncə tərzinə nə dərəcədə ehtiyac olduğunu söyləmək, yəqin ki, bir qədər artıq görünərdi?...” [3. 128.] Sənətkarın həyatı və yaradıcılıq yolu əzab-əziyyətli, enişli-yoxuşlu bir ömrün salnaməsidir. O, şöhrətə çatmanın sınaqdan çıxarılmış pillələridir. Belə materiallarla tanışlıq zamanı şagird aydın şəkildə müşahidə edə bilər ki, insanın həyatda yüksəliş yolu nələrdən keçib gedə bilər. Həmin yolun başlanğıcı, mənbəyi və sonu nələrdən təşkil olunur,

burada uğurların səbəbləri hansılardır və ya çatışmazlıqları nə törətmişdir. Həmin mühtidə sənətkar bir insan kimi necə davranmış, nələrə nail olmuş, nələri itirmiş və buna nələr təsir etmişdir.

Yazıcının ədəbiyyat tarixində yeri və mövqeyi, ənənələrə sadiqliyi, novatorluğu, özündən sonra gələn ədəbi nəsillərə təsiri və s. kimi məsələlər şagirdlərə təkcə ədəbi-tarixi biliklər vermir, həm də onların milli qürur, ləyaqət və iftixar hissini formalaşdırılmasında fəal rol oynayır” [2. 57.]Sənətkarın həyatı və yaradıcılıq yolu ilə bağlı materiallar həmçinin sənətkar irsindən seçmə bir nümunə kimi təqdim olunan - ədəbi əsərinin daha dərindən qavranılmasına şərait yaradır.Ədəbi əsərlərin hansı şəraitdə meydana gəlməsi şagirdlərin ümumi inkişafına, təlim-tərbiyəsinə əməlli-başlı təsir göstərir, onu daha yaxşı başa düşməyə imkan verir. Maraqlı bir söz eşidəndə, ya şeir parçası və ya əhvalat dinləyəndə biz dərhal onun müəllifi ilə maraqlanırıq.

Ədəbiyyat

- Əbdülov . E. – Yazıçı tərcümeyi – halını öyrədən mənbələr. Azərb.dili və ədəb.tədrisi. 2011 N-2
- Yusifov F. – İcmal mövzularının tədrisində yeni texnologiyaların tətbiqi. Azərb.dili və ədəb.tədrisi. Elmi metodik jurnal. Bakı 2013.
- Həsənlı B. A. – Ədəbiyyat tədrisi metodikası. Bakı. Müəllim nəşriyyatı. 2016. 450 s.
- Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. – Ədəbiyyat – 10. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakınəşr. 2018. 208 s.

S.Tahmazova

Biography - Methodological significance of teaching case materials

Summary

Autobiography - Teaching of case materials has both training and educational value for student development. Proper teaching of these materials will also allow them to analyze their works. Therefore, it is important to pay attention to the cohesive teaching of artists' lives and creativity. The implementation of this will have positive impact on pupils' academic performance and generally will prove to be dramatically beneficial. In the V-IX grades of secondary schools, the teaching of life and creativity of artisans is not so common. The main reason for this is that the schoolchild of this period did not show much interest in these facts. At the same time, it should be noted that filling in the brain of low-grade students with additional facts may

reduce the effect of the work they are doing. At this age, schoolchildren are more interested in topics such as life, life, and patriotism. The small amount of information provided at the beginning of each subject in these classes prepares them to get acquainted with the personality of the artist. In the upper classes, however, the opposite is true. In X - XI classes biography - this information is remembered, repeated, and further enriched with new facts. Biography - case studies can be investigated from multiple sources. In our lifetime, there is a great deal of opportunity to get this information.

With the development of information technology, television and radios, internet networks, and others have created great opportunities for research. These sources include videos, pictures, and various sound recordings reflecting the artist's way of life. At the same time, the artist's contemporaries have ideas about him, interviews, home museum reviews, literature items, a park, street or monument, and many other useful sources. In addition, there are works of art that reflect the biographies of artists, as well as memoirs they write about their lives, which are also very important and useful sources. Reading these works will help students to develop their reading skills, as well as acquire biographical information about the artist. In general, the study of these types of sources is also useful for developing student's research skills. Thanks to these studies, the student gets more accurate results by examining the same information from different sources.

Key words: literature, curriculum, satire, autobiography

С.Тахмазова

Биография - Методологическая значимость учебно-методических материалов

Резюме

Обучение материалов по автобиографию имеет подготовительное и воспитательное значение а прогрессе учеников. правильное обучение этих материалов дает возможность правильно анализировать произведения этих поэтов. поэтому необходимо обратить внимание на обучение жизни и творчество этих поэтов вместе.

Тогда они бывают на высшем уровне полезными для учеников и получается выгодные результаты. В 5-9 классах средних школ не уделяется особое место жизни и творчеству поэтов во время обучения. Причиной этому является то что ученики этого возраста не уделяет особый интерес к этим фактам. одновременно надо отметить и то что нельзя им забить мозги этими

фактами..ибо эффект полученный от произведения может уменьшится до минимума.в этом возрасте школьники проявляют большой интерес к другим темам таким как жизнь быть.патриотизм и .т.д. А малообъемные сведения которые дается в начале каждой темы подготавливает их к знакомству с личностью поэта.А в старших классах все наоборот. В 10-11 классах когда изучают автобиографию поэта эти сведения вспоминаются повторяются и обогащаются новыми фактами.Материалы автобиографии можно добыть из многих источников. В наше время чтобы получить эти сведения есть огромные возможности. В результате развития информационных технологии телевидение и радио интернетные сети и.т.д дают нам широкие возможности для исследования видеоролики фотографии звуковые записи посвященные жизненной пути поэта тоже относится к этим источникам.Есть еще полезные источники такие как мысли его ровесников о поэте,полученный интервью, вещи которые сохранились в литературном музее, парк или улица носящее его имя и.т.д Кроме этого есть полезные источники как литературные произведения посвященные им,мемуары написанные самими поэтами и посвященные их жизни.Почитавь эти произведения ученик получает биографические сведения о поэте и создаются хорошие условия для формирования его чтения. А в целом обследованя такого типа источников формирует его исследовательские умение.с помощью этих исследований ученик сравнивая одиноковые сведения полученные из разных источников получает точный результат.

Ключевые слова:литература, учебная программа, сатира,автобиография

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Tənzilə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MEHRİBAN ALLAHQULUYEVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
(Koroğlu Kərimov 822/23, Bakı 1172)
m.allahquliyeva@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN ROMANLARINDA MİLLİ-MƏNƏVİ İDEALLARIN TƏSVİRİ

Xülasə

Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanında dövrün qəhrəman tipini əks etdirmək baxımından yazıçılarımız müxtəlif maraqlı cəhdləri ilə diqqəti cəlb edirlər. Bu qəhrəmanlar müstəqillik dövrünün bütün məhrumiyətlərini, ağrı-acılarını öz həyatlarında birbaşa yaşayaraq müxtəlif düşüncə tərzləri ilə sələflərindən seçilirlər. Bu dövrdə yazılan romanlar içərisində milli-mənəvi ideallar probleminin təzahürü məsələsi xüsusi səciyyə daşıyır.

Müasir Azərbaycan romanlarının əksəriyyəti milli-mənəvi problemlərin əksinə həsr olunmuşdur. İsmayıl Şıxlı, Məmməd Oruc, Elçin Mehrəliyev, Arif Abdullazadə, Aqil Abbas, Sabir Əhmədli, Mövlud Süleymanlı, Elçin Hüseynbəyli, Aslan Quliyev, Hüseynbala Mirələmov, Əli Əmirli, Kamal Abdulla kimi müasir yazıçılarımızın yaradıcılığında milli-mənəvi problemlərin əksi xüsusi yer tutur.

Son illər Ə.Əmirlinin “Ölü doğan şəhər”, S.Alışarlının “Maestro”, H.Mirələmovun “Gəlinlik paltarı” romanları mövzunun əks etdirilməsi baxımından biri-birindən fərqlənir.

H.Mirələmov Azərbaycan ədəbiyyatında önəmli yerlərdən birini tutur. O, qlobal insan problemlərini əks etdirən romanların müəllifidir. Tarixi faktlara standart yanaşmadan fərqli olaraq, yeni realist mövqə sərgiləyən Hüseynbala Mirələmovun “Gəlinlik paltarı” romanı xüsusilə fərqli dəyərlərə məxsusdur. Roman milli və mənəvi dəyərlərin əks etdirilməsi baxımından xüsusilə fərqlənir.

Hüseynbala Mirələmovun “Gəlinlik paltarı” romanında hadisələr günümüzdə baş verir. Romanda milli-mənəvi əxlaqımızda yaşanan aşınmalar və bunun faciələri qələmə alınmışdır. milli-vətənpərvərlik hissləri ilə yazılmış romanda xalqımızın işıqlı gələcəyinə böyük ümid hiss olunur.

Açar sözlər: Mövzu, ideal, roman, müstəqillik, xarakter

Roman janrının aparıcı mövzularından olan sosial-psixoloji və mənəvi-etik problemlərin son illərdə yazılmış əsərlərdə bədii əksi təbii və zəruri səciyyə daşıyır. Mənəvi saflığa həssas münasibət, milli-əxlaqi dəyərlərin önəmliliyi mövzuları məhz müstəqillik dövrü Azərbaycan romanları üçün xarakterik mövzulardandır, Anarın, İsa Hüseynovun, Sabir Əhmədlinin, Elçinin, Məmməd Oruc, İsi Məlikzadə və digər-

lərinin yaradıcılığında aparıcı mövzu kimi öz ədəbi-bədii təcəssümünü tapmışdır. Bu illər ərzində yazılan romanların mövzusu əsas etibarilə müasiri olduğumuz həyat, sosial-psixoloji, mənəvi-etik problemlərin əksi və ictimai-siyasi hadisələrin bədii təsviri ilə bağlıdır.

Ədəbiyyatın hər yeni mərhələsində mənəvi-əxlaqi problemlər mövzusunə yeni baxış bucağından, fərli aspektdən yanaşılır. Azərbaycan ədəbiyyatında dönə-dönə işlənmiş bu mövzuya müstəqillik dövründə yenidən qayıdış təəcüblü deyil. Qərb ölkələrinə arzu edilən inteqrasiya eyni zamanda mənəvi-əxlaqi dəyərlərin aşınmasına, deqrodasiyasına gətirib çıxardı. Mənəvi-əxlaqi dəyərlərin erroziyasına uğramış cəmiyyətin aktual problemlərinin bədii həlli məsələlərinə ən ümdə ədəbi qayə kimi əsaslanan Hüseynbala Mirələmovun “Gəlinlik paltarı” romanında təsvir olunan hadisələr müasiri olduğumuz zamanda cərəyan edir.

İnsanın ilk növbədə, daxilən və ruhən saflaşmasını əsas meyar tutan Hüseynbala Mirələmovun “Gəlinlik paltarı” romanı bilavasitə mənəvi-əxlaqi dəyərlərin uca tutduğu əsərlərdəndir. Mənəvi-əxlaqi dəyərlərin erroziyasına uğramış cəmiyyətin aktual problemlərinin bədii həlli məsələlərinə ən ümdə ədəbi qayə kimi əsaslanan müəlifin “Gəlinlik paltarı” romanında təsvir olunan hadisələr müasiri olduğumuz dövrdə cərəyan edir.

Dərin psixoloji məqamların təsviri, insan “mən”inin müdafiəsinə və ədalətin, haqqın qələbəsinə inam hissələrinin əksi H. Mirələmov yaradıcılığının leytmotivini təşkil edir.

Bu əsərində yazıçı Azərbaycan gerçəkliyini, sosial həyatını bu və ya digər dərəcədə əks etdirməyə çalışaraq, cəmiyyəti narahat edən hadisələrin mahiyyətini açıb göstərməyi qarşısına məsəd qoymuş və gerçək həyatımızın mənzərəsini bütün ziddiyyətləri ilə ədəbiyyata gətirməyə nail olmuşdur. Mənəvi cəhətdən saf və təmiz insanların faciəvi, dramatik həyatlarını, onların istək və arzularının reallaşmağının mümkünüzlük səbəblərini göstərməyə çalışır.

Qərb ölkələrinə arzu edilən inteqrasiya eyni zamanda mənəvi-əxlaqi dəyərlərin aşınmasına, deqrodasiyasına gətirib çıxardı. Həyata baxışlarında sərbəstliyi ilə formalaşmaqda olan yeni əsrin “yeni” qəhrəmanlarını xarakterizə edən Fənayə, eyni zamanda ziddiyyətli obraz kimi də fərqlilik yaratmağa nail olmuşdur. Müasir ab-havada formalaşan, azad və sərbəst həyat tərzilə böyüyən Fənayə, nə valideynləri kimi evlilik pərdəsi altında riyakalığı qəbul edir, nə də Haris və Rahibə kimi aşkar əxlaqsızlığa meyl edir. Qəlbi ilə deyil ağılı ilə seçimlərini edərkən o, həyatda nəyi və niyə seçdiyi şüurlu dərk etməyə qabildir, onun üçün lazım olan həyat da budur.

Saf və azad sevgi axtaran Fənayənin əxlaq qanunları ilə cəmiyyətin əxlaq qanunları arasında keçilməz sədd dayanır. Vaxtilə Anarın Təhminəsini sovet əxlaqi dəyərləri ilə mühakimə edən cəmiyyət indi Fənayənin “azadlıq” ideyalarını ictimaiyyət qanunları ilə mühakimə edir. Təhminədən fərqli olaraq altıncı mərtəbə yüksəkliyinə qovuşa bilməyən, əksinə, həyatının bütün ümdə dəyərlərini itirən Fənayə qarşılaşdığı əngəllərdən qoruna bilmir, intihara doğru sürüklənir.

“Bəlkə də, bu, ona görə belədir ki, Təhminədən fərqli olaraq Fənayə həyatda sevgisini tapa bilməyib. O, ehtiraslarının qurbanına çevrilir, Harisin tələsinə düşür. Düzdür, yalnız Harislə yaşayır, başqalarının əylənmək təklifini rədd edir. Bu nöqtədə Təhminə ilə birləşir. Lakin Təhminə saf sevgi ilə yaşayır, Fənayə isə yalnız ehtirasını soyudur. Elə bu nöqtə onları ayırır.” (2, s. 228) Müəlliflərin Fənayənin yalnız ehtiraslarının qulu olması qənaəti ilə hesablaşa bilmirik. Əgər belə olsa idi, o, Harisin mənfur sifətini görəndən sonra belə güclü nifrət etməzdi və yaxud, qarşısına çıxan digər kişilərə etinasız yanaşmazdı. Düzgünlüyü, mənəvi azadlığı, vicdanlılığı özünə amal seçmiş Fənayə düzgün istiqamətləndirilməyən arzularının qurbanı olur.

Cəmiyyətdə yaranan mənəvi aşınmalar, eybəcərliklər yazıçının toxunduğu ağırlı problemlərdəndir. Ailə birliyi kimi vacib prinsipi əsas götürən müəllif insanları yalnız əxlaq qanunları ilə mühakimə etmir, sadəcə yaşamaq arzusunda olduqları ifrat sərbəstliyin fəlakətlərini açıqlayır.

Saxtılıq, yalan üzərində qurulan, iki əxlaqsız insan arasında sazişdən başqa bir şey olmayan ailənin övladının cəmiyyətdə düzgün mövqe, istiqamət tuta bilməməsinin və məhvinin baskarı da birbaşa Fənayənin valideynləri və onların mənsub olduqları əxlaqsız cəmiyyətdir. Maddi cəhətdən varlı, amma yoxsul mənəviyyatlı valideynləri övladlarına pis əxlaqi keyfiyyətlərdən başqa heç nə verə bilmirlər. Qızından fərqli olaraq Zinayə ismətini qoruya bilməsə də gəlinlik paltarını geyinə bilir, ailə qurur, lakin öz əxlaqsız davranışlarını davam etdirir, ancaq, onların ailəsi yalnız model kimi yaşayır, azərbaycan ailəsinə məxsus müqəddəsliyə malik deyil. Qızına bahalı əşyaları cehiz kimi saxlayan Zinayə ona həyatda vacib amillərdən olan əxlaq barədə heç nə öyrədə bilmir, əksinə onun yüngül əxlaqına haqq qazandırır. Qızının faciəvi həyatının səbəbkarı olan Qadir də qızının əxlaqsız yaşamına biganədir.

Əsərə münasibət bildirən əksər müəlliflər Zinayənin əxlaqsızlığına səbəb kimi onun erməni qanı daşmasını səbəb gətirirlər. “Müəllif bu mənəviyyatsızlığın kökünü açır, məlum olur ki, Qadirin və Zinayənin atası mənşəcə türk olsalar da, Zinayənin anası Zinaida mənşəcə ermənidir.” (3, s.131) Bəs “mənşəcə türk” olan Qadir və Harisin əxlaqsızlığını necə yozmaq?

Zinayə əxlaqsız yüngül həyat tərzi keçirsə də, bilərəkdən bədbəxtliyinə bais olmur, heç kimin taleyi ilə oynamır və bu məqamda Qadir və Harisdən bir pillə yüksəkdə dayanır. Qadirdən fərqli olaraq, o, qızının həyatı ilə maraqlanır, özünəməxsus həyata baxışlarına uyğun tərzdə ”əti pişiyə yedizdirmə, ət yeyən pişiklərin birini tutub yanında saxla” və s.bu kimi çürük də olsa oz “məsləhətlərini” verir. Bu isə onun dünyagörüşünün dar olmasından irəli gəlir, onun həyat haqqında “qənaəti” yalnız bundan ibarətdir. Nəticə etibarilə, Zinayə qızının düzgün tərbiyə olunmamasında və ya tərbiyənin istiqamətinin səhvliyinə görə günahkardır.

Uşaqlıqdan sərbəst böyüyən Fənayə üçün heç bir əxlaqi ölçü yoxdur, ailə həyatı haqqında təsəvvürləri bəsitdir, öz ailəsinin timsalında formalaşmışdır. Fənayənin həyatına təəsübkeşlik hissi ilə yanaşan, eyni zamanda, hərəkətlərini həzm edə bilmə-

yən işıqlı gənliyin ümumiləşdirilmiş obrazlarından olan Zahir, Faiq və Zaur Fənayənin yaşamını müzakirə edərək onun faciəsini əvvəlcədən görsələr də həyəcan təbilini çala bilmirlər:

”Faiq dilləndi:

-Bax, Fənayənin də yolunda belə bir tor qurulub. O toru dağıdan...

Zahir:

-O toru dağıdan tapılmır. Bilirsən, niyə? Çünki Fənayə özü bilərəkdən həmin tora can atır.” (5, s.144)

Qərbə inteqrasiyanın doğurduğu acı fəsadlardan biri olan əxlaqi normaların laxlaması problemini Fənayənin tələbə dostları düzgün açıqlayırlar. Oğlanlar hətta Fənayə kimiləri üçün doğru bənzətmə də tapırlar: “Burada yaşadıklarına baxmayın, çoxdan Avropaya, Latin Amerikasına ölkələrinə “köçüblər”. Beyinləri oranın saatıyanan işləyir.” (5, s.145)

Müasir gənliyimizin ümumiləşdirilmiş xarakteri olmasa da Fənayələr həyatda rast gələ biləcəyimiz müasir tələblərlə yaşamağa üstünlük verən, milli-mənəvi, əxlaqi dəyərlərə köhnəliyin buxovu kimi baxan gənclərin uğurla ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Prof. N. Cəfərov əsərə yazdığı ön sözdə qeyd edir ki, “H. Mirələmovun yaratdığı obrazlar həyatın, reallığın özündən gəlir. Bəzən bu obrazlar o qədər real görsənir ki, elə bil həyatın özündən gəlir. Bu prosesdə hətta o, bəzi hallarda bədi ümumiləşdirmə kimi çox vacib bir kateqoriyadan imtina etmiş olur. ... Məsələn, “Gəlinlik paltarı”nda o, əsəs qəhrəmanı Fənayəni içindəki bütün ehtirasları, bir insan kimi bütün mənfi xüsusiyyətləri, necə deyərlər, “boyaların qatışıqında” təsvir edir. Bəlkə də, belə yaxşıdır. Əsas odur ki, təbiilik balansı pozulmur” (5, s.9)

Fənayə nə qədər açıq-saçıq hərəkətləri ilə nəzəri cəlb etsə də əyriyə qarşı döyüşməyi də bacarır, onu əxlaqsızlığa sürükləmək istəyənlərə layiqincə cavab verir, hisslərinin quluna çevrilmiş Sahil Əkbərini öz qətiyyəti ilə “məhv edir”.

“Qız ayaq saxlayıb, geri baxdı. Sahil Əkbərlinin dillənməyə halı yox idi. Gözlərində yazılanı isə yalnız Fənayə oxuya bilərdi.

-Sən necə də qəddarsan!

- Qladiator döyüşünün fəlsəfəsi belədir.” (5, s.83)

Təzadlı dünyagörüşlərinə baxmayaraq Fənayənin şəxsiyyətsizliyi və mənəviyatsızlığı barədə danışmaq ədalətsiz olardı, çünki, o, özü haqqında düşünməyi, götür-qoy etməyi bacara bilən bir obrazdır. Yəni, Fənayə bir insan kimi tam məhv olmamışdır, öz taleyini həll etməyi bacarır və öz cəzasını da özü təyin edir, yaşamağa mənəvi haqqının olmamasına qərar verir. Ciddi səhvlərinə baxmayaraq romantik şeirlərin müəllifi Fənayənin kövrək qəlbi olması, qüruru, intellektual duyumu onun bir obraz kimi sevilməsinə zəmin yaradır.

Fənayənin yanılaraq özünə bənzətdiyi içindəki şeytani hisslərin, əxlaqsızlığın quluna çevrilən və hərisliyinin qurbanı olan Haris atası Qadir kimi əclaf və pozulmuş insanlardandır. Pul qazanmaq hərisliyi Haris və Qadirin gözlərini elə bağlamışdır ki,

hər ikisi onlar üçün əziz insanların məhvini asanlıqla imzalayır: Haris qardaşı qızı Rahibənin, Qadir isə qızı Fənayənin.

Əsərdə Haris obrazı da hərtərəfli işlənən bir surətdir. Maddi həyata bağlılığı, hərisliyi onun milli-təəsübkeşlik hissələrini məhv etmişdir. Maddiyyat uğrunda hər şeyə əl atan, hərisliyinin qurbanı olan Harisin atalıq və insanlıq duyğuları da korşalmışdır. Fənayə ilə keçirdiyi günlərini həyatının ən gözəl dövrü saysa da, “huri-mələk kimi gözəl” sevgilisinin ona gətirəcəyi mənfəəti belə hesablayır, Fənayəni də Dubaya yola salınacaq siyahıya əlavə edir.

Daha çox varlanmaq istəyi ilə hər şeyi satmağa hazır olan Harisin məhz maddiyata hərisliyi Fənayədə ikrah doğurur, onu diksindirir. Qanuni arvadından ayrılan, doğma qızının həyatına biganə olan, hətta yeni doğulacaq körpəsinin taleyi barədə qəddarcasına hökm verən Haris bu məqamda Qadirlə eyniləşir. Hər ikisi atalıq hissindən məhrum olan mənəviyyatsız insan dəlləlləridir.

Əxlaqsızlıq yuvası olan, qədim yunan mifologiyasında ehtirasın rəmzi sayılan “Satir” adı ilə adlandırılan rerstoranda vətənin namusunu xaricə satmaqla varlanmağı özlərinə ar bilməyən Haris kimi, onunla eyni qəbildən olan Qadir hətta qızının faciəsindən sonra da dəyişmir, eyni həvəslə Harisin yarımçıq qalmış işlərini davam etdirir, yeni-yeni ovlar əldə etmək üçün pusqu qurur.

Əsərdə işıqlı obrazlardan olan Fədainin həyatı, fəaliyyəti romanda qıtlıqla təsvir olunsada onun xəyalı vicdanının səsi kimi Fənayəni hər zaman izləyir. Həyatının çətin anlarında Fənayə Fədainin xəyalı ilə mübarizə aparır, öz faciələrinin səbəbini tam aydınlığı ilə dərk edir və Fədainin xəyalı məhkəməsində məğlub olur. Vətən uğrunda aparılan döyüşlərdə bir ayağını topuqdan itirən Fə dai Fənayənin sevgisini bir sədəqə kimi dilənməyə razı olmur.

– Bəlkə onları qovub tutmaq üçün arxalarınca qaçmısan da?

– Xeyr, mən qaçmamışam. Çünki mən qaça bilmirəm, topuqdan aşağı ayağımı mina dağıdıb.

Eşitdiyə xəbər Fənayəni sarsıtdı, peşmançılıq hissi duydu. Rəhm duyğusu onun içini qanatdı.

Və ən pisi o idi ki, bunu Fə dai də hiss etdi. Ona görə razılaşa bilməzdi ki, sevgisini açmaq istədiyini qızın ona yazığı gəlsin. Fə dai istəyirdi ki, bu qız onun hissələrinin təmizliyini duysun. Duysun ki, qəlbində onun könlünə yayda sərinclik, qışda hərarət bəxş edəcək təmiz, tükənməz bir sevgi bulağı var.” (5, s.90)

Fiziki cəhətdən şikəst olsa da Haris, Qadir kimi naqışlərdən mənəviyyatca sağlam olan Fədainin sevgisi Fənayədə rəğbət oyadır, onun məhəbbətini yüksək qiymətləndirir. Amma onun ideyaları başqadır, Fədainin sevgisində öz xoşbəxtliyini tapmayacağına əmindir: “Mənə görə gəlinlik paltarını qəfəsdən başqa bir şey deyil. Mənim güclü qanadlarım var. Heç bir qəfəs inadımı qıra bilməz.” (5, s.95)

Gəlinlik paltarına buxov kimi dəyər verən Fənayənin həyatında məhz gəlinlik paltarına xas olan məsumluğun məhvi onun həyatını mənhus sonluğa doğru aparır.

Əsərdə Haris, Zinayə, Qadir kimi “mənfi” obrazlar hərtərəfli işlənilsə də Fədai, Sərraf, Sadiqə, Zahir, Faiq və Zaur kimi müsbət qəhrəmanlar bir tərəfli, yarımcıq alınmışlar. Fikrimizcə, bu kimi obrazların bir qədər də ətraflı işlənilməsi hadisələrin təsvirini daha dəqiqləşdirər, boyaların aydınlığına səbəb olardı. Bu qəhrəmanların əsərə daxil olması sanki nəyinsə xatirinə edilmişdir kimi bir qədər süni təsir bağışlayır.

Əsərin leytmotivi olan ideyalardan biri də sevgiyə münasibətdir. Xoşbəxtlik üçün sevgiyə möhtac olan insanlardan olan Fərayə kimi Yusifcan da həyatında bu çatışmazlıqla yaşamış və onu həmuşə hiss etmişdir. Fərayədən fərqli mühitdə böyüyən, xoşbəxt ailəyə sahib olan Yusifcan həyatında həmişə sevginin çatışmadığını hiss etmişdir və bu hiss onun xoşbəxt olmağına mane olur. Nümunəvi ailəyə sahib xoşbəxt ata olmağı bacarsa da xoşbəxt ər ola bilmir. Bu çatışmazlığı Zərifənin hər ikisinin əvəzinə sevməsinin təsəllisi ilə doldurmaq istəsə də, bu kəsir onun özünü həyatda tənha hiss etməsinə, sevgisini yaradıcılığa həsr etməsinə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əlişanoğlu Tehran. Müstəqillik illərində Azərbaycan ədəbiyyatı (dərslük). I hissə. (1990-cı illər). Bakı. Qanun, 2013, 216 s.
2. Kamal Elçin, Çobanoğlu Fariz. Obrazlar aləmində (H. Mirələmova həsr olunub). Bakı, 2004,
3. Kərimov Raqub, E. Eminaliyev. H. Mirələmovun yaradıcılıq yolu. Bakı, 2007.
4. Qasimov Himalay Ənvəroğlu. Sənət və sənətkarlıq məsələləri yeni düşüncə müstəvisində. Bakı. Elm və təhsil, 2011, 368 s.
5. Mirələmov H. Gəlinlik paltarı. Bakı: Nurlan, 2009, 368 s.

M,Аллахгулиева

Отображение в современном Азербайджанских романов национально-нравственные идеалы

Резюме

Наши современные писатели в эпоху независимости используют различные техники и ресурсы, чтобы отразить новые типы героев эпохи. В этом аспекте тема романов национально-нравственные идеалы является особо выделяющейся темой для азербайджанских романов периода независимости.

Большинство из современных Азербайджанских романов написано о национально-нравственные проблемах. В творчестве наших писателей как Исмаил Шыхлы, Мамед Орудж, Елчин Мехрелиев, Арифа Абдуллазад, Агиля Аббас, Сабира Ахмедли, Мовлуд Сулейманлы, Елчин Гусейнбеули,

Аслана Кулиева, Гусейнбалы Мираламова, Али Амирли, Камал Абдулла и в творчестве других национально-нравственные проблемы особое место.

В последние года написанных романы- А. Амирли « Мертвый рождающий город», С. Алышарлы «Маэстро», Г.Мираламова «Свадебное платье» отличаются друг от друга с точки зрения. Романов на эту тему содержать социально-нравственные вопросов.

Гусейнбала Мираламов является выдающимся преставителем азербайджанской литературы. Он является автором романов, отражающих универсальные человеческие проблемы. В отличие от стандартного подхода к историческим фактам роман «Свадебное платье» Гусейнбала Мираламова особенно отличается. Роман является особым с точки зрения национальных и духовных ценностей.

События, описанные в романе «Свадебное платье», Гусейнбала Мираламова, продолжаются в наше время. В романе «Свадебное платье», произведено и национально- нравственные трагедий. Роман написано с чувством глубокого патриотизма, отображает светлое будущее народа.

Ключевые слово: Тема, идеал, роман, независимость, характер

M.Allahquliyeva

Reflection in the modern Azerbaijan's novels the national-moral ideals

Summary

According to their reflection of the heroic novel, our writets attract the attention of interesting attempts in the novel of independence period. National-moral ideals is extraordinary event in the life of each people. Events associated with national-moral ideals, reflection of human fates and torments and condemnation were always actual in literature. With Nagorno-Karabakh conflict Azerbaijan literature of war, refugee and displacement issues such as the urgent issues. Garabagh theme which is truly a patriotic war and national-moral ideals for our people has a specific place in the works of Memmed Oruc, Arif Abdullazade, Elçin Mehreliyev, Agil Abbas, Sabir Akhmad, Movlud Suleymanli, Miraslan Bakirli, Aslan Guliyev, Guseynbala Miralamov.

Most of the modern Azerbaijan novels are written about social and political problems. In the last years of the novels written by A.Amirli "The city of the born dead t", S.Alisharli "Maestro", by H.Miralamov "Grooming Dress" differ from each other in terms of. Novels on this subject to contain socio-political issues.

Guseynbala Miralamov is outstanding representative of the literature of Azerbaijan prose. He is the author of the novels that reflect universal human problems.

The originality of the talent of this writers, his different style of writing, deep humanism in theirworks, philosophical way and realizm drew the attention of large mass of readers and literary-scientific public.

The events described in the novel of "Grooming Dress" by Huseynbala Miralamov are ongoing as we are in the mood. In the novel " Grooming Dress " was produced and national-historical tragedies. The novel is written with a sense of deep patriotism, it reflects the bright future of the people.

Keywords: Subject, ideal, novel, independence, character

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 29.01.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor Himalay Qasimov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

İDRİS ABBASOV GÜNEL BAYRAMOVA DİL KOQNİTİV, RİTORİK VƏ NEYROBİOLOJİ ELMLƏRİN QOVŞAĞINDA.....	3
AFAQ AĞAYEVA NİTQİN NÖVLƏRİ VƏ FORMALARI (Texniki ali məktəblərdə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti məşğələləri üçün nəzəri material)	18
VÜQAR QARADAĞLI HƏFS İLƏ VƏRŞ RƏVAYƏTLƏRİ ARASINDA LEKSİK-QRAMMATİK SƏCİYYƏLİ FƏRQLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ (I HİSSƏ)	23
SVETLANA MƏMMƏDOVA İNGİLİS DİLİNİN KOMMUNİKATİVYÖNÜMLÜ TƏDRİSİ	95
SƏİDƏ QƏMƏRLİ SOME THOUGHTS ABOUT LANGUAGE.....	109
NƏRMINƏ NƏSRULLAYEVA FRANSIZ DİLİNDƏ MODALLIQ LİNGVİSTİK KATEQORİYA KİMİ.....	114
G.R.QURBANOVA XÜSUSİ MƏQSƏDLƏR ÜÇÜN XARİCİ DİL TƏDRİSİNİN İNNOVATİV METODLARI	123
GÜLŞƏN CÜMŞÜDOVA XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ PEDAQOJİ PROSESİN OBYEKTİ KİMİ KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN FORMALAŞMASI PROBLEMİ	128
AYNUR YUNSUROVA CÜMLƏLƏRİN GİZLİ SEMANTİKASI KOQNİTİV DİLÇİLİYİN OBYEKTİ KİMİ	133
ZENFİRA KADİROVA TÜRKOLOJİ DİLÇİLİYƏ DAİR OÇERK I (Aziz Qubaydulin).....	138
KÖNÜL İBRAHİMOVA ORXON-YENİSEY ORTAQ TÜRK ƏLİFBASI VƏ ONUN TÜRKDİLLİ XALQLARIN HƏYATINDA MÜSTƏSNA ROLU HAQQINDA	147

XURŞUDXANIM İSMAYILOVA SOVET DÖVRÜNDƏ VƏ MÜSTƏQİLLİK ZƏMİNİNDƏ AZƏRBAYCANDA NƏŞR OLUNAN TƏRCÜMƏ VƏ ENSİKLOPEDİK LÜĞƏTLƏRİN ELMİ-SİYASİ - İCTİMAİ MAHİYYƏTİ HAQQINDA	152
AYBƏNİZ HƏSƏNOVA MÜASİR FRANSIZ ƏDƏBİ DİLİNDƏ MORFOLOGİZMLƏRİN İŞLƏNMƏ QAYDALARI VƏ ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ	157
LALƏ ABDULLAYEVA İNGİLİS DİLİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNDƏ METAFORA	162
ZAMİRƏ ƏFƏNDİYEVA NİTQİN NÖVLƏRİ VƏ ONLARIN FUNKSİYALARI	168
GÜNEL SÜLEYMANOVA ORTA MƏKTƏB TƏLİMİNDƏ TERMİNLƏRİN MƏNİMSƏDİLMƏSİ İMKANLARI VƏ ONLAR ELMİ ÜSLUBUN ƏSASI KİMİ	173
ƏSMƏGÜL MURADOVA İCTİMAİ-SİYASİ TERMİNLƏRİN TARİXİ QAYNAQLARI	178
NAZAKƏT ALİYEVA İNGİLİS DİLİNDƏ SİFƏTİN SUBSTANTİVLƏŞMƏSİ	187
ŞƏRAFƏT ƏLİYEVA AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN FRANSIZ MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZLƏRİN DİLƏ DAXİL OLMA YOLLARI VƏ SƏBƏBLƏRİ	196
ZENFİRA MƏMMƏDOVA AFFİKSLƏRİN VƏ PREFİKSLƏRİN İNGİLİS DİLİNDƏ YENİ SÖZ YARADICILIĞINDA ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ	201
LAURA MURTUZAYEVA SİYASİ MƏTNLƏRİN TƏSNİFATI VƏ STRUKTURU	206
SOLTANXANIM MUSAYEVA MÜASİR İNGİLİS ƏDƏBİ DİLİNDƏ SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK GRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA	213
MİNAXANIM MÖVLİYAROVA MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏKİ ZAMAN MƏFUMLU BUDAQ CÜMLƏLƏRİN MÜSTƏQİL CÜMLƏ KİMİ İŞLƏNMƏSİ (Fransız dili materialları əsasında)	218
YEGANƏ QƏHRƏMANOVA BƏZİ PSIXOLİNQVİSTİK MÜLAHİZƏLƏRİN TƏNQİDİ ANALİZİ	223
NAİLƏ CƏFƏROVA ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI	232

ELVİRA BABAYEVA İNGİLİS DİLİ QRAMMATİKALARININ TARİXİNDƏ NOAM ÇOMSKİNİN ROLU.....	240
RÜBABƏ MİRİYEVA MÜASİR TƏLİM SİSTEMİ	249
AYTƏN ƏKBƏRLİ BEYNƏLXALQ QIYMƏTLƏNDİRMƏ PROQRAMLARININ TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ ROLU.	255
GÜNAY İSMAYİLOVA AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTEQRASIYA	261
LALƏ MUSAYEVA OXU DƏRSLƏRİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİMİN TƏTBİQİ PROSESİNDƏ TƏHSİL İSLAHATININ TƏLƏBLƏRİ	267

ƏDƏBİYYAT

HİKMƏT MEHDİYEV KƏMALƏNİN TARİXİ MÖVZUDA MƏNZUM PYESLƏRİ	276
GÜNEL ŞƏMİYEVA SALMAN HERATI ŞEİRİNİN İDEYA-TEMATİK ƏSASLARI	286
SALATIN ƏLİYEVA BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN “İSTİQLAL” POEMASININ TƏDRİSİNDƏ ŞAGİRD LƏRƏ MİLLİ İSTİQLAL, MÜSTƏQİLLİK İDEALLARININ AŞILANMASI.....	296
GÜLÜŞƏN QULUZADƏ MÜASİR ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ S.VURĞUN YARADICILIĞININ ÖYRƏNİLMƏSİ301	
ZÖHRƏ FƏRƏCOVA “İRŞAD” QƏZETİNDƏ KLASSİK ƏDƏBİYYATIN TƏDQIQI VƏ TƏHLİLİ MƏSƏLƏLƏRİ	306
GÜLNARƏ RZAYEVA CHARLES DICKENS AS A SOCIAL CRITIC	315
JALƏ BABAZADƏ SƏNƏTKARIN HƏYAT VƏ YARADICILIĞININ ÖYRƏNİLMƏSİ ÜZRƏ ƏDƏ- BİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ƏLAVƏ MƏNBƏLƏRDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI	320

NƏRGİZ QULİYEVƏ

ALTINCI SİNİF ÜÇÜN ƏDƏBİYYAT FƏNNİ ÜZRƏ DƏRSLİYİN
METODİK VƏSAİTİNDƏ TƏDQIQAT SUALLARININ
QOYULMASINDA NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK İSTIQAMƏTLƏR327

GÜLAYƏ NƏCƏFOVA

DRAM ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİNİN ELMI METODİK ƏSASLARI.....332

SƏFURƏ TƏHMƏZOVA

TƏRCÜMEYİ – HAL MATERİALLARININ TƏDRİSİNİN METODİK
ƏHƏMİYYƏTİ337

MEHRİBAN ALLAHQULUYEVƏ

MÜASİR AZƏRBAYCAN ROMANLARINDA
MİLLİ-MƏNƏVİ İDEALLARIN TƏSVİRİ342

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Yadigar Mirbagırzadə

Çapa imzalanmış 16.03. 2020
Şərti çap vərəqi 44,5 Sifariş № 4
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 300.

*Jurnal “Elm və təhsil nəşriyyat-poliqrafiya” müəssisəsində
elektron nüsxə əsasında çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.